

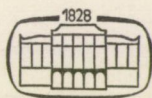
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXI. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40,— Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Magyar Nemzeti Bank Budapest 54, MNB 024 számlára eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék,
V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Üri utca 51—53.

A FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1971. ÉVI TEVÉKENYSÉGE

A Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1971. folyamán hat osztályülést tartott, továbbá a Nyelv- és Irodalomtudományok és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályaival közösen egy aktívaülést és az 1971. évi akadémiai közgyűlés keretében egy együttes ülést.

Az ülések előkészítése döntő többségében jó volt, az Osztályunkhoz tartozó tudományterületek közös érdeklődésére számot tartó problémákat a tudományos bizottságokban is megvitattuk, s e viták tapasztalatait is felhasználtuk az osztályülés elé kerülő anyagok elkészítésekor. Szorgalmaztuk a tudományterületeink legjobb képviselőinek szakértőként való felkérését mind a bizottságok, mind az Osztály elé kerülő előterjesztések előkészítésénél. (Az év folyamán több mint 60 szakértőt kértünk fel; közülük több mint 40 a bizottságok, 20 az Osztály munkáját segítette.)

A tudományos bizottságok munkájának segítségét és az Osztály munkájával való szoros összehangolását szolgálta, hogy az éves munkatervek elkészítésénél figyelembe vettük a közös feladatokat, s az év eleji osztályülésen megvitattuk bizottságaink 1971. évi munkaterveit.

Három osztályülés és egy aktívaülés foglalkozott a távlati tudományos tervezéssel és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által ajánlott középtávú kutatási témák Osztályunkhoz tartozó tertanulmányainak megvitatásával.

A távlati tudományos tervezés kapcsán két, az Akadémia Központi Hivatala tárcaszintjén kiemelt témával foglalkoztunk. Az 1971. február 4-i ülésen tárgyaltuk a „Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása a XX. században” c. előzetes tertanulmányt, amelyet az MTA Történettudományi Intézete készített. Az Osztályülés az előzetes tertanulmány továbbfejlesztésekor javasolta a Történettudományi Bizottság és a szakértői vélemények észrevételeinek figyelembevételét, tekintetbe véve, hogy a téma történeti vizsgálatát meg kell őrizni, nem feledve egyúttal a jelen állapot feltárásának nagy fontosságát. Az Osztályülés álláspontja az volt, hogy a téma interdiszciplináris jellege megköveteli — bármely intézmény válik is a kutatások koordinátorává — a különböző kutatási területek, diszciplínák, intéz-

mények közötti együttműködés kialakítását már a munka kezdeti fázisában (pl. az MTA Történettudományi Intézete és a Központi Statisztikai Hivatal között). Az Osztály egyetértett a Történettudományi Bizottság javaslatával, hogy a történészek hozzanak létre bizottságot kutatási tematikai terv készítésére, mely egyben számol a lehetséges történész részvétellel a téma feldolgozásában.

Az 1971. október 4-i Osztályunk által szervezett együttes aktívaülés újból foglalkozott e témával, amely azonban közben lényegesen módosult. Az alapvető változást tükrözte a megváltozott cím is: „A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945–1970.” E változás indokaként elhangzott, hogy az előző, egységes téma szétbontásának eredményeképpen a Központi Statisztikai Hivatal kutatja a „Társadalmunk rétegződése és az életmód változásai” c. témát, míg a fentebb említett téma kutatása az Akadémia Központi Hivatalánál marad. E két kutatásnak összhangban kell folynia, időben mintegy 5 évre korlátozottan. Ezután az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete új koordinátorként átveszi, összehangolja és összekapcsolja az addig két vonalon folyó kutatásokat, s csak akkor válik lehetővé hosszútávú kutatási terv készítése. Az előterjesztés szervezeti részében csak azok az intézmények szerepeltek, amelyek a tervtanulmány készítésében részt vettek, azonban elhangzott, hogy ez nem zárja ki más intézmények bekapcsolódását. A kutatás koordinálását végző titkárságot az előterjesztés elképzelésétől eltérően nem az MTA Központi Hivatala, hanem az MTA Irodalomtudományi Intézete mellett hozták létre.

Az aktívaülés megállapította, hogy a tervtanulmány alapot nyújt arra, hogy bizonyos további pontosbításokkal és helyeshítésekkel a kutatási főirányt meghatározza. Külön figyelmet érdemel a téma komplex feldolgozási módjának körütekintő, a lehetőségeket reálisan mérlegelő tervezése. Szükségesnek látszik, hogy már a kutatások megkezdésétől fokozott erőfeszítések történjenek az interdiszciplináris megközelítés terén. Az elméleti és az empirikus kutatások arányának megfelelő kialakítása további gondos mérlegelést kíván, tekintettel a téma sajátos jellegére és kutatásának állapotára. A tervtanulmányban más vonatkozásban is fellelhető egyenetlenségek oka részben a meglevő anyagi adottságok figyelembevételéből, részben a tervet készítő intézmények eltérő fogalmazásából adódott: az aktívaülés véleménye szerint mindkét vonatkozásban kívánatos a tervezés további pontosítása.

A téma időhatára a távlati terv 15 évét figyelembe véve úgy értelmezendő helyesen, hogy befejező pontjául a mindenkori vizsgálat időpontja tekintendő (pl. a tervezett szociológiai felméréskor). Másrészt elengedhetetlenül szükségesnek látszik több vonatkozásban visszanyúlni az 1945 előtti történelmi előzményekhez.

A vita tanulsága szerint határozottabban kell kidomborítani, hogy a kutatások tárgya elsősorban a tömegek, ill. a széles rétegek tudatának alaku-

lása. A tudatra ható főtenyezők további kibontására, a valóság tudatformáló hatásának teljesebb feltárására lesz szükség a terv továbbfejlesztése, ill. a kutatások megkezdése során. A tervtanulmányban található, a tudományos kutatás kiindulása szempontjából orientáló jelentőségű általános helyzetkép további konkretizálása, a valóság bonyolultságának fokozott érzékeltetése ugyancsak hasznos lenne, állapította meg végezetül az együttes állásfoglalás.

A távlati tudományos tervezés másik — az MTA Központi Hivatala tárcaszinten kiemelt — főirányát „A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat és a reá való felkészülésünk tudományos megalapozása” címen az Osztály 1971. május 27-i ülése vitatta meg. Az Osztályülés megállapította, hogy bár e kutatási főirány tervtanulmánya a megelőző, előzetes tervtanulmányoknál jobb, bizonyos további konkretizálás mégis szükséges, mert csak lényeges továbbfejlesztéssel válhat alkalmassá a kutatási főirány helyes megragadására.

A vitában megállapítást nyert, hogy a tervtanulmányban megfogalmazott feladatokat mindenekelőtt súlyozni kell, ki kell jelölni a kutatás maximális és minimális feladatait s az ezek megvalósításához szükséges személyi, anyagi stb. feltételeket. Ki kell mozdítani az ügyet arról a látszólagos holtpontonról, hogy a feladatok súlyozása addig nem történik meg, amíg a Filozófiai Intézet nem tudja, hogy milyen anyagi, személyi feltételek állnak rendelkezésére, viszont a Társadalomtudományi Főosztály addig nem tud tájékoztatást adni a már látható anyagi és személyi lehetőségekről, amíg a tervtanulmányban megfogalmazott feladatok súlyozása, szelektálása meg nem történik. Az Osztályülés kíváncsnak mondotta, hogy mind a Filozófiai Intézet, mind a Társadalomtudományi Főosztály közelítsék álláspontjaikat egymáshoz, és ennek folyamatában a tervtanulmány kívánt irányban való konkretizálása és a kutatásra fordítandó anyagi stb. lehetőségek megadásának megvizsgálása együttesen történjék.

Az Osztályülés végezetül azt ajánlotta a Filozófiai Intézetnek, hogy a fentiek szellemében tovább hasznosítsa a Filozófiai Bizottság, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya ülésein elhangzott megjegyzéseket a tervtanulmány végleges formájának kidolgozásában.

Az Osztály 1971. december 15-i ülése megvitatta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által ajánlott középtávú kutatási témák Osztályunkhoz tartozó alábbi tervtanulmányait:

„A munkásosztály fejlődésének, struktúrájának és tudatállapota alakulásának vizsgálata” c. tervtanulmány (gondozó intézmény: MTA Történettudományi Intézet) a vitára bocsátottak közül a legátgondoltabb, legkiérleltőbb volt. Az Osztályülés megállapította, hogy ez a tervtanulmány megfelelő alapul szolgál a kutatások részletes tervének elkészítéséhez, ill. a kutatások folytatásához, aminek során mód nyílik majd az igen tartalmas szakértői véleményekben megfogalmazott javaslatok mérlegelésére, figyelembevételére.

„A szocialista munkaerőlcsera kérdései” c. tervtanulmány (gondozó intézmény: ELTE BK Szociológia Tanszék) a történész témához képest a kidolgozásnak egy korábbi stádiumában volt. Nem húzta kellően alá a téma kutatásának társadalmi-politikai szükségességét, a téma időszerűségével több helyütt szembeállította a kutatás metodikai nehézségeit. Az Osztály javasolta, hogy a témát tovább kell érlelni és bátran vállalni kell — a téma társadalmi fontossága miatt — a kutatásából fakadó nehézségeket.

„A tömegkommunikációs eszközök agitációs-propaganda tevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében” c. tervtanulmányról (gondozó intézmény: MRT Tömegkommunikációs Kutató Központ) az Osztály-ülés megállapította, hogy a komplex kutatás alapja lehet, ennek során jelentős úttörő eredmények születhetnek; a vizsgálat során a tömegbefolyásolás hatékonyságának a problémáit kell a középpontba állítani.

„A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat és a reá való felkészülésünk tudományos megalapozása” c. tervtanulmány (gondozó intézmény: MTA Filozófiai Intézet) vitájánál az Osztály állásfoglalása hangsúlyozta a téma fontosságát, de kifejezte azon aggodalmát, hogy a tartalmi kérdések a szervezési vonatkozások mellett háttérbe szorulnak, hogy fontos lenne a téma további szűkítése és konkretizálása, a feladatok súlyozása, végül, hogy a már rendelkezésre álló szakirodalom összegyűjtésére és feldolgozására nagyobb figyelmet kell fordítani.

Az Osztály — eddigi tradíciójához híven — tovább folytatta a hozzá tartozó tudományterületek helyzetének felmérését. Két ülésen is foglalkozott a művészettörténet-tudomány helyzetének vizsgálatával. Az 1971. márc. 29-i ülésen tárgyalta az Osztály először „A magyar művészettörténeti kutatás helyzete, jövőbeni feladatai, különös tekintettel a Művészettörténeti Kézikönyv elkészítésére” c. előterjesztést.

Bevezetésként az Osztályülés tájékoztatást kapott arról — ami egyébként az előterjesztett anyag állapotából is kiderült — hogy a jelentés összeállításakor nehézségek mutatkoztak. Minthogy a Bizottság elnöke, Vayer Lajos — fontos teendőire hivatkozván — nem vett részt a Bizottság febr. 18-i ülésén, és a későbbiekben sem tudott részt venni az előterjesztés elkészítésében, ezért a Művészettörténeti Bizottság Intézőbizottsága Garas Klára, Osztályülésünk tanácskozási jogú tagja elnöklétével vette kézbe a jelentés összeállítását.

Az Osztályülés résztvevői rámutattak az előterjesztésben meglevő terminológiai bizonytalanságokra, a tudománytörténeti beágyazás hiányára, a szakma elvi-világnézeti problémáinak nem kellő mélységű elemzésére és az ebből fakadó veszélyekre. A készülő művészettörténeti szintézissel kapcsolatban a periodizáció problémáiról, valamint a korabeli Magyarország soknemzetiségű jellegéből fakadó elvi-politikai problémákról esett szó. Az Osztályülés csak jelentős átdolgozással tartotta a jelentést elfogadhatónak és csak az átdolgozás után az Elnökség elé terjeszthetőnek.

Az előterjesztés átdolgozása folyamán törekedtünk az Osztályülés vitájában elhangzott szempontok érvényesítésére. Az Akadémia Elnöksége áprilisi ülésén tárgyalta az anyagot, és lényeges kifogásokat emelve nem fogadta azt el.

Az Osztály, elismerve az Elnökség kívánalmainak jogosságát, átdolgozásra visszaadta az anyagot a Művészettörténeti Bizottságnak: majd a Bizottság újabb előterjesztését az 1971. október 4-i ülésén újra tárgyalta. Az Osztályülés a vitában az új előterjesztéssel kapcsolatban ugyan hiányosságokat állapított meg, mindenekelőtt a művészettörténet közízlést formáló szerepének, a művészetkritika feladatainak nem kielégítő megfogalmazásában, ezt a megállapítást azonban később nem érvényesítette olyan mértékben, hogy az a jelentés végleges megfogalmazásában érvényre jutott volna.

A társulatok tevékenységének figyelemmel kísérését is fontos feladatnak tartjuk. Az Osztály 1971. május 7-i ülésén a Magyar Történelmi Társulat megelőző háromévi tevékenységét vitattuk meg. Ennek során köszönetet mondtunk a Társulat által végzett jó munkáért, valamint a tartalmas és alapos beszámolóért. Az Osztály felkérte a Magyar Történelmi Társulatot, hogy tevékenységét a továbbiakban is a beszámolási periódusban kijelölt irányban folytassa. Pozitívan értékeltük, hogy a Társulat a hagyományos feladatok gondos ellátása mellett jó érzékkel reagált az új követelményekre, és időben hozzálátott az új feladatok megoldásához. Erről tanúskodik az, hogy a Társulat a történeti kutatás előterébe kerülő területeken új szakosztályokat hozott létre (Üzemtörténeti Szakosztály, Helytörténeti Szakosztály), melyek kiadványokkal, elvi-módszertani előadássorozatokkal szervezik és támogatják a kutatást és vesznek részt benne, továbbá, hogy a történelemkutatás legfrissebb eredményeit új kiadványsorozattal közvetíti a történelemtanárokhoz, valamint az, hogy központi előadássorozatával nem csupán a történeti évfordulókról emlékezik meg, de bekapcsolódik előadásaival a történettudomány aktuális vitáiba, a jelentős új művek megvitatásába, és általában frissen reagál a történettudomány érdeklődésére számot tartó kérdésekre. Eredményesnek ítéltük a Társulat együttműködését más szervezetekkel, melyek tevékenységébe megfelelő alkalmakkor rivalizálás nélkül, jól kooperálva kapcsolódik be. A Társulat célkitűzéseivel és további feladatainak a beszámolóban foglalt meghatározásával az osztályülés egyetértett, miként a Történettudományi Bizottság azokat kiegészítő javaslataival is mind a vidéki csoportok tevékenységének intenzívebbé és önállóbbá tételét, mind a Dózsa-évfordulóval kapcsolatos részvételi terv készítését illetően.

Az Osztályülés helyeselte a Társulat tevékenységét egy népszerű történettudományi folyóirat kiadásának előkészítése terén, fontosnak tartja a terv valóra váltását, ezért azt javasolta az Akadémia elnökének, tegye újjól megfontolás tárgyává a kiadás realizálását.

Az 1971. dec. 15-i ülésen tárgyaltuk „Az egyetemi kutatómunka helyzete és problémái” c. előterjesztést. Ez az anyag is az Osztályhoz tartozó bizottságok

állásfoglalásai, bizottsági előterjesztések és viták, valamint egyéni szakvélemények alapján készült. Az Osztály feladat- és hatáskörének megfelelően azért tűzte napirendre a témát, hogy tisztázza, mi történt a tudománypolitikai irányelvek valóra váltása érdekében e vonatkozásban, továbbá, hogy körvonalazza a fontosabb feladatokat.

A hozzászólások pozitívan értékelték az anyagot, amely az egyes szak-tudományok, ill. egyetemek területén tapasztalható közös vonások pontos összegezése. A vita különösen a következő kérdésekkel foglalkozott behatóan: *a)* a minőségi viszonyok ábrázolását és értékelését — amire sem az előterjesztés, sem annak előzményei érdemben nem tértek ki — a későbbiekben szükséges a vizsgálódás körébe vonni (ám ennek módszere, ill. lehetősége részben vitatott); *b)* az egyetemi kutatások terén tapasztalható szétforgácsoltság — beleértve a kutatói állások megoszlását is — csökkentése, felszámolása érdekében pontos mennyiségi felmérés igénye merült fel; *c)* bár az irányító szervek összehangoló tevékenysége tovább javítandó, kiemelt hangsúlyt kapott az az igény, hogy maguk az egyetemek tegyenek többet mind az országos kutatásokhoz való kapcsolódás biztosítása, a kutatások főirányainak (profiljainak) meghatározására, mind az interdiszciplináris kutatások szervezése terén; *d)* az egyetemek és a kutatóintézetek közötti együttműködést rendszeresítő szervezett kapcsolatok még nem épültek ki — jöllehet mindkét részről kívánatos lenne, a kutatás és az oktatás szempontjából kölcsönösen —, ezért határozott előrelépésre van szükség ezen a téren is (a kooperáció más intézményekkel kisebb tanszékek esetében áthidalhatja az önálló profil kialakításának nehézségeit.)

A vitában felmerült új szempontokat és a legfontosabb tanulságokat s az ezek kapcsán kialakult osztály-állásfoglalást a következőkben foglalhatjuk össze: I. a tanszéki kutatások irányainak (profiljainak) meghatározása kívánatos általában (az egyetemek ennek révén az országos kutatások összehangolásához is jelentősen hozzájárulhatnak); II. a további előrelépés érdekében szükség van a koncentráció fokozására (mind a létszám, mind a tárgyi feltételek, anyagi ellátottság terén), az interdiszciplináris kutatások szervezésében jelentősebb erőfeszítésekre, valamint a kooperáció kiépítésére, ill. javítására más intézményekkel; III. az eddig elkészült felmérés mennyiségi szempontból történő kibővítése, kiegészítése párosuljon differenciált minőségi felméréssel, analízissel (a bizottságok további tevékeny részvételével).

A fentiekben kiemelt témák mellett üléseinken foglalkoztunk az évenként megismétlődő feladatainkkal. Szinte minden ülésen állást foglaltunk a doktori fokozat elnyerése céljából benyújtott kérelmekkel kapcsolatban (az év folyamán összesen 16 doktori kérelemmel foglalkoztunk); két Osztályülésen foglalkoztunk könyvkiadási ügyekkel; 1971. május 7-i ülésünkön tárgyaltuk a tudományos rendezvények hároméves tervjavaslatát (1972–74.); a dec 15-i ülésen az Osztály az 1972. évi munkatervét fogadta el.

Az Osztályunkhoz tartozó Filozófiai Bizottság az év folyamán 4 ülést tartott. A Művelődésügyi Minisztérium szakbizottságával együtt februárban meghallgatta Mátrai László akadémikus, a II. Osztály elnöke előadását „Az MSZMP X. kongresszusa és a filozófia feladatai” címmel. Ezen az ülésen foglalkozott a Magyar Filozófiai Társulat előkészítésének problémáival, valamint az ELTE Jogi Kara filozófiai tanszéke tudományos kutatómunkájának tapasztalataival, amelyeket elismerően vett tudomásul.

Márciusi ülésén ugyancsak a minisztériumi szakbizottsággal együttes ülésen elméleti vitát rendezett „A tudományos-technikai forradalom társadalmi hatása” címmel, valamint meghallgatta a kiküldött albizottság előterjesztését a magyar filozófiai élet nemzetközi kapcsolatairól.

A Bizottság másik két ülésén egy-egy tudományterület — az esztétika és a dialektikus materializmus — kutatásának helyzetéről, problémáiról tárgyalt.

A Művészettörténeti Bizottság vezetésében az év első felében változás történt: Vayer Lajos helyett Garas Klára, a művészettörténettudomány doktora, az Osztályülés tanácskozási jogú tagja vette át az elnöki teendők ellátását. A bizottság négyszer, az intézőbizottság hat alkalommal ülésezett. A bizottsági munka előterében az Osztály, ill. az Elnökség elé kerülő előterjesztés elkészítése állt; ennek a sorsa azt mutatta, hogy az őszinte törekvés és a tényleges munkaráfordítás ellenére a szakmának a művészeti közlés formálásában való szerepét illetően a Bizottság nem tudott kellő mélységű kritikai-önkritikai álláspontot kialakítani.

Ezenkívül tavaszi ülésén a Bizottság foglalkozott az egyetemi kutatómunka helyzetével és problémáival: decemberi ülésén megvitatta a céltámogatott, nem akadémiai kutatóhelyek, azaz az országos múzeumok évi jelentését és középtávú kutatási tervét.

A Pedagógiai Bizottság 1971. évi tevékenységének főirányát az MSZMP X. kongresszusán elfogadott, az állami oktatás felülvizsgálatával kapcsolatos határozat végrehajtása határozta meg. Az év elején megtárgyalták „A Pedagógiai Bizottság feladatai az állami oktatás felülvizsgálatával kapcsolatban” c. előterjesztést, melynek előadója dr. Kornidesz Mihály, az MSZMP KB Tudományos Közoktatási- és Kulturális Osztályának osztályvezetőhelyettese volt. Négy olyan témabizottság jelentésének megvitatását tűzték napirendre, amelyek az iskolai oktató-nevelőmunka korszerűsítése és továbbfejlesztése szempontjából nagy jelentőségűek. Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik, hogy az elmúlt év végén a Bizottság foglalkozott a Budapesti Műszaki Egyetemen folyó mérnök-tanár és műszaki-tanárképzés helyzetével, feladataival. A Pedagógiai Bizottság albizottságai az év folyamán számos ülést tartottak. A Didaktikai-metodikai Albizottság a Pedagógiai Bizottsággal két együttes ülést, a másik két albizottsággal egy együttes ülést, önállóan pedig két ülést tartott, megvitatta többek között a tantárgy módszertanok elméleti kérdéseivel, továbbá az

iskolával mint esztétikai környezettel foglalkozó előadásokat. A Neveléstudományi Albizottság a közösségi nevelés elméletének és gyakorlatának időszaki kérdéseiről, valamint a marxista nevelés-filozófia problémáiról tárgyalt két ülésén, emellett egy együttes ülést tartott a Pedagógiai Bizottsággal. A Neveléstörténeti Albizottság két ülésén a neveléstörténeti kutatás helyzetével és problémáival, valamint a neveléstörténet problémáival a felsőoktatásban foglalkozott. Az együttes üléseken az állami oktatás felülvizsgálata során készített jelentéseket vitatták meg az albizottságok.

A Pszichológiai Bizottság vezetésében is változás történt az év közepén. Mátrai László akadémikus, az Osztály elnöke a tudományos testületi szervek vezetésének decentralizálása érdekében leköszönt a Pszichológiai Bizottság elnöki tisztségéről, és az Osztály Kelemen László professzort, a pszichológiai tudományok doktorát bízta meg a bizottság elnöki teendőinek ellátásával.

Az egyetemi pszichológusképzés és az egyetemi pszichológiai kutatás helyzetének felmérésére és javaslatok kidolgozására a Művelődésügyi Minisztérium 1971 elején társadalmi munkán alapuló országos bizottságot hozott létre. Bár e bizottság munkacsoportjainak vezetésében, ill. azok tevékenységében a Pszichológiai Bizottság tagjainak többsége részt vett, a Művelődésügyi Minisztérium előterjesztésének végső formájáról a Pszichológiai Bizottságnak — s ezáltal az Osztálynak — nem állt módjában véleményt formálni, megjegyzéseit kellő időben és módon megtenni.

A Régészeti Bizottság 1971-ben négy alkalommal tartott ülést, albizottságai több ízben tartottak megbeszéléseket. Ezek során a Bizottság megvitatta és kidolgozta az 1971. évi akadémiai kutatási céltámogatás elosztását, véleményezte a múzeumi terület éves régészeti tervét; meghallgatta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékének jelentését az általa végzett kutatásokról és a kutatómunka tanszéki helyzetéről, ill. problémáiról, és ennek alapján megfogalmazta a tanszéki kutatómunka elősegítését célzó kívánalmait. Megvitatta továbbá a régészettudomány prognózisáról készült tanulmányt, amelyet bizonyos módosításokkal jóváhagyott. Az ősrégészeti, a klasszika archeológiai, a római kori, a népvándorlás kori és a középkori magyar régészeti Bizottság megbeszéléseit.

A Történettudományi Bizottság a Magyar Történelmi Társulat tevékenységének tárgyalásán kívül napirendre tűzte az 1970. évi leningrádi gazdaságtörténeti és a moszkvai történész világkongresszusról, valamint a magyar történészek szerepléséről készített referátumot. A Bizottság megvitatta az egyetemi kutatómunka helyzetéről és problémáiról készített beszámolóját és a történettudomány felsőoktatási prognosztikájával foglalkozó előterjesztést. A Bizottság titkári tisztségében változás történt: L. Nagy Zsuzsa, a történettudományok kandidátusa lett a titkár, míg a korábban ezt a feladatot ellátó Csatári Dániel a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának új titkára lett. — A Vároštörténeti Albizottság az év folyamán két ülést tartott, melyeken többek

között a Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti kiállításának megvitatásával, továbbá a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság 1972. évi budapesti ülésének előkészítésével foglalkoztak.

Az Osztály minden bizottsága két alkalommal foglalkozott az évente visszatérő könyvkiadási ügyekkel, megvitatták munkaterveiket, az Osztály felkérésére több konkrét kérdésben foglaltak állást, végeztek szakértői munkát.

A Nemzetközi Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Unió (IUHPS) magyar nemzeti bizottságainak vezetésében változás történt. A Tudománytörténeti Szekció (DHS) magyar tagozatának elnöki tisztét, az elhalálozott Molnár Erik akadémikus helyett Mátrai László akadémikus vette át, s helyére a Tudományfilozófiai Szekció (DLMPs) magyar tagozatának elnöki tisztébe Kalmár László akadémikus került.

A Nemzetközi Tudománytörténeti Bizottság (IUHPS/DHS) XIII. Kongresszusát Moszkvában tartotta, amelyen M. Zemplén Jolán vezetésével magyar küldöttség vett részt. A IV. Nemzetközi logikai, metodológiai és tudományfilozófiai kongresszuson Bukarestben Kalmár László vezetésével vett részt magyar küldöttség.

Az év folyamán az Akadémia Elnöksége határozatával létrehozta a Magyar Nemzeti Filozófiai Bizottságot. A Bizottság elnöke: Mátrai László akadémikus; alelnökei: Szigeti József, az MTA levelező tagja, Tőkei Ferenc, az irodalomtudományok doktora; titkára: Novák Zoltán, a filozófiai tudományok kandidátusa.

A történész vegyesbizottságok 1971. évi tevékenységük során a kialakult gyakorlatnak megfelelően tudományos üléseket rendeztek, melyek mellett minden alkalommal megvitatták a történészek tudományos együttműködése érdekében tett, illetve teendő lépéseket, megismertették egymást az újabb eredményekkel, valamint kidolgozták és elfogadták a következő időszak munkatervét.

A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság munkatervének megfelelően a múlt évben két tudományos tanácskozássra került sor. 1971 márciusában Budapesten rendezték meg „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” nemzetközi témabizottság soron következő ülését (szervező intézménye: MTA Történettudományi Intézete). A tanácskozáson a szocialista országokból 19 résztvevő jelent meg. 1971 decemberében Moszkvában volt a vegyesbizottságnak az Oszmán Birodalom és a Habsburgok témakörrel foglalkozó tudományos ülésszaka, amelyen magyar delegáció vett részt.

A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1971 májusában Bratislavában ülésezett. A nyilvános ülés a magyar és a szlovák feudális nemzetiség és „nemzeti” ideológia fejlődésének kérdésével foglalkozott, az előadásokat tárgyilagos és kritikai vita követte.

A Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság 1971 májusában Poznanban tartotta ülését. A tudományos tanácskozás a kereskedelem és kereskedelmi

utak Közép-Kelet-Európában a XVI - XVIII. században témával foglalkozott.

A Magyar - Német Történész Vegyesbizottság 1971 szeptemberében Erfurthban rendezett tudományos tanácsozást. Az ülésen a német imperializmus Európa újjárendezésére vonatkozó tervei, különös tekintettel a fasizmusra témakör került megvitatásra, valamint tájékoztató arról, hogy foglalkoznak Magyarország történetével a Német Demokratikus Köztársaság alsó- és középfokú iskoláinak tankönyvei. A vegyesbizottság személyi összetételében változás történt; a vegyesbizottság új elnöke: Tokody Gyula, a történelemtudományok kandidátusa, új titkára Gyimesi Sándor, a történelemtudományok kandidátusa.

A Magyar - Román Történész Vegyesbizottság 1971 júniusában Budapesten tartotta első tudományos ülésszakát. Az ülés a történelemkutatás fejlődésével Magyarországon és Romániában az utóbbi tíz évben témával foglalkozott. A tanácskozás őszinte és a megértést elősegítő légkörben folyt.

A Magyar Numizmatikai Társulat a tudományos és ismeretterjesztő munkára fordította energiájának nagyobb részét. Az 1970-ben megindított előadások rendszeresen folytatódtak. A Társulat az elhangzott előadásokat évkönyv formájában sokszorosítva kiadja, 1971-ben megjelentek az 1970. évi előadások.

A Társulat kezdeti lépéseket tett a nemzetközi numizmatikai kapcsolatok kiépítésére. Az MTA vendégeként Magyarországra érkezett Dr. E. Nohejlová-Pratova professzornőt, a Nemzetközi Numizmatikai Bizottság tagját fogadták, aki a Társulatban előadást is tartott. A Társulat meghívásra képviseltette magát a drezdai nemzetközi numizmatikai kiállításon és tanácskozáson, a kiállításon tisztelet-diplomát kapott.

A Társulat 1971-ben ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját, erre az alkalomra Madarassy Walter éremművésszel emlékérmeket készíttettek. Az év folyamán öt választmányi ülést tartottak, és 1971-ben tartották meg az 1970. évi közgyűlést.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége és igazgató-választmánya a múlt év folyamán többször ülésezett. Ezeken az üléseken megvitaták az Osztályunk elé kerülő, a Társulat 1967—1970. közötti tevékenységéről készített beszámolót, jóváhagyták a vándorgyűlés programját, döntöttek a Károlyi Mihály alapítvány odaítéléséről, megvitaták a pályázatokra vonatkozó előterjesztéseket és a tisztújító közgyűlés előkészítése céljából bizottságot küldtek ki.

A Társulat vagy önállóan vagy társrendezőként a múlt évben tudományos üléseket szervezett. Ezek a következők:

A hagyományos vándorgyűlést a Társulat 1971. június 24—27. között Keszthelyen rendezte meg a korszerű történelmi műveltség kérdéseiről;

az MSZMP KB Politikai Főiskolájával, a Párttörténeti Intézettel, a Történettudományi Intézettel és az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékével a párizsi kommun kikiáltásának 100. évfordulója alkalmából közösen rendezett tudományos ülésszak;

a Hazafias Népfronttal, a Párttörténeti Intézettel, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal és a Magyar Agrártudományi Egyesülettel Achim L. András születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak;

Sárvár város tanácsával Nádasdy Ferenc kivégzésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés;

a Hazafias Népfronttal és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal Wesselényi Miklós születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés;

Győr város tanácsával, Győr városi rangra emelésének 700. évfordulója alkalmából rendezett várostörténeti konferencia.

A Társulat ezeken kívül felolvasó üléseket, kerekasztal megbeszélést, a Helytörténeti Szakosztály módszertani előadássorozatot, a Tanári tagozat a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképzési Csoportjával együttműködve tanfolyamot szervezett.

A Társulat elnökségének meghívására, az MTA vendégeként a Jugoszláv Történelmi Társulat küldöttsége érkezett hazánkba, a jugoszláv küldöttség megbeszéléseket folytatott a Társulat képviselőivel.

A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság az elmúlt év folyamán mintegy 30 rendezvényt szervezett. Ezek közül érdemes külön is kiemelni a Fővárosi Tanács VB Oktatási Főosztályával közösen megrendezett „Nevelési ankét” c. ülést, amely két témakör vizsgálatát állította a középpontba - nevezetesen a nevelési tanácsadók tevékenységét és kapcsolatát az iskolával és az egészségügyi pszichológiai intézményekkel, továbbá az állami gondozott gyermekek pszichológiai problémáit és a gyámhatóság segítségét -, valamint a Magyar Gyermekorvosok Társaságával közösen, külföldi előadók részvételével rendezett tudományos ülést.

A Társaság elmúlt évi tevékenységének középpontjában a tisztújító közgyűlés előkészítése állt. Ennek érdekében a vezetőség kidolgozta a 3 éves tevékenységét értékelő állásfoglalását, a szekciók elkészítették beszámolóikat. Létrehozta több munkabizottságot, így az alapszabály módosító és az állandó jellegű Etikai Bizottságot.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971 tavaszán tartotta meg közgyűlését, amelyen a közben elhalálozott Oroszlán Zoltán elnök helyett a soron következő közgyűlésig Fülep Ferencet bízták meg, hogy ügyvezető alelnökként lássa el az elnöki teendőket.

Az évi vándorgyűlést Pécsen rendezték, tárgyköre kapcsolódott Sophi-
anae, illetve Baranya megye múltjához, jelenéhez. A régészeti szakosztály

tudományos vitaülést rendezett, amelynek témája a keltakutatás volt, ezenkívül a szakosztály ásatási beszámolókat tartott. A Társaság havi felolvasó üléseit rendezett, meghallgatták prof. C. Christopher Hawkes (Oxford) és Sonia Hawkes előadásait. Az iparművészeti szakosztály ülésein is több előadás hangzott el.

A Magyar Tudományos Akadémia 1971. évi közgyűlése keretében a Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályai-val együttes ülést tartottunk. Szabó Imre akadémikus, az MTA alelnökének megnyitója után Kulcsár Kálmán, az állam- és jogtudományok doktora „A társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Elméleti és módszertani következmények” címen tartotta meg vitaindító előadását.

Az előadáshoz hozzászóltak Mátrai László akadémikus, a II. Osztály elnöke, Erdős Péter, a közgazdaságtudományok doktora, Peschka Vilmos, az állam- és jogtudományok doktora, Szabolcsi Miklós, az MTA levelező tagja, Tamás Lajos akadémikus, Újfalussy József, a zenetudományok kandidátusa, Wittman Tibor, a történelemtudományok doktora.

A három osztály együttes ülése termékeny és hasznos volt, alkalmas arra, hogy a társosztályok együttműködését e formával is gazdagítsuk.

A nemzetközi tudományos rendezvények lebonyolításának új rendje szerint az Osztály két tudományos tanácskozás megszervezésére kötött szerződést. Az MTA Történettudományi Intézetével „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” nemzetközi témabizottság budapesti ülésének megszervezésére kötöttünk szerződést. A tanácskozásra 1971 márciusában került sor. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kezdeményezésére létrehozott nemzetközi témabizottságnak ez volt az első — sorrendben a negyedik — ülése, melyet a Szovjetunióon kívül rendeztek meg.

Az MTA Régészeti Intézetével a Nemzetközi Szláv Régészeti Unió Végrehajtó Bizottságának szegedi ülése és az egyidejűleg a Bizottság védnöksége alatt megrendezett, a Kárpátmedence VIII–X. századi benépesedésének kérdésével foglalkozó tudományos ülősszak megszervezésére kötöttünk szerződést. Mind ez, mind a fentebb említett nemzetközi tudományos ülősszak tartalmi és szervezési vonatkozásban egyaránt eredményesen, sikeresen zajlott le.

Ide kívánczik annak elmondása, hogy az év folyamán Osztályunk vendégeként hazánkban tartózkodott *Grga Novak* akadémikus, tiszteleti tagunk, a zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia elnöke, *H. Kienle* német csillagász professzor, a Pour la mérite für Wissenschaften und Künste rend alkancellárja, *Igor Hrusovszky*, a Szlovák Tudományos Akadémia tagja, *Nikám* indiai filozófus professzor, a Nemzetközi Filozófiai Intézet (IIP) alelnöke.

Az Osztály könyvkiadási tevékenységének jobbátétele céljából 1971 február 8-án Ember Győző akadémikusnak, az Osztály könyvfelelősenek vezetésével a bizottsági könyvfelelősökkel megbeszélést tartottunk. E megbeszé-

lésen kértük a bizottságok könyvfelelőseit, nyújtsanak fokozottabb segítséget abban, hogy a keretervbe felvett művek egyrészt minél előbb az Akadémiai Kiadóhoz kerüljenek, másrészt a szerzőkkel és a lektorokkal tartott kapcsolat révén a menetközben felmerülő problémák gyors megoldása lehetővé váljék. Ilyen segítségnyújtás a szerzők, lektorok, szerkesztők, fordítók munkájának figyelemmel kísérése, szükség esetén sürgetése, ezáltal a kiadás átfutási idejének lerövidítése — e feladatokat az Osztály folyamatosan ellátja, de ebben támaszkodni akar a bizottsági könyvfelelősök segítségére.

Évenként megismétlődő feladatként az Osztály tavaszi ülésén új művekkel egészítette ki könyvkiadási kerettervét, A tudományos bizottságok titkáraival és könyvfelelőseivel való tárgyalás után javaslatok tételére kérte fel a tudományágakhoz tartozó kutatóintézetek, egyetemi tanszékek és egyéb intézmények vezetőit. A beérkező javaslatok tárgyában a bizottsági ülések, majd az Osztályülés foglalt állást.

A Kiadói Tanács határozatának megfelelően az Osztály őszi ülésén felülvizsgálta sorozatait. Az eddig nyilvántartott 38 sorozatból 14-nek törlését határozta el, részben azokat, amelyek megszűntek, részben a nem sorozat jellegűeket. Ugyancsak az őszi könyvügyekkel foglalkozó ülésen alakítottuk ki — a művek készültségi fokának a Kiadóval történt egyeztetése után — a következő évi operatív és tartalék könyvkiadási tervünket.

A II. Osztály 1971. évi könyvkiadási tevékenysége

T e r v s z e r ű s é g

Az a céltudatos törekvés, hogy az Osztály könyvkiadási tevékenysége tervszerű legyen, 1971-ben sikeres volt.

Az Osztály gondozásában 1971-ben 38 könyv jelent meg 946,3 kiadói ív terjedelemben.

Az Osztály számára előírányzott ívkeret 800 kiadói ív volt, ez nem bizonyult elegendőnek. Indokolt volt, hogy az Elnökség az Osztály ívkeretét 1973-ra 970 kiadói ívre emelte. Indokolt lenne már 1972-ben ezzel a 970-es ívkerettel számolni.

Az Osztály 1971. évi operatív könyvkiadási terve 44 könyvnek 1051 ívben való megjelenését irányozta elő. E mögött az előírányzat mögött a teljesítés elmaradt, de az előírányzat mindig számol bizonyos mérvű elmaradással.

A tervszerűséget mutatja, hogy az operatív tervben szereplő 44 könyv közül 9 nem jelent meg, és a megjelent 38 közül 3 nem volt benne az operatív tervben.

Az Osztályhoz 6 tudományág tartozik. Ezek 1971. évi könyvkiadási tervüket nem egyformán teljesítették. Ezt az alábbi táblázat mutatja:

	Könyvszám		Ívszám	
	Terv	Tény	Terv	Tény
Filozófia	9	6	224,—	173,4
Történelem	22	21	568,—	569,7
Régészet	5	4	116,—	102,8
Művészettörténet	4	3	53,—	27,8
Pedagógia	1	1	20,—	10,—
Pszichológia	3	3	70,—	62,6
	44	38	1051,—	946,3

A 6 tudományág közül a történelem, a régészet, a filozófia és a pszichológia mennyiségi teljesítménye mondható jónak, bár a filozófia tervszerűsége a legrosszabb. A művészettörténet és a pedagógia mennyiségi teljesítményével nem lehetünk elégedettek.

A könyvkiadás mennyiségi mutatói arra figyelmeztetnek, hogy e tudományágakra az Osztálynak fokozottabb gondot kell fordítania.

Műfaj arányok

Az Osztályhoz tartozó tudományágak könyvei 6 műfaji kategóriába sorolhatók. Ezek között a megjelent művek az alábbiak szerint oszthatók meg:

	Nagyobb fel-dolgozás	Tanul-mány	Lexikon	Segédlet	Forrás-közlés	Fordítás
<i>Könyvszám szerint</i>						
Filozófia	2	3	—	—	—	1
Történelem	13	6	—	1	1	—
Régészet	4	—	—	—	—	—
Művészettörténet	—	3	—	—	—	—
Pedagógia	1	—	—	—	—	—
Pszichológia	3	—	—	—	—	—
	23	12	—	1	1	1
<i>Ívszám szerint</i>						
Filozófia	69,3	82,2	—	—	—	21,9
Történelem	395,3	76,1	—	72,3	26	—
Régészet	102,8	—	—	—	—	—
Művészettörténet	—	27,8	—	—	—	—
Pedagógia	10,—	—	—	—	—	—
Pszichológia	62,6	—	—	—	—	—
	640,—	186,1	—	72,3	26	21,9

<i>Az 1971. évi ívkeretből megjelent művek:</i>	kiadói év:
Aufsätze über Logik (szerk. Tamás György)	19,9
(Studia Philosophica sor. 13. kötet)	
Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. század első felében	60,0
Bakay Kornél: Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	12,3
Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt	43,7
(A Magyar Orsz. Levéltár kiadványa sor.)	
Boros Ferenc: Magyar--Csehszlovák kapcsolatok 1918--1921-ben	22,1
Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben	9,6
(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat: 60.)	
Dvadcaty piaty let szvobodnoj Vengrii	26,1
(A szabad Magyarország 25 éve)	
(Studia Historica sorozat 63. kötet)	
Erdei László: Az ítélet dialektikus logikai elmélete	57,0
Galavics Géza: Program és műalkotás a 18. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása	
(Művészettörténeti Füzetek sor. 2. kötet)	
Gál Éva: Újházi László a szabadságharc utolsó kormánybiztosa	6,4
(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 57.)	
Gerevich László: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	37,6
Hársing László: A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája	12,3
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A jogfilozófia alapvonásai vagy a természetjog és államtudomány vázlata (fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta: Szemere Samu) (Filozófiai Írók Tára, Új folyam 33.)	
Kirschner Béla: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (1893--1917)	23,6
Kovács Endre: Magyar lengyel kapcsolatok a két világháború között	37,0
Kun Miklós--Szegedi Márton és mtsai: Az intelligencia mérése	20,5
A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945--1968. (szerk. Niederhauser Emil)	72,3
Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon	36,8
Mályusz Elemér: Az V. István kori gesta	11,0
(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)	
Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai (1867--1918)	26,0
Molnár István: A beállítódás pszichológiája	34,2
Mojzer Miklós: Torony, kupola, kolonnád	9,3
(Művészettörténeti Füzetek sor. 1.)	
Nagy István: A magyar kamara (1686--1848)	34,5

Obermann Karl: Die Ungarische Revolution von 1848—49 und die demokratische Bewegung in Deutschland (Tanulmányfüzet sor. 1.)	5,8
Rácz János: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban (1944—48)	15,8
Rókusfalvy Pál—Povázsay Éva—Sipos Kornél—Halmi György: Az affektivitás vizsgálata. A Lüscher-teszt alkalmazási lehetőségei és standardizálása	7,9
Die römischen Steindenkmäler von Savaria (szerk. Mócsy András—Szentlélek Tihamér)	28,0
Salamon Ágnes—Erdélyi István: Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe (Studia Archaeologica sor. 5. kötet)	24,9
Soós Katalin: Burgenland az európai politikában (1918—1921)	18,5
Szabó Julia: A magyar aktivizmus története (Művészettörténeti Füzetek sor. 3.)	10,0
Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon (1945—1948) (Gazdaságtörténeti Értekezések sor. 6. köt.)	22,4
Szarka József: A nevelési tapasztalat	10,0
Szekeres József: A magyar bányamunkásság harcai (1934—1944.)	21,9
Tamás György és mtsai: Logikai tanulmányok (szerk. Tamás György)	28,0
Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal	36,0
Varga János: A jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban	36,0
Varjas Sándor: Válogatott filozófiai tanulmányok	34,3
Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (szerk. Spira György) (Értekezések a történeti tudományok köréből.) (Új sorozat 55.)	17,2

Az 1971. évben a II. Osztály a 800 íves keretével szemben 946 ívet jelentetett meg.

A hozzánk tartozó folyóiratok közül az 1971. március 29-i ülésünkön foglalkoztunk a Művészettörténeti Értesítő és az Acta Historiae Artium 1966—1970. években megjelent számainak értékelésével. A vitában elhangzottak figyelembevételével a Művészettörténeti Értesítő szerkesztő bizottságának jelentését az Osztályülés elfogadta. Az Acta Historiae Artium szerkesztő bizottságának jelentését nem fogadtuk el, minthogy a jelentést — kizárólagos statisztikai jellege miatt — érdemben nem tudtuk tárgyalni. Ezért október 4-i ülésünkön a szerkesztő bizottság új jelentése alapján visszatértünk az Acta Historiae Artium munkájának értékeléséhez, és a vitában elhangzottak figyelembevételével végül ezt a jelentést is elfogadtuk.

Az 1971-ben megjelent folyóiratok:

Acta Historica, 4 szám, 30 ív
 Acta Historiae Artium, 4 szám, 30 ív
 Acta Archaeologica, 4 szám, 30 ív
 Archaeologiai Értesítő, 2 szám, 20 ív
 Magyar Filozófiai Szemle, 6 szám, 54 ív
 Magyar Pedagógia, 4 szám, 34 ív
 Magyar Pszichológiai Szemle, 4 szám, 40 ív
 MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 4 szám, 25 ív
 Művészettörténeti Értesítő, 5 szám, 28 ív
 Századok, 7 szám, 97 ív
 Történelmi Szemle, 2 szám, 20 ív

Mind a könyvkiadást, mind a hozzánk tartozó folyóiratok kiadását illetően az Osztálynak az Akadémiai Kiadóval kiépült munkakapcsolata jó. Évenként két ízben történik tárgyalás a Kiadónál, ahol a tervek kialakításán kívül az összes problematikus ügy megtárgyalására is — tudományterületeink tényleges érdekeinek figyelembevételével — sor kerül. A közben felvetődő nehéz kérdéseket a jó kapcsolat következtében mindig sikerül megoldani.

A végzett munka értékelésénél — számbavételénél — a következőkről is szólnunk kell: az Osztálynak mindössze két státuszból álló apparátusa teendőknek nagy részét teszik ki az alábbi változatos jellegű ügyek.

Sok munkát igényel a közel ezer ív terjedelmű könyvkiadási terv realizálásával kapcsolatban több fázisban való foglalkozás (a lektori és szerkesztői jelentések alapján a szedési és terjesztési engedélyek megadása, a vitás, illetve terjedelmi kérdésekben való állásfoglalás stb.).

A nemzetközi tudományos élethez kapcsolódó tudománypolitikai, tudományszervezési, külügyi kérdések is jelentős munkaráfordítást igényelnek. Különösen a nemzetközi szervezetekkel (illetve ezek magyar tagozatával), a nemzetközi rendezvényekkel, valamint a külföldi vendégekkel kell sokat foglalkoznunk.

Bokros teendőket jelent a legkülönbözőbb állami és társadalmi szervek részéről, valamint magánszemélyektől érkező tudományos állásfoglalást, véleményt, felvilágosítást igénylő kérések kielégítése.

Sokszor nehezen megoldható feladatot jelent az Osztályülések, bizottsági és albizottsági ülések előkészítésével kapcsolatos sokrétű — nagy munkaigényű gépelési, sokszorosítási, technikai munkákat is tartalmazó — feladatok határidőre történő elvégzése. (A gépelési és ügyiratkezelési igényeknek a rendelkezésre álló kapacitással mind kevésbé tudunk eleget tenni.)

Újabb feladatot jelent az Osztály számára a társulatok működésének

tudományos szempontból való irányítása. Az ebből fakadó munka tényleges terjedelme még nem is látható.

Tény, hogy a szakértők alkalmazásának lehetősége nagy segítséget jelent: de a legkiválóbb szakértő sem rendelkezhet azokkal a belső, szerves kapcsolatokkal, melyekkel a főfoglalkozású szakértő rendelkezik, továbbá a legjobb szakértő sem tudja pótolni a vélemények következményeként jelentkező – sokszor adminisztratív jellegű – feladatok ellátását.

A szakértők alkalmazásának lehetősége ugyanakkor az Osztály és bizottságai gépelési, ügyiratkezelési nehézségeit sem oldja meg.

Végezetül röviden szólnunk kell a más testületekhez, szervekhez, intézményekhez fűződő kapcsolatainkról.

A másik két társadalomtudományi testületi osztályhoz fűződő kapcsolataink igen jók. A közös érdeklődésre számot tartó kérdésekben kölcsönösen konzultálunk, álláspontjainkat szükség szerint egyeztetjük, alkalmanként együttes aktíva-, illetve tudományos ülést tartunk.

Az MTA Központi Hivatala Társadalomtudományi Főosztályával való kapcsolatunk szintén igen jó. Az Osztály tevékenységénél tárgyalt több feladat megoldása során folyamatos – egymást kölcsönösen segítő – együttműködés alakult ki.

Az Osztály feladatkörének megfelelően igyekezett a Tudományos Minősítő Bizottsággal jó kapcsolatot létesíteni, mindeddig kevés sikerrel, aminek egyik oka bizonyára az, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságra vonatkozó Alapszabályok nem adnak módot az akadémiai osztályok és a TMB közötti „oldalági” kapcsolatokra.

Nem egyértelműen kielégítő az Osztály kapcsolata az akadémiai intézetekkel. Ehhez hozzájárul az az objektív helyzet is, amely az Akadémia új szervezeti felépítése folytán állt elő, és az ebből fakadó nehézségek leküzdésének módszerét még nem sikerült kellő mértékben kialakítanunk.

Az Akadémia reformjának szellemében fokozott fontosságot tulajdonítunk a Művelődésügyi Minisztériumhoz, illetve intézményeihez fűződő kapcsolatainknak. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Osztályunk, bizottságaink hagyományosan jó kapcsolatban állnak az egyetemi, főiskolai tanszékekkel, tanszéki kutatócsoportokkal, ez nem mondható el minden esetben a Művelődésügyi Minisztérium, illetve egyes főosztályai vonatkozásában.

Az elmondottakban foglaltuk össze az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának, bizottságainak és társulatainak 1971. évi tevékenységét.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK PROGNOSZTIZÁLÁSÁNAK ELVI ÉS MÓDSZERTANI LEHETŐSÉGEI*

I.

Az elmúlt években Magyarországon is mind többet hallunk a jövőkutatásról, ennek különböző formáiról: az előrejelzésről, a prognosztikáról, a futurológiáról és ezeknek a közép- és hosszútávú tervekkel való kapcsolatáról. A jövőkutatással kapcsolatos irodalom (és gyakorlat) mind külföldön, mind hazánkban döntően természettudományos, műszaki-technikai jellegű, s ha a külföldi irodalomban találkozhatunk is a társadalom fejlődésével kapcsolatos jövőkutatással, ezek többsége a futurológia körébe tartozik. Az, hogy lehetséges-e a társadalom (és az ezt vizsgáló társadalomtudományok) fejlődésének többé-kevésbé hű előrejelzése -- vita tárgya. Némelyek egy új tudomány, a prognosztika születéséről beszélnek, mások ezt (különösen a jövőkutatásnak a futurológiában jelentkező formáját) burzsoá maszlagnak tekintik. E kérdésben való előzetes állásfoglalás igénye nélkül megállapítható, hogy a társadalmi és társadalomtudományi prognosztika terén ma sok még a zavar, a tudományosnak nem mondható állásfoglalás.

A társadalomtudományok fejlődésének vizsgálata feltételezi a társadalom fejlődésének a vizsgálatát is. Ez a szükségszerű összefüggés nemcsak azért van, mert a társadalomtudományok tárgya a társadalom (tehát a tárgy változásnak szükségszerűen tükröződni kell az ezt vizsgáló tudományokban), hanem mindenekelőtt azért, mert a társadalomtudományok fejlődési tempóját, irányát, területeit stb. a mindenkori társadalmi igények szabják meg. Ezért fejtegetéseinkben elkerülhetetlen, hogy ne érintsük vagy ne vegyük figyelembe a társadalom mozgása kutatásának lehetőségeit is, bár nyilvánvaló, hogy az összefüggés ellenére is a társadalmi fejlődés előrejelzése és a társadalomtudományok prognosztizálása -- két különböző dolog. (Ezt tudva és hangsúlyozva az utóbbi fejtegetések során inkább a két szféra összefüggéseit emeljük ki.)

Az előterjesztés mellékleteként adtuk Deutsch, K. W. Platt, I. — Senghaas, D.: A társadalomtudományok jelentősebb eredményeinek meg-

* Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1972. február 18-i osztályülése elé került vitaanyag, valamint az Osztályülés vitájának ismertetése. Az anyagot összeállította és a vitát ismerteti *Novák Zoltán*, az Osztály tudományos titkára.

születését kedvezően befolyásoló feltételek c. anyagait,¹ ami világosan mutatja e problémák megítélésének ideologikus természetét s a polgári nézőpont gyengeségét, tudománytalan voltát. Nem sokkal jobb a helyzet, ha a szocialista irodalom magyarországi termékeit vesszük szemügyre. Egyesek hangsúlyozzák a társadalomfejlődési prognózisok készítésének nehézségeit, mások itt nem látnak semmi problémát, sőt már megoldottnak tételezik azt. Az MTA Tudományszervezési Csoportja által kiadott „A műszaki fejlődés előrejelzése” c. anyag írja: „Másképpen nélkülözhetetlen a társadalom várható fejlődésének előrejelzése. E téren a szocialista országok igen nagy előnnyel rendelkeznek, mert a marxizmus—leninizmus klasszikusai már korábban kidolgozták a jövő társadalmára jellemző vonásokat, és így ma már a feladat „csak” e társadalom kialakulása időpontjának meghatározására szorítkozik.”

Ezzel szemben a tényleges helyzet az, hogy a társadalom és a társadalomtudományok jövőbeni fejlődése kutatásának a kezdeti lépéseinél tartunk; ez megnyilvánul abban is, hogy egyáltalán nem alakult még ki a társadalom- és társadalomtudományok prognosztikai vizsgálatának elvi és módszertani formája, a szórványos kísérletekben a műszaki-technikai folyamatok prognosztizálásában létrejött módszertani fogások applikálása (vagy erre irányuló törekvés) tapasztalható. (A mellékletben közölt, Gidai Erzsébet által összeállított „A tudomány fejlődésének prognosztikai munkamenete” is ezt mutatja.)

*

Miután az Osztály napirendre tűzte e kérdést, több szakértőt felkértünk, hogy e tárgykörben fejtsek ki véleményüket. Bizottságaink felé is megfogalmaztuk ezen igényünket, ez azonban mindeddig csak részleges eredményt hozott.

A Történettudományi Bizottság Zsigmond László, az MTA levelező tagja előterjesztése alapján tárgyalta a felsőfokú történészképzés prognosztizálásának lehetőségeit. A Régészeti Bizottság Vékony Gábor előterjesztése alapján foglalkozott a régészet prognosztizálhatóságának problémáival.

A beérkezett szakértői vélemények nagyjából három csoportra oszthatók:

a) a napjainkban megvalósuló jövőkutatás (mindenekelőtt a társadalom és a társadalomtudományok jövőkutatása) kialakuló formáinak, módszereinek elvetése, illetve felhasználhatóságának rendkívül szűk körre való korlátozása;

b) a társadalmi és társadalomtudományi jövőkutatás mai formáinak, módszereinek elfogadása;

¹ Deutsch, K. W.—Platt, J.—Senghass, D.: Conditions favoring major advances in Social science. (Science, Washington, 1971. febr. 5. 450—459. p.)

c) a prognosztika elvi-módszertani problémáinak felvetése nélkül (vagy részleges felvetése mellett) egy-egy tudományterület (történelem, pszichológia, régészet, pedagógia) várható jövőbeni fejlődésének felvázolása.

Az alábbiakban összefoglaljuk — ismertetjük — e három álláspont, ill. típus lényegét, illetve az Osztályülés vitáját, megpróbálunk rámutatni az álláspontokban levő ellentmondásokra, keressük a lehetséges szintézist, hogy közelebb kerüljünk a kérdés megválaszolásához: lehetséges-e a társadalomtudományok jövőbeni fejlődésének az előrelátása, e fejlődés ütemének, az egyes tudományok tárgya, témái, valamint kutatási módszere változásának előrejelzése, a lehetséges alternatívák esetén mi a tudatos választás szerepe, vannak-e megbízható módszerei (s melyek azok) a társadalomtudományi jövőkutatásnak, egyszóval: lehetséges-e a társadalomtudományok prognosztizálása?

II.

Hegedüs András felkérésünkre „A társadalmi és társadalomtudományi jövőkutatásról” címen (25 oldal, 1971. július – szeptember) küldte meg szakértői véleményét.

Fejtegetésének első részében (A társadalmi és társadalomtudományi prognosztika deklarált és tényleges funkciója) kifejti, hogy „a mából kiinduló prognózis lényegében igazolása minden olyan tervnek, amely a fennálló strukturális viszonyok minőségi változtatások nélküli újratermelését szolgálja. Történelmileg ez volt és ez ma is a funkciója a kapitalista társadalomban, és kifejlődése esetén minden bizonnyal hasonló szerepet kap a szocialista társadalmakban is azzal a különbséggel, hogy itt a termelőeszközök polgári magántulajdonát megszüntető, de ugyanakkor továbbra is erősen strukturált társadalmak reprodukciójáról van szó”. (Uo. 4. oldal.) Később azt írja: „A prognózisnak a fennálló viszonyok reprodukálása természetesen sehol sem a deklarált, hanem a tényleges funkciója, amely összeolvad a marxista társadalomtudomány ma igen divatosá vált „scientizálásával”, és teljesen megfelel a tudomány irányításában egyre inkább döntő szerepet játszó technokratikus csoportnak. Éppen ezen az alapon a társadalmi és társadalomtudományi prognosztikára úgy tekintenek, mint ezen – minden áron hatékonyságra törekvő – réteg ideologikus fegyverére.” (Uo. 5. oldal.)

Hegedüs a véleményét mindenekelőtt a prognosztikai irodalomban található olyan részekre alapozza, ahol a prognosztika tárgya, célja stb. kerül megfogalmazásra, valamint a prognózis egyik alapvető módszerének, a trend-extrapolációnak – általa apologetikusnak tartott – jellegére. „A trend-extrapoláció mint módszer, feltétlenül apologetikus, mert feltételezi nemcsak azt, hogy az a társadalompolitika vagy tudománypolitika, amelynek eredményeként a

trend kialakult, a múltban helyes volt, hanem hogy a jövőben is csak ennek a töretlen folytatása lehet a helyes.” (Uo. 4. oldal.)

Hegedüs András megjegyzéseinek második része „A társadalmi, illetve társadalomtudományi prognosztika módszertani dilemmái” címet viseli. E részben a következő állításai különösen fontosak:

a) a társadalomtudományi determinizmus értelmezése: A Szerző véleménye szerint a prognosztikai irodalom kapcsolódik a marxizmuson belül kialakult ortodox irányzathoz, „nem számol a tényleges társadalmi mozgással, azzal, hogy az ember változó értékrendjét követve, a társadalmi harcok résztvevőjeként maga csinálja a történelmét”. (Uo. 6. oldal.) „A prognosztikai irodalomban törvényeket és szükségszerűségeket tételeznek fel ott is, ahol a folyamatokat partikuláris érdek és értékrend alapján működő társadalmi csoportok (osztályok, rétegek) hozzák létre.” (Uo. 8. oldal.) Hegedüs e hibás gondolatkörhöz kapcsolja azt is, hogy a jelenlegi társadalmi fejlődésnek látszik valamiféle alaptörvénye: „technicista illúzióknak tekintem Richtáéknak azt a feltételezését, hogy meg tudjuk szerkeszteni a társadalmi folyamatokban résztvevő számszerűen kifejezett tényezők pontos szimulációs modelljét”. (Uo. 9. old.)

Ezzel szemben Hegedüs a következőket állítja: - a marxizmus klasszikusainak a jövőre vonatkoztatott kijelentései „... aligha tekinthetők a mai értelemben prognózisnak, ezek sokkalta inkább a tényleges szituáció elemzése alapján mérlegelt lehetőségekre és tudatos értékválasztásra épülő célkitűzések, amelyek társadalmi harcokban győzedelmeskednek vagy megghiúsulnak”. (Uo. 7. old.)

b) A prognosztikában jelenleg alkalmazott módszerekről kijelenti — a számszerűsítés lehetetlensége miatt —, hogy ezek a társadalom és a társadalomtudományok vizsgálatára nem alkalmasak: „a) Nem adhatunk a prognosztizálás verifikálására alkalmas módszert, b) a prognózisban megjelölt esemény valószínűségét nem tudjuk a priori értékelni.” (Uo. 11. old.) E gondolatát azzal zárja, hogy „a prognosztika mégha tudna is helyesen ’jósolni’, eltérést jelent a társadalomtudománynak nemcsak a marxista, hanem általában a haladó tradícióitól”.

A szakértői vélemény harmadik része „A társadalmi fejlődés koncepcionális alternatíváinak kidolgozása” címet viseli. Ezt a részt teljes terjedelmében idézzük:

„Mindaz, amit eddig írtam, egyáltalában nem jelenti azt, hogy — véleményem szerint — ne kellene kifejleszteni értékelkötelezettségtől irányított jövőkutatót sem. Ilyenre feltétlenül szükség lenne, ennek az eredményeit, a fejlődés lehetséges alternatíváit azonban hibás lenne prognózisnak tekinteni; ezek valamely, a társadalmi viszonyok lényeges vonásait átfogó koncepciónak megfelelő és ugyanakkor a lehetőségek keretei között mozgó fejlődési alternatívák. Nem fogadom el tehát vagy-vagy alternatívának „az előre meghatá-

rozott álom-modell' és a ,ridegen pragmatikus, technicista előrejezés' (Richta és Sulz megfogalmazása) ellentétpárját.

A fejlődési alternatívák a lehetséges keretein belül kell hogy mozogjanak, s nem cserélhetők fel valamiféle ,álm-modellel', de ugyanakkor egyáltalában nem szükséges ismervük a biztos győzelem. Értékelkötelezettségünk alapján kiállhatunk olyan fejlődési alternatíva mellett, amelynek kicsi a lehetősége a győzelemre, sőt ki is kell állnunk, ha ez felel meg értékrendünknek. A siker ebben a vonatkozásban semmit sem igazol, és a kudarc semmit sem cáfol.

Kibékíthetetlen ellentétnek tekintem azonban azt, hogy a társadalomtudomány a múltat, illetve a mát leíró, elemző, jelenségeket általánosító módszere mellett

a) az értékmentes tudományosság mezében prognosztizáló, előrejelző funkciót kíván-e ellátni, vagy

b) a fejlődés lehetséges alternatíváit igyekszik-e felvázolni, kíméletlenül megmutatva ezek következményeit és a választásuk mögötti értékelkötelezettséget.

Koncepcionális alternatívák kidolgozása korunkban nélkülözhetetlen alapja annak, hogy a taktikának ma még mindig erőteljes prioritását stratégiai elgondolások elsőbbsége váltsa fel. Ezt a problémát semmiképpen sem tudja megoldani a ,prognózis-csóva', amely a bekövetkező lehetőségek időben szélesedő sávját tételezi föl. A társadalmi és a társadalomtudományi jövő alternatívái nem mennyiségileg, hanem minőségileg különböznek egymástól, éppen ezért nem helyezhetők el a prognózis-csóvának bármennyire szélesre nyitott sávjában.

Közelebb áll ahhoz, amit erről a kérdésről vélünk, nemcsak szótanilag, hanem tartalmilag a lehetséges jövőváltozatok kifejezés, ez azonban voltaképpen már nem prognózis, az előzőekben kifejtett értelemben, hanem a társadalom fejlődésének alternatívája. Ehhez azonban hozzá kell tennem azt, hogy az utóbbiak nem egyszerűen változatok, amelyek a közeli vagy távolabbi jövőben bekövetkeznek, hanem az alkotórészeire vonatkoztatva koherens és meghatározott értékrendszerre épülő, tehát koncepcionális jövőképek.

A mai társadalomtudomány csak ilyen értelemben fölfogott fejlődési alternatívák kidolgozásával tudja ténylegesen meghaladni az apologetikus szakaszt." (Uo. 12–13. old.)

A negyedik részben, „A lehetséges-e értékmentes vagy a koncepcionális fejlődési alternatíváktól független előrejelzési tevékenység?” címűben kifejti, hogy az alábbi esetekben ez is lehetséges, amikor:

„a) a koncepcionális alternatíváknak alárendelt részösszefüggések alakulását, illetve a kisebb vagy nagyobb valószínűséggel bekövetkező változások közötti kölcsönös kapcsolatok várható alakulását elemzi, és

b) a koncepcionális alternatíváktól függetlenül ezekkel nem koherensen összefüggő részletekben nyújt előrejelzést.

Nemcsak hogy nem tagadom sem az egyik, sem a másik lehetőségét, sőt az ilyen irányú szaktevékenységet igen hasznosnak és célszerűnek tekintem, részben a koncepcionális alternatívák, részben a hosszú lejáratú tervek kidolgozása érdekében". (U o. 14. oldal.)

Itt mindenekelőtt az anyagi-technikai bázis fejlődésének az előrejelzését, a tártudományoknál a szociotechnika (a mai és várható technikai vívmányok felhasználási lehetőségeinek mérlegelése a társadalomtudományban, úgymint a számítógépek, a tanító és a tanulást elősegítő gépek, az információk tárolásának fejlődése stb.) előrejelzését fogadja el.

Az utolsó részben, a „Tervezés, a kutatási főirányok és a prognosztika” címűben kifejti, hogy:

„Tervezési gyakorlatunk egyik nagy gyengesége, hogy nem épül jól átgondolt és széles körűen kivitatott, a társadalmi viszonyok minden lényeges vonását magában foglaló koncepcionális fejlődési alternatívára. Félő, hogy a prognosztikai irányzat kritikátlan térhódítása azt a hiányt látszólag pótolja, és így voltaképpen segít abban, hogy még inkább elodáztassék olyan tudományos tevékenységnek a kifejlesztése, ami előkészíthetne ilyen nagyszabású vállalkozást.” (Uo. 18. old.)

E félelmének igazolását véli megtalálni a szocialista vállalat és a közgazdatis fejlesztésének tudományos megalapozása kormány szinten kiemelésre került témák tervtanulmányaiban.

Hegedűs András szakértői véleményét a következőkkel fejezi be:

„Már évek óta megfigyelhetünk kettős tendenciát:

a) tudatos diszkreditálását olyan társadalomtudományi tevékenységnek, amely koncepcionális alternatívák kimunkálásán fáradozik. Megjelentek olyan logikai okfejtésükben igen zavaros írások, amelyek szerint ez a politikai funkcióhoz tartozik;

b) igen nagy anyagi eszközökkel való támogatását olyan társadalomtudományi vizsgálatoknak, amelyekről elvárható, hogy nem lépnek túl szűkre méretezett empirikus feladataikon; és amelyeknek a hatékonysága igen kétséges.

Ehhez az állapothoz képest, ami igen sokak által látottan a társadalomtudomány zsákutcája, nem jelent előrelépést olyan társadalomtudományi prognosztika, amely lemond a társadalmi fejlődés koncepcionális alternatíváin való munkálkodásról.” (U o. 24–25. oldal.)

Hegedűs András álláspontjának van egy kimondatlan módszertani alapelve, amivel nem lehet egyetérteni. Állásfoglalásából az derül ki ugyanis, hogy mindenfajta társadalmi valóság elfogadását (még bizonyos határokon belüli elfogadását is) apologetikának minősíti. Ugyanakkor bármely társadalmi valóság (akárcsak meghatározott keretek közötti) szükségszerűségének tételezését fel akarja váltani a permanensen kidolgozandó „koncepcionális alternatívákkal”. Tegyük fel, hogy a prognosztika képes a jövő fejlődési tendenciáit feltárni, akkor azért, mert a társadalmak lényeges minőségei — meghatáro-

zott keretek között adottak, s amennyiben a prognosztika a maga állításait nem terjeszti túl ezeken a kereteken – s ez lehetséges eset, hisz egy-egy társadalom létének szükségszerűsége nem néhány éven keresztül realitás –, úgy véljük annyiban a prognosztika (és e feladatnak adekvát formái, módszerei) nem apologetikus, s ha így ad jövőképet, akkor Hegedüs András érvei nem állják meg a helyüket. Érveinek létjogosultsága ott kezdődik, amikor a prognosztika egy olyan társadalom létét hosszabbítja meg, tudati szinten, amely vagy nem fog létezni (ekkor a prognózis hamissága kiderül), vagy nem belső szükségszerűsége miatt fog létezni (ekkor a prognosztika valóban apologetikává válik). Ebben az esetben valóban szükség van, most már a prognosztika nem hagyományos, itt ténylegesen apologetikus eszközei helyett, a társadalmi fejlődés koncepcionális alternatíváinak kidolgozására.

Ezért teljesen egyetértünk abban, hogy Hegedüs András a polgári társadalmi és társadalomtudományi prognosztikát (még inkább a futrológiát) apologetikusnak tartja, de ugyanakkor nem győzött meg arról, hogy a szocialista társadalmat, társadalomtudományt vizsgáló prognosztikát miért kellene szintén annak tartanunk, ha tudománnyá válva (?) teljesíti belső természetéből fakadó lehetőségeit.

Ugyanakkor ha egyetértünk a koncepcionális alternatívák fogalmán, bár Hegedüs András egy megjegyzése a 6. oldalon ezt kérdésessé teheti – elismerjük, hogy a szocialista társadalomban, illetve a társadalomtudományokban is szükség van a koncepcionális alternatívák (a gazdasági mechanizmus, a hatalom gyakorlásának struktúrája, a képzési rendszer, az egyes társadalomtudományok stb.) kidolgozását nyújtó nem hagyományos prognosztikai tevékenységre azért, hogy a szocialista, majd a kommunista társadalom mindenkori fejlődésének megfelelő modelljét, illetve a társadalomtudományok ehhez kapcsolódó irányát kidolgozhassuk. Azok az aggályok, amelyeket a trend-extrapolációnál kifejtett, a szocialista és a kommunista társadalmon belüli részproblémák kidolgozásánál a társadalomtudományok esetében is természetesen fennállnak, ezért van szükség az ezekkel kapcsolatos koncepcionális alternatívák folyamatos kidolgozására.

Így egyetértve Hegedüs András állításainak jelentős részével – mindenekelőtt azzal, hogy milyen apologetikus veszélyek állnak fenn a most kialakulóban levő társadalmi és társadalomtudományi prognosztizálás folyamán –, egyik alapvető kifogásunk az, hogy az általa jelzett „koncepcionális alternatívákkal” nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni kell a szocialista társadalmat – és a társadalomtudományt vizsgáló, most kialakulóban levő prognosztikai fogásokat, sajátos vizsgálati módszereket.

Második – az elsőnél is lényegesebb – kifogásunk a 6. oldalon tett megjegyzéséhez fűződik. A szocializmus és a kommunizmus világrendszerré vált pozíciójának fényében absztrakt teoretizálásnak tartjuk annak kijelentését, hogy: „Ma nemcsak azt nem tudhatjuk, hogy pontosan milyen fejlődési

alternatíva lesz a jövőben győztes, hanem azt sem, hogy az, ami győzni fog, a haladás zsákutcájának fog-e bizonyulni, vagy az emberiség számára új minőségi állapot felé nyit-e majd utat?" (U o. 6. oldal.)

Nem hisszük, hogy a koncepcionális alternatívák ilyen jellegű minőségi változásokat jelző alternatívák lennének; sajnos — s ez a harmadik kifogásunk — Hegedüs András nem fejti ki, hogy mit ért a koncepcionális alternatívák alatt, milyen elvi és módszertani fogásokkal lehetne ezeket az alternatívákat kimunkálni. Ennek hiánya azonban alaposan legyengíti Hegedüs András kritikájának élet a társadalmi és társadalomtudományi prognosztika most kialakuló módszerével, formáival szemben.

III.

Gidai Erzsébet, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem tanársegéde „A társadalmi prognosztikáról” címen írott szakértői véleményében fejtette ki elképzelését a társadalomtudományok prognosztizálásának lehetőségéről, azokról a módszerekről és formákról, amelyekkel az megvalósítható. Az alábbiakban kisebb módosításokkal közöljük véleményének lényegét.

Annak ellenére, hogy a társadalom fejlődésével több tudományterület foglalkozik, mégis azt mondhatjuk, hogy a társadalmi fejlődés előrejelzése a prognosztikának a legkidolgozatlanabb területe. Nem vitás, hogy a társadalom fejlődésének mozgástörvényei a leghonyolultabb és a legösszetettebb összefüggéseket tartalmazzák, valamint a szubjektív tényezők befolyása is itt játszik a legnagyobb szerepet, mivel a társadalmi fejlődés az emberek cselekedeteiben jelentkezik, és az emberek cselekedetein keresztül érvényesül. A társadalmi fejlődés prognosztikai vizsgálatát nehezíti az a tény is, hogy nem állnak rendelkezésünkre — vagy legalábbis igen kevés — úgynevezett objektív mérőrendszerek, nem áll módunkban egzakt kísérletek végzése, nem állíthatunk fel kísérleti modelleket, amelyekben a természettudományok fejlődésének előrejelzéséhez hasonlóan, leírhatnánk a társadalmi fejlődést. A sok probléma és nehézség ellenére sem indokolt azonban, hogy a társadalomprognosztika a természettudományos (technikai) előrejelzésekhez képest ennyire elmaradott és feltáratlan terület legyen, mint amilyen napjainkban. Kétségtelen, a társadalomkutatás nem könnyű feladat elé állítja a kutatókat, ha már csak azt vesszük is figyelembe, hogy pontosan nem tisztázott az sem, hogy voltaképpen mi is tartozik a társadalomprognosztika vizsgálati tárgykörébe. Triviális válasz lenne erre a kérdésre, hogy maga a társadalom. Általánosan elfogadott — a szakirodalom alapján is mondhatnánk —, hogy a társadalomprognosztikának két fő vizsgálati tárgyköre van: a társadalom és a társadalomtudományok fejlődésének vizsgálata. Ez ugyan igaz, de az előrejelzés szempontjából ez még további pontosítást igényel.

A társadalomprognosztikát az alábbi vizsgálati területekre bonthatjuk fel:

I. A társadalom fejlődésének prognosztikája

- a társadalom részeredményeinek fejlődése (részprognózis). A társadalom részeredményeinek fejlődéséhez olyan területek tartoznak, mint az érdekviszonyok elemzése, vállalati gazdálkodás, nemzeti jövedelem alakulása stb.
- a társadalom komplex fejlődése, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése alapján (komplex prognózis).

II. A társadalomtudományok prognosztikája

- a társadalomtudományok vizsgálati tárgyainak várható fejlődése,
- a társadalomtudományok önfejlődésének előrejelzése.

A társadalomprognosztika egyes alkotó elemei egymással szoros kölcsönhatásban állnak, a legösszetettebb a társadalom komplex fejlődésének a feltárása, amely mintegy integrálja a többi vizsgálati területet.

A társadalomprognosztika művelése fontos lenne azért, mert nem fogadható el az olyan prognosztikai tevékenység (elsősorban természettudományos, technikai), amelyet kiszakítunk a társadalmi, gazdasági és természettudományos-technikai összefüggésekből. Sajnos általában elmondhatjuk, hogy a prognosztikai tevékenységünk erősen természettudományos (technikai) beállítódású. Ha futólag tekintjük át a prognosztika rendkívül gazdag irodalmát, alapvetően technikai, technológiai, természettudományos előrejelzések tűnnek szemünk elé. Az utóbbi egy-két évben valamiféle technokrata szemlélet terjedt el a prognosztikai tevékenységben. Talán ez is az egyik oka annak, hogy a társadalomprognosztikával foglalkozó kutatások olyan vérszegények és kezdetlegesek. Hogy csak egy példát említsünk meg, gondoljunk a konvergencia-elmélet hazai bírálatára. A legfőbb ellenérvünk helyesen röviden abban jelentkezett, hogy a konvergenciaelmélet hívei egyoldalúan a termelőerőkből indultak ki, csak a termelőerők fejlődését vizsgálják és vonnak le belőlük következtetéseket, figyelmen kívül hagyják ugyanakkor a termelési viszonyok elemzését. Mindjárt felmerül a kérdés, hogy vajon mi mennyire térünk ki a termelési viszonyok prognosztikájára. Hogy vajon nem jöttünk volna-e zavarba, ha a termelési viszonyok várható fejlődési irányaira kértek volna választ tőlünk. Mennyire színvonalasabbak lehetnek volna kritikai érveléseink, ha rendelkezünk volna tudományosan vizsgált szocialista társadalomprognosztikával.

*

A társadalomtudományok prognosztikájánál - mint említettük - megkülönböztetjük a társadalomtudományok önmozgásának elemzését, valamint a társadalomtudományok vizsgálati tárgyainak fejlődését.

A társadalomtudományok önfejlődésénél az egyes tudományterületek mozgástörvényeit tárjuk fel és elemezzük, amely olyan elemeket érint, mint vizsgálati módszerek vizsgálati eszközeinek változása, nyelvezetének, kifejezőmódjának alakulása, más tudományokkal való összefonódása, a tudománnyal foglalkozó kutatók összetétele, számának alakulása, megjelent publikációk száma, a kutatási költségek stb.

A társadalomtudományok vizsgálati tárgyának fejlődésénél pedig a kutatási témákat, a tudomány strukturális változásait, az egyes kutatási eredményeket és azok fejlődési irányait elemezzük.

A társadalomtudományok önfejlődésének vizsgálatánál maga a tudomány kerül a tudományos elemzés tárgyává. Itt olyan kérdésekre kell választ adni, mint: hogyan fejlődik a tudomány tovább (integrálódik, vagy differenciálódik), milyen új módszertani eszközökkel fog dolgozni, mennyiben képes elősegíteni a társadalomprognosztikát, hogyan ösztönöz újabb és újabb eredményekre, mennyiben befolyásolja a technikai fejlődés, van-e létjogosultsága a jövőben stb.

Kíséreljük meg összefoglalni, hogy az eddigi tapasztalatok szerint milyen tendenciák jelentkeznek a tudomány fejlődésében (a tudomány alatt a továbbiakban a társadalomtudományt értjük).

- A fejlett országokban a tudomány korábbi extenzív fejlődését (kutatók számának növekedése, kutatóintézetek, tudományos folyóiratok számának növekedése stb.) az intenzív fejlődés kezdi felváltani (tudomány hatékonyságának növekedése).
- A tudománynak előrejelző funkciót kell betöltenie, és ez alapján változtatja meg a tudomány fejlődésének további útját.
- Integrálódás és differenciálódás (specializálódás). Az integrálódás más tudományágakkal való egybeolvadást jelent, ahol különösen a szociológia fog a jövőben egyre lényegesebb szerepet játszani. (A természettudományok területén az integrálódás egyik legjobb példája a bionika. (A differenciálódás bizonyos tudományterületek kiválását, önállósulását jelenti, mint például heurisztika, rendszertan stb.) Itt felmerül mindjárt a kérdés, mi az új ebben a folyamatban, hiszen a tudományok történetében már sokkal korábban érvényesültek ilyen tendenciák. Ez kétségtelen, csak hogy az új tendencia abban jelentkezik, hogy előtérbe kerül a jövővel foglalkozó szemlélet, jövőkoncentrikussá váltak a kutatások és ez megkövetel magának egy újfajta strukturális átalakulást a tudományokban is. Ennek alapindítéka pedig az, hogy a termelőerőkben és a termelési viszonyokban bekövetkező mennyiségi és minőségi változásokat a tudományok struktúra változásában is követni kell.
- A matematika és a kibernetika hatása.

A tudományfejlődésnek vizsgálatában rohamosan teret hódít a matema-

tika alkalmazása és a kibernetika, a rendszerelmélet törvényszerűségeinek felhasználása. A matematikának nemcsak a kvantitatív része, hanem a matematika fejlődésével - egyre inkább a sajátos, kvalitatív módszerei (információelmélet, algoritmuselmélet stb.) hódítanak teret. A kibernetika pedig hozzásegít a rendszer egyes elemei közötti kapcsolatok, összefüggések feltárásához, az információk rendszerezéséhez. Mindkét tényező a tudomány vizsgálati módszereiben és szemléletmódjában, jellegében hoz elsősorban jelentős változást. Természetesen szerepüket túlzás lenne fetisizálni, sőt a társadalomtudományok fejlődésének vizsgálatánál igen körültekintően kellene ezt a kérdést kezelni. A társadalmi folyamatokat egzakt matematikai modellben vagy csak a kibernetika nyelvén kifejezni nem lehet és értelmetlen lenne az erre irányuló kísérlet is. Segédeszközként viszont igen jól alkalmazható. Érdekes vizsgálati téma lenne ugyanakkor annak elemzése is, hogy fog-e valamiféle integrálódási tendencia érvényesülni a matematika, a kibernetika és a társadalomtudományok között?

- A gépesítettség fokozódása. A tudomány gépesítésének fokozódása az ember és a tudomány új kapcsolatát teremti meg, átstrukturálódik az emberi gondolkodás.
- Megnövekszik a társadalomtudományok szerepe a termelésben (azaz a gyakorlatban). A társadalomtudományok egyre inkább a termelés területéhez kapcsolódnak (pl. szociológia, pszichológia, pedagógia stb.), amely szemléletmódjában kell hogy a társadalomtudományok fejlődésében változást hozzon, egyre inkább a gyakorlat számára kell művelni.

A tudományok fejlődésének vizsgálatában igen fontos a tudományok eddigi fejlődésének feltárása is. Ahhoz, hogy a tudomány önfejlődésének jövőbeni, új mozgástörvényeit megismerjük, szükségünk van a múlt és a jelen mozgástörvényeinek ismereteire is. Természetesen ez messze nem azt jelenti, hogy mechanikus extrapolációt alkalmazzunk a múlt és a jelenből a jövőre, hanem az így kapott információk birtokában az anticipációkra, a fantáziára, a tudományos becslésekre is építve körvonalazzuk a jövőt. A tudomány önfejlődésének a vizsgálata az alábbi két fő kutatásra terjed ki:

- a) A tudomány eddigi fejlődésének vizsgálata.
- b) A tudomány várható fejlődésének vizsgálata.

A kutatáshoz meghatározott mutatók elemzése szükséges:

Közvetett (menyiségi) mutatók: pl.

a kutatók számának alakulása, a megjelent publikációk száma, a kutatási költségek nagyságának alakulása, a tudományos fokozatok száma . . . Értékelésük kvantálható formában történhet, a tudományfejlődésre vonatkozóan közvetett információkat adnak.

Közvetlen (minőségi) mutatók: a tudomány fejlődésében bekövetkező (vagy bekövetkezett) változásokra utalnak. Pl. vizsgálati téma változása, világszínvonal elemzés, a módszerek megváltozása . . .

A közvetlen mutatók mennyiségileg nem vagy kevésbé mérhetők és értékelhetők.

A közvetett mutatók értékelésére jól használható a trend-extrapoláció, regresszioelemzés, határértékvizsgálat, telítődési vizsgálat.

A közvetlen mutatók esetében az értékelésnél elsősorban a szakértői becslésre és véleményezésre támaszkodhatunk. A tudomány önfejlődésének vizsgálatára leginkább alkalmazható prognosztikai módszerek:

Szakértői véleményeztetés (szóban vagy írásban — kérdőíves forma) Delphi, SEER, Brainstorming, forgatókönyvírás. Trendextrapoláció, regresszioanalízis.

Morfológiai elemzés — segítségével a fejlődési folyamat keresztmetszetét elemezzük, rendszerezett áttekintést nyerhetünk egy probléma megoldásának (fejlődési irányzat feltárásának) csaknem összes lehetőségéről.

Fontossági — fa elemzés — az oksági összefüggésekre építve egy hierarchikus rendszert építünk fel a fejlődés vizsgálatára, ahol a fejlődést meghatározó paraméterek közötti összefüggéseket kutatjuk, és vonunk le belőle következtetéseket.

Határértékvizsgálat, telítődési vizsgálat — a minőségi változások bekövetkezését elemezzhetjük, ill. a telítődési szintet keressük. (Ez elsősorban a kvantálható mutatóknál jöhet számításba.)

IV.

Több szakértő (Berend T. Iván, Czigler István - Pléh Csaba, Moussong-Kovács Erzsébet, Vág Ottó, Vékony Gábor) anélkül, hogy a társadalomtudományok prognosztizálhatóságának elvi és módszertani kérdéseit alaposabban vizsgálta volna, elmondta véleményét saját tudományterülete várható fejlődéséről.

Czigler István és Pléh Csaba „A pszichológiai tudomány prognosztizálásának elvi és módszertani kérdései” címen (29 oldal) a közösen kialakított véleményüket nyújtották be. Hangsúlyozzák, hogy a prognosztikában sok a szubjektív elem; véleményük kifejtését a pszichológiában kialakult legerősebb irányzatok (a pszichológiai pszichofiziológia, a kognitív pszichológia, a kísérleti lélektanban a fejlődésgondolat középpontba kerülése, szociálpszichológia, személyiséglélektan) felvázolásával kezdték, majd a pszichológia morális és politikai felelőssége, a pszichológus társadalmi szerepének megnövekedése problémáival folytatták, a pszichológia információs és interdiszciplináris vonatkozásai taglalásával fejezték be szakértői véleményüket.

Moussong-Kovács Erzsébet szakértői véleményét (35 oldal) „A prognosztikai feladat értelmezése és megoldási kísérlete” című résszel kezdi, ahol beszél a metodikai nehézségekről és a prognosztika szubjektív vonatkozásairól. A második részben „A jelen pszichológiájának jövőbe mutató tényezői”-ben foglalkozik:

1. a pszichológia helye a tudományok rendszerében,
2. társadalmi funkciója,
3. a pszichológia tartalma,
4. ideológiája,
5. a pszichológusok képzése és működése,
6. a pszichológiai kommunikáció és információcsere problémáival.

A harmadik rész „A jövő pszichológiájának hazai vonatkozásai”-t tárgyalja.

Vág Ottó szakértői véleményében (10 oldal) a neveléstudomány és a nevelés prognosztizálásának összefüggéseit fejti ki; beszél a pedagógia prognosztizálásának hazai és nemzetközi feladatairól, majd a pedagógia prognosztizálásának néhány feltételéről szól.

Vékony Gábor a „Vázlat a magyarországi régészettudomány fejlődésének meghatározásához (– 1985.)” címen (19 oldal) írta meg szakértői véleményét. Álláspontját mindenekelőtt a magyarországi régészeti kutatás 1961–1969. közötti anyagi ellátottságának adataiból, valamint a régészettudomány belső fejlődése, mindenekelőtt az anyagközlő munka alapján történő átértékelés figyelembevételével alakította ki. Az itt kapott szempontokat, eredményeket használta fel a régészettudomány történetileg periodizált és tematikailag kiválasztott fejezeteinek vizsgálatánál.

E típus részletesebb bemutatására Berend T. Iván szakértői véleményének lényegét kívánjuk az alábbiakban ismertetni, aki „Történettudományunk valószínű fejlődési irányai a következő időszakban” címen fejtette ki álláspontját, s a valószínű fejlődési irányt 11 pontban vázolta fel. Ezek a következők:

1. Fontos szerepet fog játszani „... a marxizmus történetiszemléletének szerves fejlődése, elterjedése, elmélyülése”. (Uo. 1. oldal.)
2. „A történetkutatás fő útjaira továbbra is jellemzőek lesznek az elmúlt időszak és a jelen kutatási-történetírási jellegzetességei”. (Uo. 2. oldal.)
3. A hagyományos kutatási témákon belül az ún. fehér foltok eltüntetésére való törekvés továbbra is fontos feladatként jelentkezik.
4. A fehér foltok megszüntetése nem elégséges, mert a szintetizáló munkálatok feltártak olyan hiányokat is, melyek „... új *jellegű* témaállítással szüntethetők csak meg”. (Uo. 3. oldal.) Ilyenek pl. az eddig jórészt elhanyagolt intézmények történetének kutatása; a hadsereg, az egyház, az igazságszolgáltatás stb.-ről van szó.

5. Ugyanakkor „... túl is kell lépni a kutatás hagyományos területein és módszerein. Éppen ez lesz a következő évtized tudományos fejlődésének legfőbb útja és jellemvonása”. (Uo. 4. oldal.)

Itt mindenekelőtt olyan, eddig elhanyagolt területekről van szó, mint a kultúrtörténet – művelődéstörténet, technikátörténeti kutatások intenzívebb művelése. Várható, hogy a kultúrhistoria önálló stúdiummá válik.

6. Várható továbbá a hagyományos szemlélet és módszerek megújítása. „A módszerek megújítása főként a történeti folyamatok szemléletének és vizsgálatának a komplexitás irányában történő kiteljesítése irányában történhet.” (Uo. 6. oldal.) Erősödni fog a más társadalomtudományi ágazatok eredményeinek a felhasználása, különösen a közgazdaságtudomány (azon belül is a növekedési elméletek, a közgazdasági elméletek története), a szociológia, a földrajztudomány egyes ágazatainak (gazdaságföldrajz) felhasználása.

7. A szemléleti-metodikai megújulás kapcsán kell szólni a kvantifikációs módszerek bevezetéséről, amelyek nemcsak a történeti folyamatok pontosabb vizsgálatát segítik elő, de számos, eddig nem vizsgálható jelenséget is megközelíthetővé tesznek. (Ennek térhódítása nem lehet azonban túlzottan gyors és széleskörű, viszont nagyobb lendülettel haladhat előre a már korábban is alkalmazott statisztikai módszerek, matematikai statisztikai eszközök alkalmazása.)

8. „Ugyancsak szemléleti-módszertani irányú fejlődés jut kifejezésre az összehasonlító módszer várható jelentékeny terjedésében. A hazai történet vizsgálatának a marxista komparatiztika eszközeivel való kiteljesítése és részben újraértékelése beláthatatlan eredményekkel gazdagíthatja a történet-tudományt.” (Uo. 7. oldal.)

E módszer teljes polgárjogot nyert és kiterjedt alkalmazásra kerül a gazdaságtörténetben, megveti a lábát és kibontakozik a társadalomtörténeti, valamint kultúrtörténeti kutatásokban, és valószínű szórványos alkalmazása a politikátörténet, ill. más területek vonatkozásában.

9. „Valószínűnek tekinthető, hogy a következő évtized éppen ebben az összefüggésben szervesebb kapcsolatot teremt a nemzeti történeti és (az egyébként rendkívül szűkkörű, elmaradott) egyetemes történeti kutatások között. Nem várható a régi értelemben vett egyetemes történeti kutatás nagyobb arányú, önálló fejlődése. Elkerülhetetlen azonban – mint ahogy első, szórványos jelek már jelzik is – az összehasonlítás további kiterjesztése az általános európai, sőt valóságos világtörténeti összefüggések feltárására.” (Uo. 8. oldal.)

10. „A történetkutatás és történetírás várható fejlődéstendenciái a tartalommal, módszerrel és szemlélettel összefüggésben nyilvánvalóan műfaji változásokat is magukkal hoznak.” (Uo. 9. oldal.) A teljesség igényével készült szakmonográfiák műfaji hegemoniáját megkérdőjelezhetik és teret nyerhetnek az esszé-monográfiák, a nagy kérdésköröket felölelő s mégis

viszonylag korlátozott terjedelemre törekvő munkák. Számolhatunk a népszerű tudományos munkák rohamos térnyerésével.

11. „Végezetül utalni kell arra is, hogy a fent jelzett fejlődési tendenciák kibontakozására mindenképpen számíthatunk ugyan, de az előrehaladás e folyamatai nem kis mértékben a szerint bontakozhatnak ki, hogy mennyire kapnak ösztönzést, támogatást az Akadémia tudománypolitikájától . . . A jövő évtizedekben nyilván számolnunk kell a társadalomtudományok anyagi ellátottságának fejlesztési igényeivel, pl. a társadalomtörténeti és kvantifikációs kutatások számítógéppark, nagyobb anyagi ráfordítások stb. útján való támogatásával és általában a tudományos segéderői létszám lényeges fejlesztésének szükségességével.” (Uo. 10. oldal.)

V.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1972. február 18-i, kibővített ülésén vitattuk meg a fentiekben ismertetett álláspontokat. Az osztályülésen érdekes, színvonalas és tartalmas vita bontakozott ki, szinte valamennyi jelenlevő aktív részvételével. Először többen az Osztályülés célját, az anyag megvitatásával kapcsolatos feladatokat elemezték, hangsúlyozva a társadalomtudományok prognosztizálása, elvi és módszertani kérdéseinek bonyolult, ma még sok vonatkozásban tisztázatlan oldalait. A vitában megfogalmazódó állásfoglalás a kifejtett vélemények hatására alakult, változott, konkretizálódott úgy, hogy miközben egy-egy hozzászóló álláspontja *in statu nascendi* magán az Osztályülésen formálódott meg.

Az Osztályülés céljával, az anyag születésével és megvitatásával kapcsolatban Mátrai László akadémikus, osztályelnök és Novák Zoltán tudományos titkár adtak részletes felvilágosítást. Ennek kapcsán elmondták, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége szorgalmazza külön elnökségi határozat is van ezzel kapcsolatban a tudományfejlődési prognózisok készítését. Az eddig készült tudományfejlődési prognózisok döntő többsége Magyarországon azonban műszaki, természettudományos jellegű, ennek megfelelően a tudományfejlődési prognóziskészítés elvi problémái és módszertani sajátosságai a társadalomtudományok területén nehezen adaptálhatók. Zsigmond László akadémikus ehhez kapcsolódva mondta a következőket: „. . . kifejezésre kellene juttatni azt, hogy egy nagy veszély mutatkozik: tulajdonképpen a társadalomtudományok területére akarják átvinni a műszaki- és természettudományok módszereit, általában egy technicista szemléletet, amelyet úgy lehetne mondani: *more matematico* vagy *more technico*, csak éppen a társadalomtudományokban nem használható! . . .”.

Az aggályok, a kételyek megfogalmazásában többen odáig mentek, hogy a prognosztikát mint olyat szemfényvesztésnek, esetleges elvi és módszertani

problémáit komoly figyelemre nem méltónak tartották. (Igaz, hogy a vita folyamán az itt jelzett végletes, a prognosztikát szőröstül-bőröstül elutasító álláspontok is finomodtak, letisztultak.)

Mátrai László akadémikus — a prognosztika elvi és módszertani problémái vizsgálatának kereteit megállapítandó és a Zsigmond László akadémikus és mások által is megfogalmazott aggályokra válaszolva — mondta: „Legyen szabad hivatkozni az Osztály egy régóta alkalmazni próbált tudománytervezési módszerére, ahol hosszú évek óta azt mondtuk, hogy a tudományok fejlődésének lényegében négy meghatározó paramétere van, amelyek közül nyilván a legfontosabb az illető szakma fejlődése iránt megnyilvánuló társadalmi szükséglet. Ezt valóban maga a társadalom fejlődése határozza meg. Ezenkívül van három másik tényező is, amelyet az általános gyakorlatban feltétlenül figyelembe kell venni. Nevezetesen a szakma kiindulási állapota, tehát a diagnózis. Azután a szakma eszmei és anyagi támogatásának a mértéke, az anyagi fejlesztés. És végül, de nem utolsósorban a szakma belső állapota, a szakmai atmoszféra.”

A vita során sok szó esett a tervezés (különösen a távlati tervezés) és a prognosztika kapcsolatáról. Többen osztották Elekes Lajos akadémikus véleményét, amikor azt mondta: „Ahogy én látom, szüksége sincs annak, hogy az eddig kialakított tervezési módszerektől elvileg, lényegileg térjünk el. Annál nagyobb szükség volna arra, hogy ezen a vonalon, ebben az irányban számottevő formában haladjunk a pontosítás terén.” Mások, így Pach Zsigmond Pál akadémikus is, az eddigi tervezési tapasztalatokat kritikusan vizsgálták, s ennek kapcsán kifejtették, hogy „...nem lenne jó, ha eleve elhárítanánk magunktól azoknak a módszereknek az alkalmazhatóságát és megfontolhatóságát, amit a technikában és a természettudományokban csinálunk”. Gidai Erzsébet — aki, mint bevallotta, maximálisan meg akarta védeni a prognosztikai tevékenységet — a prognosztikának három területen tulajdonít fontos szerepet: a) a tervezés előkészítésében; b) a tervteljesítés lehetőségeinek felmérésében; c) a tervteljesítés következményeinek jelzésében.

Már a tervezés és a prognózis viszonya megítélésénél többen hangsúlyozták a mennyiségi és a minőségi (érték) vonatkozások megkülönböztetésének rendkívüli fontosságát, hisz pusztán matematikai kombinációk segítségével eldönteni nem lehetséges azt, hogy mi a fejlődésnek a szükséges és kívánatos iránya. Hegedüs András hozzászólásában kifejtette, hogy hamis alternatívának tekinti a hagyományos tervezés fenntartása vagy a prognosztizálás alternatíváját. Szerinte a hagyományos tervezést nem szabad fenntartani, de mai állapotában a prognózis sem válhat a társadalomtudományi tervezés alapjává. „Azért nem lehet, mert ahhoz elsősorban értékek-, értékrendszerekben bekövetkező változásokat kellene prognosztizálni. De itt még el vagyunk maradva egy lépéssel. Fontosabb lenne az értékek implicit értékekből explicit értékekké változtatása. Nem mondjuk ki még az értékeinket, ill. értékeink kimondása a

társadalomtudományokban sokszor az újságok vezércikkeinek a szintjén van . . . Egyébként ezek kimondása egyike a társadalomtudomány legfontosabb feladatainak.” Hegedüs András továbbá részletesen kifejtette a szakértői véleményében megemlített koncepcionális alternatíva fogalmát, amely csak a tudatosan választott és explicitté tett értékek (a szocializmus értékei) preferálása alapján fogalmazható meg. Páris György, az MTA Természettudományi I. Főosztályának vezetője is az értékvonatkozások jelentőségét s ennek meghatározásában az emberi vonatkozások, (elhatározások, döntések) meghatározó szerepét, a „technokrata” szemlélet súlyos negatívumait hangsúlyozta.

A vita során többen felvetették, hogy önálló tudomány-e (lehet-e önálló tudomány) a prognosztika vagy sem? Amellett, hogy egyesek hangsúlyozták a körébe tartozó kategóriák, fogalmak kimunkálásának, pontosításának a fontosságát (így Szarka József, az Osztályülés tanácskozási jogú tagja is), az Osztályülésen a felszólalók nem értettek egyet a prognosztikának mint önálló tudomány kialakításának az igényével. Ebben a kérdésben Berend T. Iván, a történettudományok doktora különösen élesen fogalmazott: „. . . magam is aggályosan figyelem a prognosztika önálló tudománnyá szerveződését, és nem nagyon hiszek benne . . . Úgy érzem, hogy a prognosztizálás tényleg társadalmi igény, és ahogy a prognosztika hirtelen, gombamódra elszaporodik, ez abból adódik, hogy van ilyen társadalmi igény, és mivel a tudományok ezt nem nagyon elégítik ki, azért ezeken a területeken önálló formájában mindenképpen egy meglehetősen kétes képződmény jött létre”. E véleménnyel együtt ugyanakkor többen hangsúlyozták a prognosztikának mint sajátos összefüggő vizsgálati módszernek a fontosságát, jelentőségét. A prognosztikának mint sajátos kutatási fogásokból álló módszernek az elismerése nem jelenti azonban a prognosztizálandó folyamatoktól (pl. a társadalomtudományoktól) független, önálló „prognosztika” elfogadását, mert csak az illető terület mély ismerője, tudósa képes „prognosztizálni” a saját vizsgálati területét.

Az ülést Mátrai László akadémikus, osztályelnök a következő gondolatokkal zárta be:

„Időnk lejárt, és nem merek rá vállalkozni, hogy a vitát részletesen elemezzem. Csak röviden foglalnám össze úgy, hogy igen termékeny és az Osztály által nagyon hasznosítható vita volt, kezdve azzal az eléggé általánosnak mondható gyanúval, amely a prognosztikában és a tervezés módszerében technokrata befolyást lát. Páris elvtárs, aki megjelent itt az oroszlan barlangjában, bátran védhette, apologetikus módon a prognosztikai álláspontot, és ennek során sokat oszlatott el ebből a gyanúból. Hiszen abban a pillanatban, amikor ő, nem ismerve az eddig lezajlott vitát, elkezdett beszélni kvalitatív tényezőkről, akkor voltaképpen elismerte azt, hogy nagyon nehéz az a terület, ahol a technokraták segítő kezet akarnak nekünk nyújtani a prognosztikához. Nem hiszem, hogy ebben a kérdésben ezeket az értékelő, kvalitatív szempontokat más, mint a szakma alkalmazhatná.

Szóval szívesen tanulunk a műszaki tervezéstől általános célkitűzéseket, elveket. Tehát a pontos, szolid tervezést: az összes tényezők számításbavételét. Kicsit azonban az az érzésünk, azt hiszem nem hamisan tolmácsolom a kialakult közvéleményt, hogy azért a prognosztika nem más, mint a jó távlati tervezés. Úgyhogy akik eddig jól terveztek, bizonyos értelemben ösztönös prognosztikát csináltak, vagyis egzaktságban megközelítették azt az ideált, amit a prognosztika saját találmányának tekint. Kicsit úgy vagyunk, mint Molière embere; rájött arra, hogy ismeri a francia grammatikát.

Abban mindnyájan egyetértünk, hogy jelenlegi tervezésünk hézagos, hiányos. Ugyanakkor abban is egyetértünk, hogy azok a tényezők, amelyek túl az Akadémia által végrehajtott tudomány-tervezésen és szervezésen kívülről befolyásolják a tudományok fejlődését, azok hatékonysági tényezői, nem pedig a tervezés-szervezés gyorsasága. Többen szoltak itt arról, hogy annak a bizonyos értékrendszernek — amelyen belül akarva-nem akarva, minden tudománynak el kell helyezkednie — valóban a szerkezetétől függ: a társadalomtudományok milyen helyet tudnak elfoglalni, vajon igényt tartanak-e szolgálatukra?

Ugyanakkor éppen műszaki oldalról hangzott el, hogy szép-szép a technika és annak megtervezhetősége és egzakt prognosztizálhatósága, de bizonyos szinten az emberi tényező belép, és a legoptimistább technokraták számításait is egyszerűen keresztülhúzza. Nagyon jó volt éppen Páris elvtárstól hallani ezt, mert mi mindig tudomásul vettük eddig is, de a mérnökök korábban ezt nem hitték el.

Ezeket a tanulságokat levonva, figyelembe véve mindazokat a megjegyzéseket, amelyek a társadalomtudományok specifikumát jelzik a többi tudományokhoz képest, ugyanakkor azonban fenn kell tartani ezt az elvet is, hogy a tudományok között nincsenek kínai falak, tehát nincs éles határ a természet- és a társadalomtudományok között, ill. akkor van csak, ha ennek az összefüggésnek a szélső értékeit veszem. De már olyan tudományban, mint a pszichológia, ki tudná megmondani, hogy természet- vagy társadalomtudomány? Akármelyik alternatívát választom is, mindkét esetben hibázom. Csak úgy lehet felfogni, hogy legalább olyan mértékben társadalom-, mint természettudomány.

Azt hiszem, a vita igen tanulságos volt, a bemutatott negatív melléklek ellenére is, sőt, éppen azoknak jóvoltából. Nem hiszem azt, hogy a mi Osztályunknak a jövőbeli állásfoglalása a prognosztika kérdéseiben túlságosan maradinak lenne nevezhető. Mert úgy néz ki, hogy ma a prognosztikára valóban reális, a tudományos élet realitására tekintettel levő, szempontból kell nézni. Mi minden társadalomtudományi beállítottságunk ellenére teljes egészében elismerjük azt. Nem hiszem, hogy itt éles szembenállás lenne. Egy ponton van szkepszis a mi Osztályainkban a prognosztikával szemben. Nevezetesen, nem tartjuk reálisnak azt, hogy a prognosztika mint önálló, külön tudomány,

mint meta-tudomány jöjjön létre a tudományok felett. Mindenfajta prognosztika — ez kiderült a vitából is — csak úgy lehetséges, ha az illető tudományterület belső szerkezetéből kinövő tervezést valósít meg.

Megköszönöm a résztvevők munkáját, a referátumok készítőinek hasznos, néha provokatív, de mindenképpen komoly megnyilvánulását, a megjelentek kontribúcióját, és ezt a napirendi pontot bezárom.”

M E L L É K L E T

A tudomány önfejlődésének prognosztikai munkamenete

1. *Információgyűjtés, rendszerezés, értékelés*

A tudomány eddigi fejlődésének feltárása, a tudomány jelen helyzetének elemzése.

Itt gyűjtjük össze az adatszerűen (pl. statisztikából) fellelhető mutatókat (elsősorban közvetett, mennyiségileg számba vehető mutatókat) hazai és nemzetközi vonatkozásban:

Tudományos publikációk száma

Tudományos kutatók száma

Tudományos terminológiák száma

Tudományos módszerek száma

Tudományos (kutatási) költségek

A kutatási költségek aránya a nemzeti jövedelemben

Egy kutatóra jutó kutatási költség

A képzés költsége

Kutatóintézetek száma

Az egyetemi hallgatók és a végzett hallgatók létszámának alakulása

Eszközellátottság nagysága

Megrendezett szimpóziumok, értekezletek (hazai és nemzetközi) száma

A tudományos közlési formák száma és jellege

Továbbképzési költségek

— A kutatók végzettség szerinti megoszlása stb.

A mutatókat értékeljük, koordinátarendszerbe ábrázoljuk. Elvégezzük a trendextrapolációt és — ahol szükséges — a regresszioelemzést. Az elvégzett számításokból a fejlődésre vonatkozó következtetéseket vonunk le.

2. *Prognosztikai módszerek kiválasztása, alkalmazása, értékelése*

A fent leírtak alapján kapott információs anyag felhasználásával és kiegészítésekkel a jövő várható fejlődési tendenciáinak feltárásához szakértői becslést, szakértői véleményeztetést végzünk.

Módszerek:

szabad asszociációk alkalmazása

Megadjuk a vizsgált témát, néhány tényszerű információval, és a kiválasztott szakértők azt írják le, ami tetszik. Pl. Integrálódik-e a szociológia más tudományterülettel az elkövetkező 10–15 évben? (Indoklással kérjük a választ.)

Forgatókönyv-írás – a kijelölt vizsgálati téma (tudományág) jelenlegi helyzetét megadjuk, ebből kiindulva lépésről lépésre logikai következtetésekkel leírják a szakértők, hogyan alakul a jövőbeni helyzet. Alapvető szempont, hogy a kritikus csomópontokat, változásokat jelöljék be, emeljék ki.

Kérdőíves megkérdezés (Delphi, SEER)

Pontosan megszerkesztett kérdőívet juttatunk el a kiválasztott szakemberekhez, amely kérdőív alapvetően (konkrét mutatók vonatkozásában) az információszerzésnél kapott anyagra épül (SEER), vagy a szakértők elsődleges megkérdezésével szerezzük be azokat (Delphi).

A *SEER* eljárásnál (két menethől áll) az összeállított kérdőív elsősorban a saját információs bázisunkra épül, mint egy minta a szakértők felé, amelyeket kiegészíthetnek. A megkérdezésnél (a második fordulóban) választ kell arra is adni, milyen időpontokban valósulnának meg a jelzett fejlődési irányok, ill. a megvalósulásukhoz milyen feltételekre van szükség.

A *Delphi* eljárásnál az első információ a szakértők véleményére épül, amelyet egy általános kérdés formájában teszünk fel (pl.: milyen változás következik be a pedagógia tudományának, önfejlődésének mozgástörvényeiben az elkövetkezendő 15–20 évben?). Ebből (a kapott válaszokból) állítja össze a kérdőívet. A Delphi eljárás több forduló, amelynek az a célja, hogy a szakértők véleményét közelítsük egymáshoz, illetőleg a tartósan eltérő extrém véleményeket – amelyek gyakran jobban megközelítik a valóságot, mint az átlag – külön elemzés tárgyává tegyük.

3. Kérdőív

a) Szíveskedjék az alábbi kérdésekre számszerű (megközelítő) becslést adni a táblázat megfelelő helyén (1971 = 100%)

Mutatók	1971	1975	1980	1990
Tudományos publikációk száma	186			
Egy kutatóra jutó publikáció száma	3			
Kutatók száma	62			
Kutatóintézet száma	2			

- b) Szíveskedjék az alábbi felsorolást kiegészíteni arra vonatkozóan, hogy milyen változások jellemzők a tudományfejlődésre a jövőben:
- integrálódás
 differenciálódás
 matematizáció

- c) Milyen tudományokkal kerül elsősorban közelebbi kapcsolatba a vizsgált tudományterület:
- természettudományok
 matematika
 (Szíveskedjék kiegészíteni)
- d) Szíveskedjék bejelölni az alább felsorolt módszerek közül: melyiknek, mennyiben változik a szerepe:

Módszerek	1975	1980	1990
1.			
2.			
3.			
4.			

Jelölések: +++ szerepe igen megnő
 ++ szerepe nő
 0 szerepe változatlan
 — szerepe csökken
 — — szerepe igen csökken
 — — — eltűnik

- e) Mennyiben segíti elő a társadalom fejlődésének vizsgálatát a kérdéses tudomány? (Válasz bejelöléssel)

	Gátolja	Nem	Közöm- bös	Elő- segíti	Nagyon elő- segíti
Részterület fejl.-t Össztárs. fejlődését					

- f) Szíveskedjék felsorolni azokat a kritériumokat, amelyek a vizsgált tudomány jövőbeni (15—20 éves) fejlődési irányát jellemzik:
- g) Mennyiben használható a vizsgált tudomány előrejelzésre:
Igen Nem
(Válasz aláhúzással)
- h) Válaszát kérjük röviden indokolja:
- i) A vizsgált tudomány jelenlegi témái:
a)
b)
c)
d)
A jövőben milyen új vizsgálati területtel egészül ki a felsorolás:
- j) Milyen tényezők hatnak az alább felsoroltak közül leginkább a tudomány jövőbeni fejlődésére: (Válasz rangsorolással)
kibernetika
matematika
nyelvészet
termelés
egyéb ...
- k) Megváltozik-e lényegesen a közlési mód a tudomány fejlődése során?
Igen Nem
(Válasz aláhúzással)
- l) Pozitív válasz esetén soroljon fel néhány formát:
- m) Negatív válasz esetén kérjük indokolja válaszát:
- n) A tudomány szervezésében bekövetkező alapvető változások:
(Szíveskedjék felsorolni néhányat)
- Végzettség: *Megjegyzések:*
Kora:
Beosztása:
Kutatási témája:

A kérdőív összeállításánál ügyelni kell arra, hogy ne tegyük fel a kérdések nagy tömegét (20—25 kérdésnél ne legyen több), valamint világosan, érthetően fogalmazunk. Problémát jelent a szakemberek kiválasztása. Ami a létszámot illeti — a vizsgált témától függően —, a tapasztalat szerint 20—30 fő között mozog, bár lehet kevesebb és több is az optimális szám. A szakemberek összetételének megválasztásakor ne csak az ún. „szűkebb szakértői” gárdát kérdezzük meg, hanem a határtudományok szakembereit is (beleértve a gyakorlati

szakembereket is). A kérdőíves értékelésnél hasonlítsuk össze az általunk kiszámított trend-adatokat a szakértők becslésével.

Brainstorming (ötletvihar) — a szakértők szóbeli megkérdezése, szakértői konferencia formájában.

Brainstorming és a kérdőíves megkérdezés *kombinációja*

leghatékonyabb megkérdezési forma (a kérdőíves megkérdezés közé szakértői konferenciát iktatunk be).

Igen hasznos információkat kaphatunk, ha *egyetemi hallgatókat*

tehát a fiatal korosztályt is megkérdezzük.

4. A saját számítások és a szakértői megkérdezések értékelési eredményei alapján érdemes a vizsgálatot, azaz a prognózis készítést a *morfológiai* eljárással folytatni. (Tulajdonképpen a kérdőíves megkérdezésből, valamint a saját információinkból már készíthetnénk egy prognózist, de a megbízhatósága így nem magas.)

A morfológiai elemzés feladata, hogy a lehetséges megoldási variációkat (fejlődési irányzatot) a fejlődési folyamat keresztmetszetének elemzésével feltárja, és a legjobbat értékelés alapján kiválasztja.

Ehhez morfológiai táblázatot készítünk, amelyhez információs anyagunk az előbbieket alapján a rendelkezésünkre áll. A morfológiai táblázatban vizsgálati szempontjaink alapján szembeállítjuk egymással matrix formájában a jellemző paramétereket és ezek ismérveit: Pl. meg akarjuk nézni, hogyan hatnak a tudomány egyes fejlődési tendenciái a tudomány önfejlődésének néhány mutatójára.

Mutatók Param.	Módszerek	Vizsgálati tárgy	Mutatók száma *
Kibernetika	kiegészíti	kiegészíti	közömbös
Integráció*	megváltoztatja	megváltoztatja	kiegészíti
Differenciálód.	kiegészíti	kiegészíti	megváltoztatja

(Ismérvek: közömbös
kiegészíti
megváltoztatja
teljes újat hoz.)

Elkészítjük a morfológiai táblázatot (matrixot).

Bejelöljük a fejlődés szempontjából a legjelentősebb tényezőket, példánkban az integráció hatását és tovább elemezzük a szakértők bevonásával vagy ha az problematikus — saját magunk. A többi tényező összefüggéseit is elemezzük, és következtetéseket vonunk le. (Pl. a kutatók számának változására az egyes paraméterek nem hatnak jelentősen...) Készíthetünk úgy is morfológiai matrixot, hogy az egyes paraméterekhez különböző ismérveket állítunk fel, és ezeket elemezzük. Pl.:

Paraméterek		Ismérvek	
Módszerek	Nem változik	matematikai*	jelentősen vált.*
Kutatók száma	duplájára nő*	új szakember*	semmi vált.
Vizsgálati tárgy	term. tudból	termelésből*	társ. fejl.*

A vizsgálatunk szempontjából legjelentősebb elemeket (*-gal jelöltük) kiemeljük és tovább értékeljük, hasonlóan táblázatos formában más-más ismérvekkel (szakértők bevonása itt is igen hasznos). Készíthetünk komplexebb elemzést is, pl. a teljes tudomány fejlődést meghatározó tényezőkre.

5. A prognózis készítése, összeállítása

A kapott elemzésekből elkészíthetjük most már a tudomány önfejlődésének prognózisát.

A prognózist szövegesen foglaljuk össze a különböző értékelési táblázatok és mellékletek csatolásával.

Az elkészített prognózist hasznos szakemberekkel ismét megbeszélni, ezzel is prognózisunk megbízhatóságát emeljük. A prognosztikai munkánk eredményének választ kell adnia arra a kérdésre, hogy hol következik be a tudomány fejlődésében fordulópont, hol jelentkezik a minőségi változás, milyen okokra vezethető ez vissza, és mi a következménye. A fejlődés fordulópontját elsősorban az alábbi okok válthatják ki:

- a gyakorlat nem igényli a tudomány további fejlődését;
- új vizsgálati módszer lesz szükséges;
- a tudomány a jelenlegi formájában:
eltűnik, új tudomány jelenik meg,
visszafejlődik,
beolvad más tudományba,
- a tudomány új fejlődési utat vesz fel magasabb szinten.

A tudományfejlődésről már sok elemzés készült, mégis azt mondhatjuk, hogy kidolgozatlan és feltáratlan terület. Erősen egybemosódik a tudományfejlődésnek és a tudomány vizsgálati tárgya fejlődésének elemzése. A tudomány önfejlődését csak akkor elemezhetjük tudományosan, ha a gyakorlatban ezt a prognosztikai munkát rendszeresen végezzük.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRÁNYÍTÁSA ALATT MŰKÖDŐ TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁGOK MUNKÁJÁRÓL*

ARATÓ ENDRE

A szocialista országok történettudományával való kétoldalú együttműködés több mint egy évtizedes bevált formái a vegyesbizottságok. Legelőször a magyar–csehszlovák és magyar–lengyel (1960. június), majd a magyar–német (1961. június) kezdte el tevékenységét. Ezt követte a magyar–jugoszláv, amely azonban csak két évig dolgozott (1964–1965). 1969 januárja óta fejt ki érdemleges munkát a magyar–szovjet és 1970 júliusában indult el a magyar–román vegyesbizottság működése.

A bilaterális kapcsolatok valamennyi bizottságot jellemző tevékenységi formája az évről évre rendezett ülésszakok, amelyeket felváltva tartanak hazánkban és a másik szocialista országban. E találkozások két részből állanak: egy a kölcsönös érdeklődésre számot tartó és gondos mérlegelés alapján előkészített tudományos témát vitató tanácskozásból, valamint a sokszínű együttműködés szervezeti jellegű kérdéseit tárgyaló megbeszélésből. Ha a három hosszabb idő óta működő bizottság történetét áttekintjük, azt tapasztaljuk, hogy míg korábban a szervezeti kérdések a tanácskozások tetemes idejét foglalták le, addig néhány év elteltével az érdemi, tudományos kérdések kerültek a munka középpontjába. Mindez természetesen nem jelentette a fontos szervezeti keretek háttérbe szorítását, csupán azt, hogy a szervezési ügyeket sokszor a két ülés között a titkárok, ill. az elnökök levelezése útján igyekeztek lebonyolítani. E tapasztalatokat azután a később alakuló bizottságok hasznosították munkájukban.

A vegyesbizottságok mindkét szekciójának általában 4–5 tagja van, kivétel a magyar–szovjet, amely 14–17 tagból áll. E bizottság ugyanis nemcsak történeszeket, hanem néprajzkutatókat, archeológusokat is tömörít soraiba, s tevékenységének jelentőségét nem utolsósorban ez a komplex jellege növeli. Most van folyamatban a magyar–csehszlovák vegyesbizottság kibővítése 9–9 főre. A kiszélesítést ez esetben az ország föderatív átalakításán

* Az előterjesztés a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága és a Filozófiai és Történettudományok Osztálya részére készült, amelyet mindkét tudományos testület 1972 tavaszán elfogadott.

kívül az egyre mélyülő kapcsolatok magyarázzák. Az évről évre ismétlődő üléseken természetesen nem vesz részt a bizottság valamennyi tagja, csupán azok, akik érdekelték a kitűzött tudományos téma megvitatásában. Ugyanakkor az ülészakok előkészítésébe, valamint a magyarországi tárgyalásokba többen is szervezettebben bekapcsolódhatnak, ami a bizottság szélesebb körű tevékenységét eredményezheti. Az ülések tudományos felében hasznosnak bizonyult a megtárgyalt téma ismert szakértőinek részvétele mind a színvonal, mind pedig a személyi kapcsolatok kiszélesítése szempontjából.

A szervezeti együttműködés felöleli a történettudomány egészét. Ugyanakkor már előjáróban hangsúlyoznunk kell, hogy a vegyesbizottságoknak nincs sem meghatározott jogkörük, sem pedig apparátusuk, tehát csak javaslatokat tehetnek a különböző történész intézményeknek és szerveknek, kezdeményezik, ill. regisztrálják a kapcsolatokat. S miután az egyes intézetek közvetlen kapcsolatban is állanak egymással, s a vegyesbizottságok tevékenységétől független kontaktus is kibontakozott közöttük, igen fontos feladat a koordinálás. E téren még igen sok a teendő.

1. A vegyesbizottságok tevékenységük kezdetétől nagy figyelmet fordítottak a történetkutatás zavartalanságának biztosítására. Ez az itt-ott zökkenőkkel járó könyvvásárlás és csere szemmel tartásától kezdve a levéltári kutatások megkönnyítésén keresztül a dokumentumok kölcsönzéséig, mikrofilmezéséig, xeroxoltatásáig terjedt.

2. A másik jelentős állandó szervezeti jellegű tevékenység a tájékoztatás. Ez az információ, a különböző bizottságok munkáját tekintve, módszerében igen sokszínű. A történész intézmények éves és perspektivikus terveinek adminisztratív jellegű kicserélése mellett az érdemi tájékoztatás számos válfaját figyelhetjük meg. Egy további lépés a másik felet érintő történeti munkák, tanulmányok szemléjének rendszeres elkészítése és eljuttatása, folyamatos tájékoztatás a tervbe vett konferenciákról és különböző rendezvényekről, szóbeli referátum megvitatása és írásos anyagok cseréje bizonyos szervezeti és történeti kérdésekről (egyetemi, akadémiai reformok, munkásmozgalmi, egyetemes történeti kutatások helyzete, a történettudományt különösen érdeklő problémák, viták, a kutatás előtt álló feladatok, a legfontosabb eredmények ismertetése stb.).

3. Valamennyi bizottság fontos feladatának tekintette a másik fél történetírásának ismertetését, népszerűsítését. Az ismertetett formák is segítették ezt a munkát. A vegyesbizottságok kezdeményezésére számos tájékoztató jelent meg nálunk a szocialista országok történetírásáról, a testvéri államokban pedig a miénkről. Ide tartozik az egyre növekvő recenziós tevékenység, amelyet a bizottságok állandó figyelemmel kísérnek. Sok javaslat született nagyobb történeti művek kölcsönös fordítására, ezekből azonban kevés valósult meg. Több tanulmány fordítása jelent azonban meg kölcsönösen a történeti folyóiratokban. Egymás historiográfiájának jobb megismeré-

sét — bár szűk keretben, de hasznosan — szolgálták a minden ülésszak alkalmából megrendezett látogatások a különféle történész intézményekben, egyetemeken.

4. A különböző területeken kezdeményezett lépések között a levéltári igazgatóságok, történeti társulatok és az egyetemek közötti kapcsolat állott több vegyesbizottság (lengyel, csehszlovák, német) érdeklődésének előterében. Rendszeres volt a közreműködés a történész előadók kölcsönös meghívásában és szereplésük lebonyolításában. Egyes bizottságokban, persze azokban, ahol e feladat előtt a legkevesebb akadály állott (lengyel, német), elindult az általános és középiskolai tankönyvek országaink, népeink történetére vonatkozó fejezeteinek, részleteinek kölcsönös áttanulmányozása és megvitatása. Ugyanakkor öröndetes, hogy szinte valamennyi bizottságban, már a konkrét teendőket meghatározva, felvetődött e fontos feladat mielőbbi elvégzése. Ide tartozik az az általános gyakorlat, hogy egyes, a másik felet érintő munkákról szakértői véleményeket cserélünk ki.

Hasznosnak bizonyult, ha a vegyesbizottságok tagsága több történész intézményt, ill. rokontudományt képvisel. Az MTA Történettudományi Intézeten kívül a bizottságokban leginkább az egyetemek és a levéltárak, ill. a MűM levéltári osztálya vettek részt. A rokontudományok közül a magyar szovjet bizottság mellett a magyar csehszlovák vegyesbizottságba — csehszlovák kezdeményezésre — kapcsolódik be majd archeológus, a magyar román bizottságnak pedig vannak régész tagjai.

5. Az együttműködés legmagasabb szintű formája az országaink történeti-tudományos tevékenységének összekapcsolása. E munkának, bár ide számíthatjuk az alább szóba kerülő s évről évre ismétlődő tudományos ülésszakokat, még a kezdetén tartunk. A vegyesbizottságok számos javaslatot tettek közös munkák kiadására, e szép tervek csak részben valósultak meg: kölcsönösen megjelentettük a közösen rendezett tudományos ülésszakok előadásainak egy részét. További eredmények ezen a téren: a tevékenység egybehangolása nemzetközi kongresszusok előtt, kölcsönösen szervezett konferenciákon való részvétel, az azonos kutatási területen dolgozó történészek közötti személyes kapcsolatok kiépítésének kezdeményezése.

6. Külön kell foglalkoznunk a munka legjelentősebb tartalmi részével, a többször érintett, közösen rendezett tudományos ülésszakokkal. S ha az alaposan számba vett teendőket nem is tudtuk maradéktalanul realizálni, mégis a kialakított koncepciók önmagukban is említésre méltóak, nem utolsósorban azért, mert kijelölték a közös kutatási feladatokat. Ezekből a részben perspektivikus, de közeli programokból a szükségleteknek és az adottságoknak megfelelően számos fontos téma került érdemi megvitatásra, néhány ülésszak teljes egészében egy kötetben, a viták azonban jórészt folyóiratokban nem teljes terjedelemben szétszórtan láttak napvilágot. (Külön kötetben megjelent a magyar-lengyel vegyesbizottság alább ismertetett renaissance és reformáció

ülésszakának teljes anyaga: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. 1450 - 1650.* Szerk. Székely György és Fügedi Erik. Budapest 1963. Sajtó alatt van s az *Értekezések* sorozatban jelenik meg a magyar csehszlovák vegyesbizottság legutolsó, 1971. évi ugyancsak még szóba kerülő ülésének a teljes anyaga: *A magyar és a szlovák feudális nemzetiség és „nemzeti” ideológia jellemző vonásai.*)

A témák egyre szélesedő horizontról tanúskodnak: a kapcsolatok és a párhuzamos fejlődés gondolatébresztő összehasonlító vizsgálata mellett a szóban forgó két nép történetén kívül Közép- és Kelet-Európa területe állt a vizsgálódás középpontjában.

Több bizottságban felvetődött az általában sikeres ülésszakok hatékonyságának, a történész közvéleményre való kisugárzásának kérdése: a legtöbb esetben ugyanis szűk, a kérdés szakértőiből kisszámú, a 20 - 25 főt ritkán meghaladó munkaértekezletekről volt szó. Ugyanakkor a résztvevők nagy száma akadálya lehet az érdemi, alapos és sokrétű vitának. Úgy véljük, inkább ezek a munkaértekezletek (a résztvevők számának növelése persze indokolt volna) váltak be a leginkább, ezt a formát lehetne a jövőben is alkalmazni.

A bilaterális kapcsolatok mellett felvetődött a multilaterális együttműködés ügye, főképpen a tudományos ülésszakok megrendezésével kapcsolatban. A magyar - lengyel vegyesbizottság 1967-ben tett is erre kísérletet, a lengyel német és a lengyel - csehszlovák bizottságok bevonásával akart egy szélesebbkörű vitát rendezni. A terv azonban nem valósult meg.

Az elmondottak jól mutatják, hogy a vegyesbizottságok tevékenysége nyomán erősödtek a bilaterális szervezeti kapcsolatok, intenzív tapasztalat- és véleménycsere folyt. A bizottságok munkája rendszerességet vitt az együttműködésbe, még akkor is, ha minden esztendőben — bár ezt a terv előírta — nem is tartották meg az ülést. A magyar - csehszlovák bizottság 12 év alatt 9, a magyar - lengyel 10, a magyar - német pedig 11 év alatt 8 ülésszakot tartott. Az 1969 óta működő szovjet és 1970 óta tevékenykedő román bizottságok évről évre rendszeresen találkoznak.

A továbbiakban az egyes bizottságok munkájának jellemző vonásairól, mindenekelőtt érdemi, tudományos tevékenységükre koncentrálva, számolunk be.

1. *A magyar - csehszlovák vegyesbizottság* eredményesen ösztönözte a levéltári igazgatóságok, valamint az egyetemek közötti kapcsolatokat. Az első esetben a levéltáros-képzés, a levéltárelmélet, a levéltári terminológia terén alakult ki gyümölcsöző együttműködés. A kutatócsoportok munkája is speciális, s ez is levéltári kapcsolatokkal fonódik szorosan egybe. Az időnként felmerült nehézségek ellenére a kutatócsoportok nagy volumenű mikrofilm cserét bonyolítottak le. Ez a szervezeti forma bevált, rendszeresen biztosítja a kölcsönösen igényelt levéltári anyag fotózását. A magyar kívánságok részben a Csehszlovákiában kutató magyar történészek igényeiből, részben pedig

tervbe vett állagok rendszeres mikrofilmezéséből állnak. Az egyetemek közötti együttműködés köréből hadd említsük meg a magyarországi egyetemek és főiskolák történeti dokumentumainak kiadását. E magyar vállalkozásban szlovák szakemberek is részt vesznek. Ennek az együttműködésnek – amelyet a bizottság kezdeményezett – nem utolsósorban azért van jelentősége, mert számos olyan felsőfokú intézmény iratainak kiadását vették nálunk tervbe, amely korábban a mai Szlovákia területén működött.

A bizottság ülésein többször került szóba kényes kérdés, s az őszinte baráti légkörrel a nemegyszer éles vita járt együtt. Így 1961-ben szlovák barátaink a második ülésen felvetették a szlovák nép története megírásának jelentős problémáit, hangsúlyozva, hogy magyar tudósok számos jelentős történeti, ill. kultúrtörténeti személyt, akik véleményük szerint szlovákok voltak, magyarként tárgyalnak. A magyar társadalomtudományok folytatták – nem különböztetik meg az anyagi kultúra emlékeit sem aszerint, hogy azok szlovák vagy magyar eredetűek. Számos szlovák vonatkozású anyag található mondották a központi magyar múzeumokban, amelyek nem mindig voltak a szlovák tudósok számára hozzáférhetőek. Kifogásolták azt is, hogy a magyar társadalomtudományokban nem különböztetik meg a *magyart* a soknemzetiségű *Magyarországtól*, amely több nemzetnek, így a magyarnak, a szlováknak stb. is hazája volt.

Ezek a kérdések mind a mai napig aktuálisak, s ha tankönyveink kölcsönös áttanulmányozására és megvitatására sor kerül, ismét szembetalálkozunk ezekkel a problémákkal. 1961-ben azt az álláspontot foglaltuk el, amihez ma sincs hozzátenni való: a szóban forgó személyek közös múltunk részét alkotják, s a nemzeti hovatartozás hangsúlyozása anakronisztikus, s nem más, mint a nemzeti gondolat visszavetítése abba a korba, amikor nemzetiségi kérdésekről beszélni még nem lehet. A nemzeti eredet kutatása a rosszlelkű polgári nemzeti viszályok korát idézi fel. Ugyanakkor a magyar tudományosság részéről is nagy tapintatra van szükség: a szlovák álláspont bizonyos megértésére; s csak úgy tudunk a szlovák nemzeti elfogultság ellen meggyőzően harcolni, ha szembefordulunk a magyarral. Tehát azzal a koncepcióval szemben, amely a mai Szlovákiából származó vagy ott működött személyeket kivétel nélkül szlovákoknak tünteti fel, nem lehet az a válasz, hogy azok magyarok voltak. A kérdés a nemzeti mozgalmak megindulásának időpontjától már egyszerűbb: ez esetben a nemzeti mozgalmakhoz való tartozás vagy e mozgalmak iránt érzett szimpátia a választóvív.

A másik vita L'. Štúr születésének 150. évfordulója kapcsán bontakozott ki. Ez az évforduló ugyanis a szlovák historikusoknak alkalmat adott arra, hogy revideálják az 1848–49. évi első szlovák fegyveres megmozdulásról s általában a szlovák mozgalomról az ötvenes években kialakult felfogásukat. E kérdés a szlovák hetilapokban és folyóiratokban is nagy publicitást kapott, s nem egy cikk cseh és magyar ellenes emóciókat is kiváltott. Nagy jelentőségűnek tart-

juk, hogy ebben az időben megállapodtunk a csehszlovák féllel, hogy a polémiát tudományos szinten s történész folyóiratokban folytatjuk.

Így került sor az 1967-es szomolányi ülésre, ahol tárgyilagos polémiát folytattunk, amit persze lezárni nem sikerült. Így egyetértettünk abban, hogy az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc nemzetközi jelentőséggel bírt, s annak ellenére, hogy vezető ereje a liberális nemesség volt, polgári jellege is vitathatatlan. Egyetértettünk továbbá abban, hogy a szlovák nemzeti mozgalom is az ország burzsoá átalakításáért és nemzeti egyenjogúságáért harcolt, s így társadalmi törekvéseit tekintve, progresszív politikát követett. Konszenzus alakult ki a tekintetben is, hogy a magyar forradalom liberális vezetése nem következetesen hajtotta végre a polgári átalakulás nagy feladatait, nemzetiségi politikáját pedig a nacionalista szűkkeblűség jellemezte, és visszautasította a nem magyar népek nemzeti emancipációs kívánságait. Ezzel maga is elősegítette, hogy a nemzetiségek, közöttük a szlovákok a Habsburg-abszolutizmus oldalára álltak.

Persze alapvető kérdések maradtak nyitva. Így nem tudtunk megállapodásra jutni a polgári forradalom társadalmi és nemzeti kívánságai egymáshoz való viszonyának tekintetében. A vitaülés csehszlovák résztvevői azt hangsúlyozták, hogy a közép-európai soknemzetiségű államok speciális körülményei között a nemzetiségi kérdés megoldása nem másodrangú ügy volt, hanem a társadalmi haladásért folytatott harc elválaszthatatlan része. E mellett mi — úgy — véljük helyesen hangoztattuk, hogy bár a szlovák nemzeti mozgalom vezetőinek és résztvevőinek a magyar forradalom már említett következetlenségei miatt érzett elkeseredettsége közrejátszott hibás orientációjukban, mégis a bonyolult helyzetben a haladás és a reakció hadállásai között rosszul tájékozódtak, illúziókat tápláltak a hitegetés álnok politikáját követő osztrák kormányzat iránt. Politikai irányvesztésük eredményezte, hogy a magyarországi forradalom és a Habsburg-ellenforradalom között kibontakozó fegyveres küzdelem időszakában az ellenforradalmi erők oldalára állottak, noha a szlovák nemzeti mozgalom programja és a szlovák nép érdekei alapvetően különböztek a reakció céljaitól és érdekeitől. Ezzel azonban társadalmi haladásuk és nemzeti felszabadításuk ügyének egyformán ártottak. S bár nézeteink azóta közeledtek egymáshoz, a szlovák és a magyar álláspont alapján, az említett pontokon, mind a mai napig eltér egymástól.

A magyar–csehszlovák vegyesbizottság ülésszakait azonban nemcsak nézetkülönbségek jellemezték. Az első találkozástól kezdve, először előadások formájában, tudományos kérdések is napirendre kerültek. A bizottság 1963-ban tért rá a munkaértekezletekre, amelyek eredményesebbeknek bizonyultak, nem utolsósorban azért, mert e forma keretében inkább bontakoztak ki érdemi viták. Kedvező változást hozott e módszer azért is, mert míg az előadások esetében a vendég fél volt a főszereplő, a munkaértekezletekre mindkét székció készített referátumokat.

Az ülések tematikája gazdag volt, felölelte a magyar, szlovák és cseh történet fontos fordulóit, érintkező pontjait, párhuzamait, s nem feledkezett meg a gazdaság- és társadalomtörténetről sem (a korai középkor magyarországi társadalmának szerkezete, tulajdon a Garam vidéki bányavárosokban - 1960 -, a szlovák nemzeti ébredés, az ipari forradalom Csehszágban és a szlováklakta megyékben - 1961 -, Magyarország és a kisantant - 1962 -, az 1944. évi Szlovák Nemzeti Felkelés - 1964 -, a népi demokratikus fejlődés Csehszlovákiában és Magyarországon - 1965 -). A bizottság tárgyalta az egyetemes történeti oktatás és kutatás elméleti és módszertani problémáit és ezzel kapcsolatosan a marxista Kelet-Európa koncepciókat, az összehasonlító módszert (1963). A kapcsolat-történet tárgyköréből a bizottság a két világháború közötti magyar, cseh és szlovák haladó erők együttműködésével (1967) és a Szlovák Nemzeti Felkelés magyar kapcsolataival foglalkozott (1964).

Külön kell beszámolni a legutóbbi 1971. évi ülészakról, amelyre csaknem négy évi szünet után került sor. A Pozsonyban megtartott találkozó a magyar és a szlovák feudális nemzetiség és ideológia jellemző vonásaival foglalkozott. Az elhangzott előadások és a polémia azt mutatta, hogy lehet tárgyilagos és elemző-kritikai vitát folytatni olyan kérdésekről is, amelyekben a szlovák és a magyar álláspont a részleteket illetően nem volt egységes. A tanácskozáson megjelent történészek nagy száma pedig arról tanúskodott, hogy a napirenden levő problémák nagy érdeklődést váltott ki. Az előadók sok fontos kérdést világítottak meg, számos olyan történelmi tény került felszínre, amely hatással lesz a további kutatásokra is.

Az ülészak mind tudományos, mind szervezeti része meleg baráti légkörével kiemelkedett az eddigi hasonló rendezvények sorából. Ha korábbi vitáinkra gondolunk, különösen jelentőseknek tarthatjuk a csehszlovák szekció elnökének, Ján Tibenskýnek meleg és őszinte szavait:

„A történelem ezer éven át összekapcsolta népeinket, a szlovákokat és a magyarokat, viszont éppen ez az ezeréves történelem s főként annak mindkét részről történt hagyományos magyarázata, a negatív jelenségek egyoldalú hangsúlyozásával, bizonyos értelemben akadálya is volt szocialista nemzeteink közeledésének. Ezért - mint mondotta - sok, nagyon sok függ a magyar, a cseh és a szlovák történészek munkájától, a magyar és a szlovák történelem objektív magyarázatától, hogy ezeket az akadályokat eltávolíthassuk, és hozzájáruljunk a két nemzet jószomszédi kapcsolatainak megerősítéséhez. Hiszen éppen az ezeréves múlta való tekintettel oly sok a közös! Feladatunkat lényegesen megkönnyíti a marxista osztályszemlélet alkalmazása közös történelmünkre, politikai szempontból pedig a szocialista államok közössége.”

2. *A magyar-lengyel vegyesbizottság működése kiegyensúlyozottabb és folyamatosabb volt. Mindenekelőtt érthetővé teszi ezt, hogy a két nép történetében nemcsak nem voltak éles összeütközések, amelyek a mai együttműködésre is árnyékot vethetnek, hanem Magyar- és Lengyelországot a magyo-*

mányos barátság kapcsolta össze, s a két szocialista ország felszabadulás utáni együttműködése is zavartalanul fejlődött.

Az 1960. évi júniusi első ülés aprólékosan és megalapozottan vette számba a két historiográfiát egyaránt érdeklő tudományos kérdéseket (kapcsolatok, párhuzamos fejlődés; s a szélesebb horizont: az Osztrák-Magyar Monarchia és a két nép története). Ez a perspektivikus terv időtállóan bizonyult: a bizottság több mint egy évtizedes tevékenységében folyamatosan valósítja meg ezt a programot. A kezdet kezdetén is már szerepelt, ami a bizottság további tevékenységében figyelemreméltó törekvés maradt: a tudományos érdeklődés kiszélesítése s a különböző tanácskozásokba cseh, német és osztrák historikusok bevonása.

Az első ülés egyébként a szervezeti együttműködés számára is utat mutatott: az elfogadott jegyzőkönyv a bizottság statútumának is tekinthető. E vegyesbizottság kapcsolódott be a legkövetkeztetesebben és a legeredményesebben az évközi, az ülésszaktól független magyar– lengyel történész együttműködésbe, és ennek megfelelően lelkiismeretesen és rendszeresen regisztrálja és értékeli a sokszálú történész kapcsolatokat. Külön kiemeljük, hogy a vegyesbizottság nagy figyelemmel fordult az Országos Pedagógiai Intézet irányításával és kezdeményezésére 1970-ben indult tankönyv felülvizsgáló bizottság munkája felé, s ebbe küldöttet is delegált. A bizottság közvetve részt vett a Magyar Lengyel Történelmi Kapcsolatok ezer éve kiállítás előkészületi munkáiban.

Figyelemre méltó a két felet egyaránt érdeklő bibliográfia rendszeres cseréje. Ez az értékes munkát azonban nem válik közkinccsé, mert a kicserélt anyagot irattárba helyezik, a bibliográfia nem lát napvilágot.

A legjelentősebb tudományos vállalkozásra a bizottság munkájának kezdetén, 1961 októberében került sor. Ekkor rendezték meg külföldi részvétellel a magyar– lengyel renaissance konferenciát. A tanácskozás tárgya a lengyel- és magyarországi renaissance és reformáció kora volt, de a téma kiszélesült más országok e korszakra vonatkozó elvi jelentőségű problémáinak vizsgálatával.

E konferencia tárgyát komplex módon négy kérdés csoportban tárgyalta: kiterjedt az alaphoz beállott változások figyelemmel kísérésétől kezdve a felépítmenyi elemek vizsgálatáig. Az első, a gazdasági-társadalmi viszonyokat elemző előadások és korreferátumok jól mutatták a lengyel- és magyarországi kutatások mélységét, sokrétűségét, s nem véletlen, hogy éppen e témakörben alakult ki a legélénkebb vita is. Hiányolható azonban, hogy a résztvevők az egyébként sok új értékes megállapítást tartalmazó mondanivalójuk középpontjába nem azoknak a társadalmi erőknél és mozgalmaknak a vizsgálatát állították, amelyek a reformáció hordozói, ill. kísérői voltak.

A második kérdés csoport már közvetlenül a reformáció és a renaissance problémáit ölelte fel. A jelentős eredményeket tartalmazó előadásokból ki-

emeljük a kor ideológiájának szerepét a haladó eszmék és a racionalista gondolkodás előkészítésében. Értékes összefüggések tárultak fel a németországi, ausztriai, horvátországi reformáció alapjainak és irányzatainak gazdag elemzésével. Ugyanakkor azonban hiányolható, hogy a középkori magyar és a lengyel-litván állam sajátos nemzetiségi viszonyainak elemzésére kevés tér jutott.

Az előadások harmadik csoportjának sikerült a kései feudalizmus kori sajátos kelet-európai államfejlődés, az idegen centralizáció és az azt támogató erők, ill. a nemesi demokrácia és az anarchia felé törekvő irányzatok társadalmi alapjait, egyházi és külpolitikai összefüggéseit érzékeltetni és a háttérben bemutatni a levert parasztmozgalmakat, a városi társadalmi küzdelmeket, nem utolsósorban pedig a török hódítók elleni harcot.

Végül a képzőművészet problémaköréből Lengyel- és Magyarország, ill. a velük határos országok közötti e témakörbeli összefüggések és kapcsolatok elemzése került szóba.

Ugyanebben az esztendőben a bizottság áttekintette a magyar és a lengyel történettudomány másfél évtizedes eredményeit. Különös súlyt helyeztek a magyar lengyel történeti kapcsolatok, a technikatörténet, a középkori lengyel állam megalakulása, a korafeudális periódus egyes kérdéseinek historiográfiájára.

A magyar fél részt vett a krakkói Jagello-egyetem 600 éves évfordulójának megünneplésében, az egész bizottság jelen volt a jubileumi ülészen (1964), és kezdeményezésére, valamint közvetlen tevékenysége révén számos tudományos kiadvány látott Magyarországon napvilágot (Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Budapest 1964., Az Eötvös Loránd Tudományegyetem kétkötetes Annales kiadványa - 1964 - Studia Universitatis Cracoviensis dedicata megjelöléssel).

Szélesebb összefüggésekre mutatott két tudományos ülészen, amely a középkori várostörténet fontos problémáit vitatta meg. Az 1966-os tanácskozás a 13-16. századi lengyel, magyar és porosz városok fejlődését tekintette át, és jelentősen hozzájárult a közös vonások megvilágításához. 1971-ben pedig a kereskedelem és kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a 16-18. sz.-ban témaköre állott a tudományos ülés érdeklődésének középpontjában. S ha az előadások többsége magyar és lengyel történettudománnyal is foglalkozott, nem maradt el a szélesebb kelet-európai összehasonlítás sem.

Ne gondoljuk azonban, hogy a bizottság nem fordított figyelmet az új és a legújabb kor történetére. Eredményes volt a 19. században végbement társadalmi változásokkal és a nemzeti tudat fejlődésével foglalkozó tudományos tanácskozás (1969). Ugyanezt mondhatjuk arról az ülészenről, amely a 19. és 20. századi (1919-ig) lengyel és magyar munkás- és parasztmozgalmakat, valamint kapcsolataikat elemezte (1962).

Az 1967. évi találkozást az októberi forradalom évfordulójának szentel-

ték. Az elhangzott előadások új anyagot tártak fel, és rávilágítottak azokra a párhuzamokra és kapcsolatokra, amelyek az 1917. és az azt követő évek eseményeiben a magyar és lengyel társadalom fejlődésében megfigyelhetők voltak.

S végül két ülést szenteltek a felszabadulás utáni korszaknak. Az egyik a népi demokratikus forradalom kérdéseit és kutatásának problémáit elemezte (1965), a másik pedig, a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából (1970) a lengyel és magyar fejlődés összehasonlítását végezte el, valamint értékelte a felszabadulás utáni korszak historiográfiáját.

A magyar–lengyel bizottság tudományos ülései tehát a valóban haladó kapcsolatok feltárásával, a magyar és lengyel fejlődés folyamatainak, párhuzamainak bemutatásával az összehasonlító kutatás marxista módszereit is felhasználva végzett érdemleges munkát.

3. *A magyar–német bizottság* évekig nem találta meg tevékenységének legmegfelelőbb formáit. Az első hat esztendőben a munka előterében a szervezeti kérdések állottak. A bizottság az első esztendőben a kitűzött tudományos témákat nem a már ismertetett módon beszélte meg, hanem az ülészak kollokviumnak nevezett felében inkább kölcsönös tájékoztatásra került sor, ami persze több elvi kérdés megvitatását is lehetővé tette. Így kötetlenebb formák között szóba került az I. Internacionálé, az első és a második világháború problémaköre (1963).

A további kollokviumok már a magyar–csehszlovák és a magyar–lengyel bizottságok munkamódszeréhez hasonló tudományos ülészakok voltak, és új, legújabb kori témákat tűztek ki, egyaránt szem előtt tartva a német–magyar kapcsolatokat, valamint a német történelem különböző korszakait, haladó és imperialista vonásait.

Értékes és számos elvi problémát elemző tapasztalatcserét eredményezett a két ország legújabb kori munkásmozgalom-történeti összefoglalóinak kölcsönös bemutatása (1967). A nyugatnémet polgári történetírás főbb irányzatainak napirendre tűzését (1968) nemcsak az NDK historikusainak előtérben álló politikai–ideológiai feladatai indokolták, hanem a bizottságnak az a törekvése is, hogy a tudományos kollokviumokon ne csak a közös történeti múlt összefüggéseit vizsgálják, hanem tegyenek együttes erőfeszítéseket is a marxista eszmeiség fejlesztése és a polgári ideológiákkal való együttes polémia kibontakoztatására. E kollokvium gazdag tematikáról tanúskodik: az általános áttekintésen kívül a nyugatnémet gazdaságtörténet-írásról, Marx–Engels kiadványokról, a nyugatnémet tankönyvek magyar fejezeteiről adtak az előadók kritikai elemzést. A vita rámutatott a sokszínű vizsgálat szükségességére, a neonáci áramlat publicisztikai jellegére, a neopozitivisták irányzat és a nyugatnémet „marxizáló” történészekkel szemben tanúsítandó differenciált magatartás szükségességére.

Az osztrák–magyar kiegyezés és a német egység kérdéskörének vitáját

az események centenáriuma tette időszerűvé (1970). A két esemény egybekapcsolása nemcsak a szerves történeti összefüggés szempontjából, hanem a két ország történeti együttműködésének oldaláról nézve is szerencsés téma-választás volt.

A legutóbbi tudományos ülés (1971) a német imperializmus Európa újjárendezésére vonatkozó terveit élénk vita alapján tekintette át, az első világháború előtti német Közép-Európa tervektől a Harmadik Birodalom politikai elképzeléseig. Ez alkalommal a bizottsági ülés német referátum megvitatásával vizsgálta meg azt a kérdést, hogy az NDK alsó- és középfokú iskoláinak tantervei miképpen foglalkoznak Magyarország történetével. S bár e jelentős probléma a referátum megtárgyalásával lekerült a napirendről, úgy véljük, e téren éppen a kölcsönösség alapján újabb teendők adódnak: a magyar félnek a német, a német szekciónak pedig a magyar tankönyveket volna kívánatos áttanulmányoznia és együttes ülésen megvitatnia.

Ez az utolsó ülőszak a tudományos tanácskozások formáját illetően érdemleges változást határozott el. A jövőben a kollokviumokon az egyetemes történeti összefüggések bemutatására helyezik a fő súlyt. A bizottsági üléseken pedig, ahol kezdettől fogva referátumot tartottak fenn tudományos tapasztalateserére (ennek keretében hangzott el például az 1970-es találkozón a tankönyvbeszámoló), ezentúl fontos történeti—módszertani kérdéseket vitatnak meg.

1965-ben vetődött fel közös tanulmánykötetek és olyan német–magyar tanulmány sorozat (egyenként 3–4 ív terjedelemben) megjelentetése, amely mindkét országot érintő történeti témákkal foglalkozik. Így került sor K. Obermann: *Die ungarische Revolution von 1848–49 und die demokratische Bewegung in Deutschland* (Budapest 1971.) c. munkájának kiadására.

4. Időrendben haladva a magyar–jugoszláv történész együttműködés két éves történetét kell áttekintenünk. Ez alkalommal tudatosan nem használtuk a vegyesbizottság megjelölést, mert a többitől eltérően a magyar–jugoszláv vállalkozásnak nem volt állandó tagsága.

Az MTA és a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság Tudományos Kutatásokat Koordináló Szövetségi Tanácsa között 1964 júniusában létrejött egyezmény közösen kidolgozandó történeti témákat határozott meg. Ez magyarázza az ad hoc bizottság kiküldését, amelynek feladatául „a történészek közötti együttműködés koordinálást” tűzték ki. Az 1964-ben összeült tanácskozás a többi vegyesbizottsághoz hasonlóan kijelölte a közös témák hosszú sorát, a középkortól a felszabadulásig. Ezenkívül sor került a legfontosabb szervezeti teendők számbavételére, ezek megegyeztek a bevezetőben felsoroltakkal.

Említésreméltó újdonság volt a magyar–jugoszláv együttműködésben, hogy a kijelölt tudományos, főként kapcsolat-történeti témák kidolgozását (számszerint hatot) egyidőben, az évenkénti tudományos üléstől függetlenül,

vették tervbe, kijelölve a felelősöket és a résztvevőket. Ez a terv bár kitűnően felmérte a közösen kutatandó témákat, mégsem számolt kellően a realitásokkal. A közösen kutatandó témák konkrét meghatározása szerepelt az 1965-ös ülés tárgysorozatán is. Csakúgy megállapodás született a két ország tanácskönyveinek közös felülvizsgálásáról is.

E találkozó tudományos témája az 1848–49. évi magyar–délsláv kapcsolatok néhány kérdését ölelte fel. Számonkérő ellentétek mutatkoztak a zágrábi egyetem professzora, Jaroslav Šidak és a magyar delegáció vezetői között az 1848 tavaszi és nyári magyar–horvát viszony, s főképpen Jelačić megítélésében. Šidak professzor felfogása szerint a horvát nemzeti mozgalom egységes koncepciót követett: Ausztriának föderatív államok szövetségévé való átalakítását tűzte ki célul. Jelačić mint horvát bán 1848 tavaszán és nyarán egyszemélyben volt horvát hazafi, nemzeti politikus és az összmonarchia híve, csak azt tette, amit a horvát tartománygyűlés, s az egységes horvát nemzeti mozgalommal teljesen azonos nézeteket vallott és politikát folytatott. A helyzet 1848 szeptemberétől, ill. októberétől azonban megváltozott, ekkor az ellenforradalom oldalára állt, alárendelte magát Windischgrätznek.

A magyar küldöttek mindenekelőtt rámutattak a horvát mozgalom differenciáltságára, a kialakult baloldalra, Jelačićnak az 1848 őszét megelőző udvarhoz fűződő kapcsolataira, valamint arra, hogy a vele átmenetileg szövetséges egyaránt osztrák és magyarellenes baloldalt, mint az udvar feltétlen híve, miképpen tévesztette meg.

A jelenlevő szerb kollegák érdemben nem kapcsolódtak a vitába. Meg kell jegyeznünk, hogy Jaroslav Šidak az 1965-ös ülésen kifejtett koncepcióját azóta sem foglalta írásba. Egyébként színvonalas tanulmányai magukon viselik az ismertetett felfogás néhány jegyét.

Ezek után már csak röviden kerülhetett sor az 1848–49. évi szerb mozgalom és parasztmegmozdulások értékelésének problémáira. A szerb referátum inkább kérdésfelvetések formájában érintette a magyar–szerb viszony alakulását. Ezekben is azonban kitapinthatóak voltak a szóba került horvát állásponttól való eltérések 1848–49 bonyolult eseményei megítélésének alapszemléletében: a szerb koncepciót a nemzetiségi probléma mellett a társadalmi kérdések fokozottabb figyelembevétele jellemezte.

Kíváncsi volna, hogy e szomszédos szocialista ország historikusaival kiépült kapcsolatainkat a vegyesbizottság jól bevált formájával tovább bővítsük és koordináljuk. Csakúgy szükség lenne a Magyar–Bolgár Történész Vegyesbizottság megszervezésére is.

5. *A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság* megalakulását a két akadémia 1968–1969. évi munkaterve irányozta elő. E bizottság jól átgondolt státútum alapján dolgozik. Munkáját a nagy jelentőségű komplexitáson kívül az egymás által rendezett konferenciákön való kölcsönös részvétel, az érdemi koordinálás, néhány kiválasztott közös téma rendszeres gondozása, kutatása

jellemzi. A vegyesbizottság szervezeti tárgyalásai általában egy-egy általa, ill. a bizottságtól függetlenül megrendezésre kerülő tudományos konferenciával kapcsolódtak egybe. Ez az utóbbi forma is eltért a többi bizottság gyakorlatától, az időpont egybehangolása ugyanakkor lehetővé tette a kölcsönös aktív bekapcsolódást a soron levő tanácskozás munkájába.

A tartalmi tudományos munkálatokra térve mindenekelőtt azokra a közös történeti témákra utalok, amelyeknek kidolgozásában az elmúlt években bizonyos előrehaladás történt. Lenin és az Októberi Forradalom általános törvényszerűségei c. nemzetközi témabizottság magyar tagozata 1970 folyamán albizottságként kapcsolódott be a magyar–szovjet bizottság munkájába. A vegyesbizottság elősegítette magyar és szovjet történészek együttműködését: A matematikai módszerek alkalmazása a történettudományi kutatásokban c. módszertani-elméleti témában.

A gazdag és sokszínű konferenciákon való kölcsönös részvétel eredményes volt. A történeti tanácskozások 1969-ben és 1970-ben jórészt az évfordulókhoz kapcsolódtak. Így említést tehetünk a KMP megalakításával, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásával, valamint a magyar Vörös Hadsereg hadműveleteivel foglalkozó moszkvai, budapesti és miskolci tudományos ülésekről.

A további jelentős évfordulókat is számos eredményt hozó tanácskozással ünnepelték meg. Lenin születésének 100., a Szovjetuniónak a fasiszta Németország feletti győzelme, valamint Magyarország felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából Budapesten, Moszkvában, Kijevben, Uljanovszkban és Harkovban voltak tudományos konferenciák. Nem feledkezhetünk meg még két fontos tanácskozásról: Vita a művelődéstörténet elvi és módszertani kérdéseiről (Budapest 1969), A politikai hatalom jellege Magyarországon az 1920–30-as években (Moszkva 1970).

A magyar és szovjet néprajzkutatók három vállalkozásáról is számot kell adnunk: Moszkvában tartottak a történelem és etnográfia viszonyait vizsgáló metodológiai szimpóziumot. Ugyanebben az esztendőben ült össze Budapesten a nemzetközi néprajzi konferencia, amely a szájhagyományozás törvényszerűségeivel foglalkozott. 1970-ben pedig a budapesti vegyesbizottsági ülés összekapcsolódott az etnosz kérdéseinek szentelt magyar–szovjet szimpóziummal. (E konferenciák anyagát ld. Népi kultúra—népi társadalom. MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve V–VI. Bpest. 1971. c. kötetben.)

A vegyesbizottság munkájába bekapcsolódott régészek mindenekelőtt a hézagpótló finn-ugor és magyar őstörténeti kutatások terén működnek együtt igen eredményesen a szovjet régészekkel. 1969-ben jelent meg a szovjet–magyar régészeti tanulmánykötet, és 1970 óta folynak a vegyesbizottság tevékeny figyelme mellett a finn-ugor régészeti kézikönyv munkálatai. Az Einige Fragen zur Archäologie der Altungarn (Studia Archeologica Budapest) c. kötet is magyar és szovjet történészek tanulmányait tartalmazza.

A legutóbbi tudományos ülésszakot a vegyesbizottság rendezésében Moszkvában (1971) tartották meg az ozmán-török hódítás és az ellene való közép- és kelet-európai küzdelem kérdésköréről (15 -17. sz.). Az élénk, nyílt és színvonalas eszmecsere kiemelkedő eredménye volt, hogy a kitűzött témakört mind a történeti összefüggések, mind pedig a földrajzi kiterjedés tekintetében igen széleskörűen tekintette át. A vitaülésen felvetett kérdések Nyugat-Európától a Kaszpi tengerig és Perzsiáig, valamint Skandináviától Észak-Afrikáig a korabeli hatalmi viszonyok, a gazdasági-társadalmi alap, a politikai és kulturális felépítmény számos fontos momentumát tekintették át.

E széles távlatok összhangban voltak azzal, hogy a tanácskozás központjában az ozmán hódítók elleni küzdelem magyarországi lehetőségei és összefüggései állottak. Megvizsgálták azt az alapvető kérdést is, hogy milyen összefüggés figyelhető meg a későfeudális Európa s ezen belül főként Kelet-Európa gazdasági fejlődésének, valamint politikai történetének törvényszerűségei között. Szóba került a Habsburg centralizáció megítélése, valamint az a kérdés, hogy Magyarország, ill. Közép- és Délkelet-Európa népei számára volt-e valamiféle harmadik megoldás a behódolás vagy a Habsburg uralom alá kerülés alternatívái mellett.

Termékeny eszmecsere alakult ki olyan fontos részletek körül, mint a török birodalmi struktúra és az alávetett országok helyi struktúráinak egymásra hatása, az agrárfejlődés szintje a töröknek alávetett területeken, vagy felmerült: milyen időponttól lehet beszélni a török hatalom hanyatlásáról. A vitában összehasonlították a Habsburg és orosz centralizációt, említés történt a többi között a Habsburgok anyagi és katonai segítségének mértékéről a török elleni háborúkban, a Habsburg állami adóterhek nagyságáról.

A felsorolt kérdések nagy részében a tanácskozás résztvevői lényegében azonos vagy hasonló következtetésre jutottak. Bizonyos problémák, főként részletkérdések azonban nyitva maradtak. (A szovjet történészek általában későbbi időpontra teszik az ozmán birodalom hanyatlásának kezdetét, mint a magyarok. Eltérés mutatkozott a későfeudális lengyel állam erejének megítélésében is.) A tanácskozás számottevő pozitívuma volt, hogy a vita nemcsak a delegációk között, hanem az egyes delegációkon belül is folyt.

6. A magyar-román vegyesbizottság létrehozásának előkészületei 1970 tavaszán kezdődtek el, és ez év július elején volt az első megbeszélés, amelyen az elnökök és titkárok elfogadták a bizottság több éves munkatervét.

A szervezeti, a rendszeres tájékoztatást és együttműködést biztosító általános s más viszonylatokban ismert pontokon kívül a magyar-román történész együttműködés terén több előrelépést jelentő megállapodás történt. Így a bizottság fontos feladatának tartja a két ország akadémiai és egyetemi könyvtárai között a könyv és folyóiratsere kiszélesítését és elmélyítését. Továbbá a könyvtári és levéltári kutatómunka támogatását egymás országaiban, ritka könyvek és levéltári anyagok mikrofilm cseréjét, és mindezzel

összefüggésben pedig megvizsgálják a magyar–csehszlovák példa alapján egy-egy kutatócsoport felállításának lehetőségét. Alá kell húznunk azt a javaslatot is, hogy biztosítani kellene egyetemi hallgatók és aspiránsok cseréjét annak érdekében, hogy kölcsönösen olyan szakembereket képezzünk, akik ismerik a másik ország történetét, nyelvét és kultúráját. Fontos pontnak tekinthető az akadémiák közötti archeológus csere megvalósítása.

Legutóbb (1972 február) megállapodás történt közös forráskiadvány megjelentetésére is: a román vajdák magyar nyelvű levelezésének kiadásáról van szó. E levelek eredeti nyelven és román fordításban látnának napvilágot. Mindkét fél 1972 végéig feltárja az anyagot, és a legközelebbi ülésen kijelöli azokat a szakembereket, akik a kiadványt sajtó alá rendezik.

Ugyancsak ebben az évben nagy jelentőségű megállapodásra került sor az 1973. évi budapesti ülésszakot illetően. A téma a következő: a történelem oktatása és a szakemberek képzése a történelem terén. Ebben a megfogalmazásban a közép- és főiskolai történeti tankönyvek kölcsönös felülvizsgálata is benne van. A részletesen kidolgozott koncepció szerint a munka plenáris üléseken kívül hat szekcióban folyik majd (ó-, közép-, új- legújabb kor, a szocializmus építésének periódusa és módszertan). A tankönyvek megvitatására vonatkozó, átgondolt javaslat – úgy véljük – a többi vegyesbizottság hasonló munkája számára konkrét példát, ösztönzést adhat. S hogy a korábbi vitás kérdéseket ez az egy ülésszak nem fogja teljes mértékben kiküszöbölni, azzal a vegyesbizottság mindkét szekciója tisztában van, jól mutatják ezt a jegyzőkönyv következő sorai: A budapesti találkozó után „a felek a továbbiakban is és folyamatosan keresni fogják a vitatott kérdésekben a nézőpontok közelítésének lehetőségét”. A legutóbbi ülésszak – és ezt tapasztalhatjuk a tudományos tanácskozással kapcsolatban is – további lépést jelentett előre a magyar–román történetész együttműködés terén.

A tudományos ülésszakok tervbe vett programjának megfelelően 1971 június elején került sor Budapesten az első találkozásra, amely áttekintette a történetkutatás fejlődését Magyarországon és Romániában. A magyar előadás és korreferátumok historiográfiánk negyedszázados fejlődését és az új kutatási eredményeket mutatták be. Az előadók egyaránt hangsúlyozták, hogy a nacionalizmus elleni harc szoros összefüggésben van a nemzetközi látókör kiszélesítésével, ami nemcsak együttműködésünknek, hanem a burzsoá ideológia elleni küzdelemben való együttes részvételünknek is a feltétele.

A főreferátum mondanivalójának az volt a központi gondolata, hogy miképpen, tévedéseket sem nélkülöző viták kereszttüzében érvényesült nálunk az a felfogás, hogy nemzeti történetünk osztályharcok láncolata, és milyen nagy szerepe van az egyetemes történeti összefüggések bemutatásának. Az előadás korszakonként mutatta be, hogy miképpen sikerült ezt a gondolatot alkalmazni, eközben milyen munkákkal és megállapításokkal gazdagodott a magyar történetírás. Az előadás nem hallgatta el történetírásunk tévútjait,

zsákcúit, azokat a zavarokat, amelyeket a dogmatizmus és a revizionizmus okozott.

Az előadást három korreferátum követte. Az első a magyar archeológia azon új kutatási eredményeit foglalta össze, amelyek a román kollégák érdeklődésére is számot tarthattak. A római kor fő kérdései kapcsán az előadó kiemelte, hogy a hódítók és az őslakosság romanizálódásának folyamatából az utóbbiak alsóbb rétegei ki voltak zárva, és a romanizálódás folyamata csak a városokban zajlott le, a falvakban nem. A népvándorlás korának problémáit érintve pedig utalt arra, hogy a kontinuitás a keszthelyi és egyéb feltárások alapján nem bizonyítható.

A másik korreferátum a párttörténetírás legfontosabb eredményeit és azokat a tényezőket ismertette, amelyek az előrehaladást biztosították. Így az előadó a többi között kiemelte a viták szerepét, az árnyaltság igényét, a nemzetközi munkásmozgalom történetének ismeretét. A párttörténetírás problémái során fontos helyet kapott az a szemlélet, amely a magyarországi munkásmozgalom kettős kötöttségét hangsúlyozta: elválaszthatatlan a nemzeti történelemtől, és be van ágyazva a nemzetközi munkásmozgalom történetébe. Az együttműködés szempontjából jelentős volt az a javaslat, hogy közösen kellene írni azokról a munkásmozgalmi harcokról, akik Romániában és Magyarországon egyaránt tevékenykednek.

A két világháború közötti legtöbb koncepcionális eltérést mutató kérdések között a gazdasági nacionalizmus súlyos hatása, a monarchia felbomlásának szükségszerűsége, de a nemzetiségi kérdés még polgári értelemben vett rendezetlensége került szóba a harmadik korreferátumban. Arra az előlépésre, amely új problémákat vetett fel, a magyar külpolitika revizionizmussal válaszolt, de a kisantant sem volt egyértelműen demokratikus külpolitikai szövetség.

A román kollégák elégedettek voltak az előadással és a korreferátumokkal: azt hangsúlyozták, hogy azok nemcsak információt adtak, hanem hozzájárultak az együttműködés kiszélesítéséhez. Konkrét kérdéseik azonban kerültek a kényesebb problémákat (pl. a második jobbhátság kutatásainak eredményei, a feudalizmus bomlási folyamatának periodizációja, a munkásmozgalom-történeti kutatások és dokumentumkiadványok összefüggései, az eszméletörténeti kutatások módszertana, a népszerűsítő műfajok kérdései).

A román referátum felsorolta azokat az új történeti műveket, amelyek az elmúlt évtizedben napvilágot láttak. A referátumot követő őszinte és nyílt kérdések élénk eszmecserére adtak lehetőséget. A magyar történészek például felvetették a romanizáció fogalmát és az ezzel kapcsolatos vitákat, a 18. századi erdélyi népesedési viszonyok feltárásának problémáit, az 1848. évi román forradalmak ideológiájának nemzetközi forrásait, Iorga történetírói tevékenységének értékelését, a román munkásmozgalom nemzetközi kapcsolatait (II. és III. Internacionálé). Felmerült az is, hogy a nemzetiségi kérdés elméleti problémáit miképpen befolyásolják a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa

1971 márciusi ülésén elhangzott észrevételek. A magyar historikusok értékes tájékoztatást is kaptak: a bukaresti N. Jorga Történettudományi Intézetben a nemzetiségi kérdés történetének kutatására új osztályt hoztak létre. Felvetődött, hogy e jelentős feladat ellátására új intézményt is felállítanak a Társadalomtudományi Akadémia keretében, ahol előreláthatólag 25 kutató komplex módszerek alkalmazásával fog a nemzetiségi kérdéssel foglalkozni.

Megállapodás történt az 1971. évi ülésszak anyagának kölcsönös kiadására.

Igen eredményesnek tekinthető a legutóbbi (1972 február) tudományos tanácskozás, amely a 18-19. századi közép- és kelet-európai agrárfejlődés problémáit vitatta meg. Figyelemre méltó volt Št. Pascu Imreh István Kovács József referátuma: Közép- és Kelet-Európa agrárpolitikája a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korában, amely összehasonlító, egyetemes összefüggéseket feltáró szemléletével elütött a korábbi, a román fejlődés öntörvényszerűségeit túlhangsúlyozó és az egyetemes történeti folyamatoktól elszakadt koncepciótól. Az előadás egyébként szakított a korábbi elnyomó, elnyomott nemzet leegyszerűsítő sémával, és a nemzeti fejlődés a maga tényleges helyén, az adott társadalmi viszonyok keretében került megvilágításra.

A további román előadások már a romániai agrárkérdést elemezték (A moldvai és havasalföldi agrárrendszer a fanarióta korban), de szoros kapcsolatban a kelet-európai agrárkérdéssel (az egyesült román fejedelemségekben megvalósított földreform, valamint a közép- és délkelet-európai agrárfejlődés összefüggései). A román megnyilatkozásokon végigvonult a társadalmi és nemzeti felszabadulás összefonódásának eszméje, s elhangzott az is, hogy ebben az első mozzanat az alapvető. A vitában felmerült kérdések is a paraszti küzdelem, valamint az osztályharc különböző formáit és a kelet-európai összefüggéseket taglalták. A magyar előadások, amelyek magyarországi és kelet-európai viszonylatokat fejtegettek (A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus utolsó korszakában, A kelet-európai jobbágyfelszabadítás sajátos vonásai), osztatlan elismerést keltettek.

Mindkét fél leszögezte, hogy a tanácskozás hebizonyította: a történeti valóságot és a törvényszerűségeket csak szélesebb európai fejlődésbe beágyazva lehet vizsgálni. Joggal állapították meg azt is, hogy a közös törvényszerűségeket ábrázoló szintetikus munkálatok alkalmasak a szemben álló álláspontok közelítésére.

Áttekintettük a vegyesbizottságok tevékenységét, s örömdetesnek tarthatjuk, hogy a tudományos ülések tematikája a szóban forgó két ország története egyes kérdéseinek bemutatásától, a kétoldalú kapcsolatokról és a bilaterális párhuzamok összehasonlításától a szélesebb egyetemes, különösen kelet-európai történeti érdeklődés felé irányul. Aligha tévedünk, ha megállapítjuk, hogy a vegyesbizottságok segítették a magyar marxista historiográfiát abban, hogy megszabaduljon a hagyományos magyar központú koncepciótól.

A MAGYAR ESZTÉTIKA HELYZETE*

SZERDAHELYI ISTVÁN

Áttekintésünk négy irányból igyekszik megközelíteni a címben jelzett témát. Az első ezek közül: melyek azok a fő problémacsoportok, amelyek mint megoldandók, napjaink marxista esztétikája előtt kirajzolódnak, s milyen eredményeket mondhat magáénak a hazai kutatás e problémák megoldásában, azaz milyen kérdésekre tudott már eddig kielégítő választ adni a magyar esztétika, s melyek azok a kérdések, amelyek megválaszolatlanok, tisztázatlanok. Ehhez kapcsolódik az esztétikán belüli frontvonalak felvázolásának kísérlete, az áttekintés harmadik részében pedig arról ejtünk szót, melyek a hazai esztétikai kutatás szervezeti keretei, műhelyei, s ezek hogyan töltik be feladatukat, mennyiben segítették elő az eddigi eredmények létrejöttét, s mennyiben alkalmasak arra, hogy a továbbfejlődést elősegítsék. Negyedszerre azt vennénk szemügyre, milyen viszony mutatkozik hazánkban az esztétikai elmélet és a gyakorlat között, hogyan működnek azok a kommunikációs csatornák, amelyeknek feladatuk az, hogy elméleti eredményeink közkinccsé váljanak, eljussanak a szakmai közvélemény szűk körén túl, a köztudathoz is, és biztosítják-e erre hivatott intézményeink azt, hogy ezek az eredmények a gyakorlatban is kamatozzanak. Végezetül kísérletet tennénk arra is, hogy javaslatot tegyünk: milyen feltételek segítenék elő a fentiekben vázolt helyzet pozitív irányú változását.

Az áttekintés az itt adott lehetőségek között szükségszerűen csak legfőbb vonalaiban tárgyalhatja az érintett témaköröket, amelyeknek egzakt elemzése csakis hosszas, kollektív kutatómunka eredményeként, a jelen dolgozatnál sokkalta nagyobb terjedelemben lehetne lehetséges. Sehol nem tértünk ki az esztétikai oktatás és a tanintézetekben folyó esztétikai kutatómunka problémáira, minthogy ezekről Nagy Endre elvtárs külön referátumot készített.

Meg kell jegyeznünk végezetül, hogy áttekintésünkben legfontosabbnak az eredmények és hiányosságok minél objektívebb regisztrálását tartottuk. Írásunknak nem lehet feladata, hogy az eltérő, esetleg ellentétes elméleti

* Az áttekintés az MTA Filozófiai Bizottsága felkérésére készült, amelyet a Bizottság többször megvitatott és tudomásul vett.

eredmények vitájában döntsön vagy a fő frontok kijelölésére hivatott részben említettekén túlmenően akár csak szembesítse is ezeket. Így ha az egyes ágazatok neves szakíróinak sorában egymás mellett szerepeltetjük a legeltérőbb felfogások képviselőit, ez nem jelenti, hogy egyenlőségjelet kívánunk tenni köztük, s e felsorolásaink a tudományos rangbeli különbségeket sem hivatottak jelezni.

I. Kutatási eredmények az esztétika különböző ágaiban

1. Módszeresen haladva az első, itt érintendő kutatási terület a *meta-esztétika*, az az elmélet, melynek tárgya az esztétikai elmélet maga: ide tartoznak az esztétika tudományrendszertani problémái, módszertani, logikai kérdései, tételei és fogalmi rendszerének kutatása stb. Kikerülhetetlen alapkérdései ezek az esztétikának, ám a hazai kutatás csak egy-egy tankönyvbevezető erejéig szentelt figyelmet ezeknek a problémáknak, holott pl. az irodalomelmélet és az irodalomesztétika különbségeit, határvonalait illető polémia világosan jelzi, hogy ezek távolról sem elhanyagolható, mellékes jelentőségűek.

2. Az esztétikai kutatások második szintje az *általános esztétikáé*: ezen a síkon a kutatásnak az esztétikum azon sajátosságait kell felmutatnia, amelyek az esztétikai viszonyok mindegyikében, tehát az esztétikum művészeti és nem-művészeti, művészen kívüli szférájának jelenségeire egyaránt jellemzők, továbbá azokat az azonosságokat és különbségeket, amelyek e két szféra közötti határvonalakat s e két szférán belüli tagozódás határait legáltalánosabban kijelölik.

Ami az esztétikum általános sajátosságaira vonatkozó kutatásainkat illeti, ezek egyelőre igen kezdeti stádiumban vannak. Esztétikánk ... s ez nemcsak a magyar esztétika sajátossága ... hagyományosan művészetcentrikus, sőt abban sincsen egyetértés a hazai szakirodalom képviselői között, hogy a művészet szféráján kívül léteznek-e valódi esztétikai jelenségek, vagy ez utóbbiak csak álesztétikaiak-e. Ilyen módon kutatóink figyelme csak kivételképpen terjedt ki a művészetelmélet körén túli, ennél magasabb absztrakciós szinten elhelyezkedő problémákra.

Termékeny impulzusként érkeztek viszont hozzánk azok a gondolatmenetek, amelyeket az esztétikai minőségek s mindenekelőtt a szépség mibenlétéről a szovjet esztéták fejtettek ki: ezek nyomán, sőt, ezeket jelentős mértékben továbbfejlesztve igen figyelemreméltó eredményei születtek a hazai szépségelméletnek (Garai László, Barna József), és Szigeti József marxista szakirodalmunkban elsőként tett kísérletet az esztétikai minőségek átfogó rendszerezésére.

Noha a szépség körüli vitáknak az a pontja, ahol az objektivitás és szubjektivitás kérdése felmerült, nyilvánvalóvá tehette, hogy e probléma voltaképpen sokkal általánosabb összefüggésekre vezethető vissza, azaz a szépség

objektivitásának vagy szubjektivitásának kérdése függvénye, fragmentuma csupán annak a problémának, hogy mi az esztétikai alany és az esztétikai tárgy viszonya, e problémafelvetés nálunk csak elszigetelten jelentkezett. Ez annál sajnálatosabb, hiszen a művészi befogadó és a műalkotás viszonyának kérdése, amely a fenomenológiai elméletek hazai hatásai révén is előtérbe került, ugyancsak az esztétikai alany és tárgy viszonyának általánosabb szintű problémájára mutat vissza.

Megemlítendő, hogy néhány, sajtó alatt levő tudománynépszerűsítő kiadványunk kísérletet tesz arra, hogy a maga szükségszerűen vázlatotosságra kényszerítő lehetőségein belül legalább körvonalaiban feltérképezze azokat az azonosságokat és különbségeket, amelyek az esztétikai viszonyok és az ember egyéb viszonyai között felmutathatók, összefoglalóan azonban arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az általános esztétika területén a hazai kutatás még a kezdő lépéseket is alig tette meg.

3. Az előbbiek fényében nem meglepő, ha nagyjából ugyanilyen megállapításra kell jutnunk az *esztétikum nem-művészi szféráját* illető kutatások helyzetének jellemzésében is. Bizonyos kezdemények itt is felmutathatók, sőt, a problémakör egy részlete, a városkép, a városi környezetesztétika kérdése mindenekelőtt Pogány Frigyes, Perényi Imre és Granasztói Pál munkássága folytán igen mélyreható kutatások eredményeivel dicsekedhet. Átfogó, a szféra egészét összefüggéseiben megvilágító elemzésekkel azonban ismét csak a tankönyvekben, kézikönyvekben, művészletekben találkozhatunk a hazai szakirodalomban, egy, szinte a kuriozitást súroló dolgozattól eltekintve (amely a madárhang esztétikumát boncolja) a természeti esztétikum sajátosságai teljesen érintetlenek, s az olyan, művészetelméleti szempontból is döntő fontosságú kérdések megválaszolásában is csak tapogatózásjellegű hipotéziseink vannak, amilyen pl. a csak praktikus formával rendelkező tárgy, a formatervezett tárgy (design) és az iparművészeti tárgy esztétikuma közötti különbségek kérdése. Végso fokon elmondható, hogy az esztétikum nem művészeti és művészeti szférájának határterülete terra incognita, s ez bizony árnyékokat vet egyébként igen fejlett művészetelméletünkre is, hiszen e határvonalak pontosabb feltérképezése nélkül tükrözési elméletünk kidolgozása sem tekinthető kielégítőnek.

4. Esztétikánk legfejlettebb, eredményekben leggazdagabb ága egyébként kétségtelenül a *művészetelmélet*, más néven *művészetfilozófia*, amely a művészeti ágak közös törvényszerűségeit, a művészi tükrözés általános sajátosságait kutatja. Szerepet játszik e helyzet kialakulásában az is, hogy az ideológiai frontok követelményeihez igazodva a marxista esztétika általános fejlődése is mindmáig hagyományosan művészetközpontú volt, s így a hazai kutatás ezen a területen kaphatott leginkább ösztönzést és támaszt. Az eredmények tekintetében viszont a döntő érdem itt Lukács György, akinek életművével a magyar művészetfilozófia nemcsak hogy első ízben törte át a hazai horizontot,

hanem — a marxizmuson belül — egyúttal a vitathatatlan nemzetközi elsőség tekintélyét is megszerezte. E fórum előtt nyilvánvalóan szükségtelen a lukácsi művészi tükrözési elmélet és realizmuskoncepció értékeit taglalni, ahogyan közismertek azok a viták keresztüztüében tisztázott, szilárd pozíciók is, amelyek a magyar marxista művészetelméletet — mind a Lukácshoz kapcsolódót, mind a más irányban orientálódót — általánosan jellemzik. A vonatkozó eredmények egy részét Szigeti József neve fémjelzi, s okvetlenül említésre érdemesek azok a legújabb kísérletek, amelyek — főként Nyíró Lajos és az Irodalomtudományi Intézet elméleti osztálya, később Vitányi Iván kezdeményezése nyomán — a jelelmélet, kommunikációelmélet, művészetpszichológia és művészetszociológia módszereit alkalmazzák művészetelméleti témákra.

Rá kell mutatnunk viszont, hogy amiként a nemművészeti és művészeti esztétikum határterületi kutatásai elhanyagoltak voltak, úgy az általános művészetelmélet és az ágazati esztétikák érintkezési pontján is található egy sajnálatosan elmaradt kutatási terület: a művészeti ágak rendszertana. Ismeretes ugyan — Gyertyán Ervin tollából — a hazai szakirodalomban is egy könyv, melynek célja éppen e probléma behatóbb elemzése lenne, de szerzője alig jut túl azon, hogy a kérdéskör nehézségeire felhívja a figyelmet. Megemlítendő végezetül, hogy Lukács esztétikai koncepciójának mélyebb, differenciáltabb elemzésével mindmáig adós a hazai szakirodalom, esztétikai koncepciójának átfogó, monografikus feldolgozása nincs.

5. A szakmai közvéleményben szinte általánosan elterjedt vélemény, hogy esztétikánknak feltűnően gyenge pontja az *ágazati esztétikák* területe is, tehát — kivéve az irodalomesztétikát — az egyes művészeti ágak sajátos törvényszerűségeit vizsgáló kutatásaink igen gyéren vannak, elméletünk az irodalomcentrikus felfogás betegségében szenved. A szakirodalom tüzetesebb tanulmányozása azonban kétségtelenné teszi azt, hogy e vélemény csalóka látszatra épít: arra, hogy legolvasottabb, legismertebb folyóirataink az irodalmi folyóiratok, s ezek természetesen elsősorban irodalomesztétikai kérdéseket tárgyaló írásokat publikálnak, míg a többi művészeti ággal kapcsolatos tanulmányok szűkebb körű publicitással rendelkező orgánumokban jelennek meg, valamint arra, hogy a közönség érdeklődése — nagyrészt a szakmai közönségé is — irodalomcentrikus, tehát az irodalomesztétika eredményei nagyobb rezonanciát kelthetnek a köztudatban, mint a többi ágazati esztétika vívmányai. Magukat az eredményeket tekintve azonban távolról sem mutatkozik ilyen arányeltolódás. Igaz, hogy Lukács György is előszeretettel konkretizálta szépirodalmi elemzésekben művészetelméleti koncepcióit, s ez eleve jelentős rangot és termékeny indíttatást biztosított irodalomesztétikánk számára, s az is igaz, hogy Almási Miklós, Barta János, Fónagy Iván, Hankiss Elemér, Hermann István, Király István, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Szabolcsi Miklós, Szili József, Tőkei Ferenc, Zolnay Vilmos és sokan mások — az irodalomelmélet különböző területeivel vagy irodalomtörténeti problémákkal gyak-

ran összefonódó — munkásságuk során rendkívül fontos eredményekkel gazdagították ezt a diszciplínát. Irodalomesztétikánkkal azonban legalábbis egyenrangúan fejlett — Molnár Antal, Szabolcsi Bence, Újfalussy József, Vitányi Iván, Zoltai Dénes munkássága révén — zeneesztétikánk és — Major Máté, Pogány Frigyes révén — építészeti esztétikánk, sőt, bármennyire is meglepő lehet ez, fotóesztétikánk is igen gazdag és eredményes (Hevesy Iván, Nemes Károly, Végvári Lajos írásaival). Balázs Béla kiemelkedő értékű elméleti hagyatékára és Hevesy Iván munkásságára építve filmesztétáink — Almási Miklós, Bíró Yvette, Gyertyán Ervin, Hermann István, Nemes Károly — nem lebecsülendő színvonalon művelik diszciplínájukat, és Voigt Vilmos kutatásai révén folklóresztétikánk sem tartozik a visszamaradt ágazatok közé. Noha személy szerint Aradi Nóra és Németh Lajos tevékenysége a képzőművészetek esztétikájában is igen rangos teljesítményeket reprezentál, általánosságban az ágazati esztétikáknak ez a területe — különösen, ha a képzőművészetek kiemelkedő társadalmi szerepéhez viszonyítjuk — már lényegesen fejletlenebb, a táncművészet, az előadóművészet és az iparművészet problémáinak esztétikai szintű elemzése pedig legfeljebb elszigetelt kezdeményezések formájában jelentkezik. Valamennyi ágazati esztétikának közös Achilles-sarka végezetül a műfajelmélet: ennek művelésére csupán a szépirodalmi műfajok területén található egyetlen — s eredményeit tekintve erősen problematikus — kísérlet, Ungvári Tamásé. Megemlítendő végezetül, hogy ágazati esztétikai kutatásaink negatívuma az általános művészetelmélettől való gyakori elszigeteltség és az egyes ágazatokon belüli divergencia, a koncepciók koordinálatlansága is.

6. A hazai *esztétikatörténet* — amely pedig régebben főként Jánosi Béla, Mátrai László révén, a nemzetközi élvonal szintjén fejlődött — a hatvanas évek végéig erősen visszaesett. A diszciplína általános lemaradása természetesen nem gátolta meg, hogy egy-egy történeti probléma elemzésében kiemelkedő eredmények szülessenek, amilyenek pl. Lukács György esztétikatörténeti adalékai, Hermann István könyve Arany esztétikájáról, Tőkei Ferenc tanulmányai a kínai esztétika történetének köréből; hiányoztak azonban a szélesebb horizontú áttekintések s főként az újabb polgári irányzatok nézeteinek ismeretése — bírálatai. Azóta igen örömdetes fellendülés tanúi lehetünk azonban: Zoltai Dénes nagyszabású vállalkozása áttekintést nyújt a zeneesztétika egészének történeti fejlődéséről, a Gondolat Kiadó „izmus”-sorozatának kötetei esztétikatörténeti szempontból is hézagpótló funkciót töltenek be, jó néhány újabb monográfiánk kiemelkedően gazdag esztétikatörténeti apparátust tartalmaz (így Hankiss Elemér, Vitányi Iván munkái), és — ha egyelőre főként csak az irodalomesztétika területén is — nagy lépésekkel haladt előre a polgári elméletek tanulmányozásának ügye.

II. Frontvonalak napjaink magyar esztétikájában

Ha az alábbiakban megkíséreljük felvázolni, milyen főbb erővonalak, orientációs csomópontok mutatkoznak napjaink magyar esztétikájában, ezzel áttekintésünk legnehezebb feladatához érkeztünk. Minthogy vitáink többsége e pillanatban még eldöntetlen, nyitott kérdéseket rejt magában, vakmerő szubjektivismusra vezetne, ha itt a döntőbíró piederstáljára lépve vállalnánk azt, hogy kinyilatkoztassuk: a különböző vitapárok képviselői közül név szerint kik képviselik „a” marxista álláspontot, s kik térnek el attól ilyen vagy amolyan irányban.

Ismereteseek ugyan olyan elemzések, mint Mátrai László akadémikusé, aki napjaink marxista igényű filozófiájának—ideológiájának frontvonalait öt fő tendenciára osztja, s ennek analógiái az esztétikai elméleten belül is alkalmazhatók lennének, a jelen szöveg vitája során azonban az Esztétikai Albizottság egyhangúan olyan álláspontra jutott, hogy egy ilyen ideológiai természetű elemzés az itt adott keretek között felelősséggel nem nyújtható.

Ha a sajátosan esztétikai vitakérdések körüli állásfoglalások szerint igyekszünk csoportosítani a hazai szakirodalom főbb tendenciáit, úgy a következő képleteket nyerhetjük. A centrális kérdés a művészeti tükrözési elmélet, a realizmuselmélet kérdése. Az itt húzódó frontvonalak közismertek; a jobbszárny képviselői különféle kifejezésesztétikai koncepciók, pro-avantgarde elképzelések, újabban pedig fenomenológiai—strukturálista elméletek jegyében érvényteleneknek vagy csak erősen korlátozott érvényűeknek tekintik a tükrözés, a realizmus kategóriáit; a balszárny teoretikusai viszont az autonóm művészetek s ezen belül is az extenzívebb műfajok (főként a nagyepika) tükrözési módjainak kritériumait differenciálatlanul érvényeseknek tekintik az alkalmazott művészetekben, intenzívebb műfajokban is, és a XIX. századi stíluskonvenciókhoz ragaszkodva ab ovo elvetnek minden, az avantgarde által bevezetett formaszervezetet; a dialektikus tendenciák képviselői ezekkel szemben, mint köztudott, fenntartják a realizmus, a tükrözés kategóriáinak érvényét, de ezek általános törvényszerűségei mellett azokat a lényegi különbségeket is felmutatják, amelyek a művészet különböző területein megnyilvánulnak, a realista művészetről pedig azt vallják, hogy ez elképzelhetetlen a legkorszerűbb formai vívmányok alkalmazása s így az avantgardista formai vívmányok asszimilációja nélkül.

A központi vitakérdések közé tartozik az is, lehet-e és hogyan lehet alkalmazni azokat az elemzési módszereket, amelyek a nyugati tudományos életben oly divatosak napjainkban: szükségünk van-e struktúraelemzésekre, szemiotikai vagy kommunikációelméleti megközelítésekre stb. A sommás elutasítás és a kritikátlan szajkózás két véglete között a helyes, dialektikus álláspont nyilvánvalóan itt is a gondos mérlegelésre épülő, kritikai adaptációé.

Folytathatnánk a sort jó néhány olyan vitakérdés érintésével, amely valójában legalább olyan súlyú, mint az előbbiek: az esztétikai objektivitás kérdése, az esztétikai értékek problémája stb., stb. nem kevésbé fontos és nem is kevésbé vitatott kérdés a hazai szakirodalomban. Általános esztétikai kutatásaink elmaradottsága miatt azonban a frontok ezeken a pontokon sokkal kuszábbak, mint egyebütt, s az állásfoglalások igen gyakran nem filozófiai - ideológiai különbségek miatt térnek el egymástól, hanem a megnyilatkozások átgondolatlansága miatt.

Ideológiai természetű problémát érint végezetül az a tünet, hogy esztétikai közgondolkodásunk az utóbbi években sajnálatosan elszakadt a többi szocialista ország esztétikai kutatásaitól, vagy legalábbis nincs kellő kapcsolatban ezekkel: a szovjet, NDK-beli, cseh, lengyel, román, bolgár esztétika legfrissebb eredményei, állásfoglalásai nem nyerne kellő visszhangot hazánkban, s ez egyfajta provinciális szemlélet eluralkodásához vezet. Minthogy e tünet forrása részben nyelvismereti hiányosság is, a helyzet megváltoztatása intézményes megoldást igényel, melyre javaslataink sorában külön visszatérünk.

III. Esztétikai kutatásaink szervezeti keretei

Áttekintésünk harmadik pontjához érkezve azoknak az intézményeknek a működését kell szemügyre vennünk, amelyeknek rendeltetése lenne, hogy a magyar esztétika fejlődését tervszerű, kollektív kutatómunkájukkal elősegítsék. Ilyen szempontból mindenekelőtt az MTA intézetei jöhetnek számításba, továbbá a más szervezeti keretek között működő Színháztudományi Intézet és Filmtudományi Intézet.

A sort a Filozófiai Intézet esztétikai osztályával kezdve: az intézeti vezetés évekkel ezelőtt kialakított programjának megfelelően az osztály tevékenységének centrumában az ágazati esztétikai kutatás áll. Noha tudományos kérdereik fluktuációja programjuk megvalósításában nehézségeket okoz, s az osztály erői csak kis részben elegendők ahhoz, hogy megbirkózzanak feladataikkal, eredményeket értek el a történeti témák kidolgozásában, a filozófiai zeneesztétika megalapozásában és bizonyos, kultúrpolitikailag is releváns témák (realizmus, dekadencia) vitájában való részvételükkel. Az osztály kutatási profiljában új feladat Lukács György életművének kutatása, párhuzamosan a Lukács-archívum létrehozásával.

Az Irodalomtudományi Intézet elméleti osztályának munkaprogramja két irányból közelíti meg az irodalomesztétika és irodalomelmélet (egymással szorosan összefonódó s nem kis mértékben vitatott határú) kérdéseit. Az egyik program a diszciplína tudománytörténetének feltárása, melynek első fázisaként a polgári irodalomfelfogás különböző irányzatait tették elemzésük tárgyává, s e munka eredményeként 1970-ben már meg is jelent az *Irodalomtudo-*

mány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól c. monográfia; második fázisaként a marxista irodalomfelfogás történeti fejlődését tárják fel egy hasonló tanulmánygyűjteményben, melynek előkészületei előrehaladott stádiumban vannak. A másik program az irodalomesztétika és irodalomelmélet fő kérdéseinek megválaszolását célozza, s ez a munka három irányban folyik: feltárják egyfelől az irodalmi mű tárgyi sajátosságait (ebben a témakörben is befejezett tanulmányokkal rendelkeznek már), másfelől az irodalom társadalmi — történelmi funkcióit, harmadrészt pedig az irodalmi jelentéstan problémáit.

A Zenetudományi Intézetnek összesen négy állandó munkatársa van, beleértve az esztétikai osztály vezetőjét, Újfalussy Józsefet is, aki félállásban tölti be ezt a pozíciót. Ilyen körülmények között szervezett zeneesztétikai kutatási programok megvalósításáról természetesen szó sem lehet; kísérleteket tettek ugyan bizonyos zeneesztétika-történeti kutatások beindítására, ezek azonban anyagi lehetőségek hiányában befulladtak. Jelenleg szervezett kutatások csak az esztétika határterületén, zenepszichológiai hatásvizsgálatok formájában folynak. Ez a helyzet annyival inkább is sajnálatos, hiszen — mint láttuk — a magyar zeneesztétika művészetelméletünk egyik legfejlettebb, lassanként nemzetközi tekintélyre is szert tevő ága.

A nemrégiben alakult Művészettörténeti Kutatócsoport programja a történeti kutatások szempontjából fontos művészetelméleti kérdésekre, elsősorban kritikátörténeti és tudománytörténeti (módszertörténeti) kutatásokra terjed ki, továbbá többek között műfajtörténeti kutatásokra, valamint a képzőművészeti alkotás értelmezésének különféle jellegű (történeti, szemiotikai) megközelítésére.

Kizárólag történeti kutatásokkal foglalkozik a Színháztudományi Intézet, s ezt olyan elvi megfontolásokkal támasztja alá, miszerint színházesztétika nem is lehetséges. Ennél reálisabb indokokra való hivatkozással marad ki a Filmtudományi Intézet, a Nyelvtudományi Intézet és a Néprajzi Kutatócsoport tervmunkájából a filmesztétika, a nyelvésztétika és a folklóresztétika: lehetősége, szükségessége itt nem vitatott, de egyéb témák miatt kizorul a munkatervből.

Az Akadémia azonban nemcsak intézeti hálózatával, hanem munkabizottságaival is elősegítheti az egyes tudományterületek szervezett fejlesztését, s ez a forma az esztétika szémszögéből igen szerencsésnek bizonyult az utóbbi időkben. Irodalomesztétikai vonatkozásban rendkívül figyelemreméltónak mondható a Stilisztikai és Verstani Munkabizottság tevékenysége, melynek vitaülései — anyaguk nemrégiben jelent meg nyomtatásban — nagy lépéssel vitték előre az irodalmi művek formateremtő elveinek és elemzési szempontjainak kutatását. Ugyanilyen vagy — az általa művelt tudányszak helyzetéből következően — még jelentősebb a kiemelkedően aktív Művészetelméleti Összehasonlító Munkabizottság tevékenysége, melynek keretében a

legkülönbözőbb tudományágak kutatói termékeny véleménycserét folytatnak művészetelméletünk aktuális problémáiról (a közérthetőség kérdése, a szemiotikai módszerek alkalmazási lehetőségei, a művészi érték mibenléte stb.), s közös erőfeszítéseik eredményeit egy most induló könyvsorozat publikálja.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy tudományos intézeteink közül igen kevés helyen folyik olyan tervszerű, módszeresen kidolgozott programhoz igazodó kutatás, amelytől a megfelelő ágazat tudományos problémáinak rendszeres feldolgozása várható. Ezek az intézmények mindaddig egymástól teljesen függetlenül, egyéb terveiknek, kutatási irányaiknak alárendelve illesztettek programjukba elméleti és esztétikai kutatásokat, ill. mellőzték ezeket. Esztétikai kutatásaink egyébként egy-egy kutató egyéni teljesítményeihez kötöttek, s a kollektív erőfeszítések gyümölcsozttetése inkább a bizottsági munkákra jellemző.

IV. Esztétikai elmélet és társadalmi gyakorlat

Áttekintésünk utolsó pontjaként, mint bevezetőben említettük, azt a kérdést vizsgálánk meg, milyen lehetőségei vannak a hazai esztétikai elméletnek arra, hogy eredményei eljussanak a köztudatba, és kamatozzanak a társadalmi gyakorlatban is.

Mielőtt az itt működő „kommunikációs csatornák”, publikációs fórumok és intézmények működését megvizsgálánk, nem árt egy pillantást vetnünk ismét magára az esztétikai elméletre, ezúttal olyan aspektusból: mennyire nyújt alapot ahhoz, hogy eredményei széleskörűen hathassanak, gyakorlatban is kamatozhassanak. A válasz közismert: rendkívül kevésbé. Esztétikai szakirodalmunk nagyobb része erősen ezoterikus nyelvezetet használ, melynek megfejtése olykor még a szakmai közönség számára is nehézségeket okoz. Mindez a definícióellenesség divatjával is párosul: elterjedt vélemény szerint nemcsak hogy nem szükséges meghatározni az újonnan bevezetett szakki-fejezések tartalmát, illetve rögzíteni, hogy a többértelmű kategóriákat milyen értelemmel használjuk, hanem az ilyen rögzítések módszertanilag is helytelenek. Ezen a helyen nem térhetünk ki arra, hogy az ilyen tudományos gyakorlat mennyire lehet eredményes, annak viszont hangot kell adnunk, hogy az eljárás ugyancsak nagymértékben csökkenti az adott dolgozatok érthetőségét.

Talán nem szükséges hosszabban kifejtenünk, miért nem szükségszerű ez az ezoterikus jelleg: sorolhatnánk bár nem túlságosan hosszú sorban — a pozitív példákat is, amelyek gyakorlati bizonyítékai ennek. Mindenesetre: ha áttekintésünkéből olyan kép bontakozik majd ki, hogy az esztétikai elmélet és a társadalmi gyakorlat kapcsolatai nem kielégítőek, úgy ez nemcsak az elméletet közvetítő intézmények hibája, hanem a fentiek értelmében — az elméleté is.

Hiányosságok mutatkoznak azonban a közvetítőrendszerben is. Ennek legpozitívabb pontja talán a könyvkiadás, amennyiben könyvpublikációs nehézségekre — eltekintve most az általános nyomdai mizériáktól — esztétaink igazán nem panaszkodhatnak. Jóformán minden kiadványt szívesen áll rendelkezésükre, még akkor is, ha munkáik üzleti haszon tekintetében aligha ütik meg a bestsellerszintet: esztétikai műveket nemcsak az Akadémiai és a Gondolat Kiadó jelentet meg, hanem a szépirodalmi kiadók és a Kossuth, sőt a Zrínyi, a Minerva is. A kiadóknak azonban nemcsak az egyszerű közvetítés szerepét kellene betölteniük, hanem tudományszervezői funkcióik is lennének, s amit az esztétika nyer a több kiadó között megoszló publikációs lehetőség vármáján, azt elveszti azon a réven, hogy így egyik kiadó sem igazi gazdája, szervezője, gondozója az esztétika ügyének. (E tekintetben örvendetes kivétel a Kossuth Kiadó munkája: profilja azonban nem engedi meg, hogy tevékenységét az esztétika minden területére kiterjessze.) Egy tervszerű tudatossággal megkomponált kiadói program kezdeményezője, szervezője lehetne az esztétika elhanyagolt vagy fejletlen ágaiban folytatandó kutatásoknak, ilyen program azonban egyik kiadóban sincsen. Egyedül a Kossuth Kiadó rendelkezik specifikusan esztétikai tartalmú könyvsorozattal (Esztétikai Kiskönyvtár), de ez mind ismeretterjesztő jellege, mind köteteinek volumene tekintetében erősen korlátozott. Kifejezetten kiadói feladat lenne az is, hogy a külföldi esztétikai művek fordíttatása, magyar nyelvű megjelentetése szervesen kapcsolódjék a hazai esztétikai műveltség aktuális igényeihez, de kiadásunk igen kevésbé látszik tudatában lenni annak, hogy ilyen feladatai vannak. Jellemző példa, hogy napjaink magyar irodalomesztétikai-irodalomelméleti tanulmányaiban a legsűrűbben hivatkozott nevek: Ingarden, Mukafovský, Wellek, Warren, Kayser, Staiger, Barthes, de ezeknek a szerzőknek a munkái magyarul hozzáférhetetlenek. Ugyanakkor számos olyan külföldi munkát adunk ki fordításban, melynek szerzője jóformán teljesen ismeretlen, munkája pedig érdektelen. C. M. Bowra, a szakmája határain olykor túlkalandozó klasszika-filológus professzor poétikai célzatú egyetemi előadásainak gyűjteménye bezzeg nem régen jelent meg magyarul, s ugyanígy kapható G. Della Volpe kifejezetten obskurus munkája, melynek problematikuságát felfokozza, hogy a szerző a marxizmus nevében fejti ki nézeteit.

Ennél azonban sokkalta hátrányosabb az esztétika helyzete a sajtó területén: sajtója a magyar esztétikának jóformán nincsen. Igaz, az ágazati esztétikai kutatások eredményei megjelenhetnek a tudományos periodikákban, művészeti szakfolyóiratokban, s a Filozófiai Szemle sem zárkózik el az esztétikai tanulmányok közlése elől; ezeknek a példányszáma, olvasóköre azonban olyan csekély, hogy számottevő publicitást aligha jelenthetnek. Kivételes helyzetük csak az irodalomesztétáknak van, akik az irodalmi folyóiratokban nagyobb olvasótáborral találkozhatnak — ez számukra előny, esztétikánk egésze számára viszont az „irodalomcentrizmus” annyit emleget-

tett veszélyét jelenti. A kellő publicitás hiánya egyenesen olyan fokú, hogy a legszűkebb szakközönség, az esztéták maguk sem nyernek kellő áttekintést a hazai szakirodalomról: ki is tudná a különböző egyetemek tudományos közleményeit közrehozató periodikáktól és a művészeti szövetségek tájékoztatóitól, a TIT közlönyöktől és akadémiai aktáktól egészen a Foto című szaklapig terjedő papirostengert folyamatosan átvizsgálni, hogy a benne szétszórtan megjelenő esztétikai tanulmányokat elolvashassa — márpedig a jelentős írássok egy része éppen ezekben jelenik meg.

Kétségtelen tendenciaként kell jelezni azt is, hogy a nagyobb publicitású lapok, szerkesztőségek nem is nagyon szeretik az esztétikát. Ha már-már megindulna egy mélyebbre világító esztétikai vita — mint példaként említhetnénk a Valóságban az esztétikai érték körüli 1965-ös polémiát vagy a Népszabadságban a Marxizmus — Leninizmus Esti Egyetem esztétikai tankönyvével kapcsolatos vitacikkeket —, a szerkesztőségek igyekeznek ezt minél rövidebb úton lezárni. S ha egy-egy kultúrpolitikai okok miatt fontos kérdés vitájának szabad teret is engednek, szembetűnő, hogy a szerkesztők nem igen képesek kellően irányítani a vitát, tájékoztatlanok, hogy kiket kell felkérniük állásfoglalásra, s kik kevésbé hivatottak erre.

A tudományos esztétikától külön s azzal nem kis mértékben ellentétben is, virul egy sajátos újságírói és tévésztári esztétika szubkultúrája: tömegkommunikációs fórumainkon ennek képviselői a hangadók. Nemcsak arról van szó, hogy az újságok kritikusai, a televízió műelemzői, tárlatmagyarázói olykor erősen anakronisztikus esztétikai álláspontból nyúlnak témáikhoz, hanem arról is, hogy a szerkesztőségeknek általában nem jut eszükbe, hogy kifejezetten esztétikai kérdésekben esztétákat szólaltassanak meg. A Népszabadságban például nemrégiben hosszan elnyúló vita folyt az alkotóművészet és előadóművészet viszonyáról a színházban: megnyilatkozott ebben rendező és irodalomtörténész, színész és hírlapíró, de fel sem merült, hogy ezt a par excellence esztétikai problémát — amely az esztétika számára nem is olyan nagy probléma, mint a hírlapírók számára — esztétákkal oldassák meg. Az ilyen tünetektől még leginkább a Rádió műsorai mentesek, melynek szerkesztői igen örömdetes módon igyekeznek esztétákat is bekapcsolni munkájukba, s nem lehet eléggé hangsúlyozni a TIT pozitív szerepét, amikor a tudományos esztétika legjobb eredményeit népszerűsíti.

Tájékozódásunk lehetőségeit messze meghaladja az a cél, hogy egzakta képet nyerhessünk és nyújthassunk arról, figyelembe veszi-e s milyen mértékben veszi figyelembe esztétáink eredményeit az a bonyolult intézményhálózat, amely a minisztériumoktól, művészeti szövetségektől, filmgyáraktól, színházaktól kezdve a tanácsai kulturális osztályokon át a művelődési otthonokig és kereskedelmi szervekig a magyar művészetet „csinálja”: több esztendő, nagy létszámú gárdával végzett felmérés is csak körvonalaiban vázolhatná ezt a helyzetet. Elméletünk ezoterikus jellege és a kommunikációs csatornáknak

mutakozó nehézségek azonban már eleve következtetési alapot nyújthattak ahhoz, hogy különösebben nagyfokú összhang itt elmélet és gyakorlat között nem igen alakulhatott ki. A művészeti életünkben mutakozó visszasságok egy része kézzelfoghatóan árulkodik is arról, hogy változtatni való bőségesen akadna. Megjegyzendő az is, hogy amennyiben ezek az intézmények érvényre juttatják esztétikánk eredményeit, ez általában nem közvetlenül az esztétikai elmélet hatása, hanem a kulturpolitikai közvetítéseknek köszönhető.

V. Javaslatok

A fentiekben vázolt helyzetkép alapján szükségesnek mutakozó teendők az alábbiak.

1. Létre kell hívni egy olyan tekintélyes társadalmi testületet, amelynek működése biztosíthatja a magyar esztétika egészséges továbbfejlődését. Feladata lenne e testületnek a tudományszak eddig elhanyagolt, elmaradt területein folyó kutatások kezdeményezése; tanácsadó jelleggel képviselhetné az esztétika érdekeit a könyvkiadásban, és maga is kezdeményezhetne olyan könyvsorozatokot (az esztétika klasszikusai, az esztétikatörténet periódusai, a művészeti ágak teljes rendszerét felölelő sorozat stb.), amelyek hathatósan szolgálnák esztétikai műveltségünk gazdagodását; vitafórumként és koordináló szervként összekötő kapcsa lehetne a különböző, eddig izolált ágazatoknak, álláspontoknak, összefogná e tudomány erőit; tekintélyével oda hathatna, hogy a sajtóban és a tömegkommunikáció egyéb fórumain esztétikánk legjobb eredményeit arra hivatott megnyilatkozások reprezentálják, s szorgalmazhatná, hogy az elmélet eredményei a társadalmi gyakorlatban is kamatozzanak; fenntarthatná és gyarapíthatná tudományunk tekintélyét a külföld előtt. E célnak kiválóan megfelelhetne a Magyar Esztétikai és Művészetkritikai Társaság — tudomásunk szerint már folyamatban levő — megalapítása abban az esetben, ha ez kellő feltételekkel rendelkezne a hatékony működéshez. Ezek közül a feltételek közül a legfontosabb az Esztétikai Szemle megindítása lenne.

2. A lehető legsürgősebben kezdeményezni kell az intézeti kutatások koordinálását és — ahol ez hiányzik — megindíttatását, megfelelő anyagi és káderkeretek biztosítását az esztétikai vizsgálatokhoz.

3. A kandidátusi disszertációk témaválasztásánál fokozottan figyelembe kell venni azt, hogy esztétikánk mely területein mutakozik lemaradás, és az aspiránsok számára olyan témákat kell kitűzni, amelyek nem a már kidolgozott eredmények újabb variációit nyújtják, hanem az alapkutatások érdekeit is szolgálják.

4. Az esztétikánk fejlődése szempontjából legfontosabb általános esztétikai és művészetelméleti témák kidolgozását az Akadémiának célhittel kellene támogatnia.

5. Addig is, amíg az Esztétikai Szemle megindítása ezt a problémát is megoldja vagy akár e folyóirattól függetlenül, rendkívül szükségesnek mutatkozik egy olyan dokumentációs kiadvány megjelentetése, amelyik annotált bibliográfia formájában tájékoztatást nyújt a külföldi esztétikai kutatások legfrissebb eredményeiről, különös tekintettel a szocialista országok új könyveire és folyóiratpublikációira. Ez a kiadvány nagy szerepet játszhatna abban, hogy a hazai és külföldi esztétika meglazult kontaktusai helyreálljanak, s a korábbiakban említett provinciális szemlélet korlátai megszűnjenek.

Moravcsik Gyula 80 éves

Moravcsik Gyula akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának tagja 1972. január 29-én töltötte be 80. életévét. Ebből az alkalomból a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevében *Erdey-Grúz Tibor* elvtárs, akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a Munka Érdemrend Arany fokozatát nyújtotta át Moravcsik Gyulának. Az 1972. március 7-i ünnepségen *Mátrai László* akadémikus, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke az alábbi szavakkal köszöntötte az ünnepeket:

Tisztelt Tagtársunk,

Elnök Úr, Tisztelt Családtagok!

Akadémiánk Filozófiai és Történettudományi Osztályának megtisztelő megbízatását teljesítem, mikor 80. születésnapja alkalmából őszinte tisztelettel, a tudomány nagy képviselőinek kijáró megbecsüléssel köszöntöm Moravcsik Gyulát, Akadémiánknak 1934 óta levelező, 1945 óta pedig rendes tagját, az Osztály vezetőségének hosszú éveken át aktív és megbecsült munkatársát. Az a hírnév és megbecsülés, mellyel a nemzetközi tudományosság munkásságát elismeri, megbecsülést és díszet jelent Akadémiánknak is. Tagtársunk ma a bizantinológia tudományának klasszikus képviselői közé tartozik, akinek művei nem csupán új tárgyi eredményekkel gazdagították e tudományt, de módszertani szempontból is a szakma mesterműveinek számítanak világszerte.

Munkásságának legnagyobb erénye, mely egyben megadja annak egyéni veretét is, az az egyre modernebbé váló látásmód, mely már legkorábbi műveit is jellemzi: hogy ti. bennük a magyar érdekltségű bizantinológia mellett szóhoz jut az egyetemes történet, a nyelvészet, a régészet, a folklór és papyrológia is. A szó legjobb értelmében vett komplex kutatások ezek, méltó módszertani megfelelői a történeti valóság komplexitásának.

Most, mikor tisztelt Tagtársunkat köszöntjük, és megfeszített, lankadatlan munkában töltött pályafutását a kiemelkedő tudományos eredményeknek kijáró tisztelettel ünnepeljük: tiszta szívből kívánunk jó egészséget, töretlen alkotókedvet és — az egyetemes tudomány érdekében is — még igen sok békés, boldog, alkotó esztendőt!

Nívódíjasunk

A Magyar Tudományos Akadémia Kiadói Tanácsának elnöke, *Köpeczi Béla* akadémikus 1972. március 24-én adta át az Akadémiai Kiadónál megjelent kiemelkedő tudományos értékkel rendelkező művek Nívó-díját.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya részéről ez alkalommal *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely: A reform-politikus (1763—1795) c. művéért részesült Nívó-díjban.

Az alábbiakban közöljük *Tarnai Andor*, a Nívó-díjas művet méltató sorait.

H. BALÁZS ÉVA: BERZEVICZY GERGELY:

A REFORMPOLITIKUS (1763—1795)

Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó 387 p.

Aki érdeklődik a tudomány történetének kérdései iránt, s a történeti feldolgozásokban nemcsak a feldolgozott adatok foglalatát látja, hanem észreveszi az előadási formát és annak változásait is, nagyon jól tudhatja, hogy a tudományban a műfajok éppúgy módosulnak: elavulnak, megújulnak, cserélődnek, mint a szépirodalomban. Hol van ma az a történész, aki úgy osztaná könyvekre művét, mint Livius az ókorban vagy Istvánffy Miklós, a reneszánsz historiográfia magyar klasszikusa; ki ír levélformában disszertációt, mint sokan a XVII—XVIII. században, vagy ki foglalja olyan tézisekbe az elmondottakat, mint kétszáz évvel ezelőtt divatos volt, noha a kandidátusi és doktori értekezések rezüméit az Akadémián ma is téziseknek hívják?

A tudományos irodalom nem egy megfigyelője gondolhatta az utóbbi két évtized termésének alapján, hogy a feldolgozásnak az a módja, ami egykor az „élete és kora” vagy „élete és művei” címet viselte homlokán, megújíthatatlanul elavult. Virágkorát a pozitivizmus idején élte, amikor történészek, irodalmárok és kultúrhistorikusok a legapróbb adatokat is egymás mellé hordták — hogy több száz lap elolvasása után kor helyett tarka kuriózumok, cselekvő és alkotó egyéniségek plasztikus képe helyett nemritkán kusza vonások egyvelege maradjon meg az olvasó emlékezetében. A pozitivisták módszer elavulása mellett persze az is szerepet játszott e műfaj háttérbe szorulásában, hogy az újabb tudományosság mindenekelőtt az elveket, a vezető szempontokat, az uralkodó fejlődési tendenciákat igyekezett tisztázni, s eme törekvés mellett kevesebb figyelmet keltett az egyéniség és a kor, a műveltség és a politikai cselekvés dialektikájának elemzése, noha nyilvánvaló, hogy a politika, a publicisztika, az irodalom és a tudomány nagy alkotóinak élete és működése csak ezek feszültségében ábrázolható hűségesen. Egyes kritikusok szerint már-már odajutottunk, hogy a történelemből lassanként kiveszett vagy kiveszőben van a történelem mozgatója, maga az ember.

H. Balázs Éva történetírói érdemétől még messze járnánk, ha csak azt állapítanánk meg róla, hogy monográfiájával új életre keltett egy szinte halottnak hitt műfajt, és talán minden kortársánál eredményesebben és módszeresebben tudta a kor és az egyéniség összefüggését bemutatni, de talán

legalkalmasabban innen indulhatunk ki, ha teljesítményét és kutatásainak legmaradandóbb eredményeit summázni akarjuk. Meglehetősen nehéz lenne ugyanis a kor történetének lényeges kérdéseire választ adó megállapításait elválasztani az elmélyült feldolgozás ama módjától, mely minden apró adatban felfedezi a XVIII. század végének viszonyait és Berzeviczyt, a gondolkodó politikust.

E nélkül aligha lehetett volna kétséget kizáróan bebizonyítani, hogy Berzeviczy Gergely nagyon jól ismerte a Reformátorok Társaságának kátéját, és tagja volt Martinovics szervezetének. Ilyen sejtések korábban is hangzottak el, csak éppen a bizonyítékok hiányoztak. Még inkább új és követésre méltó, ahogyan H. Balázs Éva megállapítását levezeti: Berzeviczy Gergely göttingai tanulmányi éveitől kezd el, hivatali pályáján és környezetének gondos elemzésén át folytatja, s közben olyan látszólag lényegtelen adatokat von be tárgyalásába, hogy milyen természetű, tartalmú akták mentek keresztül a kezén a helytartótanács irodájában.

II. József évtizedéről, az 1790–1791-i országgyűlésről és a Martinovics-perről régi s újabb feldolgozásokból vagy forráskiadványokból eddig is sokat tudtunk: beszéltünk a gazdag középnemesség kulturális és politikai jelentőségéről, a szabadkőművesség fontosságáról, de valljuk be, ritkán jutottunk odáig, hogy eme elvont társadalmi kategóriákból, intézményekből és eszmékből politikai magatartást, irodalmi művet hitelesen és meggyőzően le tudtunk volna vezetni, mert javarészt hiányzott a mindennapi élet, a bonyolult emberi kapcsolatok ábrázolása, amelynek keretei között a társadalmi törekvések és az eszmék harca ténylegesen megvalósul.

H. Balázs Éva az olvasó elé állítja e tényezők dialektikáját: Berzeviczy Gergely hegedűjátéka, szerelmei, politikai karrierje, a budai olvasó-kabinet és az urak Habsburg-ellenes politikai kombinációi hitelesen, a kort kifejezően egyesülnek, s olyan művelődéstörténeti ötvöződnek, amilyennek felvázolását régóta várta a tudományos közvélemény. Berzeviczy alakján, kultúráján, szépirodalmi kísérletein keresztül egyszeriben világosabbá válik előttünk például az Orczy-család több-nyelvű irodalmi élete, megértjük egy bizonyos Hellenbach Károlyné vállalkozását, aki egyetlen leányához címezve 1763-ban Lipszében német nyelvű nevelési könyvet adott ki, s a maga helyére állítható a Berzeviczy-szervezte olvasószoba szabályzatának az a „kedves toldaléka”, amely szerint „mindenki mentesül a kölcsönös udvariasság és etikett szabályai alól”, vagyis általa a művelődésre és a formalitásoktól mentes eszmecserére helyeződik a hangsúly. Különösen kiemelendő, hogy az idevágó anyagot tartalmazó hazai levéltárak elpusztulása után, sokszor a legrosszabb értelemben veendő pozitivisták és ezen túl gyakran dilettáns feldolgozások alapján is képet tud adni a szerző a szabadkőművesség jelentőségéről, irányzatairól és a páholyok működéséről.

A történeti anyag minden részletét megelevenítő s abból valóban minden

lényegest kiemelő és értékesítő módszer tette lehetővé, hogy H. Balázs Éva a XVIII–XIX. század fordulójának döntő jelentőségű történelmi kérdéseit nagy lépéssel vitte közelebb a megoldáshoz. Mályusz Elemér már kiemelte, hogy milyen kiválóan mutatja be H. Balázs Éva „a köznemesség elégedetlenségének tervszerű politikai akcióvá fejlődését” és emellett azt is, hogy milyen gazdasági tényezők befolyásolták e réteg állásfoglalását és gondolkodását. Nem kisebb teljesítmény azonban a XVIII. század végi nemesség és az értelmiség viszonyának elemzése. A szerző világosan megmondja, hogy ez utóbbi réteg az árutermelő nemesség és a hozzá közelálló néhány nagybirtokos család érdekeit fejezte ki. Ha elfogadjuk a véleményt, nem kell értelmiséginek minősítenünk a birtokai jövedelméből élő tollforgatót, az entellektüelnél viszont nem kell túlhangsúlyozni a művelődési hatás fontosságát, a francia olvasmányokat. S ha ez csakugyan így van, teljesen világos a kormány eljárása, amely a Martinovics-ügy véres drámájában a titkárok perét vitte színre a principálisok okulására. Teljesen helytálló és alaposan megindokolt a XVIII–XIX. század fordulójának történeti periodizációjára tett megjegyzés: 1790-ben nincsen semmiféle komolyan számba vehető korszakhatár, a társadalom, a politika eseményei a hétéves háború éveitől kezdve 1795-ig töretlen ívben követik egymást, és csak a Martinovics-per jelez fordulatot, mely után egyesek börtönbe kerültek, mások birtokaikra vonultak vissza, hogy kulturális, ritkábban gazdasági téren küzdjenek a polgári átalakulásért.

A nemesi reformizmus és az értelmiség kapcsolatának kidolgozása teszi lehetővé azt is, hogy H. Balázs Éva összefüggést tud teremteni az 1790-es évek reformtörekvései és az 1820 táján kezdődő voltaképpeni reformkor között. A mozgalom megtorpanása, az a jelenség, hogy „a korai reform-nemesség tevékenységében elvész a gazdasági, kulturális és politikai munka hármas egysége”, régi megoldatlan kérdése a magyar kultúrtörténetnek; amit évtizedekkel ezelőtt Révai József vetett fel élesen, máig sincsen megnyugtatóan megoldva, de az, amit a szerző ebben a tekintetben Berzeviczy Gergely 1795-ig terjedő pályaképében elmond, biztosíték arra, hogy a monográfia beígért folytatásában ezt is megteszi. Biztosíték rá egyebek között, hogy az oly sokszor elmarasztalt Kollár Ádám Ferencről és követőiről a legkevésbé sem a hagyományos nemesi állásponttól beszél, már itt szóba hozza Berzeviczy és Kazinczy viszonyának alakulását (melyről Kosáry Domokos nemrég megjelent kiváló tanulmánya után is bizonyosan lesz mondanivalója), és tudományos módszerességgel akarja áttörni azt a „mindig megbecsüléssel elegyes hüvös magatartást”, amivel hőseit általában kezelik a magyar kultúrhistóriában. Minden reményünk megvan, hogy a második kötetben mindezeket a problémákat azon a színvonalon látjuk majd megoldva, melyen Berzeviczy Gergelyt, a reformpolitikust tárgyalta a szerző.

Tarnai Andor

Tanulmányok, ismertetések, recenziók

WESSELÉNYI MIKLÓS

(Születésének 175. évfordulójára)*

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Ki volt ez az óriás-alak, akiről a nagyközönség emlékezete a legnagyobb-részt csak néhány romantikus vonást őriz? S mi az a szerep, amely tiszteletünk tárgya kell hogy legyen jó egy-másfél század elmúltával is?

Az életpályák sorsszerűségének vizsgálója nem csekély s nem egyszínű vagy egynemű vizsgálati anyagra lel, ha a Wesselényit illető adatanyagba beleásza magát. Hányféle meghatározó már az élet kezdetén! Apja erdélyszéli arisztokrata, hősünk az egyetlen gyermeke, aki a felnőttkort megéri – ott tehát meghatározónak az erdélyi mértékkel jelentős arisztokrata-birtok (ami azonban Magyarországon csak a benepossessionatus-ok felső rétegébe, annak se a legtetejébe sorolná birtokosát), egy olyan korban, amelyben azok a viszonyok több vonatkozásban is tarthatatlanokká válnak, amelyek közt ez az arisztokrata birtok s a család rangja kialakult. S ott van meghatározónak a család rangján túl politikai szerepe is – amely ugyan egyáltalán nem egyenes vonalú; az ifjabb Wesselényi Miklóst megelőző négy ős sorrendben kuruc-generális, labanc guberniumi tanácsos s rövid időre guberniumi elnök (Erdély legmagasabb közjogi méltóságának hordozója), országos politikai szerepet nem vivő szürke középszolnoki főispán és fékezhetetlen, garázda nagyúr, majd félig a hagyományos, közjogi sérelmi politikát folytató, félig azonban már a nemesi modernizálás programján is töprengő ellenzéki vezér s élete alkonyán megyéje adminisztrátora, amellet pedig az éledező magyar irodalomnak s színészetnek mindkét magyar hazában tisztelt mecénása. Ez áll készen Wesselényi számára inkább kényszerül, mint választékul. Persze, ebből elsősorban a legközelebbi örökség, apjáé. S mindehhez ott van még meghatározóul a nagy-politikában sorozatosan forgott ősköztől szerzett politikai érzék is (anyai ágon Pekry-, Daniel-, Cserei-ivadék), de az is, ami apját olyan veszedelmes utakra vezette: az indulatos természet, az arisztokrata-gőg.

A sorsszerűség vizsgálója azon is eltöprenghet: mi mindenén vághatja át magát egy akár Wesselényi-arányú szellemi és morális energia is, míg végre

* Az előadás 1971. december 17-én, a Magyar Történelmi Társulat, a TIT és a Hazafias Népfront közös rendezésében tartott Wesselényi emlékülésen hangzott el.

saját pályájára kerül. Wesselényi életének első néhány évtizede ugyancsak tele van a tévútra-fordulás veszélyeivel – szellemi és morális értékei mellett mi sem szól jobban, hogy még ezekről a félig-meddig – tévutakról is általában valami értékkel gyarapodva tér meg, egyre közeledve a saját igazi pályájához.

Mert hisz apja már kilencéves korában megyegyűlésen mondat vele olyan klasszicista szónoklatot, ami még felnőttől is túl ünnepélyes volna; tizenkét-tizenháromeves korában ott sürgölődhet apja mint megyéjének adminisztrátora mellett a túlbuzgóan szervezett s aztán a többi erdélyi törvényhatóságokéhoz hasonlóan még harcbevételre se került középszolnoki inszurrekcióban; apja lábánál üldögélhet, mikor az Kazinczyval a fiait kivégeztető Brutus konzulról elmélkedik – s ami ebből a nagy szándékú, de mértéktartónak a legnagyobb jóindulattal se mondható apai nevelésből maradandó fia számára, az az, amit az idősb Wesselényi Miklós, gyermekei hosszú sorát temetvén el kiskorukban, korát jócskán megelőzve sejtett meg: a szigorú, igen egészséges testi nevelés, a legendás Wesselényi-fizikum kifejlesztője.

S nem Wesselényi útja az sem, amelyre apja halála után Kazinczy s Döbrentei Gábor térítené: az irodalompartoló, fordítgató s talán írogató „literary gentleman”-é. Saját irányítúje épp akkor fordítja saját pályája felé, amikor pedig a várakozások egyre nőnek vele szemben: az Erdélyi Múzeum körének tagja, Bécs kulturális életével megismerkedett, Észak-Olaszországot Döbrentei tudós kalauzolásával végigutazott, olvasott, az irodalmi élet vezetőivel személyes kapcsolatban álló, most már férfikorba jutó fiatal arisztokrata – neki azonban annak kell neki állnia, hogy a már apja idejében is elhanyagolt s azóta csak tovább pusztuló birtokából mintagazdaságot szervezzon, példának egész Erdély számára, hogy a sokéves ínség különösen nehéz utolsó évében, 1817-ben népkonyhákon főzessen levest az éhhalállal küzdőknek (nem kisebb embert vonva be többek között ebbe az akcióba, mint a nyelvész Gyarmathy Sámuel). De még erről az „irodalmi kirándulás”-ról is hoz egyetmást magával: eleven kontaktusát a magyar szellemi élettel, az írói (és szónoki) készség kiműveltségét – s mindazt a jellembeli nevelődést, amit a Schiller s mások szellemével való érintkezés jelent számára.

S nem Wesselényi saját útja még az sem, amelyre 1819–20-ban az apai politikai örökség s az erdélyi birtokos nemességhez való tartozás kényszeríti: a Cziráky-féle erdélyi úrbérrendezési kísérlet elleni tiltakozásban való igen aktív részvétel. Az erdélyi birtokos nemesség számára fel volt adva a lecke: másodlagos szereplőként részt venni egy számára is létfontosságú társadalmi kérdés rendezésében, amiből a politikai hasznót elsősorban a kezdeményező Habsburg-kormányzat húzza, de számára is lesznek igen kézenfekvő hasznai – vagy elutasítani a rendezés egészét azzal, hogy a kérdésben ő illetékes dönteni, s ezzel gyakorlatilag el is napolni az ügyet. Az erdélyi birtokos nemesség az utóbbi álláspontra helyezkedik, vele Wesselényi is – s ezt az álláspontot bizony megengedhetetlen szépítés lenne bármennyire is haladónak

nevezni. Más kérdés az, hogy a Habsburg-kormányzatét se lehet hisz az, a birtokos nemesség fellépése ellenére, eljut a gyakorlati rendezés életbeléptetésének széléig, s aztán félre is teszi a rendezési tervet. Wesselényi azonban még erről a tévútról (vagy akár kelepcéből) is hoz valamit magával. Az az abszolutizmus-ellenesség, amely birtokos-társainál hagyományos nemesi dörgelelem, nála már az elkövetkező pár évben liberális jellegű, az abszolutizmust nemzetközi méretekben elmarasztaló önkény-ellenességgé fejlődik.

A húszas éveiben járó, kultúrapártolónak s ellenzéki szervezőnek szónoknak már országosan ismert fiatal arisztokrata most kerül az utolsó választásra: Széchenyi démiurgosza, eszméinek közvetítője, első számú realizálója legyen-e; vagy valami más: Széchenyi eszméinek (egyben jórészt -- filológiai-lag elválaszthatatlanul közös eszméiknek) újabb gondolkörökkel kiegészítője, új, teljesebb koncepcióba foglalója? A választás itt tűnik a legnehezebbnek: kettejük kapcsolata ugyan távolról sem egyoldalú, de a kapcsolat kezdetén Széchenyi vitathatatlanul tapasztaltabb, tekintélyesebb nála, szellemileg (legalábbis ekkor) sokkal gyorsabb mozgású, s még vagyoniilag is magasan fölötte áll. S az eredmény? Hosszú évek nemegyszer veszekedős, de eredményeiben hallatlanul pozitív együttműködése s a végén az utak elválása úgy, hogy a két egykori testi-lelki jóbarát azért a magyar haladás létkérdéseinek legalábbis nagy részében még együtt vonja ki kardját, taktikai nézeteltéréseik ellenére is, s hogy a személyes barátság is végig megmarad köztük, minden személyes sértődés ellenére is, s nagyon súlyos pillanatokban többnyire derekasan funkcionál is. S az utak elválása mégis úgy történik, hogy az a magyar haladás erőgyarapodása: a Wesselényi-koncepciónak *meg kell* születnie, továbblépésként a Széchenyi-koncepciótól 1848 felé.

Mi határozza meg végül is Wesselényi *saját* pályáját, amely felé makacsul tart, minden csábítás ellenére? Azok a politikai realitások, amelyekkel szembekegyel. Wesselényi *osztálya fia*, pályájának, művének jelentőségét nem valami osztályfölötti, osztályon kívüli szerep adja. Az osztály pedig a számára oly kritikus történelmi időszakban nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy legenergikusabb, legtisztább látó fiai a literary gentleman pályáját fussák. De még azt sem, hogy energiáikat korszerűtlen programokért vívott csatákba vagy csak akár nem a számukra legméltóbb szerepkör ellátásába fektessék. Akkor pedig a szerep adva van: a valóság, amellyel Wesselényinek (s birtokosnemes-kortársainak) szembe kell néznie, egyértelmű, nincsenek ekvivalens megoldások. Elképzelhető a többé-kevésbé áthidaló, ideig-óráig való megoldások hosszú sora (ahogy nemcsak elképzelhető volt, hanem ténylegesen létezett is a reformkor színes politikai életében); *reális* megoldás, ami a birtokosnemesség számára megoldás lett volna, s ami az ország számára az elérhető legjobb megoldást jelentette, csak egy lehetett s volt. Aki nagy horizontú politikusként akarta szolgálni osztályát *ezen át* egész nemzetét, annak nemi volt választása.

Álljunk meg itt egy percre: de hát Wesselényit éppen saját osztálya ilyen vagy amolyan rangú képviselői szavazták le nem egyszer s kétszer — a Cziráky és Pálffy Fidél grófra hallgató magyarországi felsőtáblán csakúgy, mint a szeszgőzös bocskoros nemesek ordítóásától hangos 1834. decemberi szatmári gyűlésen — vagy akár az 1834/35.-i erdélyi országgyűlés vége felé, amikor tekintélye, a nyers erőszaktól elszenvedett vereség nyilvánvaló árnyékában, már erősen szétfoszlott ott? Nem a Czirákyak, Jósika Samuk, Uray Bálintok-e az osztály igazi képviselői? Ők a pillanatnyi többség, az adott időpontban érvényes átlag kifejezői — s az osztály történetileg messzebbre látó reprezentánsainak velük élethalálharcban kell kiverelkedniük azt, hogy magukkal együtt halálos ellenségeiket is átmenthessék a következő történeti korba.

Az *osztály* maga-mentése azonban az egyetlen *reális* mód az *ország* társadalmi-politikai problémáinak megoldására. Nincs erre más erő — még 1848/49-ben sincs. Más kérdés aztán, hogy az osztály *élgárdája* (pontosabban annak egymást szinte pár évenként váltó vezetőalakjai és szintén jócskán változó vezérkaruk) mennyit lép előre s miben, az első reformprogramoktól 1848 márciusáig.

Így jut saját pályájára Wesselényi. Politikusnak *kell* lennie, mert osztályának erre van elsősorban szüksége; az osztálya számára az adott időszakban még egyáltalán elfogadható legmerészebb, legmesszebbre látó programmal kell fellépnie — s ezt a programot az európai haladás s a magyar valóság határozza meg. A politikus nem tehet mást: legjobb erői szerint szolgálja osztályát s *ezen keresztül* nemzetét, valóság és követelmények kettős kényszerében.

Mi hát az a program, amelyet az 1830 őszétől lényegében már a reformellenzék vezérének számító Wesselényi megoldásul kínál? (Közbevetésül: hibás dolog lenne most XX. századi fogalmak visszavetítésével képzelni el ezt az ellenzéki vezér-szerepet. Csak annyiról van szó, hogy vezérsége éveiben Wesselényi az ellenzéki vezérkar legtekintélyesebb, társait nemcsak arisztokrata-rangjával, hanem képességeivel, energiáival is jócskán felülmúló alakja — mindezt egy laza, csak a nagyjából nézetazonosság által egyhetartott, szervezetnek még alig-alig nevezhető együttesben.) A teoretikusnak is a reformellenzék néhány legnagyobbja közé számító Wesselényi összefoglaló publicisztikai műben, a reform kézikönyvének szánt „Balítéletekről”-ben összegezi politikai koncepcióját.

A „balítéletek”, a gondolkozás hibái, elavultsága az a pont, amelyet a politikus Wesselényi az ország bajai fő okának jelöl meg. Balítéletek élnek egymással szemben a társadalom különböző osztályaiban, rétegeiben. Az arisztokrata megvet mindenkit, de még a köznemest is, holott éppen nem mutat olyan társadalmi-politikai eredményeket, amelyek felsőbbrendűségi érzését indokolnák; a köznemesség mágnásellenessége ugyan megalapozottnak tűnnék, de nem differenciál az arisztokraták közt tényleges politikai attitűdjük szerint,

arisztokrata-ellenessége jócskán irigységen alapul, s erkölcsi alapja neki is vajmi kevés van bárki lenézésére. A polgárt aztán arisztokrata és köznemes nagy egyetértésben veti meg (pedig jórészt annak hitelei tartják a víz felett őket), válaszul pedig a polgár is gyűlöli a nemest — s vele együtt azt a nemesi alkotmányt is, amely vele szemben nem éppen bőkezű a jogok osztogatásában. Az alkotó értelmiségit pedig valahová a jobb kézműves mellé sorolja be ez a torz „közvélemény”. A legbővebben azonban nemesség és parasztság ellentétével foglalkozik a mű. Historikumával is — s ebben olyan meglepetések érik mai olvasóját is, mint 1514 értékelése: „A Dózsa-had nem csak paraszt had volt, hanem átaljában az elnyomottaknak nyomóik ellen folytatott küzdésök” — ; s a parasztháború leverésének következményei: „Mohács térén kelle mind az embertelenül kiöntött vérért, mind az embertelen törvényekért lakolni.” S a történeti elemzés végén ott a döbbenetes erejű Sybilla-kép az elszalasztott lehetőségekről. 1764-ben az uralkodó országgyűlésen kínálja fel az úrbérrendezést — ekkor jelenik meg először a Sybilla, 9 könyvével; a nemesség drágállja őket — s 3 könyv a tűzbe repül: Mária Terézia rendeleti úton vezeti be az urbáriumot. II. József megszünteti az örökös jobbágyságot is, 1791-ben ezt törvénybe is iktatják, a jobbágység általános rendezésére azonban újból nem kerül sor — a Sybilla újabb 3 könyve repül a tűzbe. Most (az 1830-as évek elején) újra a rendek előtt áll a Sybilla, utolsó 3 könyvével. „Istenért, ne engedjük, hogy ezeket is tűzbe vesse, mert a mennyekre mondom: a láng, mely azokat hamuvá teszi, minket és házainkat fogja elemészteni!”

A jobbágyot sújtó önkényben, a parasztnép kiszolgáltatottságában látja Wesselényi a jobbágynép reformkor-eleji bajainak fő okát, birtokos nemesi — de liberális birtokos nemesi attitűdjéhez híven. S azon ezek után egyáltalán nem csodálkozik, ha a paraszt gyűlöli urát, s bizalmatlan vele szemben.

Hogy a társadalmat átható ellentétek rajza még teljesebb s még bonyolultabb legyen, mindehhez ott vannak még a vallási ellentétek is — s a másikat megvető vagy attól önzően elkülönülő nemzetiségek viszályai.

Van persze Wesselényinek jócskán mondanivalója az ország gazdasági bajairól is — ha kevesebb is s kevésbé eredeti, mint az előbb ismertettek. Hiányzik Magyarországon a munka „jó elosztása”. Nincs kereskedelem, mert nincsenek fogyasztók — a végső ok „a’ földnép megterhelt sorsa” s a birtok bizonytalansága. Nincs hitel, mert a hitelező számára nincsenek kellő törvényes biztosítékok. Nincs út, csatorna, mert nincsenek közpénzek, azok pedig azért nincsenek, mert a nyilvánosság nem ellenőrizheti a közjövedelmek hováfordítását, az adózók nem tudnak adni, a birtokosok pedig nem fizetnek. Nincs elég mesterember, a céhrendszer miatt. Ártalmasok a limitatio, a monopóliumok. A gazdasági bajok okai pedig: „értelmi műveltségünk hiánya”, az ország lakossága nagy részének jogfosztottsága és kiszolgáltatottsága, Magyarország szerencsétlen földrajzi helyzete, kívülrekedése az európai fejlődés fősodrából — s a reformokhoz szükséges belső és külső biztonság hiánya.

Ennyit a „Balítéletekről” helyzetfelméréséről az elmondottakból fakad a reformprogram. Alaptétele a változás, a reform szüksége. „A'mit a' jelenből kedvelünk s nem akarjuk, hogy attól majd vagy nekünk vagy az utánunk jövőknek meg kelljen válni, léptessük azt mindig az örökké haladó idő nyomdokaiba, 's ne ragaszkodjunk vak szeretettel a régihez, vagy meg-lévőhöz.” Kölceseýnél, Kossuthnál találjuk később ugyane gondolatokat. A reform pedig nem elodázható — érzi s bizonyítja Wesselényi. De hogy lépünk előre? Forradalom vagy békés átalakulás? Wesselényi *temperamentumától* nem volna idegen a forradalom útja — a liberális birtokos úr *tényleges osztály-érdekei* a békés átalakulás, a folyamatos reform szükségességét diktálják neki s diktáltatják vele. A reform pedig csak a nemesség műve lehet, a nemesi alkotmány bázisáról történhet; a mentőcsónakból nem kell a háborgó habokba ugrani az ott vergődőkért, hanem a hajót kell okosan kormányozni s előkészíteni a vízben levők bevételére, addig pedig biztatni kell őket, mentődeszkát benyújtani. Ez az álláspont az ekkor egyedül reális álláspont — még 1848/49-ben se tellett több a magyar birtokos nemességtől, nemhogy jó másfél évtizeddel előtte, Wesselényi vezérsége idején.

A reform tételes tervének ismertetésénél a jobbágycérdésen kezdjük. Wesselényi kiindulópontja: a jobbágy helyzete kettős. Földjéért szolgáltatásokkal tartozik, tehát mintegy haszonbérlő — másrészt viszont az önkénynek kiszolgáltatott rabszolga. Az első kérdéskörben a megoldás a jobbágy birtokbírhatása és az örökváltság engedélyezése volna; még nem az állami, de már törvényben rögzített feltételek szerinti örökváltság. A jobbágy kiszolgáltatottságát, jogegyenlőtlenségét van hivatva megszüntetni személyes biztonságának törvényben kimondása, törvény előtti egyenlősége, hivatalviselési joga s végül egyelőre a megyékben bizonyos képvisellete. (Az aztán már Wesselényi nacionalizmusának velejárója, hogy a parasztság jogokban részesítését ahhoz kötné: a paraszt beszéljen magyarul s vallja magyarnak magát. Gyakorlati jobbágypolitikájában — a realitások tiszteletéből — nem merül fel ez a követelés.) A jobbágyügy rendezése mellett helyet kap a programban a sajtószabadság követelése, hiteltörvény sürgetése, javaslat a nem nemesek birtokszerzésére általában (nemcsak a jobbágyokéra), az óvatos formában megpedzett zsidóemancipáció, az ősiség eltörlése s a fiscus örökösödésének megszüntetése, a károssá vált céhek, limitatio, monopóliumok ellen követett intézkedések, a közteherviselés — de azzal a követeléssel együtt, hogy a nemzet maga rendelkezék közpénzei felett (ami egyben a nemzeti függetlenség s a miniszteri felelősség gondolatát is involválja). Összefüggő komplexumot képez a reformtervben a nevelés, a magyar nyelv terjesztésének kérdése és a nemzeti kérdés. A nevelési programból emeljük ki: Wesselényi már az iskolai oktatás kezdetétől szükségesnek tartja a honismereti oktatást (józan érzékkel mindig a gyermek, a „nevendék” és az „érni kezdő ifjú” fejlettségéhez mérve a nevelés, oktatás módját). A nevelés nyelve a magyar legyen. Áttérve ezzel a komplexum

második kérdésére: Wesselényi programja szerint legyen magyar az állami élet nyelve egészében, az istentiszteleteké szintén. A magyar nyelv terjesztésének harmadik eszköze a fejlődő magyar kultúra természetes vonzása. Polgári nacionalizmus ez, de... a magyar nacionalizmus nagy kultúra-teremtő és nemzet-teremtő, a Habsburg-ellenes szabadságharcban oly jelentős szerepet vivő korszakában. S szögezzük le: Wesselényi láthatólag nem is gondol rá, hogy a magyar nyelv terjesztésének programja másokat sérthet. „Ő kamasz, csupa-reggel század” – sóhajt fel az 1930-as évek egyik keserű márciusában Illyés Gyula, a nagy márciusra vissza- és inkább fel-, mint letekintve. Ez a „kamasz század” naivitásában el se tudja képzelni, hogy ami számára szent érték, az más számára épp az ellenkezője lehet, mert annak saját, féltett szent értékét csorbítja. A „Balítéletekről”-ben meleg, szép szavai vannak a magyarság s nemzetiségek együttműködéséről – hogy aztán ez a magyar polgári nacionalizmus is kövezi az utat 1848/49 véres nemzetiségi összecsapásai felé (ahogy kövezik persze a nemzetiségek nacionalizmusai is s a nevető – vagy tán nem is nagyon nevető kedvű, saját uralmát azonban gátlástalanul menteni igyekező harmadik is), azt sem Wesselényi, sem más nem látta tisztán az 1830-as évek Magyarországn.

Ez tehát a reform programja; most még arra vessünk futó pillantást: mi ebből Wesselényi sajátja? Említettük: nehéz pontosan különválasztani azt, hogy Széchenyi korai műveiből mi Széchenyi kizárólagosan egyéni terméke, s mi kettejük közös vitáinak, hangosan-gondolkodásának eredménye

írjunk hát Széchenyi javára mindent, amit az írt le előbb (a „Stadium” gondolatait kivéve, annak ti. Wesselényi nem ismerte a kéziratát). Wesselényi sajátja a parasztkérdésről mondottak jó része: a kérdés történetéről előadottak, a paraszt személyi biztonságával, hivatalviselésével, törvény előtti egyenlőségével kapcsolatos programpontok, az örökváltság gondolata. Sajátja a közteherviselés, a miniszteriális felelősség, a sajtószabadság és a többi polgári szabadságjog követelése, a hazafiúvá nevelés programja, a korábbi, merkantilista típusú ellenzékiiség elemeinek átmentése a programba, a belső társadalmi haladás és a külső függés elleni harc gondolatának összekapcsolása. Széchenyi programja így teljesebb ki (történelmi továbblépésként) az első teljesnek mondható magyar liberális koncepcióvá. Külföldi hatás eredménye és belső termék egyaránt kevesebb ugyan, mint amennyi a korabeli nyugat-európai, tiszta típusú liberalizmusok programja, de több annál, mint amennyit az ország saját erejéből ki tudna termelni.

Ez Wesselényi programja az 1830-as évek elején – akkortájt, amikor (a reformkorszaknak e tekintetben – s ennek kapcsán másokban is – második etapjaként) vezérszerepe kialakul s egyre erősödik a reformellenzékben. A politikai elméletben a programnak a lehető teljes liberális reformprogrammá kibontásáról – kiegészítéséről van szó (odáig, ameddig a birtokosnemességnek legalább gondolkozóbb s felelősebb része elbírja), a politika gyakorlatában

pedig a liberális párt kezdeti formájának kialakításáról, a kezdeményezés kézhezvételéről a reform legfőbb kérdésében: a jobbágykérdésben s a támadás megindításáról vagy hatékonyabb folytatásáról a reform többi alapkérdéseiben.

Ha a liberális párt kezdeti formájáról beszélünk, ismét csak nem szabad XX. századi fogalmakat visszavetítenünk egy korábbi időszakra. A politikai párt fogalma korszakokkal s azok kisebb szakaszaival változik. Pártharcot (még hozzá a szó eredeti értelmében vére menőt) épp eleget szemlélhetünk a feudalizmus korábbi szakaszainak magyar történetében — de ott ezek a pártok nyersen hatalmi csoportosulások, gyakran minden ideológiai álcázás nélkül. De még akkor is, ha nem pusztán a hatalom birtoklásáról van szó, hanem emellett — vagy éppen fő célként — érdemi változások létrehozásáról, akkor is laza, esetleg egészen alkalmi egyesülésekkel találkozunk. S még a reformkornak a korábbi századok társadalmi politikai mozgásához képest hihetetlen sodrása se feltétlenül s egyértelműen alkalmas arra, hogy összekovácsolja a nagyjában s egészében közös célokért küzdőket. Vannak, akik végig ugyanabban a táborban maradnak, s úgyszólván végig aktív résztvevői a harcnak: a Beöthy Ödönök, Bernáth Zsigmondok, Klauzálók — de hányan állnak át? Az 1825/27-i ellenzék vezérei közül Bartal György rövidesen kancelláriai tanácsos, Somssich Pongrác személynök, majd államtanácsos, Ragályi királyi táblai ülnök valamennyien aktív résztvevői az 1835-tel kezdődőleg a reformellenzék ellen folytatott hajszának. S a sor egyáltalán nem zárul le velük. A legnagyobbak pedig? Széchenyi hű marad saját koncepciójához — túlságosan is hű, akkor is, amikor az események sodra már a koncepció módosítását, tágítását s ugyanakkor bizonyos illúziók feladását követelné; ezért szakad el sokban attól a reformer-tábortól (s kerül egész időszakokra igen élesen szembe vele), amelynek programja részben az ő szellemi sajátja. Wesselényit az erőszak löki félre, s aztán egészségének romlása akadályozza meg a gyakorlati politikában való érdemi részvételben — s néha az új élgárdával való lépéstartásban is. Deák viszont maga húzódik vissza a véres zalai gyűlés után, évekre hagyva igazán kiemelkedő vezető nélkül a liberális tábor, míg aztán Kossuth fősége kialakul, persze az se XX. századi pártvezéri értelemben.

Laza együttes lehet hát csak a liberális párt kezdeti formája — de még így is rendkívül jelentős előrelépés az, ami elsősorban (s persze távolról sem kizárólag) Wesselényi nevéhez fűződik. Elsősorban arról van szó, hogy kapcsolat jön létre az országgyűlés két táblájának ellenzéke között. Ismeretes, hogy a modern, már liberális jegyeket mutató ellenzékiesség első hordozói Magyarországon arisztokraták: Széchenyi a magyar arisztokrácia „második vonalába” tartozik vagyonára s rangjára nézve, Eszterházy Mihállyal kb. egy szinten; Wesselényi birtokai egy jobb magyar benepossessionatus-éval ha felérnek (persze, az erdélyiekről van szó; Magyarországon kulisszabirtokai vannak csak, egy-egy töredék-jószág, hogy ezek birtokosaként s arisztokrata-

rangja alapján ott üljön s ágálhasson a felsőtáblán), a fiatal arisztokraták reformkörének tagjai közül csak a jószándékú, de kapacitásnak nem jelentős Károlyi György az igazi nagy arisztokrata. Ez a csoport elsősorban a felsőtáblán léphet fel tehát, ott azonban önmagában természetesen gyenge az ó-konzervatív táborral szemben, amelynek egyébként is olyan rutinok, közjogilag képzett vezére van, mint Cziráky országbíró, s mellette olyan energikus szószólói, mint a későbbi kancellár Pálffy Fidél és a katolikus püspöki kar jó néhány tagja. Kontaktust kell találni hát az alsótáblai ellenzékkel. Ez már az 1830-i rövid országgyűlésen elkezdődik; igazi jelentősége azonban az 1832-6-i diétától van. S a kontaktus létrehozásában s fenntartásában Wesselényinek van a legnagyobb érdeme – azzal, hogy személyes kapcsolatot tud létrehozni az alsótáblai ellenzék korifeusaival, hogy rendkívüli agilitással vesz részt megbeszéléseiken, sőt 1832 végén – 1833 elején pozsonyi országgyűlési szállása mintegy főhadiszállása az ellenzéknek. S azzal is, hogy átvesszi a korábbi típusú ellenzékiiség bizonyos elemeit, s ugyanakkor elfogadtatja a merkantil ellenzékkel a liberális programot. Szervező készség, rendkívüli energia, bizonyos személyes varázs, amelyet Széchenyi még akkor, öregkorában is a java-korabeli Wesselényi egyénisége egy fő vonásának tartott, mikor egészében véve már nagyon igazságtalanul ítélte meg egykor elsőszámú segítő s későbbben is harcostársát – s emellett a politikai élet egészét átfogó, világos s taktikus liberális koncepció: ezt adja Wesselényi a liberális párt kezdeti formájának kialakulásához. Hogy ez mennyi volt, arra Kölcsey országgyűlési naplója a legismertebb koronatanú.

S döntő érdemei vannak Wesselényinek a reformkor talán legjelentősebb politikai fordulatánál: a kezdeményezés kivételénél a kormányzat kezéből a jobbágykérdésben. Wesselényi-szöveg ismertetésével s részben idézésével utaltunk rá az imént: hogy repültek a tűzbe a Sybilla könyvei 1764 óta. Az utolsó három könyv már nem jutott erre a sorsra. A fordulat az 1832–6-i országgyűlés elején történt, a reformmunkálatok napirendre vételének sorrendje körüli vitában. A kormány az úrbéri munkálat első helyen tárgyalását javasolta, nyilvánvaló demagógiából: gesztusul a misera plebs contribuens felé – s jobbágyellenesnek tüntetni fel az ellenzéket, ha az ragaszkodik a korábban általa elsődlegesnek tartott kereskedelmi tárgy elsőségéhez. S oly bellum omnium contra omnes alakul ki kormánypárt és ellenzék különböző csoportjai, irányzatai közt, mely még ezen a sok rendhagyó csoportosulást s frontállást megérő országgyűlésen is ritkaság: liberális ellenzékiek merkantilista ellenzékiek ellen, liberálisok az aulikus reakció ellen, az udvar a merkantilista ellenzék ellen, liberálisok az udvar ellen, az aulikus reakció a merkantil ellenzék ellen. A vita kiindulópontján József nádor s mögötte Metternichék vannak egy táborban Wesselényiékkel, mindnyájan az úrbéri tárgy elsőségét sürgetve, a másik oldalon viszont a merkantilista ellenzék az aulikusok hirtokosi érdekeik által vezérelt részével. Erről a pontról kell odáig eljutni, hogy az úrbér elsősége

az ellenzék programja is legyen. Nem könnyen. A „hagyományos” ellenzék előbb a kereskedelmi tárgy elsőbbsége mellett szavaz; Wesselényi konferenciázgat az ellenzék vezetőivel, talpal követőtől-követig, többséget szerezni az úrbér elsőségének — újra megbukik vele, aztán újra harcba indul (ekkor történik az, hogy József nádor, végképp félreértve a helyzetet, megdicséri a kormány álláspontja mellett kifejtett buzgalmaért), s végül győz: az ellenzék megkötésekkel bár, de elismeri az úrbéri tárgy elsőségét. A kezdeményezés most már az ő kezében van a fő kérdések legfőbbjében — s ebben elsősorban Wesselényié az érdem. Az ellenzékétől pedig többé nem is lehet elvenni az iniciatívát ebben.

De ott van Wesselényi a reform többi fő kérdéseiről vívott gyakorlati harc első vonalában is. A magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele ügyében (amelyben az 1830-i és az 1832—6-i országgyűlésen is csak kicsinynek tűnő részletkövetelésekről van szó, a csata azonban akkora hévvel folyik, hogy érezhető: ez már egyszerűen a régi és új Magyarország csatája) már az 1830-i országgyűlésen hatalmas szónoklattal lép fel, az 1832—6-i országgyűlés első hónapjaiban ragyogó beszédek egész sorával. Lenyűgöző történelmi pillanat: a felsőtáblán a számos kérdésben már élesen egyet nem értő két barát s elvbarát, Széchenyi és Wesselényi szellemi energiái teljes bevetésével indul a harcba, Széchenyi szarkasztikus ötletek képráztató sorát csillogtatva, Wesselényi a nagyszerű romantikus képek sorozataival, az alsótáblán Kölcsey vezérkedik szinte halálraszántan — a karzatról a fiatal Eötvös József hallgatja őket, s az ország közvéleménye Kossuth Országgyűlési Tudósításából tájékozódhat a vitákról. Ennyi kell egy közjogilag igen szerény előrelépéshez — a dolog érdemét a vitának a nemzetté-érés folyamatában vitt szerepe adja.

Nem ennyire látható, de ugyanilyen fontos Wesselényi szerepe egy, az 1832—36-i országgyűlés kezdeti szakaszán felmerülő másik reform-alapkérdés, a vallásügy vitájában — ismét egy táborban Széchenyivel. A hagyományos ellenzékiiségnek liberális ellenzékiiséggé való átalakulása itt rendkívül demonstratív: protestáns sérelmek helyett általában a lelkiismeret szabadságáról van szó, s hogy a dolog még világosabb legyen, az ellenzéknek elsősorban katolikus tagjai indulnak harcba — liberális katolikusok (Széchenyi, Dessewffy Aurél, Beöthy) a reakciós katolikusok ellen. Wesselényi szerepe így elsősorban a kulisszák mögötti, a konferenciázás hol az ellenzéki vezérkarral, hol liberális vagy protestáns sérelemből az ellenzékkel tartó főurakkal — de ha kell, szónoki erőnyeit is harcba vetve a felsőtáblán. Az 1832—36-i országgyűlés ebben a kérdésben nem hoz gyakorlati haladást — a dolog közjogi értelmében; annál többet a liberalizmus álláspontjának propagálásában.

A negyedik fő kérdés, amellyel Wesselényi (annyi más, emezekhez jelentőségükben nem mérhető probléma mellett) az 1832—6-i országgyűlés kezdeti néhány hónapjában foglalkozik, már némileg más területekre vezet bennünket. Erdély uniójáról van szó. Wesselényi erdélyi politikájának ekkortájt kerül középpontjába az unió eszméje — nemcsak polgári nacionalizmusa folyománya-

képp, hanem még inkább abból a meggondoláshól, hogy reformprogramjának érvényrejuttatása csak így várható abban az Erdélyben, ahol még úrbérrendezésre se került sor, ahol az állami jövedelmek nagy többségét kitevő kincstári jövedelmeket illetően a rendeknek nincs semmiféle joguk, s ahol még a magyarországi merkantil ellenzékiiséget egy történeti szakasszal megelőző gravaminális ellenzékiiség is épp hogy csak van. Más kérdés az, hogy a dolognak vannak érdemi buktatói: az 1830 táji értelemben vett Erdély népességének abszolút többsége már román, szász lakossága is van Erdélynek, az unió nemzeti tekintetben igen problematikus megoldás. Társadalmi tekintetben azonban ez lenne a leghathatósabb útja az előrelépésnek. Ezért azonban két helyen is meg kell verekedni: a magyar országgyűlésen s Erdélyben is. Az szinte magától értetődő, hogy e kérdésben Wesselényi a főszerep, ő szervez ellenzéki konferenciákat Pozsonyban, petíció-hadjáratot levelezés útján Erdélyben, szólal fel egy ülésen akár többször is a felsőtáblán, most közjogász-erényeit mutatva be — aki is vív annyit, hogy a felsőtábla aulikusai is elismerik a magyar korona jogát Erdélyre, de Erdéllyel érdemi tárgyalást látnak szükségesnek a dolog mikéntjéről.

S ezzel Wesselényi magára kényszerít egy eredetileg pár hónapra tervezett, de végül is majd két évig tartó szerepkört, amelynek befejeződésével nem is térhet vissza többé igazán az aktív, gyakorlati politikai tevékenységhez. Most Erdélyben kell olyan helyzetet teremteni, hogy az unió létrehozható legyen. S milyen feltételek között? Erdély jócskán elmarad a reformkori Magyarország mögött a politikai haladásban. Nem valamiféle szubjektív okokból — ha ilyenekről szó lenne, egy erdélyi birtokos úr nem lehetne a magyar reformellenzék vezére. Erdélyben a földesúr jobbágy-viszony államilag még úgyszólván teljesen rendezetlen: úrbérrendezés nincs, bár kormányzat és rendek számos ízben vágták bele fejszéküket ebbe a nagy fába; a Sybilla 9 könyve Erdélyben, hármassával, már régen kevésnek bizonyult volna. Igaz, hogy a könyvek tűzbevetésének felelőssége is megoszolna — 1769-ben s az 1770-es években fel se kínálják az erdélyi rendeknek ezt a lehetőséget; II. József szintén nem kérdezi meg őket, az 1790/1-i rendszeres bizottság tervének országgyűlés elé nem kerülése se írandó (vagy legalábbis csak részben) a rendek rovására — az 1819-i tervet pedig a kormányzat azután ejti el, hogy a munkálat jórészen elvégzését már áterőszakolta. Ismételjük azonban: nem szubjektív tényezők az alapvetők. Az a körülmény a döntő, hogy Erdélyben feudális túlnépesedés állt elő, az úrbérrendezéskor a jobbágyok kezére juttatandó telki állomány dőbbenetesen kevés. Vajon valami szubjektív gonoszság javasoltatja az 1790/1-ben kiküldött úrbéri rendszeres bizottmánnyal azt, hogy a jobbágy telki szántó-illetősége 3 1/2, 4 1/2 vagy 6 kataszteri hold legyen? (Félreértések elkerülése végett: ez az *egész teleké* volna.) De hát mit juttatna ugyanakkor a Gubernium a jobbágyoknak? 5, 6, ill. 7 1/2 hold szántót. A vita 1 1/2 kataszteri holdakon folyik. Nincs földterület, amit az úrbérrendezéskor

lényegében véglegesen a jobbágy kezére lehetne adni — ill. csak a magyarországinak tört hányada van. S ekkora jobbágybirtokon, Erdély természeti feltételei közt nyilvánvalóan csak rendkívül elmaradott agrotechnika lehetséges — akkor pedig a földesúri birtoknak sokkal nehezebb lemondania a jobbágy robotjának egy jelentős hányadáról (amivel az úrbérrendezés járna), mint a technikailag fejlettebb jobbágygazdaság Magyarországon. Circulus vitiosus ez, amelyből a kitörés már többször nem sikerült — s amely magában is visszafogója a történelem-sürgette átalakulásnak. Mindehhez még Erdélyben sokkal erősebb az abszolutizmus nyomása, mint Magyarországon. Az államhatalom nagy túlsúlyának a rendekkel szemben már a fejedelmi korból származó hagyománya van, s ez a tendencia 1690 után, ha nem is egyenes vonalúan, de csak erősödik azzal, hogy Erdély a Habsburg-birodalom számára elsősorban mint a Birodalom előretolt keleti—déleleti bástyája bír érdekekkel, kritikusabb időszakokban leplezetlen katonai kormányzatot vezetnek be, az ország területének nem jelentéktelen része mint katonai határőrvidék közvetlen katonai igazgatás alá tartozik; az abszolutizmus pedig már az 1750-es évek közepétől biztosítja azt, hogy az adó rendi megajánlás nélkül is befolyják, bevezetve az adózó népesség (henne az egytelkes nemesség) fej- és vagyonadóját, vigyáz arra, hogy a kincstári jövedelmek (elsősorban a só- és nemesfémbányászati jövedelmek) hovafordítására a rendeknek semmiféle befolyásuk ne legyen — s ezen túlmenően nem törődik sokat Erdély ügyeivel, legfeljebb azokkal, amelyek ezekkel az alapvető hatalmi érdekekkel függnek össze. Még a román kérdés is, amely a 18. században még elsősorban mint vallási kérdés jelentkezik Erdélyben, főképp mint az előretolt frontszakasz közvetlen hátszágában szükséges belbéke kérdése érdekli a Habsburg-kormányzatot: eszerint nyúl hozzá érdemben vagy seprile az asztalról, eszerint enged vagy szigorít, a határőrvidéken katonai megfontolásokból épít iskolát a militarizált román parasztnépnek, s vajmi keveset gondol vele, hogy a szomszédos, nem-militarizált falvakban van-e iskola. Az aztán más kérdés, hogy mindeközben (a szigorúan értelmezett „belső rend” biztosítására vagy egyszerűen nemtörődomségből, hozzá nem értésből) sorozatosan megsértik a rendek jogait. Mert ezek a rendi jogok Erdélyben *formailag* rendkívül szélesek volnának: évi országgyűléseket kell tartani, az eredetileg általános kormányzótanácsnak szánt Gubernium tisztségeire a rendek tesznek jelölést — ezt akár miniszteri felelősségre is lehetne magyarázni, ha volna politikai erő, amely egy ilyen értelmezést el tudna fogadtatni. S mi van? A Wesselényi köré tömörülő fiatal arisztokraták egy kis csoportja (Kendeffi Ádámot nevezzük meg közülük), a jelentős teoretikus, de a gyakorlati politikában szerény rendi rangja miatt szerepet nem játszható Bölöni Farkas Sándor, a saját külön útjáról a liberális táborba érkező nagy közjogász Szász Károly s még néhány más ilyen „külön-utas” — ez a liberális tábor, széleshorizontú, de Wesselényit magát kivéve a politikában eléggé gyakorlatlan emberek (Erdélyben ti. 1811 óta nem volt országgyűlés), mögöttük

pedig? Erdélyben voltaképpen csak gravaminális ellenzékiiség van, az ellenzékiiségnek a liberalizmust megelőző, merkantilista típusa szinte teljesen hiányzik.

Ezek között a feltételek között kell felvenni Erdélyben a harcot — még-hozzá akkor, amikor a Habsburg-kormányzat, a törvényes formáknak ismét nem túlságos tiszteletével, királyi biztost küld a felbolydulóban levő Erdély rendbeszedésére s éppen katonát: Vlasits altábornagy horvát bánt. S Vlasits ugyan, nem bírván különösebb politikusi képességekkel, s katona-volta ellenére hajlamos lévén a békés megoldásokra, nem volna veszedelmes ellenfél, még erdélyi tanácsadóival együtt sem — de az erdélyi ellenzék ollóba kerül; az olló másik szára Erdély parasztnépe, amelyen hírek szállnak végig: a bán azért jött, hogy az ő panaszait vizsgálja ki, az urak eldugták azt a császári rendeletet, amely szerint a jobbágyhelyeket örökösen nekik kell adni; helyenként már azt vélik tudni, hogy a király maga van Kolozsvárott. Az ellenzék szerencséjére Vlasitsék még nem ismerik fel azt a lehetőséget, hogy ellenfeleiket rövid úton engedelmességre lehet szoríttatni saját parasztjaikkal — maguk is félnek ettől a játéktól. Az azonban majd háromnegyed éves harcba kerül, hogy a Vlasits-akciót vissza lehessen verni, s Erdély számára ki lehessen eszközölni az országgyűlést — rendkívül éles harcban, igen magas hőfokú légkörben, ahol egymást követő véletlen esetek (Kendeffi Ádám hirtelen halála, majd röviddel utána a katonaság rendőri ténykedései egy kolozsvári joghallgató tiszteletlennek ítélt magatartása miatt) már az utcára viszik Kolozsvár népét (nemcsak a három nagy iskola diákjait, de még a hóstátokat is), s a Fő-téren fegyverek dörögnek, a katonaság szuronyrohamra megy, ellenzéki vezetők sebeket kapnak, de halott is marad az összeütközés helyén — s Wesselényi olyan filippikában ver végig a katonai terror vétkesein, amelynek hangneméhez képest az 1834. decemberi szatmári beszéd hűtlenségi per tárgyává tett kitételei enyhe biedermeier csevegésnek tűnnek. De országgyűlés mégis lesz — s Wesselényi nem mozdulhat Erdélyből. Nem hagyhatja magára táborát a harc kellős közepén.

Aki közelebbről ismeri az 1834/5-i erdélyi országgyűlés kulisszák mögötti történetét, csak lenyűgözve állhat meg azzal a páratlan szervező energiával s szervezőképességgel szemben, amellyel Wesselényi irányítja az országgyűlés ellenzékét (s azon át az egész országgyűlést), míg tábora, a vereség immár biztos tudatában, szét nem kezd hullani. Az országgyűlési ülés előkészítésének egész sor fázisa van: előbb Wesselényi egy-két prominens ellenzéki vezetővel vitatja meg a nap feladatait (Szász Károllyal, Kemény Dénessel, esetleg egy-két más személlyel), onnan kerül a dolog követi konferenciára (a követi kar ti., a szászok zömét kivéve, szinte teljességében ellenzéki), majd a magyarországi kerületi ülésnek lényegében megfelelő nemzeti gyűlésbe s végül országos ülésre. Hány bizalmas, előkészítő tárgyalás nap mint nap — úgyszólván minden Wesselényitől indul ki. Politikai vezető ritkán épített ki a magyar történelemben ilyen tisztán szellemi és erkölcsi alapokon nyugvó hatalmat,

egyeduralmat, mint amilyen Wesselényié 1834-ben Erdélyben — s ott a kérdés: mindezt miért? Az ellenfél végül is drasztikus eszközökkel legázolja, az országgyűlést egy hazug vádaktól hemzseggő királyi leirattal szétkergetik (miközben Kolozsvár úgy meg van szállva, mintha forradalom azonnali ki-robbanásától kellene tartani). S Wesselényinek egyébként is régen a magyar országgyűlésen kellene lennie; erőire ott lenne igazán szükség.

Hiszen, említettük, ő is csak rövid időre szánta az erdélyi tartózkodást; elérni az országgyűlés egybehívását (arra az időre, amikor a magyar országgyűlés még ülésezik), hogy ott állást lehessen foglaltatni az unió mellett, s ezzel elháruljon az unió útjából az utolsó közjogi akadály is, amit Czirákyék elébe gördítettek — hogy ti. Erdélyt magát is meg kell kérdezni az unió ügyében. Ehelyett — a Vlasits elleni harc is majd háromnegyed évet vesz el, a követ-választások, követutasítás-készítések s az ellenzék országgyűlés előtti összehangolása is hónapokat; maga a gyűlés pedig? Wesselényinek két ízben sikerül odáig vinnie a rendeket, hogy az uralkodóhoz küldjenek deputációt azzal, hogy amennyiben attól nem kapnak kielégítő választ, forduljanak a magyar országgyűléshez — s ez már az unió-kérdés felvetése; a kormánynak mindkét esetben sikerül megakadályoznia az érdemi érintkezést a két diéta közt. S 1834 végére ott a bukás — az elkerülhetetlen bukás, mert az ellenfél egyelőre ahhoz elég erős, hogy pillanatnyilag legveszélyesebb ellenfelét, ezt a romantikus külső attitűdjé ellenére rendkívül józanul s körültekintően számító, de konzekvensen célratörő és mindenkinél energikusabbnak bizonyuló erdélyszéli bárót kiiktassa a politikai élethől. Erdélyben és Magyarországon egyaránt.

Erdélyben egyszerűbb a helyzet: ott a kormány (többszöri „utolsó figyelmeztetés” után) szétkergeti az országgyűlést, Wesselényit pedig perbefogatja, elsősorban az országgyűlés naplójának kinyomtatásáért (egy olyan lépésért, amelyet Erdélyben nem tilt törvény, s amelyet az országgyűlésnek úgyszólván egésze, néhány konzekvens kormánypártit kivéve, lelkesen helyeselt), s aztán, törvénytelenséget törvényteleniségre halmozva, távollétében el is ítélteti — gyakorlatilag elfogatóparancsot ad ki ellene Erdély területére, Wesselényi tehát oda be se léphet. Ott egyébként is egyelőre egy Habsburg-mellékágheli főherceg, Esterházyi Ferdinánd, ez a korlátolt s rosszindulatú vén katona uralkodik királyi biztосként; az ellenzék többi vezetői közül Szász Károlyt egyik hajsza a másik után éri, a nagy jogásznak nem kevés erőfeszítésbe kerül, hogy kivágja magát — de végül is inkább visszavonul természet-tudósnak, Kemény Dénes külföldön utazgat, Bölöni Farkas Sándor pedig csak naplójába rója a pesszimista sorokat. Magyarországon viszont a kormánynak 1834 őszén az úrbéri kérdésben indított ellentámadása hozza a bukást (az engedélyezett örökváltságra, az úriszékek hatáskörének megszorítására s a személy- és vagyon-biztonságra vonatkozó javaslatok el nem fogadása; s a megyék maradi elemeinek felizgatása a reformjavaslatok ellen): Wesselényi e javaslatokat megmenteni vágtat Nagykárolyba Szatmár megye gyűlésére,

s ott elmondott beszédeiért (három beszédét együttesen szokták „a szatmári beszéd”-nek nevezni) fogják Magyarországon hűtlenségi perbe.

S ott megint a válaszutak: a gyakorlati politika területéről, kétszeresen is perbefogottan, lényegében kiűzve, halállal fenyegetve (hiszen a feudális magyar büntetőjogban a hűtlenség büntetése halál) mit tegyen? Menjen külföldre, utazni – amit Széchenyi javasol, alkotásait féltve, s amit Metternich s a Ministerialkonferenz többi tagjai se vennének tőle rossz néven –, vagy maradjon, vállalva a pert s ítéletet? Végül is marad: nem szökhet meg. Kompromisszum? Kísérlet történik nádori közbenjárás kieszközlésére – a nádor azonban bátyja gyilkosát látja Wesselényiben (I. Ferencnek utolsó érdemi politikai intézkedése a Wesselényi elleni hűtlenségi per elrendelése), s Wesselényi higgadt érvelésére se enged. Marad még egy lehetőség: a királyhoz intézett felségfolyamodvánnyal vágni elébe a pernek. Széchenyi ismét kitérne a kormánnyal való éles összeütközés elől; ő olyan folyamodványt javasol, amelyben Wesselényi ugyan hitet tenne alkotmányos szándékairól, s elhárítaná a hűtlenség vádját, de lényegében hibásnak ítélné politikáját, s a királyi kegyelem fejében kész volna visszavonulni a közéletből, akár kivándorolni is. Ezt lehetne vállalni – vagy a maradást, a pert, arról az elvi alapról védekezve, hogy az ellenzék alkotmányos országban létszükséglet, a köztanácskozásokon a szólásszabadságnak kell uralkodnia, hűtlenséget szavakkal nem lehet elkövetni, s ami a legfontosabb: király és kormány nem azonos. Ezek Wesselényi felségfolyamodványának alapelvei; ezek lesznek perbeli védekezéséé s az ellenzéknek a perbefogott mellett indított akciójáé is.

Mert a per maga megindul – s hogy? A királyi jogügyigazgatóság (a kor legfelsőbb államügyészsege) egy beosztott ügyésze vagy akár maga a jogügyigazgató is nagyon gyenge ellenfél volna Wesselényinek (aki kiváló ügyvédeket bíz meg védekezése jogi fogásainak kidolgozásával – érdemben ti. maga irányítja védelmét –, s aki számíthat az ellenzék legjobbainak tanácsaira, jogászai segítségére); a jogügyigazgatóságot tehát a pert illetően a legszorosabban alárendelik a magyar kancellária egy titkos bizottságának, amelynek elnöke maga a mindenkori kancellár, két jogász-szakembere pedig Bartal György, 1825/27-ben még az alsótáblai ellenzék egyik vezére és Stettner Máté, korábban az egyik leghíresebb magyar ügyvéd. A harc tehát magában a perben is a kormány és az ellenzék csatája.

De az a perbeli szóváltásokon kívül is. Az 1832–36-i országgyűlés még együtt ül Wesselényi pere kezdetekor, s utolsó majd egy évének egyik központi kérdése lesz a Wesselényi perbefogatásával keletkezett szólásszabadsági sérelem. Egy alapvető polgári szabadságjogról van hát szó – s azon túlmenően leg többről. A vitában is nemegyszer hangzik el az ellenzéki vezetők szájából az érv: király és kormány nem egy. Itt már az abszolutizmus egész rendszeréről van szó, az ellen irányul a liberálisok ellentámadása. S arról is, amit a zempléni követ Lónyay Gábor mond ki a szólásszabadság sérelmének alsótáblai vitájá-

ban; ám oltalmazták a kormány vagy arisztokrácia ügyét az országgyűlésen, de „engedjenek egy pár szót a nép ügyében is, engedjék meg, hogy ezt is védelmezhesse valaki!”. A nép ügyében — ha a szót csak liberálisan korlátozott értelmében vesszük is, akkor is nagyon nagy dologról van szó.

S most már nincs válaszút Wesselényi számára — még ha a harcban egy-egy pillanatra el is fárad. Ügye most már a liberalizmus ügye általában s külön is egy alapvető polgári szabadságjogé. A majd egy éves országgyűlés harcnak vannak fordulatai, Felsőbüki Nagy Pálék a nádori közbenjárás útjára terelnék a dolgot, a nádornak azonban még alapos közjogi érvei is vannak arra, hogy ne vállalja a közbenjárást — végül is azonban az alsótáblán megszilárdul a szőlásszabadsági sérelmet hangoztatók többsége, a felsőtábla pedig összesen 17 ízben utasítja el a szőlásszabadsági sérelmi felirat felbocsátását. A harc egy szakasza lezárul; a per azonban folyik tovább, magában hordozva továbbra is abszolutizmus s liberalizmus csatáját (hisz az 1835–36-i országgyűlési vita érvei és ellenérvei ott szerepelnek a perbeli szövegváltásokban is) — s Wesselényi pere mellé rövidesen csatlakozik az országgyűlési ifjaké is, majd 1837 májusában Kossuthé. Az abszolutizmus támad, prominens liberálisok s a nyomukban felnövő fiatal generáció legjobbjai eltiprásával akarja megfélemlíteni az ellenzékét — nincs választás, vállalni kell a csatát. Nemcsak passzívan. Wesselényi irányító szerepet vállal Lovassyék védelmében s még inkább az elfogott Kossuth támogatásában. Ügye közös amazokéval — s a kormány a másik két per anyagát ellene is fel kívánja használni.

A per pedig húzódik — s 1839 tavaszára újra össze kell hívni a magyar országgyűlést. A Habsburg-birodalom legfőbb irányítói nem léphetnek az egyre határozottabban liberális magyar ellenzék (az országgyűlés alsótáblájának várható többsége) elé úgy, hogy a per (s vele Kossuthé; az ifjakén „könnyebben” átestek) még folyik, s azokkal a kormányférfiakkal, kormánypárti vezetőkkel sem, akik a terror-politikával a végsőig kompromittálták magukat. Az utóbbi kérdésben volt könnyebb engedni: elejtették az 1836-ban Reviczky helyébe lépett kancellárt, Pálffy Fidél, akinek korlátozott merevsége csak veszélybe sodorhatta volna a kormányzatot az országgyűlés várható viharaiiban; felfelé buktatták a perekben a királyi, ill. a hétszemélyes táblán elnöklő Cziráky országbíró és Somssich Pongrácz személynököket — akit az ellenzék egyébként nyíltan árulóként kezelt. Cziráky és Somssich elmozdítására azonban már csak Wesselényi perének lezárta után került sor. A kormány a per utolsó jó egy évében már vállalta a nyilvánvaló törvénysértések kockázatát s ódiomát is, vállalta azt a népszerűtlenséget, amely még külön is ráhárult az 1838-i pesti árvízi mentés hőisének egyre nyíltabb meghurcoltatásáért s azt is, hogy egy félszemére már vak embert zárat börtönbe, akinek már amúgy is megtámadott másik szeme világa a fogságban hunyhat ki. A pert lezárták az országgyűlés előtt — úgy, hogy Wesselényi hatalmas védírástát hírái el se olvashatták; s egy jogilag is abszurd ítélettel, amely elmarasztalja ugyan a

vád tárgyává tettekben a perbefogottat, a törvényben rendelt büntetést azonban nem meri kiszabni, s három évi fogságot ír elő.

Ha a pert vállalni kellett, most már vállalni kell a fogságot is — fél szemmel és egyébként is erősen megtámadott egészséggel. Igaz, csak pár hónapra; azt a kormányzat is jónak látja, hogy az ellenzék várható országgyűlési támadásainak ne nyújtson túl nagy felületet. 1839 áprilisában Wesselényi büntetésmegszakítással Gräfenbergbe utazhat, Priessnitz európai hírű gyógyhelyére, megkísérelni legalábbis megállítani egészsége romlását. A büntetés azonban érvényben van — s az 1839—40-i országgyűlésnek első napjaitól végéig tárgya a szólásszabadsági sérelem. Arra még mindig nem elég erős az ellenzék, hogy a kormányt elvi visszavonulásra kényszerítse — ellenfele azonban maga is tart attól, hogy a liberálisok az utolsó pillanatban felborítják a diétát. Wesselényi, Kossuth és az ifjak fogsága végül is amnesztiával zárul, kegyelmi ténnyel — a nádor azonban, Deák figyelmeztetésére hallgatva, még a királyi rendelkezés kegyelmi tény-jellegét se meri közölni az országgyűléssel. A liberálisok pedig a szólásszabadság sérelmét továbbra is fennállónak nyilvánítják. Egyik fél se győzött hát — a vesztes tulajdonképpen Wesselényi, akiről a kegyelmi tény levette a terhére róttak következményeit, de rajta-hagyta magát az elmarasztalást.

Már ez maga sem kicsiny akadályát jelentené annak, hogy Wesselényi újra a liberális ellenzék vezéréként léphessen fel Magyarországon (s Erdélyben, ahol 1841-ben szüntetik meg érdemi ítéletig még el sem jutott perét). De Wesselényi valóban elbetegesedőben van, még látó szeme romlását pedig a gräfenbergi kúra, elsősorban a sok szabad levegő és testmozgás hátráltatja ugyan, de nem állíthatja meg vagy fordíthatja vissza. Amire erejéből még telik, az egy újabb nagy teoretikus mű: a „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében”.

A „Szózat” létrejöttének mozgatói közül három fő okot emelünk ki. A nemzetiségi kérdés az 1830-as évek második felében hirtelen kap a korábbi-nál jóval erősebb szerepet Magyarországon. 1830/31., a lengyel szabadságharc és vérbefojtása után a cári Oroszország zsandár-szerepe válik még nyilvánvalóbbá (annál is inkább, mert a Szent Szövetség másik két főereje kívül marad ezen a mészárosmunkán). Ismeretes: milyen rokonszenvvel kíséri a magyar ellenzék a lengyel szabadságharcot, s mily támogatást ad a lengyel emigrációnak; Wesselényinek kiemelkedő szerepe volt ebben. A harmadik fő motiváló Németország liberalizálódása s az ehhez fűződő remények.

A munka főerénye a következetes liberális álláspont érvényesítése a nemzeti kérdés általános európai viszonylatainak megítélésénél — s bizonyos fokig a magyarországi nemzetiségi kérdésnél is. Wesselényi koncepciójában a kornak két alapvető vonása van: az alkotmányos létre való törekvés és a nemzetiségek kifejlődésére s önállóságára célzó irány. Az utóbbi a liberális törekvések szüleménye, de nem fő cél, alá van rendelve a szellemi és anyagi jólétre való törekvésnek, annak fő eszköze. Wesselényi szembeszáll azokkal

a nézetekkel, amelyek szerint a szláv mozgalmak oka az ellenük tett erőszakos lépések, rámutatva: e mozgalmak egy világtörténelmi áramlat részesei. A szláv mozgalmakban két főirányt lát, bázisuk szerint; az egyik a cári Oroszországra támaszkodik, a másik a szláv forradalmi propaganda — szerinte azonban ez is, tudtán kívül, a cári Birodalom kezére dolgozik. Napóleon veresége orosz szupremációt hozott létre Európában, a Szent Szövetség rendszere ezt törvényesíti. A cári Oroszország serege hatalmas, harci ereje a majd állandó háborúskodás folytán rendkívül nagy. Mi következik mindebből Európára? Ha fennmarad a béke, Oroszország változatlanul folytathatja terjeszkedését, a szláv forradalmi propaganda is bomlaszt más országokat — így a cár pár évtized alatt egész Európa ura lehet. Ha viszont mégis kitörne egy ilyen háború, Oroszország Anglia, Ausztria és Poroszország ellen Franciaországot kapná szövetségesül. S számíthat az általános szláv felkelésre is, amely elsősorban a Török Birodalmat s Ausztriát fenyegetné. Wesselényi jogosnak tartja a szláv népek követelését a nemzeti és alkotmányos lét iránt — azt azonban nem, hogy ezt más népek jogait csorbítva, forradalmi úton kívánják elérni.

Mi hát a megoldás Wesselényi koncepciójában? Négy típusát mutatja be a nemzetileg nem egységes állam összetartásának. Az első: egyetlen nyelvet tenni általánosan ismertté s ezzel fokozatosan eltüntetni a többit. Ez eleve nehéz, s fejlett nemzetiségű s alkotmányú országokban lehetetlen. Nem célravezető a másik módszer sem: a nyers katonai erőszak; ez egyre nagyobb katonai erőt követel, ami országok közti fegyverkezési versenyt szül — s végül senki nem ad majd pénzt s embert önmaga ellen. De nem célravezető a harmadik módszer se, s ráadásul aljas és elaljasító: az egyes nemzetiségek kijátszása egymás ellen. Az egyedüli megoldás Wesselényi szerint a nemzetek „egyenlő s rokon polgári érdekek alatt s által egyesítése”. Mi következik ebből a gyakorlatban Európára a „Szózat” szerint? Egy francia—német angol liberális tömböt kell létrehozni, forradalom és abszolutizmus ellen egyaránt. Ehhez persze Németország nemzeti és alkotmányos haladása szükséges, Poroszország és Ausztria ilyenértelmű vezetésével. Magán a Habsburg-Birodalmon belül is az alkotmányosság, a helyes nemzetiségi politika a megoldás. Ha Ausztria adott kétarcú helyzetéből (abszolutista örökös tartományok — alkotmányos Magyarország) tisztán abszolutistává akar válni, csak alárendelt szerepet vihet Oroszországgal szemben, s Németországban is elveszti vezetőszerepét. A Birodalom alkotmányossá alakításának terve trialista koncepció (az adott helyzetben még Lombardia a Birodalomhoz tartozván, az olasz „lemmel mint negyedikkel kibővítve). Az alkotmányos birodalom öt része a „Szózat” koncepciójában Lombardia, a német tartományok (közéjük sorolva Karintia és Karniola is azzal, hogy ezekben kímélet kötelező a szláv nemzetiség iránt), az alkotmányos Cseh Morvaország, a lengyel tartományként kezelt Galícia és Magyarország.

A koncepció a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldására tett javas-

latoknál kerül szembe a legnehezebb kérdésekkel. Wesselényi helyzetelemzése itt is pregnáns; a vallási -nemzeti- társadalmi ellentétek konglomerátumában csak két összetartó erő működik: az összes nem-magyarok magyarellenessége s az összes nem-nemesek úrgyűlölete. A megoldás-terv alapelvei itt is: a nemzetiség kímélete és a liberális értelmezésű haladás. Teljesíteni kell a legfontosabb szláv követeléseket. A gyakorlatban azonban csak Horvátországban engedné meg a horvát nyelv használatát az igazgatásban (az országgyűlésen és a központi kormányzatban már magyar nyelvhasználatot követelne), a többi magyarországi szláv nemzetiségnél már csak családi körben s a magánéletben biztosítaná anyanyelvük használatát. A magyar nyelv terjesztése joga s kötelessége szerinte a törvényhozásnak - ha kímélettel is. A többi magyarországi nemzetiségekre e tekintetben lényegében ugyanez áll, ami a szlávokra. A dolog másik oldala a liberális haladás; ez a koncepció szerint szorosan járjon együtt a magyar nemzetiség erősítésével - annyira, hogy a városi reformnak is előfeltétele legyen a magyarul tudás, de még a mezővárosok és községek leendő megyei képviselőinél is követelmény legyen ez. (Az örökváltságnál már nem látja ezt szükségesnek Wesselényi.) Külön javasolja: az erdélyi románok anyagi és szellemi helyzetén sürgősen javítani kell, magyar- és úrgyűlöletük csökkentése végett, s neveléssel, a magyar nyelv terjesztésével kell őket jogképesé tenni.

Egyben pedig fejti ki Wesselényi - erősíteni kell a magyar nemzetiséget. A népoktatás megjavításával is - már az óvodánál kezdve a magyar nyelv oktatását. Törvényeket szorgalmaz a magyar hivatalos nyelv körének kiterjesztésére. S a kötet befejezése a nemzet erősítésének legfőbb eszközéről szól: a nemzet politikai egységének megteremtéséről. Wesselényi ekkorra már kiszakadt a magyar politikai életből, az 1840-es vereséget se heverte ki eléggé, beteges, öregszik - így érthető, hogy az ellenzék volt vezére kormány s ellenzék kibékülését javasolja a közös veszéllyel szemben.

Nagy mű a „Szózat”, jelzett gyengeségei ellenére is méltó alkotójához. Ismételjük: következetesen liberális egész koncepciójában; az általános európai helyzetképen is - még ott is, ahol reményei illúzióknak bizonyultak; illúziói is liberális illúziók. Ez a következetes liberalizmus szülheti a kibővített trialista koncepciót is. Ez érvényesül a magyarországi szláv mozgalmak megítélésében. Ez a liberalizmus azonban ekkor már élesen elhatárolódik a demokratizmustól, forradalmiságtól, még inkább a szocialisztikus - kommunisztikus áramlatoktól. S ez a liberalizmus egy magyar birtokos nemes liberalizmusa (még ha annyira tisztán s messzire látó magyar birtokosnemesé is), s attól elválaszthatatlanul magyar nacionalizmus is. Ez pedig már nem elégséges a felmerülő társadalmi problémák megoldására. Az még nyilvánvalóbb, hogy a nemzetiségek számára elfogadhatatlan a „Szózat” nyelvi-kulturális programja.

Mindennek leszögezésével a „Szózat”-ot mégis a korai magyar liberalizmus legnagyobb összegezésének kell tartanunk a nemzetiségi kérdéstről - ami

végül is pusztába kiáltott szó maradt. Némi, nem túl súlyos publicisztikai visszhang – és semmi gyakorlati eredmény.

Wesselényi a „Szózat” írásakor már kívül van az események menetén s rövidesen még kívülebbre kerül. A gräfenbergi kúra évekkal elnapolja a teljes vakságot – de megakadályozni már nem tudja; 1844-ben végleg megvakul. Ezzel (egyébként is elbetegesedvén) úgyszólván mozgásképtelenné válik; zsibói kastélyából alig mozdul ki, birtokának gondjai kötik le, a világgal jórészt csak levélben érintkezik. Még így is fel-felkapja fejét, ha veszélyt érez; hatalmas nyílt levélben figyelmezteti az erdélyi közvéleményt arra, hogy az úrbér kérdésében nincs helye további késlekedésnek s még kevésbé szűkkeblűségnek – s aztán csak barátainak átkozódhat s írathat kísérteties jóslatokat akkor, amikor az erdélyi birtokosnemesség többsége mégis a szerencsétlen, korlátoltan önző megoldást választja: a ténylegesen a jobbágy kezén levő föld minél erősebb megnyirbálását az úrbérrendezésnél, s az örökváltság ügyének félretételét. Nevelési tervekkel foglalkozik, röpiratot diktál a lótenyésztésről, újságcikket a pálinkafőzés ellen.

Bármennyire is igyekszik felolvasóin keresztül lépést tartani a világ s a két magyar haza eseményeivel, 1848 márciusának első hírei majdhogynem meglepetésként érik. S amikor végre elhiszi, hogy mi történt, hatalmas, de oly régóta már alig működtetett politikai talentumának már csak egyik oldala éled fel: a veszély-érzékelés. Igaz, hogy az azután a régi félelmes arányokban. 1848/49 ismerője szorongva szemlélheti: hogy figyelmezteti Wesselényi pár nappal március 15. után Kossuthot a három nagy buktatóra: az ellenforradalom főerői (Wesselényi fogalmazásában a „zsoldos katonaság”, „hierarchia, olygarchia és burocracia”) nincsenek szétverve, a parasztkérdés nyitvamaradt, a nemzeti-ségek hallgatása vihar előtti csend.

Akkor azonban még senki sem figyel ennyire a buktatókra; az első, alapvető győzelem megszilárdításáról van szó. S a vak, beteg öregember kocsira rakatja magát (feleségét s nagyobbik, kétéves fiát is), indul Pozsonyba, részt venni legalább Erdély uniója utolsó magyarországi akadályainak elhárításában. Útja a magyar történelem talán legszívfacsaróbb diadalmenete – élőknek tán nem is jutott ki ilyen. Pesten, egy népgyűlésen történik meg először, hogy férfiak is zokognak, mikor a vak mártírt elébük vezetik. S a diadalmenet fő állomása a magyar alsótábla 1848. április 11-i ülése, ahol Wesselényi mint Közép-Szolnok megye követe jelenik meg. Ott Bernáth Zsigmondban, a veterán ellenzékibe fojtja belé a sírás a Wesselényi előtt tisztelgő szavakat s a kevesebb személyes baráti élménnyel rendelkező s egyben nagyobb horizontú Madarász László nyújtja a koszorút 1848 egyik fő előkészítőjének: „Wesselényi kivívta győzelmét akkoron, midőn az abszolutizmus megtörtött.”

Kivívta győzelmét – s ő maga? Vakon, rokkantan csak a második vonalban tevékenykedhet. S számára most sincs kibúvó, még saját testi állapotát se fogadja el mentő vagy épp felmentő körülménynek. Vállalja,

amiben tekintélye s ismeretanyaga még segíthet: királyi biztosként ő végzi el a Partium Magyarországhoz kapcsolását, még Erdély uniója előtt; tekintélye, szónoki ereje ott hat az uniót Erdély oldaláról is kimondó kolozsvári országgyűlésen; súlyosan hallatja szavát a forradalmi kormány álláspontja mellett az egyébként jócskán üres magyar felsőházban — egészen az 1848 szeptemberi válságig. Akkor pedig? Igazolva láthatja saját 1848. márciusi jóslatait, reménytelennek találja a fegyveres ellenállást, csak a forradalom igazát emelné védpajzsul a betörő fegyveres ellenség ellen. Nem volt igaza. A harc bukással végződött — de végig kellett vívni. Igazuk azoknak lett, akik a forradalom igaza mellé sebtében összeszedett fegyvereket, ha mást nem, legalább kiegyenésített kaszákat sorakoztattak.

Wesselényi Gräfenbergbe menekül. Igaz: hamarosan rájön: kikkel került egy bokorba — még ha az Országos Honvédelmi Bizottmány, kegyeletből, nem is veszi egy kalap alá a többi menekülőkkal. Még ebből a bukásból is talpraáll — pedig ebbe már saját öregedése, rokkantsága rántotta. Röpiratot ír s adat ki a magyar forradalom igazának védelmére, cikkeket fogalmaz. Becsületét megmenti vele, használni már nem tud. A szabadságharc bukása után azonban még egyszer összeszedi magát — hazaindul. A tavaszi utazás közben éri a tüdőgyulladás s 1850. április 21-én Pesten a halál.

Tragikus alak-e? Talán nem illendő dolog itt személyes momentumokkal előhozakodni, de mégis idekíváncozik: magam is leírtam Wesselényi életművéről: „tragikus torzónak maradt”. Nem lektoraim húzták ki a kéziratból ezt a kitétel, hanem magam, alapos átgondolás után. Mert vajon tragikus alak-e az a Wesselényi, akit félre lehet állítani a magyar és erdélyi ellenzék éléről, eszméi azonban ott hatnak tovább, s pere az abszolutizmus egésze elleni támadássá válik — akit meg lehet bélyegezni a terror-ítélet csak kegyelmi úton törlésével, de ugyanakkor szentesíteni kell azt a törvényt, amelyért harcolva mondotta el a per tárgyává tett szatmári beszédet — aki félig vakon is a „Szózat” megalkotására képes — s aki még 1848-ban is az abszolutizmus elleni harc jelképe? S tragikus alak-e az a Wesselényi, aki voltaképpen sohase bukik, csak buktatják, de sokadszorra is talpraáll? Aligha lehet megrázóbb kép erről a valóban csak a halállal-legyőzhető hatalmas életerőről, mint amit a derék literátor, Bártfay László rajzol utolsó óráiról. Wesselényi egy széket tétet ágya mellé, s támlájába fogódzik, hogy kényelmesebben helyezkedjék el. A szék támláját markolja még akkor is, amikor lélegzete már eláll, s az orvos jelzi a halál beálltát. Ez a végső pillanatig fogódzás valamibe — ez tanúskodik tán a legdöbbenetesebben arról a Wesselényiről, aki mindig talált valamiben fogódzót. Elsősorban önmagában s amit maga teremtett.

Nem könnyen, nem kitérők nélkül került pályájára. De saját pályáját futotta meg, *a helyén volt* kora magyar történelmében — nagyszerű helyen. S ott van-e a mai magyar közvélemény tudatában is? Ne szégyelljük kimondani: ezért még dolgozhatunk valamelyest.

A KELET-KÖZÉPEURÓPAI FELVILÁGOSODÁS KÉRDÉSEI

BENDA KÁLMÁN

Szauder József 1969-ben nagy tanulmányban mérte fel a XVIII. századi magyar irodalom kérdéseit és a felvilágosodás kutatásának feladatait. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 131—156. l.) Meggyőzően mutatott rá a felvilágosodásnak történeti fejlődésünkben elfoglalt jelentőségére, azokra az indításokra, amelyeket kulturális-tudományos világképünk, politikai és filozófiai gondolkodásunk alakulásában a felvilágosodás mai napig tartó érvénnyel adott s arra, hogy mégis sok vonatkozásban milyen felületesen ismerjük a kort és törekvéseit. Nagyobb figyelmet kell tehát a kutatásban a felvilágosodás korára fordítani — írta Szauder —, ugyanakkor a vizsgálódásban az eddiginél modernebb szempontokat és módszereket kell alkalmazni, és nagyobb tekintettel kell lenni a velünk szomszédos népek irodalmára, a kelet-középeurópai kölcsönhatásokra. Ahogy mondja: „A magyar kultúra (filozófia, irodalom, tudományok) XVIII. századi kutatásának nem adhatjuk meg a kívánatos lendületet és még kevésbé a köztudatra teendő nevelői hatását . . . ha nem sikerül egy hullámhosszra kerülnünk a felvilágosodás és a XVIII. század . . . mai vitatásával, újjáértelmezésével és tudós feldolgozásának a mienkénél összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalú ritmusával, módszereivel, eredményeivel.”

Szauder tanulmányát, problémafölvetéseit és a kutatás gyakorlati céljait történész oldalról is nagy elismeréssel fogadták. A vitában felszólaló historikusok egyrészt az irodalomnak, a kulturális életnek a történeti fejlődés egészébe való illeszkedését vizsgálták, másrészt a történészek és az irodalomtörténészek lehetséges, sőt szükséges együttműködéséről szóltak. „Az irodalomtörténész a történelemben mutatkozó társadalmi összefüggések talaján, azok ismeretében tudja csak helyesen kialakítani a maga külön tematikáját, csak innen elindulva tudja a maga sui generis problémáit megoldani. A történész viszont csak ezen irodalomtörténeti eredmények figyelembevételével tudja helyesen mérlegelni és részletesen tisztázni a társadalmi valóság irodalmi tükrözésének és egyben társadalmi funkciójának problémáit . . . E két munka nem azonos, de azon a szakaszon, ahol érintkezik, egymást nem nélkülözheti, egymás nélkül jól nem végezhető, a másik nélkül mindegyik szegényes, hiányos marad.” (Kosáry Domokos, uo. 159. l.)

A két évtized óta többé-kevésbé tetszhalott hazai felvilágosodás-kori kutatások az utóbbi években új életre keltek, igaz, főként csak az irodalomtörténetírás berkeiben. Megindult a kor íróinak kritikai kiadásra való előkészítése, folyik a fontosabb levelezések egybegyűjtése, tanulmányok készülnek az egyes részletkérdésekről. Ezzel párhuzamosan konferenciákon folyik a problematika, a szempontok és a módszerek, a már elért részeredmények megvitatása. Ezeknek a konferenciáknak külön jelentőséget ad, hogy a rendező szervek tágra nyitották a kaput a rokontudományok előtt, így irodalomtörténészek, történészek, filozófusok, nyelvészek, jogászok, művészettörténészek, pedagógusok, a kulturális, a természettudományi és a technikai fejlődés kutatói, magyar és külföldi szakemberek együtt vitatják meg a korszak problémáit. És bár a középpontban az irodalom kérdései állnak, az előadások és a viták a történész számára sem érdektelenek. Az alábbiakban ezekről a konferenciákról kívánunk történész szempontból beszámolni.

„A magyar és a kelet-középeurópai felvilágosodás sajátosságai” volt a címe az MTA Nyelv- és Irodalomtörténeti Osztálya és Irodalomtudományi Intézete által 1970 november 3–5 között rendezett nemzetközi szimpóziumnak. A Mátrafüreden, az akadémiai üdülőben, ideális körülmények közt tartott háromnapos konferencián negyvenen vettek részt, köztük nyolc külföldi. A résztvevők zöme irodalomtörténész volt, de szinte minden társadalomtudományi szak elküldte képviselőjét. Az előadások és a viták nyelve a francia, néhány esetben a német volt. A hagyományos szokástól eltérően, a szimpóziumot rövid (40 perces) előadások és hosszú, előadásonként másfél-két órás viták jellemezték. Ezek a viták baráti eszmecsere formájában még folytatódtak az együttes étkezéseknél, az esti séták közben, majd késő éjszakáig az üdülő társalgójában és a szimpóziumot lezáró félnapos egri autóbuszkiránduláson.

A szimpózium lényegében az 1972-re tervezett nagy nemzetközi felvilágosodás-kori konferencia előkészítő ülése volt. Feladatának azt tekintette, hogy egyrészt az előadásokban felmérje a magyar kutatások jelenlegi állását (ezzel egyben a magyar fejlődésben kevésbé járatos külföldi kutatók tájékozódását is megkönnyítse), másrészt, hogy a viták során kiszűrje azokat a problémákat, amelyeknek nemzetközi fórum előtt való megtárgyalása a legszükségesebbnek látszik. Mindjárt előjáróban szögezzük le, hogy a szimpózium mindkét feladatának kitűnően megfelelt.

Köpeczi Béla elnöki megnyitója után a szimpózium két történész referátummal indult. E sorok írója a felvilágosodás-kori Magyarország társadalmáról adott vázlatos képet. Számszerű adatok tükrében ismertette az ország lakosságának XVIII. század-végi vallási, nemzetiségi és osztálytagozódását, az egyes osztályok gazdasági és jogi helyzetét, majd a felvilágosodással kapcsolatos magatartásukat. H. Balázs Éva a kor politikai áramlatait elemezte, s mindenekelőtt a jozefinizmus törekvéseit, elterjedését és hatását vizsgálta.

Ezzel kapcsolatban külön kiemelte a szabadkőműves páholyok szerepét, mint amelyek nálunk, de a Habsburg Monarchia más országaiban is közvetítői és terjesztői voltak az új eszméknek, s erősen közrejátszottak abban, hogy a joze-finizmus egységes áramlatként jelentkezett az egész birodalomban.

Mindkét előadás tájékoztató jellegű volt, s a kutatások mai eredményeiről adott számot. Az előadásokhoz kapcsolódó vita viszont kihozta azokat a kérdéseket, amelyekre még nem végleges a ma adható válasz. Balázs Éva előadásával kapcsolatban inkább az általa megoldatlannak jelzett feladatokban való egyetértés domborodott ki: a hozzászólók mind helyeselték és sürgették a szabadkőművesség történetének kutatását, a szabadkőművesség és jakobinusság kapcsolatainak vizsgálatát, méghozzá nemcsak magyar, hanem a Habsburg Monarchia egészére vonatkozóan. Egyetértettek a hozzászólók abban is, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a politikai gondolkodás eszmei és társadalmi alapjainak vizsgálatára.

A XVIII. századi társadalomról adott rajz már nagyobb vitát váltott ki. Mindenekelőtt fölvetették, hogy az előadó túlságosan a század végére koncentrált, s így előadása kissé statikus képet adott a társadalomról. A társadalom belső dinamizmusáról elmondottak (Kosáry Domokos, Vörös Károly) azonban inkább csak kiegészítették az előadásban elhangzottakat. A felvilágosodás és a nemzeti ébredés kezdeteit illetően azonban már ellentétes vélemények formálódtak meg. Az előadó ugyanis a hagyományos álláspontot tette magáévá, mely szerint a magyar felvilágosodás kezdetei az 1770-es évekre tehetőek. Kosáry Domokos azt vitatta, hogy a kezdeteket az 1660-as évektől, Bod Péter fellépésétől kell számítani. Mások — köztük az előadó is — úgy vélték, hogy Bod működése csak a felvilágosodás előtörténetéhez tartozik, munkássága inkább lezárja a régit, semmint hogy kezdeményezné az újat. De vitatták a záró dátumot is, rámutatva, hogy a felvilágosodás számos jelensége a XIX. század elején is megtalálható.

Még nagyobb vitát váltott ki a nemzeti ébredés kérdése. A vita akörül forgott, hogy mikorra tehető első jelentkezése, és mikorra válik társadalomformáló erővé — a látszatra kronológiai kérdések azonban lényegi, tartalmi értékelésbeli különbségeket jelöltek. A referátum szerint a magyarországi társadalom a XVIII. században még minden ízében feudális jellegű volt; rendi, ezen belül időnként vallási, de nem nemzetiségi alapon tagozódott, s a nemzeti ébredés, mely kezdetben magyaroknál és nem magyaroknál pusztán irodalmi-kulturális jellegű mozgalom, az 1790-es években telik meg politikai tartalommal. Hans Wagner, a salzburgi egyetem történészprofesszora úgy vélte, hogy a nacionalizmussal mint társadalomformáló és politikai tényezővel Magyarországon, de a Habsburg Monarchia cseh-osztrák tartományjaiban is csak a XIX. század elejétől számolhatunk. Utalt arra, hogy a jozeфинisták az 1780-as években a népi-nemzeti kereteken felül álló egységes tábort alkottak az egész monarchiában, Innsbrucktól Lembergig és Budától Prágáig. 1794—

95-ben a jakobinus mozgalmak már országonként külön szerveződnek, központjaik Bécs, Pest-Buda, Zágráb, Krakkó és Lemberg, de a szervezkedés még nem nép-nemzeti alapon történik, hiszen a magyar mozgalomban ott találjuk a nem magyar nemzetiségeket is. A mozgató és összetartó erő a társadalmi forradalom eszméje. A nacionalizmus mint a hagyományos társadalmi kereteket robbantó erő szerinte csak a XIX. század elején kezd majd hatni. A század közepére azután a nemzetiség már elébe vág a társadalmi törekvéseknek.

Wagnerrel ellentétben Adrian Marino professzor, a kolozsvári egyetem irodalomtanára, az erdélyi román fejlődés alapján annak a nézetének adott hangot, hogy a nemzeti ébredés és annak politikai tartalommal való telítődése már jóval az 1790-es évek előtt megindult. Hivatkozott az újabb román kutatásokra, amelyek azt mutatják, hogy a román nemesség és értelmiség egy része a XVIII. század közepétől harcos szószólója az elnyomott erdélyi románság politikai egyenjogúsításának. Ők azok, akik sorozatos memorandumokban követelik a románság politikai nemzetként való elismerését. Az előadás az 1790-es *Supplex Libellus Valachorum*-ot emeli ki mint a román politikai törekvések első jelentkezését, pedig ez már csak betetőzése egy hosszabb folyamatnak.

Bár időben később hangzott el, tárgyánál fogva szorosan ide kapcsolódott Jan Tibensky, a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézete munkatársának felszólalása a szlovák felvilágosodásról. Tibensky a szlovák nemzeti ébredés első szakaszát ismertette, s finom irodalomtörténeti elemzéssel mutatott rá egy a vita során még nem érintett kérdésre, a felvilágosodásban és a nemzeti ébredésben is jelenlevő katolikus—protestáns ellentétre. Megállapításait ugyan csak a szlovák fejlődésre vonatkoztatta, de utána többen is rámutattak, hogy ez a jelenség, ha nem is mindig azonos előjellel és nem is csak a katolikus és protestáns szemlélet közti ellentétben, a többi nemzetiségnél is előfordul, és számbavétele fontos.

Gáldi László a nemzeti mozgalmaknak és a szabadkőművességnek kezdetben nem is jelentéktelen kapcsolataira hozott példákat, míg Sziklay László az ország fővárosára mint a kezdeti szakaszban a nem magyar nemzeti-ségi mozgalmak szellemi központjára hívta fel a figyelmet. Köpeczi Béla elnöki zárszavában összegezve a fölmerült problémákat, külön is utalt a nemzeti mozgalmak társadalmi alapjainak eltérő voltára és a gazdasági tényezők fontosságára, mint amiről szintén nem rendelkezünk még kielégítő ismeretekkel.

A vita tovább gyűrűzött a szimpozion második napján. Gáldi László a felvilágosodás-kori magyar nyelv szókincsét s a nyelvújítás által teremtett új helyzetet vizsgálta, a nyelvészet szakmai keretei között. Sziklay László előadása viszont: A nyelvi öntudatosodás és a nemzeti ébredés összefüggései Kelet-Közép-Európában, már több a történelmet is érdeklő kérdést vetett fel.

Összehasonlítva a nyugati és a kelet-közép-európai fejlődést, az egyik lényeges különbséget abban látta, hogy míg ott a modern nemzetté alakulás független nemzeti államok keretében ment végbe, itt az államhatalommal szemben, intézmények nélkül kellett a nemzetiséget kifejleszteni. Hatalmi pozíciók, politikai intézmények nemlétében a nemzetformálás feladata itt az irodalomra hárult, s mivel az állami keret nem válhatott a nemzeti hovatartozás meghatározójává, helyébe a nyelvi összetartozás tudata lépett. Ezért vált ezen a történelmi tájon fontossá politikailag is a nyelvújítás, s így lett ebben a térségben az író a nemzet vateszévé és vezérévé is. Mindezt az előadó kiterjedt anyagismerettel, példák egész sorával támasztotta alá, rámutatva a cseh, lengyel, szlovák és délszláv nyelvi-irodalmi kibontakozás egyező vonásaira és kölcsönhatásaira.

A vitában felszólalók a nyugati és keleti fejlődés alapvető különbségeiről mondottakat lényegében elfogadták, viszont többen hiányolták, hogy a kelet-középeurópai fejlődés rajzában a megegyező vonások mellett nem kaptak teret a különbségek. Karel Krejci, a prágai egyetem irodalom-professzora, rámutatott, hogy a nyelvújítás általános európai jelenség volt. Míg azonban nyugaton régi, már évszázadok óta irodalmi nyelveknek a modern fejlődéshez való adaptálása történt csupán, itt fejletlen, dialektus szintjén álló nyelveket kellett irodalmi fokra emelni. Példának a cseh nyelvet említette: az egykor magas fokon álló nyelv a XVII. században leesorult a nép közé, és még a patrióták között is voltak, akik úgy vélték, már nem lehet többé irodalmi-tudományos szintre fölemelni. Bizonyos mértékig minden közép-és kelet-európai nyelv le volt szorítva, mégis a nyelvi-irodalmi ébredés különböző szintű alapokról indulhatott, ebben látja a köztük levő nem lényegtelen különbségek okát. Megítélése szerint, a legelőnyösebb helyzetben a magyar fejlődés volt, amelyik talán a legközelebb állt a nyugati típushoz.

A történelmi tájon belüli eltérésekről beszélt Werner Bahner is, az NDK Tudományos Akadémiája Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója. Szerinte más volt a helyzet ott, ahol -- mint Magyarországon -- a nemzeti nyelvért a latinnal és más ott, ahol a hivatalos fórumok által képviselt és az udvar által propagált élő nyelvvel kellett megküzdeni, mint pl. Csehországban. Ugyancsak Bahner hívta fel a figyelmet egy terminológiai kérdésre. Az előadás -- a magyar gyakorlatot követve -- feudális patriotizmusról beszél. A francia nyelvben a patrióta szó tartalma a francia forradalomhoz, a republikánusokhoz kötődik, így a francia terminológiában a feudális-patrióta kifejezés fából vas-
karika. A tartalmát tehát, ha használjuk, pontosan körül kell írni.

Második nap délután került sor Mátrai László akadémikus előadására: A magyar felvilágosodás filozófiája. Az előadás mindenekelőtt a szellemi-politikai áramlatok és a filozófia érintkező pontjait vizsgálta, majd kritikái áttekintést adott a felvilágosodással egyetemes vonatkozásban foglalkozó legfontosabb filozófiai és művelődéstörténeti munkákról. Ezután a magyar

felvilágosodás szellemi és politikai mozgalmait vázolta, felrajzolva az egymással szemben álló típusokat. Eszerint a szellemi-politikai front jobbszárnyát a katolikus klerikalizmus képviselte. Középen helyezkedett el az Eduard Winter által reformkatolicizmusnak nevezett antiklerikális irányzat, a protestánsokat sőt deistákat is magába fogadó jozefinizmus, míg a balszárnyat az ateizmus alkotta. Társadalmilag a szélső jobb a főpapságra és a főnemesség egy részére támaszkodott, s politikailag a dinasztiahűség és a feudalizmushoz való merev ragaszkodás jellemezte. A centrum zöme a köznemességből és a már polgárosodó értelmiségből került ki. Politikailag reformerek voltak. A balszárnyon helyezkedtek el a republikánusok és a forradalmár jakobinusok. Kevesen voltak, osztálybázisuk nem volt. II. József halála után, a politikai viszonyok hatására, a centrum kettészakadt: zöme jobbra, az elitet képező kisebb rész balra tolódott.

Az előadást követő vita két irányú volt: egyrészt az előadó által említett művek értékelésével, másrészt az imént vázolt tipológiával foglalkozott. Egyesek túlságosan általánosnak találták a kategóriákat (Kosáry, Wagner), mások viszont az egész modell-rendszert kissé merevnek tartották (Köpeczi). Felvetődött a egyes típusok fontossága, az, hogy egyáltalában beszélhetünk-e tiszta kategóriákról (Köpeczi, Benda), s hogy talán elhamarkodottan tipizálnunk, amikor még csak nagyon kevésbé ismerjük, főként a középrétegek szellemi arcát, műveltségét, eszmei-politikai hovatartozását (H. Balázs). Viszont minden hozzászóló helyeselte Mátrainak azt a javaslatát, hogy a kutatások során nagyobb figyelmet kell szentelni az intézmények (iskolák, akadémiák, egyházak, szabadkőműves páholyok stb.) történetének, hiszen ezek voltak hordozói és terjesztői a szellemi és a velük összefonódott politikai áramlatoknak.

A szimpozion utolsó előadását Horváth Károly tartotta, a közép-kelet-európai felvilágosodás irodalmi és stílusirányzatairól. Nagy összehasonlító anyag alapján jellemezte az egyes nemzeti irodalmak klasszicizmusát, a szentimentalizmusba hajló preromantikát, a műfaji jellegzetességeket, a mindenütt megtalálható francia hatást és az egyes irodalmak közti kölcsönhatásokat.

A vita — ne feledjük, a résztvevők zömükben irodalomtörténészek voltak — itt volt a legélénkebb. Csak vázlatosan utalunk a vita egyes pontjaira. Némedi Lajos az európai hatások mellett a hazai hagyományok fontosságára mutatott rá, elsősorban a magyar irodalmi fejlődésben. Karell Krejci fölvetette, beszélhetünk-e arról, hogy a felvilágosodásnak külön irodalmi stílusa van. Jacques Voisine, a Sorbonne tanára, a preromantika kérdéseivel foglalkozott, és hiányolta, hogy az orosz irodalmi hatásokról nem esett szó. Roland Mortier, a brüsszeli szabadegyetem tanára, a közép- és kelet-európai irodalmak sokszínűségére mutatott rá s arra, hogy nyugaton milyen nagy hatása volt a természettudományoknak a felvilágosodásra és közvetve az irodalomra is. Kíváncsnak látná ennek a kérdésnek itteni vonatkozásban való megvizsgálását is. Baróti Dezső a rokokó és a felvilágosodás kapcsolatairól beszélt.

A szerteágazó vitákat a harmadik napon Köpeczi Béla összegezte, s egyben megfogalmazta azokat a legfontosabb problémaköröket, amelyeket — a szimposium vitái alapján — az 1972-es közép-kelet-európai felvilágosodási konferencia homlokterébe kell állítani. Ezek: 1. Társadalom, nemzet és műveltség. 2. Ideológiai, irodalmi és művészeti irányzatok. 3. Egyezések és eltérések az európai történelmi tájak felvilágosodásának fejlődésében.

Nem volna azonban teljes az ismertetésünk, ha nem szólnánk röviden arról az Irodalomtudományi Intézet által rendezett két konferenciáról, amelyek a magyar felvilágosodás egy-egy kérdéskomplexumával foglalkoztak.

Az 1970 október 9–11 között Debrecenben tartott konferencia a városnak a magyar felvilágosodásban elfoglalt helyét és szerepét vitatta meg. Az előadások Csokonai költészetének értékelésével foglalkoztak (Szilágyi Ferenc: A Csokonai kritikai kiadás filológiai problémái és eredményei, Szauder József: Csokonai kritikai, esztétikai műveltsége, Baróti Dezső: Csokonai szerelmi költészete, Görömbei Andor: A bordal Csokonai költészetében), Arany János költői egyéniségének XVIII. századba visszanyúló vonásait elemezték (Barta János), vagy Kármán írásait vizsgálták (Némedi Lajos: Kármán „A kincskereső” c. novellájának forrása). Igen érdekes volt Jelenics István előadása (Debreceni piaristák a XVIII. században), amelyből eddig ismeretlen adatok tükrében derült fény a debreceni Piarista Gimnázium felvilágosodáskori tevékenységére. Ahogy a szerző bizonyította, ez a tevékenység szervesen illeszkedett a város szellemi-művelődési életébe, s a debreceni felvilágosodás története csonka, ha ezt a vonatkozást kihagyjuk belőle.

Beszámolónk szempontjából a legérdekesebb Julow Viktor az egész problémát egybefogó előadása volt: a debreceni felvilágosodás kutatásának kérdései. Julow vitaindító jelleggel, széles áttekintésben fogta egybe a téma általános történeti és speciális irodalmi vonatkozásait, azt amit már ismerünk, de azt is, amire még nincs válasz. A történeti kép, a társadalmi háttér megrajzolásában visszanyúlt a XVII. századra. Jellemezte a török hódoltság, Erdély és a királyi Magyarország egybeszőgelésénél fekvő város sajátos helyzetét, magyar viszonylatban erős kereskedelmi és ipari jellegét, a cívis polgárság önkormányzati szabadságát és viszonylagos demokráciáját, a református egyház és a kálvini tanok közösségi életet formáló és szabályozó hatását. Mindez közrejátszott a város eleven szellemi életének kialakulásában, amely a XVII. században végig „szinkronban tudott maradni az európai fejlődéssel”. A XVIII. századra a helyzet több vonatkozásban lényegesen megváltozott. A fő kereskedelmi utak elkerülték a várost, s az új politikai helyzetben Debrecen a Habsburg ellenreformáció céltáblájává lett. Mivel a város ragaszkodott kálvinista kultúrájához, egy évszázados harc kezdődött, mely a fejlődést is determinálta. Debrecen jelképévé, részben központjává lett a nemzeti ellenállásnak, ugyanakkor a görcsös védekezés, a status quo fenntartásáért folytatott harc a konzervativizmust erősítette. A konzervativizmust táplálta

a város társadalmi összetételében bekövetkezett változás is: a mozgékony kisiparos-kereskedő polgárság visszaszorult, mindinkább uralomra jutottak az agrárrétegek. Ezzel egyidőben kiéleződött a patríciusok és a plebejusok közötti belső harc.

A felvilágosodás viszonylag korán elérte Debrecent, mindenekelőtt az európai kapcsolatokat tartó kálvinizmus révén, elterjedése viszont a konzervatív körök ellenállása folytán meglehetősen lassú volt. Az előadó két jellegzetességét emelte ki ennek a felvilágosodásnak. Egyik, az elvilágiasodott református egyházzal való szoros kapcsolata, a másik pedig erős népi gyökere. A két irányú — egyházi és népi — kötöttség sajátos színt ad az itteni irodalomnak, szellemi és politikai törekvéseknek, s indokolja, hogy a magyar fejlődésen belül megkülönböztessünk egy debreceni felvilágosodást. Ennek a külön színű felvilágosodásnak a jelentőségét megnöveli, hogy a kollégium és 400 partikulája révén kisugárzott az ország egész református lakosságára.

Julow előadása a problémák fölvetését tartotta feladatának, s nem kívánt végleges választ adni a fölmerült kérdésekre. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a vita rendkívül élénk volt, nemegyszer szenvedélyes. Többen úgy vélték, hogy az előadás nem domborította ki kellően a református egyháznak a felvilágosodásban, majd a jakobinizmusba áthajló, forradalmi politikai mozgalmakban való részvételét. Adatokat hoztak a debreceni teológiai professzorok nyugati kapcsolataira, korán megnyilatkozó toleranciájukra, erőteljes racionalizmusukra (Czeglédy Károly), a kollégiumi tanítás korszerű voltára (Tóth Béla), s valószínűsíteni próbálták, hogy a kollégium tanári kara rokonszenvezett, sőt egyetértett a magyar jakobinus-mozgalom eszméivel. Csokonait eszerint nem radikális társadalmi nézetei, forradalmisága állította szembe a hivatalos Debrecennel, hanem csak fegyelmi kérdések. A költő pere megrendezett színjáték volt, a városnak igazolnia kellett a gyanakvó Bécs előtt, hogy nem ért egyet a francia forradalmi eszmékkel, de a vádlott és bírái titokban összekacsintottak (Módis László).

A lokálpatriotizmustól is fűtött túlzó és elfogult értékelések ellen elsőnek az elnöklő Mátrai László szólalt fel. Hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni az eszmék tartalma és társadalmi funkciója közt. Ahogy az közismert: Rousseau tanait magáévá tette a magyar nemesség, és sűrűn hivatkozik a Társadalmi Szerződésre, a nép azonban nála nem az elnyomott osztályokat jelenti, hanem csak a kiváltságosokat, Werbőczy népét. A debreceni kálvinista egyház sokkal mélyebben gyökerezett ekkor már a feudalizmusban, semhogy anti-feudális forradalmi magatartást várhatnánk tőle. Reformokkal, felvilágosodott, sőt nemegyszer polgári jellegű reformokkal akarta jobbitani, de egyúttal életben tartani a feudális egyházi rendszert, s ennyiben szoros rokonságot tartott a reformkatolicizmussal. Mások rámutattak, hogy a tolerancia részben mint az elnyomott protestáns kisebbség önvédelmi ideológiája jelentkezett, s megfért a nemzeti türelmetlenséggel (Vargha Balázs); hogy a református egyház

által ez időben gyakorolt cenzúra theologiai vaskalapossága és társadalmi maradisága mindennek inkább nevezhető, mint felvilágosultnak (Benda Kálmán). A XVII. és XVIII. századi Debrecen gazdasági erejének, társadalmi progresszivitásának összehasonlítása hanyatló tendenciát mutat, s ez megszabta a város szellemi-politikai arcát is. Elfogultság nélkül nem állítható, hogy a felvilágosodás korában Debrecen az ország szellemi életének központja volt (Orosz István). Vörös Károly azt emelte ki, hogy ha Debrecen nem is helyezhető a magyar felvilágosodás forradalmi balszárnyára, mégis érdeme, hogy egy sajátos közműveltséget teremtett, melyet az ország egy jelentős része magáénak vallott. Ami azt a kérdést illeti, hogy a kollégium nevelte-e radikális demokratává Csokonait, vagy a hivatalos Debrecennel szemben fejlődött azzá, bár a Módis László által mondottakat szinte mindenki túlzottnak érezte, az álláspontok megoszlottak. A vita eredményét összegezte Szauder József felszólalása, amikor a debreceni felvilágosodás összetett és dialektikus voltát emelte ki, s a további részletkutatások fontosságát hangsúlyozta.

Debrecenben a XVIII. század végi református jellegű felvilágosodás kérdései kerültek megvitatásra, az Egerben 1971. október 28–30 között rendezett konferencián viszont a magyarországi korai felvilágosodás és annak is katolikus változata állt az előtérben.

Mindenekelőtt azokat a témákat említjük, amelyek a magyar korai felvilágosodás egészét érintették. Mátrai László bevezető előadása a tolerancia-gondolat egyetemes és hazai történetét kísérte végig a XVI. századi kezdetektől a józsefi Türelmi Rendeletig, illetve a magyar felvilágosodásban található ennél radikálisabb elképzelésekig. A korai felvilágosodást illetően arra mutatott rá, hogy a magyar fejlődésben a filozófia elvilágiasodásának késedelmét főként az okozta, hogy nálunk a filozófia és a teológia teljesen összefonódott.

Eduard Winter, a berlini Humboldt Egyetem nyugalmazott tanára, a felvilágosodás történetének ismert kutatója (egyébként a konferencia egyetlen külföldi résztvevője) a Habsburg Monarchia-beli korai felvilágosodás általános problémáiról beszélt. Nagy erudícióra és kiterjedt anyagismeretre támaszkodó előadása középpontjában a reformkatolicizmus, a katolikus egyházon belül jelentkező reformmozgalom állt, s ebből vezette le a korai felvilágosodás politikai áramlatait is. Előadása (mely nem került megvitatásra) sok megszívlelendő szempontot adott, és felhívta a figyelmet néhány, a magyar kutatás által valóban elhanyagolt kérdésre. (Így pl. arra, hogy milyen jelentősége volt nemcsak a felvilágosodás elterjesztésében, hanem a magyar reformkorszak vonatkozásában is a pozsonyi központi papnevelde működésének.) A reformkatolicizmus mint központi mozgóerő előtérbe helyezése lehetséges, hogy Ausztria esetében talán indokolt, talán még a cseh fejlődésben is, a magyar felvilágosodás történetével kapcsolatban azonban aligha beszélhetünk arról, hogy ez a kétségtelenül meglevő mozgalom alkotta volna a fejlődés gerincét.

A korai felvilágosodás politikai gondolkozásának történetére hozott

rendkívül fontos adatokat Köpeczi Béla előadása: A francia politika és irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában. Köpeczi, sorra véve II. Rákóczi Ferenc 1701-ben elkobzott könyvtárának jegyzékét, megállapította, hogy abban nagy számban találhatók a korabeli legmodernebb francia politikai és kormányzati művek. Ezek a munkák a francia abszolutizmus szószólói, s az akkor legmodernebbeknek számító állampolitikai és társadalmi elveket képviselték. Korábban történetírásunk úgy gondolta, hogy Rákóczi és a kuruc szabadságharc a régi Habsburg-ellenes rendi ellenállás vonalát vitte tovább. Ma egyre inkább úgy látjuk, és Köpeczi vizsgálatai itt döntően esnek latba, hogy Rákóczi és a kuruc vezérkar ideálja az abszolút állam volt, de szemben Béccsel, a nemzeti abszolút állam. Nem a régi rendi vonalat folytatta tehát Rákóczi, jóllehet, ahogy erre Köpeczi szintén rámutatott, a francia abszolút monarchia elvein, a magyar helyzetnek megfelelően, némi igazítást kellett végrehajtania, egyrészt a rendi jogok részbeni akceptálása, másrészt a tolerancia irányában.

A kuruc emigráció fiatalabb nemzedékének gondolkozásába engedett bepillantást Hopp Lajos előadása: Mikes és a korai felvilágosodás. Ahogy Hopp adataiból ez kézzelfoghatóan kiderült, Mikes, aki irodalmi szempontból kora európai élvonalában állt, politikai modernségben elmaradt Rákóczi mögött, jóllehet egy nemzedékkel fiatalabb volt nála. Az előadást követő vitában több szó esett arról, hogy ennek okát vajon a családi és osztálykörnyezetből hozott itthoni hatásoknak vagy esetleg az emigráció elzártságának kell-e tulajdonítanunk. Akármelyik vélemény bizonyul is igaznak, maga a tény rendkívül érdekes: Mikes politikai véleménye több évtizedes emigráció és Franciaországban töltött évek után összecseng itthon maradt osztályostársaiéval.

Szauder József európai távlatokat átfogó előadása Muratori magyarországi hatását vizsgálta. Mindeddig alig tudtunk valamit erről a hatásról. Szauder részletekbe menő finom elemzéssel mutatta ki, hogyan jelentkezik nálunk is a század derekától kezdve a katolikus történetiszemlélet elvilágiasodásában Muratori műveinek a hatása, nagyrészt éppen egy sor Egerben megjelentetett műben.

Ez az előadás egri vonatkozásaival már átvezetett a konferencia másik nagy témakörébe: a korai felvilágosodás Egerben. Egy sor előadás foglalkozott ezzel a tárggyal: Soós Imre az egri egyetem létesítésének gondolatáról szolt, Iványi Sándor a püspöki nyomda működésének, Kilián István az egri iskolai színjátás történetének adatait állította egybe. Bitskey István és Kádár László pedig a két hatalmas egyháznagy, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly egri püspökök személyét és működését jellemezte sok új adat tükrében. A konferencia résztvevői szinte mindenre kiterjedő eleven képet kaptak a XVIII. századi Eger szellemi és kulturális életéről. Csak néhány adatot említünk: az 1755-ben alapított nyomdában egy félévszázad alatt 750 kiadvány

jelent meg, s ennek majdnem egynegyede magyar nyelvű volt. A század közepétől állandósul az iskolai színjátszás (van olyan év, amikor heti rendszeres előadást tartanak), s az 1760-as években megjelennek a magyar nyelvű iskoladrámák. A század második felében Eger már Nagyszombattal vetekedő központja a katolikus magyar kultúrának, s Eszterházy püspök ezt a fejlődést akarta betetőzni egyetem alapításával. Sem Barkóczy, sem Eszterházy nem azonos a XVII. századi főpapokkal. Eszterházy teológiai világnézete különösen kinőtt már a barokkból, és erős racionalista vonásokat mutat fel; mindkettőjük tudománypártolása — jöllehet megőrzi erős katolikus egyházi színezetét — már túlnéz a teológián, s a természettudományokról sem feledkezik meg. Politikai magatartásukat elemezve, mindketten a rendi berendezkedés hívei, de XVII. századi elődjeikkel szemben az udvar és a rendek közti összeütközésekben már nem Bécs, a Habsburgok, hanem a magyar nemesség oldalán vannak.

A vita elsősorban az egri püspökök működésének értékelése körül forogott. Rámutattak, hogy az udvar és a nemesség helyzete a XVIII. századra lényegesen megváltozott. Mária Terézia vagy II. József korántsem azonosítható I. Lipóttal, s a felvilágosodott abszolutizmus reformizmusával szemben a magyar rendek nagy többsége teljes maradiságot képviselt. A rendek oldalára történő főpapi átállás, a nemesség és az egyházfők kézfogása a társadalmi haladás meggátlása érdekében történt, s így aligha lehet egyértelműen pozitíven értékelni (Benda Kálmán, Bán Imre). Ahogy Debrecenben, itt is elhangzott a figyelmeztetés: különbséget kell tenni az eszmék megjelenése és társadalmi funkciójuk között (Köpeczi Béla). A teológiai racionalizmus jelentkezése még nem jelenti a társadalmi reform igenlését is, ahogy az előadás is hivatkozott rá, hogy Eszterházy püspök mindvégig szemben állt a jozefinizmussal. Tegyük hozzá: nem alkotmányjogi aggályok miatt (Mátrai László). Vigyázni kell tehát a jelenségek értékelésénél, lokálpatrióta szempontok alapján, az egyetemes távlatok figyelmen kívül hagyásával nem juthatunk elfogadható eredményre az egri korai-felvilágosodás helyének meghatározásában sem (Mátrai László, Szauder József).

A nagyobb témakörön kívül álló előadások a magyarországi korai felvilágosodás egy-egy kérdését világították meg, mindegyik igen gazdag dokumentáció tükrében. Megemlítjük Bene Ede előadását a szombathelyi Herzan könyvtár XVIII. századi francia anyagáról, Staud Géza felolvasását az iskolai színjátékok magyarországi jelentőségéről, Bíró Ferenc tanulmányát a sztoikus erkölcstanok és a korai felvilágosodás kapcsolatairól, Lőkös István kutatásait Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásairól és Szőkefalvi Nagy Zoltán fontos eredményeit a természettudományok magyarországi helyzetéről és oktatásáról a XVIII. században.

A témabőség, adat- és problémagazdagság, színvonalas viták mellett nem hagyhatjuk szó nélkül mindkét konferencia igen jó szakmai és baráti lég-

körét. Egyik sem volt csupán önmaguk közt vitatkozó szakemberek zártkörű összejövétele. Akadémiai és egyetemi emberek mellett helyi kutatók, irodalomtörténeti szakemberek mellett történészek, nyelvészek, filozófusok, művészet-történészek, néprajzosok és más rokontudományágak képviselői, a kutatók mellett nagyszámú egyetemi fiatalság vett részt az üléseken, a vitákon és az ezeket követő baráti beszélgetéseken, a konferenciát befejező autóbusz-kiránduláson (Besenyszögön és Álmosdon, illetve az Eger környéki falvakban). A tudományos eredmények és a kellemes légkör együttesen tették sikeressé mindkét konferenciát.

Beszámolónkat azzal zárhatjuk, hogy a magyar és a kelet-európai felvilágosodás iránti érdeklődés az utolsó években öröndetesen megerősödött nálunk. Megoldatlan problémák, korábban nem is sejtett összefüggések vetődtek fel, és megindult a részletkérdések kutatása. Egyelőre elsősorban az irodalomtörténeti intézmények keretein belül, de reméljük, hogy talán már hamarosan arról számolhatunk be: a történettudományban is.

A HABSBURG-MONARCHIA REFORMKATOLICIZMUSA ÉS A FELVILÁGOSODÁS*

EDUARD WINTER
(Berlin)

Bevezetésképpen néhány általános megjegyzés. A reformkatolicizmus fogalma és problémája ma, a II. Vatikáni zsinat után újból az érdeklődés közép-pontjában áll, s ez a megállapítás nemcsak katolikus körökre vonatkozik. Újból felmerül a kérdés: perfektibilis-e voltaképpen a katolikus egyház? Ez a kérdés az, ami az egyházi és nem-egyházi köröket állandóan foglalkoztatta, mióta csak a katolikus egyház mint államilag elismert intézmény létezik, vagyis Konstantin császár óta.

Vincentius Lirensis Commonitorium-ában már 434-ben ebben az összefüggésben próbált választ adni arra a kérdésre, hogy „mi a katolikus”, mikor a következő ismervet állította fel: katolikus tanítás az, „quod ubique, quod semper, quod ab omnibus traditum”. A „viseza az Újtestamentumhoz és az Atyákhoz” követelés így áll szoros kapcsolatban ezzel a nézettel. Minden idők reformkatolicizmusa az idézett jelszóra támaszkodott, mikor a római kúria központosított hatalma és a kizárólagos döntési jog iránti igénye ellen harcolt. Ide járult az a további, már Marsilius de Padua 1324-ben írott Defensor pacis-ében elhangzó kijelentés, hogy az állam foglalja magában az egyházat, nem pedig az egyház az államot. Rövidre fogva: a klerikalizmus, a papi uralom elleni küzdelem állandóan napirenden van, és lényeges része a reformkatolicizmusnak. — A fenti általános bevezetés után térjünk most már át speciális témánkra, a felvilágosodás és a katolicizmus kapcsolatára.

A politikai és a társadalmi fejlődés állandóan alkalmazkodásra kényszerítette az egyházat. Különösen erős volt a körülmények nyomása a XVIII. században, amikor egy lényegében egyháztól idegen szellemi mozgalom a polgári emancipációval egyidőben érvényesült szerte Európában. Érdeklődésünk tárgya a következő: hogyan hatott a mozgalom a sok népből összetevődő Habsburg-monarchiára, melynek dinasztíája a legszorosabb politikai szövetségben állt a katolikus egyházzal? A katolikus-felekezeti abszolutizmust teljes történeti jelentőségében és szigorú zártságában kell szemügyre vennünk, hogy teljes mértékben felmérhessük, milyen erővel kellett rátörnie a felvilágosodásnak a

* Az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi kutatócsoportjának Egerben, 1971. október 28—31-én a magyar korai felvilágosodás kérdései címmel rendezett konferenciáján elhangzott előadás.

konfesszionizmus e látszólag bevehetetlen fellegvárára. A bécsi Grábenen álló szentháromság-szobor igen hatásosan szemlélteti a teljes győzelmet, amelyet az egyház a Habsburg-ház támogatásával és a szentháromság égi pártfogása alatt kivívott magának.

A Habsburgok katolikus-felekezeti abszolutizmusa, melyet a XVII. század végén a győzelmes török háborúk babérja is felékesített, a feudalizmus alapjain állva majdnem egy teljes évszázadon át irányíthatta korlátlanul a Monarchia országainak és népeinek szellemi és politikai életét. Ekkor nyomhatta rá az uralma alatt álló tájak arculatára — egyebek között Egerre is — olyan mélyen a barokk bélyegét, hogy az máig világosan felismerhető, noha maga az uralkodó szellem régen eltűnt már. Ez a tény is sejteti, milyen nehéz volt e „szellem” legyőzése. A felvilágosodás győzelmét természetesen egyedül a polgárság felülkerekedése, ezt viszont a feltartóztathatatlan gazdasági fejlődés tette lehetővé.

E fejlődés a harmincéves háború (1648) és a törökök Bécs alatti legyőzése (1683) után kezdődik. Az osztrák merkantilizmus fellendíti a kereskedelmet; a Keleti Kereskedelmi Társaságot még 1663-ban alapítják. A kivitelre termelt áruk mennyiségét a manufaktúráknak kellett megsokszorozniuk. Növekedett a belföldi fogyasztás is. Nem véletlen ezért, hogy éppen a bécsi udvari kamarában, abban a hivatalban, ahonnan a Monarchia gazdasági életét és pénzügyeit irányították, már a XVIII. század elején, főképpen I. József alatt, a polgárság politikai egyenjogúsításának olyan határozott képviselői találhatók, mint a Schierendorf testvérek. A polgárság politikai egyenjogúsági igényét ettől kezdve nem lehetett elhallgattatni, a XVIII. század második felétől meg éppen minden ettől hangos.

A gazdaság fejlődése együtt halad a tudományos gondolkodással. *Theoria cum praxi* — hangzik Leibniz jelszava. Az arisztotelészi fizika mindinkább meghaladottnak bizonyul, és a XVII. században létrejön a szigorúan matematikai alapokon felépülő klasszikus fizika. A modern tudomány módszere, ahogyan ezt Kepler, Descartes, Bacon, Newton, Boerhaave kialakították, ha megkésve is, csak 1700 körül, de behatol a Monarchiába, ahol már jóval előbb, még a XVII. században Kepler, Valerián Magni, Markus Marci Prágában, Zabánius Izsák és Bayer János Eperjesen elkeseredett, egyelőre még sikertelen harcokat vívtak a haladásért.

Keplernek és Comeniusnak a XVII. századi Monarchiára tett hatását még nem mérték fel kellőképpen; Comenius — mint jól tudjuk — 1650–54-ben Sárospatakon dolgozott. Személyében olyan tudós áll előttünk, kinek jelentősége a korai felvilágosodás történetében — a kiterjedt kutatások után sem mondható kellőképpen tisztázottnak. Még barokk köntösben fejt ki gondolatokat, melyeket csak a felvilágosodás ért meg egészen. Egyáltalán nem véletlen, hogy a hallei pietizmus és az élén álló A. H. Francke kapják fel eszméit.

Comenius exultánsok ezreinek szócsöve, kiket vallásuk miatt űztek ki a Monarchiából. Magyarország szempontjából nagy a jelentőségük, mert vagy támogatást és működési területet találnak itt, ha külföldiek, vagy a nagy protestáns üldözés évtizede után (1671–81) új gondolatokkal térnek vissza hazájukba, ha magyarországi származásúak. Egyebek között a protestantizmus szívós fennmaradásával függ össze az a tény, hogy Magyarországon a felvilágosodás korábban jelentkezett, mint a Monarchia nyugati tartományaiiban, ahol a katolikus felekezeti abszolutizmus minden korlát nélkül érvényesülhetett. A jelenségnek különben párhuzamos megfelelői vannak Kelet-Európában: a nyugati, katolikus Lengyelország hosszabb ideig zárkózik el a felvilágosodástól, mint Oroszország, ahol a XVIII. század elején Nagy Péter alatt már érvényesül orosz orthodox felvilágosodás.

De ezzel már kellős közepébe jutottunk a Monarchia történetében a katolikus felvilágosodásnak, így nevezem ugyanis általában a reformkatolicizmust. A szellemi, gazdasági és társadalmi fejlődés a Monarchiában is a vallás helyzetének újabb átgondolására ösztönözte az egyháziakat. Folytatni lehet ezt az ellenreformációs irányzatot, melyet főként a befolyásos jezsuita rend képviselt? Bizonyos, hogy a rend a Monarchia egyházi életében és oktatásában kivívott monopol-helyzetét a protestantizmus elleni harcának köszönhette, s ebben felülmúlhatatlannak látszott. Bécs, Prága vagy akár Nagyszombat városképéből — a maiból is — három nagy tömb emelkedik ki: a jezsuita noviciátus, az egyetemi kollégium és a domus tertiae probationis épületeinek komplexumai. A nemesi paloták mellett ezek határozták meg a városok képét. Az uralgó osztályhoz a legszorosabb kapcsolatok fűzték a rendet. Nemesi generációk egész sora nevelkedett fel az ellenreformáció szellemében.

Egyre nehezebben lehetett azonban kitartani a katolikus-felekezeti abszolutizmus mellett egy olyan korban, amikor nőtt a polgárság jelentősége, és fejlődött a gazdasági élet, ennek pedig vallásra való tekintet nélkül volt sürgős szüksége ügyes szakemberekre. Már a XVII. században jelentkeztek a katolikus egyházon belül nézetek, amelyeknek képviselői aggályukat fejezték ki a jezsuita rend monopol-helyzetével, missziós eljárásával és az egyházi hatalom megőrzésére alkalmazott módszereivel szemben. Közéjük tartozott pl. egy Kepler-tanítvány, a kapucinus Valerián Magni, aki az új gondolatok átvételére akkora hajlamot árult el, és olyan határozottan lépett fel a jezsuita skolasztikával szemben, hogy a római inkvizíció megbízásából 1661-ben Bécsben bebörtönözték. Úton volt Rómába, mikor utolérte a halál. A kapucinus az arisztotelészi fizika ellen és a vallási tolerancia mellett lépett fel. Nem kisebb ember tisztelte Valerián Magniban az új szellem mártírját és ünnepelte ellenállását, mint a janzenista Pascal.

A franciaországi janzenizmus a reformkatolicizmus tipikus jelensége volt, amely nagymértékben elősegítette és támogatta a Habsburg-Monarchia katolikus felvilágosodását. Jellemző alakok a XVIII. század első felében a

magyarországi II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen, valamint a csehországi kortársuk, Franz Anton Sporck gróf. Hogy nemesek voltak, nincsen ellentétben az osztályharc törvényeivel. Nem ritka eset a történelemben, hogy az uralkodó osztályok messze tekintő tagjai válnak az elnyomottak szószólóivá; azok, akik felismerték a fejlődés irányát, és támogatták azt. Így ismerkedtek meg a Monarchia nemesei a XVII—XVIII. században tanulmányútjaik alatt haladó gondolatokkal és váltak azok híveivé. Most már a katolikus egyházban nem a külső hatalomra törekedtek, hanem a tudományok fejlődésével összhangban álló belső bizonyosságra. Az összeütközés elkerülhetetlenné vált az uralkodó jezsuita renddel, mert ez legfőbb feladatának a hatalom megtartását tekintette, a leghatékonyabb eszközt pedig a vasfegyelemben látta. A jezsuiták még olyan vallásos génuszt is heves ellenállásra készítettek, mint Pascal. Igen nagy hatású Pensées-i és még sokkal inkább Lettres c. műve bizonyítják ezt. Az új gondolatok bámulatosan fellazították a talajt a Monarchiában is. Elég ebben a vonatkozásban a rendkívül befolyásos Savoyai Jenőre utalni.

A janzenizmus mint a reformkatolicizmus egyik összetevője, a legkülönbözőbb irányokból nyomult be a Monarchiába. Olyan szellemi mozgalmak terjedésének módja ez, amelyek megfelelnek a gazdasági és társadalmi fejlődésnek. E mozgalmak gyakran igen eltérő alakban és változatokban bukkannak fel. Kíséretükben gondolatok tűnnek fel, amelyek csak abban egyeznek meg, hogy a haladás ugyanazon irányába mozognak, de egyébként igen eltérőek lehetnek, sőt egymással rivalizálhatnak is.

Ezért nem csodálkozhatunk, hogy a janzenizmus mellett már a XVIII. század első felében megtalálható a Monarchiában a maurinus történetfelfogás, amely rendszeres forrásismeret alapján számol le a történetírásban a hatalmi egyház gondolatával, és jelentkezik Muratori bensőséges és cselekvő katolicizmust hirdető eszméi. A maurinusoknak és Muratorinak azonban kevés vagy éppen semmi közük a janzenizmushoz, bár ezzel erősen párhuzamosan, olykor kéz a kézben fejtik ki hatásukat az uralkodó barokk ellenreformációs katolicizmussal szemben, melyet a Jézus Társaság képvisel legelszántabban.

Ami persze nem azt jelenti, hogy a jezsuiták között, különösen a XVIII. század közepétől, az egyes rendtagokat nem érintette meg az új szellemi áramlat. Maga a rend vezetősége azonban 1766-ig szilárdan kitartott a XVI. századi eredetű Ratio studiorum mellett.

De nemcsak katolikus mozgalmak lazították fel a régi rendet a katolikus felvilágosodás szellemében. A toleranciáért a felekezeti abszolutizmus ellen vívott harcban mindenekelőtt a hallei eredetű evangélikus pietizmus bizonyult hasznos fegyvertársnak. E mozgalomnak, főként Magyarország számára, jóval nagyobb a jelentősége, mint korábban feltételezték. A terjedő pietizmus — más szellemi mozgalmakhoz hasonlóan — ügyesen kihasználta a kereskedelmi utakat, melyek ilyenformán a kultusz és a kultúra országútjaivá váltak. Az utaknak a gondolkodás történetében a legnagyobb figyelmet kell szentelni.

A kereskedelmi utak jóvoltából válhatott Pozsony és Győr a pietizmus jelentős központjává. Ezeken a helyeken nemcsak magyarokat, hanem szerbeket, horvátokat és románokat is megérintett a felvilágosodás. Magyarországon jön létre egy szerb-, román-, ukrán-orthodox, valamint egy horvát-protestáns felvilágosodás.

Hogy pedig a pietizmus Magyarország katolikusaira is milyen felszabadítóan hatott, Bél Mátyás összeköttetéseiben mutatható ki leginkább. Személyében protestáns és katolikus felvilágosodás találkozik. Passionei bécsi pápai nunciushoz fűződő kapcsolata az ékes bizonyság rá. A későbbi kardinális és az evangélikus lelkész a toleráns vallásos felvilágosodás szellemében értik meg egymást. Szellemi irányzatuk annak ellenére hasonló, hogy más forrásból táplálkozik.

Magyarország kereskedelmi, ill. kulturális összekötő útjait járta az ukrán születésű orosz-orthodox szerzetes, Simeon Todorszkij, aki Halleből jövet Boroszlón és a Jablonkai hágón át 1735-ben érkezett Magyarországra, hogy az ország orthodox kolostorait meglátogassa. Innen tért haza 1738-ban Kievebe, melyet azért hagyott el, hogy 1729-ben a hallei egyetemre iratkozzék be. Néhány évvel később Grigorij Savvics Szkovoroda a nagy ukrán gondolkodó érkezett Tokajba, ahol az orosz kereskedelmi képviselőt írónak lett. Tokajból kiindulva utazott tovább Pestre, Budára és Bécsbe, ahol a német felvilágosodást főként Gottsched és Gellert műveiben ismerte meg. Nemcsak a német pietizmus hatolt be ugyanis a Monarchiába, hanem az északnémet felvilágosodás, Leibniz és Wolff filozófiája is.

Gottsched már 1740 körül meleg fogadtatásra talált az osztrák bencés kolostorokban, melyeket már előbb eltöltött a maurinus szellem. Christian Wolff irataival főként az egymással szoros kapcsolatban álló modern filozófia és természettudomány hatolt be feltartóztathatatlanul a Monarchiába, és került szembe az újskolasztikával, amelyet a jezsuiták magával a katolikus filozófiával azonosítottak. Prága már 1740 után fontos közvetítő szerepet játszik. 1743-ban innen kezd levelezni a hallei Christian Wolffal Josef Stepling, a fiatal jezsuita, s a két gondolkodó kapcsolata oda vezetett, hogy az utóbbi 1748-ban határozottan visszautasította a prágai egyetemen neki ajánlott skolasztikus filozófiai tanszéket. Hallatlan esemény, s egyben világos bizonyosság, hogy a Jézus Társaságába is mennyire behatolt már ekkor az új szellem.

Még két nem katolikus mozgalmat kell megemlíteni, melyek tartósan befolyásolták a Monarchiába a kor reformkatolicizmusát, a katolikus felvilágosodást. Az egyik az az új művelődési eszmény, amely a XVII. században Németalföldön – nem egészen Comenius hatása nélkül – fejlődött ki, a XVIII. század első felében érte el virágkorát, és amelyet a híres holland orvos, Hermann Boerhaave alapozott meg természettudományosan. A legjelentősebb Boerhaave-tanítvány van Swieten, 1745-ben Leydenből Bécsbe jött. Ő volt az, aki az egész Monarchiára érvényes tanulmányi reformot hajtott végre, s noha

hívó katolikus volt, leghevesebb harcban állt miatta a jezsuitákkal. Neki sikerült 1749 és 1760 között, lépésről lépésre, a korábbi — a mindenható jezsuita rend ellenállásán megbukott — kísérletekre építve diadalra juttatnia a Monarchia egyetemét a katolikus felvilágosodást.

A másik mozgalom, a szabadkőművesség, 1750 előtt hatolt be a Monarchiába. Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia későbbi férje már 1731-ben, Hágában belépett, és pártfogója lett az irodalomban a szabadkőművességnek, amely 1740 óta, az 1737-ben kiadott szigorú pápai tilalom ellenére is — mind gyorsabban terjedt, és mind nagyobb befolyásra tett szert.

A szabadkőművesek és Muratori abban értettek egyet, hogy tevékeny felebaráti szeretet által ápolták a tiszta emberiséget, és a haladás szellemében dolgoztak. Muratori és a szabadkőművesek latin nevének (muratores) hasonlósága oda vezetett, hogy a salzburgi bencés egyetemen a Muratorikövetők egy csoportját — a művelt Európa gúnyos mosolyának kíséretében — a szabadkőművesekkel azonosították. Persze nem egészen tévesen, mert mindkét irányzatot hasonló célok mozgatták, mindkettő lényegesen befolyásolta a Monarchiában a katolikus felvilágosodást, és egyformán heves harcban állt a jezsuitákkal. Muratori művei csak azért nem kerültek indexre, mert a katolikus felvilágosodáshoz közel álló XIV. Benedek pápa személyesen avatkozott be az érdekében. Muratori és a szabadkőművesek céljainak azonosságával magyarázható, hogy a Monarchiában a katolikus felsőpapság nem kis része lépett a szabadkőművesek közé, pl. Ferdinand Kindermann von Schulstein, a népiskolák megszervezője, akit II. József még közvetlenül halála előtt nevezett ki letermici püspökké. Ezzel már magában a felvilágosodásban járunk, amely a Monarchiában 1750 táján váltotta fel a korafelvilágosodást. Az osztrák birodalom felvilágosodása jozefinizmus néven vonult be a történelembe.

Mikor a jozefinizmusról írott könyvem majdnem harminc esztendeje, 1943-ban először megjelent, hosszú, heves nemzetközi vitát váltott ki, mely, úgy látszik, csak mostanában fejeződött be. A tétel az volt, hogy a Monarchiában a jozefinizmus nem egyedül államegyházi kísérlet, amely elnyomta az egyház szabadságát, és létrehozta a Rómával keveset törődő ún. liberális osztrák vagy magyar katolicizmust, mint a jezsuiták állították, hanem a katolicizmus szükségszerű alkalmazkodása a felvilágosodáshoz. Ez volt ugyanis a korszak haladó és uralkodó szellemi mozgalma.

Egyedül ez a felismerés teszi érthetővé a gondolkodás történetét az osztrák birodalom minden országában. Minthogy a konzervatív erők befolyása alatt álló egyházi vezetés nem volt képes kielégíteni a művelődés terén mutatkozó új igényeket, az állam kényszerült foglalkozni a kérdéssel és megszervezni a felső-, közép- és népoktatást. Gazdaság és társadalom sürgősen embereket kívánt, akik megfelelhettek a gazdasági élet megnövekedett szükségleteinek. Nagyobb természettudományi ismeretek, az anyanyelv művelése, általános

iskolakötelezettség elodázhatatlan követelmények lettek, bár nem feleltek meg a Ratio studiorumnak, a jezsuiták eddigi normatív nevelési alapszabályának. A toleranciát mindenki magától értetődőnek tartotta.

A XVIII. század közepétől lázas szellemi tevékenység kezdődik a Monarchiában, amely igyekszik behozni a szellemi fejlődés tempóvesztését. Éppenséggel felvilágosult katolikus patriotizmus jött létre, amely azt akarta megmutatni, hogy a katolicizmusnak nem kell szükségképpen elmaradottnak lennie, mint ahogy protestáns részen mindig hangsúlyozták. Az említett északnémet, holland, francia, olasz hatásokra nem volt többé szükség, mert magában a Monarchiában jött létre katolikus felvilágosodás.

Hogy ez a fejlődés milyen hatást tett, nagyon jól mutatja a délmagyarországi szerbek példája. Míg a XVIII. század első felében az ukrán Todorszkij Halleből igyekezett a felvilágosodás fényét elvinni a szerb kolostorokba, és a Teofal Prokopovics által támasztott orthodox felvilágosodás Kievből és Moszkvából jutott el a szerbekhez, 1783-ban egy magyarországi szerb, Jankovics ment Oroszországba, hogy teréziánus mintára szervezze meg az elemi iskolázást. A magyarországi szerb metropolita, Sztatomirovics, a XVIII. század végén már egészen jozefinista.

Még történeti feldolgozásra vár, hogyan hatott a Monarchia népeire a teréziánus népiskolai reform. A jobbagyság felszabadításával összefüggésben az osztrák elemi iskola döntően hozzájárult, sőt voltaképpen lehetővé tette a Monarchia népeinek nemzeti újjászületését. Legtevékenyebb szervezői katolikus papok és a katolikus felvilágosodás tudatos képviselői voltak.

Az elemi iskola továbbfejlődése erősen függött akkor a katolikus papok okos támogatásától. Emiatt indult meg 1783-ban következetes, szoros kapcsolatban az elemi iskolával, a katolikus felvilágosodással a központi szemináriumok felállítása. A szervezést Stefán Franz Rautenstrauch braunauai apát intézte. Ezekben kellett nevelkednie a felvilágosult katolikus klérusnak, amely alkalmas volt a kor által felvetett problémák megoldására. Erkölcsi szigorúság mellett tevékeny keresztényi szeretet határozta meg a nevelési programot, a központi szemináriumokban Jean Opstraet találkozott Muratorival. Rautenstrauch azonban a központi szemináriumok szervezése közben 1785 őszén Egerben olyan váratlanul halt meg, hogy hírek kaphattak szárnyra: konzervatív paptársai mérgezték meg. E kőszai hír érzékelteti a kor katolikus egyházában folyó viták élességét.

A viták szellemi alapjának jobb megértése céljából utalnunk kell arra a növekvő érdeklődésre, amely a reformkatolicizmus felvilágosodott szellemű iratai iránt mutatkozott a XVIII. század második felében. Jellemző, hogy nemcsak Bécsben, hanem Magyarországon is új kiadásban jelent meg a bevezetésben említett Vincentius Lirinensis Commonitorium-a. Az 1764-i pozsonyi latin kiadás háttérében valószínűleg az exjezsuita Kollár Ádám Ferenc állt. A reformkatolicizmus eme alapszövegét már 1561-ben magyarra fordította és kiadta

Bécsben Draskovich György. Újabb pozsonyi, 1793-i magyar nyelvű kiadása a széles érdeklődés további jele, melyet az irat Magyarországon felkeltett.

Mindenekelőtt azonban Muratori főművei jelentek meg új kiadásokban nemcsak Ausztriában, hanem Magyarországon is. Bizonyíték ez, hogy időszerűek voltak. Muratori *Della carita cristiana* c. munkája Esztergomban 1763-ban latinul, Bécsben, gálfalvi Ozdi Ferenc fordításában, 1776-ban magyarul jelent meg. Másik könyvét, a *Della regolata divosione dei cristiani*-t (1747) még a bécsi kiadás előtt (1759) közreadták Budán 1756-ban latinul, majd Egerben 1763-ban magyar fordításban. Jellemző, hogy gálfalvi Ozdi Ferenc a janzenizmustól egyáltalán nem idegen Stock bécsi segédpüspöknek ajánlotta fordítását. Ezek a katolikus felvilágosodás alapkönyvei voltak.

Az említett iratoknak és Jean Opstraet Pastor bonusának szellemében kellett a központi szemináriumokban nevelni a felvilágosodott katolikus papságot, hogy prédikáció, iskola és karitás terén képes legyen az új feladatoknak megfelelni. A konzervatívok azonban heves támadásokat intéztek a központi szemináriumok ellen, mert a bennük folytatott papnevelés nem felelt meg az ellenreformációs tridenti zsinatnak s az ettől elválaszthatatlan római centralizmusnak. Katona István, a volt jezsuita, heves támadást intézett Opstraet janzenista Pastor bonus-a ellen. Azt hitte, hogy iratával egyszeriben elhallgathatja Markus Antonius Wittolát, a Monarchia neo-janzenistáinak fejét. Katona és barátai azonban annyira hangoskodtak, hogy Kovachich Márton György, a magyarországi jozefinista felvilágosodás egyik szóvivője szükségessé látta, hogy Merkur von Ungarn c. folyóiratában Wittola segítségére siessen. Egerben, magyarul jelent meg az Opstraet elleni harc konzervatív utóhangja, Seitz Leó Más is igaz magyar c. Kalapátsis György álnév alatt kiadott könyve.

Éppen e magyar nyelvű szóharc sejteti meg a magyarországi szellemi viták hevességét. Szvorényi Mihály is kötelességének érezte, hogy a kispapoknak a legmelegebben ajánlja az exjezsuita Katona által megtámadott janzenista Opstraetet, mikor 1786-ban a pesti központi szemináriumban mint az egyháztörténet professzora székfoglaló előadását tartotta. Szvorényi előbb (1784–86) a zágrábi központi szemináriumban tanított. Itt adta ki 1785-ben *Idea encyclopediae* c. iratát, melyben a korábban főleg a jezsuitáktól képviselt új skolasztikus teológiával a vera religio-t állította szembe. A programmiratot Verhovác Miksának, a zágrábi központi szeminárium akkori igazgatójának ajánlotta, aki a szeminárium feloszlata után zágrábi püspök lett. Miután a szemináriumokat 1786-ban Pesten és Pozsonyban összpontosították, Szvorényi úgy fogalmazta meg feladatukat, hogy azokat a „halhatatlan” Rautenstrauch szellemében kell továbbfejleszteni. Rautenstrauch az egri székesegyházban van eltemetve.

A hét évig fennálló központi szemináriumokban különös gondot fordítottak az anyanyelvek művelésére. A tanárok és a növendékek közül a katoli-

kus papok egész sora került ki, akik népeik nemzeti újjászületésének kiemelkedő harcosai lettek. A központi szemináriumokban a katolikus felvilágosodás minden áramlata találkozott, és még letisztulásra várva elegyedett egymással. Nem csoda, minthogy a katolikus felvilágosodás e fontos intézményei nem hosszú ideig álltak fenn.

A Monarchiában már 1787-ben nyíltan megmutatkozott a felvilágosodott abszolutizmus válsága, a felvilágosodás és az abszolutizmus ellentmondása, amelyen II. József és a jozefinizmus megbukott. Fessler Ignác Aurél állapította ezt meg 1787-ben egy magyarországi útja alkalmával, aki maga is központi szemináriumi tanár volt. A 80-as évek végén és a 90-es évek elején még a forradalom irányába fejlődő belső erőket azonban a 90-es évek közepén a megerősödött reakció megtörte. A jakobinus-perből egészen nyilvánvaló ez. A klerikális és állami reakció első áldozatai a központi szemináriumok voltak, még 1790 májusában.

A katolikus felvilágosodás véget ért, tovább élt azonban az államegyház gondolata. Világos bizonyíték erre, hogy a felvilágosodást és az államegyházi törekvéseket az ún. jozefinizmusban el kell különíteni egymástól. A XVIII. századi reformkatolicizmus azonban a catholicism liberal-ban még igen termékenynek bizonyult. Elég ebben a vonatkozásban Fejér György munkásságára, a Horváth János Egyházi Értekezések és Tudósítások c. folyóiratára és a Rudnay primás által egybehívott pozsonyi nemzeti zsinatra utalni.

Ma a reformkatolicizmusnak abban a fázisában élünk, amikor baloldali katolicizmusról beszélünk, amely a szocializmussal próbál kapcsolatot találni. A történelmi visszatekintés érthetőbbé teszi e kísérleteket, hiszen bennük történelmi kontinuitás mutatkozik meg.

A felvilágosodás korának reformkatolicizmusa, a katolikus felvilágosodás, számos árnyalata és igen különböző forrásai ellenére ma már alapvonásaiban meglehetősen világos történelmi jelenség. A nemzeti változatok és sok egyedi vonás felkutatása céljából azonban a régi Monarchiából létrejött egyes országok történészei között még intenzív együttműködésre van szükség. Hálás vagyok, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hozzákezdett e munkához, mikor a konferenciát a műemlékekben oly gazdag Egerben megrendezte. Szeretném, ha e kísérlet sikerülne és folytatásra ösztönözné. Bizonyos vagyok benne, hogy végső soron eredményesen járul hozzá a népek kölcsönös megértéséhez.

„A MAGYAR MŰVÉSZET EZER ÉVÉNEK KINCSEI”

Kiállítás

a moszkvai Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban

POGÁNY Ö. GÁBOR

A szocialista országok közötti kulturális csereegyezmények jó lehetőséget teremtenek egymás kölcsönös megismerésére. A természettudományok, a technika vívmányainak tanulmányozása hozzájárul a széles körű kooperáció, a gazdasági integráció kialakulásához. Ám a művészet múltjában és jelenében történő bilaterális, multilaterális tájékozódásnak is rendkívül nagy jelentősége van. A szocialista, a kommunista társadalom felépítésével járó közös erőfeszítéseinket ugyanis még sikeresebbé teszi, ha számolni tudunk egymás művelődéstörténeti sajátágaival, azokkal a nemzeti hagyományokkal, melyek a baráti országok közgondolkodásában megmutatkoznak, az egyetemes törvényszerűségek helyi alkalmazását organikussá teszik, a tudományos világnézet általános érvényének konkrét helyzetekben is hitelt biztosítanak.

A magyar közéletre különös hatást gyakorolt a Szovjetunió népei kultúrájának alaposabb megismerése. A klasszikus orosz irodalom, zene, képzőművészet remekei régebben se voltak ismeretlenek Magyarországon, a felszabadulás óta eltelt negyedszázad folyamán az ez irányú műveltség is széles körűvé vált, és kiegészült a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után keletkezett műalkotások, új törekvések népszerűségével. A szovjet szocialista művelődés kibontakozásának tapasztalatai aktív segítséget nyújtottak a II. világháború után a népi demokratikus útra lépett országok szellemi életének megújulásához, a munkásosztály történelmi hivatásának teljesítését támogató alkotó tevékenység elterjedéséhez.

A magyar művészet nemzetközi tekintélyének megnövekedése szempontjából nagy horderejű kezdeményezésnek bizonyult az a viszonyosság, ahogyan a baráti országokban, köztük a Szovjetunióban az írók, muzsikuskok, festők, grafikusok, szobrászok, iparművészek műveit fogadták. Kis népek művészeti teljesítményei általában igencsak nehezen jutnak visszhanghoz külföldön. Magyarország egykori urai nem is ambicionálták, hogy a haladó szellemű alkotások a határokon túl nyilvánosságot kapjanak, hiszen itthon is akadályozták napvilágra kerülésüket. A Szovjetunió barátsága a magyar művészek számára a horizont feltárulását hozta, azt, hogy a hazai közönségen kívül hatalmas tábora nőtt külhonban is munkásságuknak. A mai magyar tehetségeket a szovjet olvasók, műbarátok, zenekedvelők körében néha többen tartják számon,

mint idehaza. A Szovjetunió lakossága huszonnégyszer nagyobb, mint Magyarországé, az Októberi Forradalom óta eltelt több mint fél évszázad a közművelődés formáit páratlanul elevenné fokozta a soknemzetiségű nagy országban, az intellektuális érdeklődés hatalmas tömegekre terjed ki. Az internacionalizmus szelleme a szovjet emberekben a kulturális tájékozódás terén is megmutatkozik, a kisebb szocialista országok művészete ezért otthonra talált a szovjet közvéleményben.

Kulturális kapcsolataink sorsa azonban nemcsak statisztikai kérdés. Az igazságos társadalmi rendért harcolók ideológiai közössége hangsúlyozottan becselessé minősít minden értékes, progresszív, forradalmi alkotást, s ezért a szocialista tudatnevelésben számottevő szerep vár kis és nagy népek nemzeti kincseire egyaránt. A politikai egyenjogúságot a szellemi egyenjogúság még érzékelhetőbbé változtatja, s ez a kisebb lélekszámú nemzetek művész-értelmiségének serkentő ihletforrást jelent, az alkotással járó fáradozásukat erkölcsileg, világnézetileg széles körű igazolásban részesíti.

A művészet szférájában a szocialista országok között egyre élénkülő együttműködés a műtörténeti előzmények következetesebb értékelésére is befolyást gyakorolt. Méltán tölti el a magyarokat büszkeség, ha azt látják, hogy klasszikusaik, a haladás, a szépség, az igazság szolgálatában maradandó eredményeket elért elődeik milyen őszinte elismerésben részesülnek a baráti népek közönsége részéről. A magyar forradalmi költőknek régebben seholy volt annyi olvasójuk, mint amennyi ma van a Szovjetunióban, Petőfi számos nyelvre lefordított versei közismertek már milliók és milliók előtt határainkon kívül is. A kritikai realizmus magyar mesterei a szovjet közműveltség konstans elemeinek tekinthetők. Munkácsyról szovjet műtörténész is írt tudományosan figyelemreméltó monográfiát, melynek moszkvai kiadását a művészeti könyvek gyűjtői szívesen szerezték be. Zichy Mihályt a grúz művelődéstörténet klasszikusai között tartják számon. Megható, hogy a Szovjetunióban mennyire szeretik a nagy magyar regényírókat. Móricz Zsigmond főművei a fasiszmus évtizedei folyamán — bizony — igen kevés példányban jelentek meg, a szovjet könyvkiadók egyik-másik művét az eredeti kiadás tízszeresében-hússzorosában adták közre. Legutóbb a magyar színpadművészet dekádja mozgósított számottevő tömegeket a Szovjetunióban, majd a budapesti Opera vendég szereplése a moszkvai Nagyszínházban aratott igazi sikereket.

Ezer esztendő magyar remekeinek moszkvai, leningrádi kiállítása azért volt olyan nagy fontosságú, mert jó alkalmat biztosított a képzőművészet és az iparművészet történetének kiemelkedő emlékeit közvetlenül is felsorakoztatni a szovjet tárlatlátogatók előtt. A Puskin Múzeum és az Ermitázs nagyszámú közönsége, több mint háromszázezer tárlatlátogató bizonyára maradandó élményt vitt magával a magyar mesterek műveiről, meggyőződött arról, hogy a tehetséges művész Magyarországon is az ember életének megszépítéséért, a fejlődés érdekében, a valóság lényegremutató tükrözésén dolgozott.

S ezzel újabb bizonyítékát láthatta annak, hogy a legrégebbi idők kulturális kincsei is a dolgozó emberiség felszabadulásának, az együttélés harmóniájának kivívása irányába mutattak előre.

*

Nem volt túlzás a magyar művészet fejlődéstörténeti folyamatosságát ezer esztendő távolságba visszavezetni, hiszen a X. századi sírleletek a korabeli iparművészet rendkívüli fejlettségéről tanúskodnak. A magyarok a Szovjetunió déli területeiről kerültek át a Kárpát-medencébe a népvándorlás utolsó hullámaival, onnan hozták magukkal a különféle kézműves mesterségek gyakorlati ismereteit, a díszítőművészetek motívumait. A perzsa-szasszanida elemeknek az a gazdagsága, mely a délorosz vidékeken talált emlékeket oly változatosakká teszi, tovább élt a vándorlás, a honfoglalás zaklatott körülményei között is, s a megtelepedés után újult erővel jelentkezett az ötvösök, csont- és fadaragók, a régi művészek működésében.

Az egykori források, újabban előkerült feljegyzések arról tudósítanak, hogy az egyre szilárdabb államszervezetbe tömörült magyar törzseknél pompás holmikat találtak az utazók, ötletesen díszített fegyverekről, szép kelmékről, díszes ruhákról, fővegekről, hajcsattokról emlékeznek ezek az ezer év előtt élt szerzők. A feltárt sírokban jobbadán csak a fémtárgyak maradtak fenn, de ezek nagy száma, különös művészi becse is elegendő bizonyíték arra, hogy milyen magas színvonalú anyagi kultúra jellemezte a mai Magyarország területén meghonosodott elődök társadalmát. Természetes, hogy a textilneműeknek nyoma veszett, a bőrdíszművek se rekonstruálhatók. A faragványok is csak ritkán sejtetik az eredeti mű értékét, néhány nyeregkápa, gomb, tű idézi mestereik képességét. A fémművességről viszont szinte hogy teljes képet nyerhetünk, mert, ha mennyiségükben nem is, de minőségileg a leletek meggyőznek a honfoglalás kori ötvösművészet változatosságáról, fejlettségéről.

A fémművészet legkülönbözőbb műfajai egyaránt képviselést kaptak a X. századi leletanyagban, így az előkelők áldozócsészéi, a harcosok süvegcsúcsai, a díszkardok arany-ezüst borításai, nők és férfiak karperecei, csizmavereitei, köntösdíszzei, övveretei, gyűrűi, női fülbevalók, nyakékek, különböző lószerszámdíszek stb. Ezeket három nagyobb együttesben mutattuk be a kiállításon, külön-külön a férfi és női sírok mellékleteit, egy válogatott csoportban pedig a harcosok felszerelését. A legfantáziadúsabb megoldásokat a tarsolylemezek hagyták az utókorra, ezek a lovas népek emlékei között is sajátos formát öltött táskadíszek, melyeknek az ornamentikája valószínűleg mitikus forrásokra utal. A sokféle szalagfonatos, palmettás vonalrendszerben a szaktudósok a pogány államvallássá lett fejedelmi származás-monda életfájának jelképét feltételezik, a törzsfők, vezérek kiváltságainak művészi kifejezését, annak a közönség szervező hittételnek a megnyilatkozását, mely a feudális hierarchia előképe a még

mozgásban levő vadászó, állattenyésztő társadalomtörténeti periódus változó körülményei között. Ezekből a tarsolylemezekből elég sok került elő a régészeti ásatások nyomán, belőlük érdekes választék volt látható a moszkvai Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban rendezett nagy magyar tárlaton. A honfoglalás kori ötvösség mesterségbeli fejlettségét leginkább talán a Szolnok-Strázasahalomban előkerült tarsolylemezen lehet tanulmányozni; magasan domborított húsos palmettalevelek hálózák be a felületet, a folyondárszerűen burjánzó stilizált növényi motívumok öt mag köré szerkesztve rendezik el a dekoratív elemeket. Az ezüsthől trébelt pajzs alakú tárgy plasztikailag mélyebben fekvő részei halványan aranyozottak. Ez a páratlan remekmű egy páros temetkezés maradványaival lett a Szolnoki Múzeum egyik legismertebb kiállítási tárgya. Az eredeti sír feltárásakor Nasar ibn Ahmed 920/21-ben, Taskentben vert dírheme segítette elő a leletek datálását. A tiszabezdédi tarsolylemez — feltehetően — később keletkezett, mert az ornamentumként feldolgozott palmettacsokor indává nyújtott levelei a mű közepén már egy bizánci keresztet kereteznek, ami a kereszténység hatását bizonyítja.

A tarsolylemezek mellett a X. századi fémtárgyak közül a női hajfonatdíszítmények, a varkocs díszkorongok foglaltak még el jelentős helyet az ezer esztendő előtti anyagban. Kvalitás tekintetében ezek is a kor legjobb alkotásai közé tartoznak, talán éppen azért, mert mint használati tárgyak egyúttal kultikus szerepet is elláttak. Az alkalmazott növényi formák ugyanis legtöbbször mesés állatok felidézésében is segédkeznek, amely állatalakok védőszellemeket, égi pártfogókat személyesítenek meg. A leghatásosabban a rakamazi korongon jelenik meg egy ilyen legendás madár, a turul, hogy szétterjesztett szárnyaival megoltalmazza a neki áldozó nemzetséget. Az aldebrői korongpár egy fantasztikus négy lábút ábrázol, bizonyosnak látszik, hogy — viselőjének hite szerint — csodatevő erővel rendelkezett. A hajfonatdísz korongok egyikével-másikával együtt a régészek Ugo di Provenza (926—45) és II. Lotario (945—50) érméiből is találtak néhányat, ami megint csak közelebb visz a műtárgyak keletkezési idejének meghatározásához.

A kutatók eldöntöttnek tekintik azt a kérdést, hogy vajon a tarsolylemezek és a hajviseleti díszkorongok dekorjai vallásos szimbólumokat rejtenek-e? Azért veszik ezt bizonyosnak, mert míg a pogány magyarok — amikor a Duna mentéről indított kalandozásaik során — nyugaton ékszereket zsákmányoltak, azokat sohase öltötték magukra. De van még egy negatív bizonyíték is: amikor a kereszténység államvallás lett, a megtelepedett és hűbéri rendbe szervezett magyarok körében ezek a jelek, motívumok, varázserejű „kegytárgyak” hirtelen és teljesen eltűntek, az életforma végleges átalakulásával a pogány mítoszok szolgálatában felvirágzott fémművesség elvesztette létalapját.

*

A középkori magyar művészet — mint minden kulturális tevékenység, bármely pontján a világnak — több gyökérből táplálkozott, sokféle hatás alatt fejlődött. A tárlat előkészítőinek válogatásában ezt a komplex jelleget jól sikerült érzékeltetni. Érthető, hogy az új ideológiával, társadalmi formával a magyarság a művészeti gyakorlat sok elemét is átvette azoktól az országoktól, melyektől a feudális egyházi és hatalmi szervezet példáit kapta. A művelődés vonatkozásában főleg az olasz és francia befolyás volt erős a XI.—XV. században. Eleinte Bizánc hatása is érvényesült. Ama századok művészeti termésében, különösen az indulás szakaszában számottevő tényezőnek bizonyult a honfoglalás idején itt talált népek szellemi hagyatéka s döntően pedig mindaz a hajlam, ismeret, készség, melyet a Kárpát-medencében történt megtelepedéskor a magyarok magukkal hoztak keletről. A nomád élet hiedelmei már a szilárdabb társadalmi berendezkedésre történt fokozatos átmenet idején is sokat vesztek ősi varázsukból. I. István király államalapító programjának megvalósulásával pedig — mint láttuk — visszatükrözésük a fémműves produkcióban is megszűnt. Ám semmi nem vált feleslegessé az új helyzetben, amit a gyakorlati tevékenység igazolt, s amire az anyagi lét magasabb szintű szervezeti formái között is szükség lehetett. A helyhez kötött életmód ugyan kialakított egy sor új vagy régebben kevésbé alkalmazott mesterséget, a kézműves hagyományok jó része viszont tovább élt, s az új feltételekhez igazodva módosult a felmerült feladatoknak megfelelően.

Az I. István által meghonosított társadalmi szerkezet életképesnek, törtenelmileg indokoltnak bizonyult, eleinte — persze — több válságot kellett átvészelnie, a maradiság egy ideig hátráltatta megszilárdulását. Az írott emlékekből ismeretes, hogy a XI. század elején tíz püspökséget alapított a nagy király, ezeknek a székhelyén csak későbbi töredékek, XII—XIII. századi falmaradványok, faragványok őrzik az eredeti kezdeményezés nyomait. A kalocsai királyfej ilyen tanúja a múltnak, a tartós anyagban, a már márványban megvalósult plasztikai gondolatnak. A vörösmárványba faragott koronás fő a francia stílus befolyására enged következtetni, a pécsi töredékek inkább olasz, lombard hatásra utalnak. Ugyanakkor a kőből épült templomok, kolostorok itt-ott fentmaradt oszlopainak, pillérfőinek, párkánytöredékeinek, kapubeleteinek ornamentikája gyakran a honfoglalás kori ötvöstárgyak motívumait ismételte, ezekből a helyi jellegű fonatokból, palmettákból állt össze — persze — monumentális átültetésben.

Igaz, a szasszanida fémművesség annak idején az ősi iráni motívumkincs mellett a görög-római díszítményeket is szervesen alkalmazta, s hogy egyes formaelemei fél évezred után a sztyeppei népek kultúrájával vagy bizánci közvetítéssel jutottak-e el a Dunatáj román kori kőfaragóihoz, ezt ma már nem is olyan nehéz nyomon követni. A művészettörténet tudósai egyre világosabban látják, hogy a művelődés alakulásában sohase váltak uralkodóvá a desztillált képletek, a szellemi élet is állandó mozgásban van, hatások, kölcsönhatások

érvényesülnek benne. A magyar művelődés történetében talán még hangsúlyozottabban jelentkezett a különféle áramlatok keveredésének, szintézisének eredménye. Az ország a kelet – nyugati, az észak – déli kereskedelmi útvonalak, politikai irányzatok útvonalába esett, földrajzi fekvése mindig is igen előnyös volt a széles körű információ megszerzése szempontjából.

A XII–XIII. század a román kori művészet virágzásának kora Magyarországon. Az olasz és francia szerzetesrendek megjelenése az építkezések stílusát, a templomok, kolostorok plasztikai díszének szellemiségét is meghatározta. E kor művészetéről Ják, Lébény, Túrje, Zsámbék, Ócsa, Bélapátfalva, Ákos, Gyulafehérvár (Alba Julia) reprezentatív bazilikái, a falusi templomok tucatjai tájékoztatják az utókort, sok helyütt a falfestmények, az egyházi szertartások kelléktárgyai tudósítanak az egykor oly aktív alkotótevékenységről. A német-római és a bizánci császárság hatókörében élő Magyarország az erős és fejlett kultúrák expanziója közben is helyi jellegűvé tudta asszimilálni a kívülről jövő impulzusokat. A román kori magyar építészet masszív, józan formavilága mindenképpen helyi sajátosság. Akár a nagyművészet, akár az iparművészet produkcióját vizsgáljuk, igényességet, komoly művészi minőséget találunk, annak ellenére, hogy e korszak magyar művészetét az egyszerűség, a puritánság jellemzi. Súlyos tagolású, méltóságteljes kiképzésű székesegyházak, gazdaságosan mintázott bronzedények készültek akkor, ami racionális szemléletet, gyakorlatias észjárást tükröz. Már akkor is kijutott a magyarságnak a történelmi megpróbáltatásokból, a trónviszályokból, a tatárok inváziójából, de mégse a szegénység, a megnyomorítottság, hanem a célszerűség tette tartózkodóvá a művészeket. Hiszen szakmai felkészültségükkel nem volt hiba, mert az ésszerűség, az arányérzék csak kifogástalan mesterségbeli tudás mellett képes megnyilatkozni.

A többféle hatás egyidejű érvényesülését az is példázza, hogy a legkiérleltebb román kori templomok építése idején már a gótika is megjelent Magyarországon. A pilisi kolostor ásatásai legutóbb azt is bebizonyították, hogy a XIII. század első negyedében a csúcsíves stílus legjobb korabeli francia vívmányait már a magyar király megrendelésére végzett munkálatok során is alkalmazták, s ezzel bizonyos antikizáló vonások is feltűntek az épületplasztikában. A román kor legragyogóbb emlékein, a jáki és a zsámbéki bazilikán is leolvasható a gótikus építészet és szobrászat befolyása. A jáki székesegyház előtt álló és építési idejét tekintve vele egykorú keresztelőkápolna alaprajza viszont görög kereszt alakú. A történeti Magyarország sajátos helyzetéből következett, hogy a sokféle hatás néha egyszerre, egyidőben is megmutatkozott valamely nagyobb épületegyüttes megalkotásának szokatlanul összetett követelményei mellett. Máskor az egymás mellett élő, alakuló művészeti ágak eltérő igazodásról bizonykodtak, a kőfaragók olasz iskolázottságuk szellemében dolgoztak, a fémművesek keleti motívumokat alkalmaztak, az egyházi textilek hímzői német, németalföldi mintákra figyeltek.

A még egy esztendeig se tartott tatár invázió elvonulása után az újjáépítés, „a második honalapítás” már a gótika győzelmének a jegyében ment végbe. A román stílusban kezdett építkezéseket gótikus módszerekkel fejezték be. Az új templomokat, egyházi és világi épületeket fejlettebb statikai megoldások segítségével valósították meg. Az Árpád nemzetségéből származó királyi családot a trónviszályok alaposan megtizedelték, kihalásukkor a nápolyi Anjouk szerezték meg a magyar trónt, uralkodásuk háromnegyed százada folyamán nemcsak hatalmában, gazdasági erejében nőtt meg az ország, de természetesen kulturális tevékenységének intenzitásában is. A művészetek minden ágazatában megélénkült az alkotómunka. Ekkor indult virágzásnak a középkorban oly tekintélyessé vált magyar ötvösművészet. Akkoriban ugyanis Magyarország igen gazdag nemesfém lelőhelyekkel rendelkezett, Európa ezüst és arany készletének számottevő részét itt bányászták. Egyik királyi rendelet értelmében viszont csak feldolgozott formában volt szabad nemesfémeket az országból kivinni, amiért is igencsak megszorodott a fémművesek teendője. A megsokszorozódott munkaalkalom még külföldről is ide csábította az ügyesebb mestereket. Így terjedt el a legfejlettebb ötvösművészeti technika, a sodronyzománc.

A gótika győzelmével a falfestészet kultikus helyét a szárnyasoltárművészet foglalta el. A későbbi mostoha századok pusztításait elég gazdag és változatos anyagnak sikerült túlélnie, ezért a faszobrászat és a táblaképfestészet XIV–XVI. századi termésének minőségéről az utókor jól tájékozódhat. A moszkvai és leningrádi magyar tárlat legvonzóbb tárgyai talán éppen ezek közül kerültek ki. Iyen a szlatvini (Slatvin) és a toporci (Toporec) Madonna; két szép színezett faplasztika, mindkettő a korai anya-ábrázolások meghitt példája, az előbbi könnyedebben megmintázott, a másik realisabb, rusztikusabb hangvételű. A harkai Szent Dorottya már a XV. század elejének kifinomult, szelíd harmóniájú érett gótikáját képviselte, melyben a stilizáltság őszinte érzelmegzaldagsággal párosul, a figura sziluettje a nyúlánk női test lengességét jellemzi. 1427-ből való Kolozsvári Tamás szárnyasoltára, melyet a garamszentbenedeki (Hronsky Benedik) templom díszéül festett. Az oltár két táblája, a keresztvitel és a feltámadás hiteles ízelítőt adhatott a szovjet közönségnek arról, hogy korának milyen nagy tehetségű mestere volt Kolozsvári Tamás, mennyire birtokában volt a festői változatossághoz, a szerkesztő találékony-sághoz szükséges szakmai ismereteknek.

Időrendben felsorakozva az a tizegynéhány művész is — akinek a művei még láthatók voltak ebben az együttesben — a gótika fejlődésének további izgalmas fokozatairól adott hírt, akár PN mester hangulatos líraiságáról legyen szó vagy a Jánosréti Mester inkább drámai jeleneteiről, akár pedig GH monogramista Angyali üdvözlétéről. Ebben az időben a kisebb műhelyek mellett Kassán (Kosice) és Budán jött létre kiterjedt hatásterülettel működő művészeti központ, ahol is építőmesterek, kőfaragók, festők, faszobrászok,

iparművészek dolgoztak nagy számban, tettek eleget a király, az oligarchia, az egyház, a módosodó polgárság megrendeléseinek, de egyúttal új nemzedékeket is neveltek szakmájuknak. Nem kell különösebben nagy gyűjtemény e korszak emlékeiből annak megállapítására, hogy mily eleven, differenciált alkotótevékenység folyt azokban az évtizedekben, luxemburgi Zsigmond és Corvin Mátyás uralkodása alatt. A fejlődés lendületét MS mester neve fémjelzi. Erről a monogramistáról — úgyszólván — semmit nem lehet tudni, főként az 1507-ben készült selmebányai (Banska Stiavnica) oltár árulja el páratlan képességeit. A keresztvitelt ábrázoló tábla minden múzeumlátogatót meggyőzhet eredeti tehetségéről, festői fantáziájáról, széles körű műveltségéről. Többirányú stílári tájékozódás olvasható le erről a kompozícióról is, a dunai iskola természetszeretete, Dürer enciklopedikus érdeklődése, Rueland Frueauf eklektikus gótikája, mégse tekinthető a korabeli német piktura rokonának. A színek tisztasága, a formák kalligrafikus egyértelműsége már az olasz reneszánsz ismeretéről tanúskodik, amellet érvel, hogy MS mester a XVI. század legelején szívesen vállalta az egyetemes művészeti megújulás szolgálatát.

A magyar művészet történetében fontos fejezet a reneszánsz. Az itáliai kezdeményezés hamar követőkre talált Magyarországon is, az antikvitás iránt a művelődés minden ágazatában aktív érdeklődés nyilvánult meg. A neoplatonizmus híveihez több egyházi férfiú is csatlakozott, a nemes ifjak közül sokan már Zsigmond császár és király idején is az olasz városállamokban végezték tanulmányaikat, itáliai zsoldosvezérek mellett sajátították el a hadvezetés tudományát. Mátyás király a hatalom, a gazdaság megszervezésében az új monarchiák kialakításának útját járta, uralmának kulturális eszményképeit Itáliából importálta, a XV. század második felében már általánossá tette Magyarországon az „édes új stílust”, a reneszánszt. Uralkodása alatt a gótika ugyan még együtt élt az antik minták újrafogalmazásával, ám egyre terjedt az arányos, a kiegyensúlyozott szemléletmód, a klasszikus mérték művészete. A kor minden művészi termékén megjelent a görög-római ornamentika korszerű változata, virágdísz, akantusz, tojásfüzér, szimmetria, mértani idom. Életkedv, világiasság, pompaszeretet árad ebből a produkcióból, az értelmesség, a harmónia igénye.

Buda művelődéstörténeti szerepe ekkor még hangsúlyozottabb lett. Mátyás király udvara a művészetek Európa- szerte megbecsült és irigylet központjává lépett elő. A latin nyelvű irodalom művelésére éppen úgy jutott támogatás, mint olasz krónikaírók, bértollnokok foglalkoztatására. Neves firenzei, bolognai, milanoi mesterek szállítottak Mátyásnak festményt, kárpitot, ékszert. A nagyszabású építkezésekkel kibővített palota büszkesége, a Bibliotheca Corviniana világhírré tett szert, a nagy király könyvgyűjtő szenvedélye kitűnő felkészültségű miniatorokat, illusztrátorokat vonzott Budára. Az a néhány tucat kódex, mely a másfél évszázados török megszállás után megmaradt a több ezer kötetből, igazolja a könyvtár hírnevét. Rangos kerámia-

műhely is működött Budán, készítményei közül sok kályha- és padlócsespe került elő a második világháború után levezetett ásatásokból. Az elmúlt évtizedekben számos új adat, lelet gazdagította a Corvin-reneszánszra vonatkozó ismeretanyagot. Márványból faragott gyönyörű pillérfők, ablakkeretek, kapubéletek, dombormű részletek, szobortörödékek láttak napvilágot a régészek ásója nyomán, de különösen a kismesterségek termékeinek eredetére derült most fény s nemcsak a helyben készületekre, de a külföldről ide szállítottakra, ezzel a korabeli kereskedelmi kapcsolatok földrajzi kiterjedésére, Indiától Spanyolországig.

Felesége, az Este-családdal rokon Aragoniai Beatrix révén Mátyás közvetlen politikai és kulturális kapcsolatokat vett fel a quattrocento Itáliájának fejedelemségeivel, köztársaságaival, udvartartását, de egész országát a kor legfejlettebb ideológiája, ízlése szerint rendezte be, pénzügyeit az eredeti tőke felhalmozása időszakának színvonalán intézte. Mint magyar családból származó király, az 1946-ig fennállt magyar királyság utolsó nemzeti uralkodója, abszolutisztikus vezetési módszere mellett is népszerű volt az egyszerű emberek tömegei körében. Apja, a kisnemesi sorból a legmódosabb főurak közé emelkedett hadvezér, Hunyadi János a török veszedelem elhárításának kötelességét hagyta örökül fiára. A központosított királyi hatalom kiépítésével ezt a feladatot Mátyásnak a maga életében sikerült is ellátnia. Harminckét esztendei uralkodása se tudta azonban tartóssá tenni e központi hatalmat, s mivel utód nélkül halt meg, az oligarchia széthúzása anarchikus állapotokat teremtett az országban. Néhány évtized után Hunyadi Mátyás — akit családja címerállatáról, a hollóról neveztek Corvinusnak — jól megszervezett birodalmából már nem telt akkora erő kifejtésre, hogy a török hódítást meg lehetett volna akadályozni. A mohácsi csata után, 1526-tól Magyarország egyharmada török gyarmat lett. Nyugat-Magyarország a Habsburg-koronára szállt, keleten, Erdélyben önálló fejedelemség alakult.

A három részre szakadt országban megtört a művészetek fejlődésének folyamata. A három országrész határainál állandósult a harci tevékenység; a gerillaháború, a létbizonytalanság, a hadviseléssel járó gazdasági visszaesés nem kedvezett a művészi munkának. A hátrányos helyzetben se sorvadt el a szép iránti vágy, s ha csökkent ütemben, de mégis csak történt valami a művelődés terén. Új kezdeményezésekre nem telt a maradék lehetőségekből, ezért hosszú időn át a reneszánsz örökséggel kellett gazdálkodni. A Mátyás-kori művészet életképességét, gazdagságát bizonyítja, hogy stiláris értékei, műfaji sajátosságai majd kétszáz éven át tartották magukat a szerényebb történelmi feltételek mellett. A nyomorúság körülményei között a magyar művészek saját eredendő leleményességükből egészítették ki iskolázottságuk hiányait, azt, hogy ezúttal nem volt alkalmuk a fejlettebb külföldi áramlatok átvételére. A kismesterek, kézművesek, népművészek képességei sokat segítettek az elárvult képzőművészen. Amiként a román kori építményekben megjelentek a népvándorlás növénymintái, palmettái, ugyanúgy a későbbiekben mintegy bebo-

rították a reneszánsz virágdíszek a nagyművészet alkotásait. Ez a reneszánsz motívumkészlet mind a mai napig él a pásztorfaragványokon, falusi hímzéseken, népi kerámiában. Néprajzosok és műtörténészek közös komplex kutatásai megállapították, hogy a magyar művészet története folyamán sokszor elmosódtak a határok a mesterségbeli problémák és a stílustörekvések között, s gyakran előfordult, miszerint is a kézműipari tökély belépett az esztétikai kategóriák közé.

A magyar ötvösség például értékben és minőségben több száz éven át együtt haladt a legtekintélyesebb művészeti ágakkal, sőt megtörtént, hogy a fémművesek szereztek vezetőhelyet a szobrászatnak a kortársak között. A Kolozsvári testvérek, Márton és György híres Szent Györgye — mely most a prágai Hradzsínban áll — az ezüstdomborítás gyakorlatából emelkedett a nagyplasztika szférájába; ez az 1375-ben készült kompozíció megelőzte Donatello Gattamelatáját, ami a ló és lovas ábrázolásának valóságghűségét, művészi hitelét illeti. De a remek győri és trencséni Szent László fej se szigetelődött a fémdomborítás és az öntés céhproblémájává, hanem — felülemelkedve a mesterség szakmai korlátain — a szobrászattörténet emlékezetes állomásának minősült. Furcsa módon a török időkben megint megélnékvült az ötvösök ténykedése. Mint ahogy szó volt már róla, korábban a nemesfém kivitelére csak feldolgozott formában nyílt lehetőség, a határvidéki harcok, a katonai rajtaütések korában a könnyen szállítható kincsek tulajdonosukat hozzásegítették a vagyonmentéshez. A XVI–XVII. század ötvösművészetének bőségesen fellelhető emlékei nagyrészt tovább őrzik a gótika és a reneszánsz stílusjegyeit, helyenként törökös formák befogadására engednek következtetni. Barokkos megoldások elég későn, a XVII. század második felében, majd a XVIII. században jelentkeznek. De ez a helyzet a textilművészet, a bútorművesség esetében is. A városi épületek, templombelsők, kastélyok ugyancsak klasszicizáló hangulatot árasztanak, egyfajta provinciális későreneszánsz formanyelvet képviselnek.

A törökök által megszállt országrészben a felszabadítás után is fennmaradt számos közelkeleti stílusban emelt épület, mecset, dzsámi, minaret. A korabeli fémművesség (szelencék, kancsók, fegyverek, ivókészletek) és a kerámia körébe tartozó tárgyakban is lemérhető az iszlám műveltség hosszú magyarországi jelenléte. Ebben a vonatkozásban viszont még igen sok feltárni valójuk van a turkológusoknak.

Az ellenreformáció, az abszolutizmus művészete, a barokk csak elég későn terjedt el Magyarországon. Első jelentkezése a XVII. században a török nyomás enyhülésekor a Habsburgok ellenőrzése alatt álló területeken történt meg, általánosabb térhódítása a törökök kiűzése után következett be. A protestantizmus olyan erős gyökereket eresztett a keleti és északi országrészekben, hogy ott a barokknak inkább csak az ésszerűbb polgári változata honosodott meg. Legkiválóbb festői, Bogdány Jakab, Mányoki Ádám a szerényebb német-

alföldi műfajok művelésében értek el nemzetközi sikereket. Az a bizonyos reprezentatív monarchikus barokk stílus a XVIII. században lett uralkodó irányzattá Magyarországon, amikor a Habsburg-ház a törökűző háborúk során rombadőlt országban meggyorsította az újjáépítés ütemét. A bécsi udvarnak ugyanis ez az egy lehetősége maradt a gyarmatosításra, a rivális nyugat-európai hatalmaktól eltérően Ausztria nem juthatott ki az óceánok partjaihoz, nem tudott tengerentúli földrészeket kizsákmányolni.

Magyarország, pontosabban: a Habsburg birodalom magyar tartománya idegen érdekekből ugyan, de mégis megindult a gazdasági regenerálódás útján. Mária Terézia uralkodása alatt nagyszabású egyházi és világi építkezések kezdődtek, sok osztrák építész, festő, szobrász, stukkátor jött a magyar városokba, érseki, püspöki székhelyekre, arisztokraták birtokára, hogy palotákat, kastélyokat, templomokat, kolostorokat, középületeket emeljen, dekoráljon. Olyan kiváló mesterek működtek közre ezekben a munkálatokban, mint Franz Anton Maulpertsch, Georg Raphael Donner, Paul Troger, Johann Lucas Kracker, Franz Sigríst, kezük nyomát sok remekművű monumentális alkotás, freskó, emlékmű, oltár őrzi. A hazai mestereknek, a magyar festőknek, szobrászoknak szerényebb feladatokkal kellett megelégedniük, megfelelő szakmai képzettség nélkül csupán a szegényebb nemesség, az egyszerűbb polgárság megbízásaira számíthattak. Vidéki kúriákban az ősök portréit festették, mindössze falusi plébániák csinosításában vettek részt. A kőfaragók kálváriákat, sírköveket, országúti Krisztusokat, nepomuki Jánosokat szállítottak a vékonyabb pénzű megrendelőknek.

A magyar nemzeti képzőművészet az egymásnak ellentmondó gazdasági, politikai érdekek, az ellentétes erők harca közben alakult ki a XIX. század folyamán. A törökűző háborúk után bekövetkezett gyarmati elnyomás Magyarország fejlődését agrárjellegűvé korlátozta, ami Európa nemzeteinek nagy részéhez viszonyítva a kapitalizmus térhódítását lelassította. Az új osztály, a burzsoázia csak lassan és egyenetlenül nőtt önálló társadalmi erővé, s a nagybirtokos arisztokrácia mellett tulajdonképpen sohase, a XX. században se vált a politikai élet döntő tényezőjévé. A francia felvilágosodás és forradalom ugyan a magyar értelmiség körében is kiváltott egy felszabadító mozgalmat a XVIII. század legvégén, de a Habsburgok erőszakos szervei vérbefojtották az úgynevezett Martinovics-féle köztársasági összeesküvést, a polgári forradalom eszméinek terjesztésére összeállt csoport kezdeményezéseit. A magyar nemzeti irodalom ügyének szószólója, a nyelvújítás elindítója, a kulturális közélet fáradhatatlan szervezője, Kazinczy Ferenc — akinek karakteres márványarc-mása a tárlat egyik chef d'oeuvre-je volt — az összeesküvők ellen hozott ítélet következtében 2387 nap várfogságot szenvedett el.

A nemzeti függetlenség fogalma mást és mást jelentett az egyes társadalmi osztályok és rétegek számára, másként értelmezte ezt a főúr, a kisnemes, a polgár, a művész, az iparos, a jobbágy, a nincstelen. Az újkori magyar képző-

művészet jól tükrözte ezt az eltérő tartalmú hazafiságot a megrendelők, vásárlók és olykor az alkotó tehetségek felfogása szerint. Az előbb említett Kazinczy-portré mellett egy másik márványbűszk — ugyancsak Ferenczy István alkotása — Ürményi József országbíróát ábrázolja, azt a magas közjogi méltóságot, aki a Kazinczy Ferenc börtönbüntetésére vonatkozó ítéletet aláírta. Nem a szobrász opportunizmusa tette egymás mellé a két modellt, ők maguk is pályatársak voltak, fiatalon együtt végezték tanulmányaikat, idős korukban is baráti kapcsolat fűzte őket össze. Az utókor előtt ismeretessé vált egy levél, melyben Ürményi József — bocsánatkérések közepette — megmagyarázza Kazinczynak, miért kellett aláírnia az ítéletet, s egyben arra is utal, hogy ifjúságuk hajnalán együtt határozták el, az emberiség, a haza javáért fognak élni. Ürményi azonban igen gazdag volt, tekintélyes hivatali karriert futott be. Kazinczy a maga és felesége csekélyke vagyonából nagyon nehezen élt, ami pénz állt a házhoz, azt is az éledező kulturális élet szervezésére fordította. A módos arisztokraták között is akadt, aki alkotmányjogi reformokat követelt, bizonyos fokú önállóságot Magyarországnak, főként a nagybirtokosok gazdasági függetlenségének a biztosítására, ugyanakkor esetleges mecénás gesztusait külföldi mesterek irányában gyakorolta.

A nemzeti művészet csak akkor tudott gyökeret eresztetni a hazai talajba, amikor az új osztály, a polgárság már anyagilag és szellemileg olyan színvonalra emelkedett, hogy szükségesnek érezte a művészek pártolását, műalkotások készíttetését. Ez a polgárság összetételében, ideológiájában nem felelt meg a klasszikus nyugat-európai képletnek. Művelődésének megteremtésében elszegényedett nemesek, jobbágysorból származó papok, városi tisztviselők, értelmiségi pályákra került és különböző társadalmi rétegekből jött tehetségek játszották a főszerepet, a tőkés gazdálkodás általánossá válása csak közvetve érvényesült — s akkor is csak vontatottan — a művészetek történetében. A XIX. század első felének két nagy tehetségű magyar festője arra kényszerült, hogy külföldön biztosítson magának egzisztenciát. Idősebb Markó Károly Itáliában, Brocky Károly Angliában dolgozott, ért el tartós sikereket. Életük végéig mindketten megtartották kapcsolatukat hazájukkal, a pesti kiállításokon rendszeresen részt vettek, 1849 után a szabadságharc emigránsait őszinte hazafias érzéssel támogatták. Ferenczy István szobrászt végül is a polgárság képtelen volt eltartani, eleinte még az arisztokrácia segítségével néhány tervét megvalósíthatta, később az osztályérdekek polarizálódásával — amikor a polgárok, az értelmiségiek támogatására szorult — a nagyobb anyagi terhekkel járó szobrászat műveléséhez már elégtelennek bizonyultak a feltételek. Barabás Miklós festőművésznek sikerült először úgy alakítania a pályáját, hogy kisebb pénzű mecénások megrendeléseiből is fenn tudta tartani magát, portrékat festett nagy számban, mindig akadt annyi megbízója, hogy szerény tiszteletdíj mellett is tisztes életszínvonalat ért el.

Az 1848/49-es polgári forradalom és nemzeti szabadságharc előtti évti-

zedben a magyar festők már igyekeztek műveikben hangsúlyozni a sajátos helyi vonásokat. E téren többnyire csak a zsinóros öltönyök, a nemzetinek vélt öltözködés ábrázolásáig jutottak el, de néha az új embertípus: a költő, diák, forradalmár, színész, kézműves meg az új téma: a családi kör, szobabelső, hazai táj, parasztudvar is megjelent képeiken. Olykor már egy-egy életkép is készült a mindennapi jelenetekről. A politikai küzdelmek megélénkülése, a közéleti érdeklődés fokozódása megnövelte a grafika szerepét, az almanachok, folyóiratok illusztrálása, a karikatúrák csatasorba állítása, a nemzeti szabadság szószólóinak népszerűsítésére készült rézkarcok, acélmetszetek, kőrajzok sokszorosítása új feladatokat rótt a művészekre.

A magyar képzőművészek számára fordulatot jelentő óriási élmény volt a forradalom. Ettől nőtt nagykorúvá a magyar művészet, s egy öntudatra ébredt nemzet eszmevilágának méltó hordozója lett. A szabadságharc leverése után az osztrák császári zsarnokság hiába üldözte a hazafiakat, az ellenállás szellemét nem tudta megtörni, a magyar nép legkiválóbbjai továbbra is kitarítottak forradalmi céljaik mellett, köztük a festők és szobrászok is. Than Mór, Kovács Mihály, a szabadságharc hadifestői, történelmi tárgyú műveikben a régi harcok dicsőségét elevenítették fel. Madarász Viktor, aki alig felserdült ifjúként karddal a kezében végigküzdötte a szabadságharcot, a magyar történelmi festészet klasszikusa lett, a romantika szenvedélyes eszközeivel nyúlt a nemzeti függetlenség megrendítő tematikájához. Székely Bertalan tizennégy éves korában a helyszínen rajzolgatta egy honvédtábor életét, történelmi képei az aktuális ideológiai törekvésekhez szolgáltatottak érveket. Zichy Mihály — aki majd harminc éven át volt az orosz cár udvari festője — nagyméretű kompozíciójában pellengérre állította az uralkodók reakciós szent szövetségét, melynek segítségével eltiporták a magyar szabadság ügyét. Izsó Miklós „Búsuló juhász” című márványszobra az elnyomatás jelképévé általánosult, a nemzet közhangulatát fejezte ki.

A magyar kritikai realizmus nagy mestere, Munkácsy Mihály is a szabadságharc árvája volt. Szülei a bukás utáni megtorlások áldozatai lettek, ő mint apátlan-anyátlan fiú a proletárgyerekek sorsát élte végig, nehéz ifjúságának emlékeit dolgozta fel életművének legprogresszívebb megnyilatkozásaiban. Barátja, Paál László a tájfestészetet választotta műfajának, mégis a korabeli magyar közállapotokról vallott szakadatlanul. Képeinek mély szomorúsága, hibátlan festői realizmusa társadalmi közérzetet örökölt meg. Mészöly Géza tulajdonképpen vízpartokat festett, művei mindahányszor életképpé fejlődtek, a táji környezetben tulajdonképpen halászhajók, földművelők sorsáról adott szinte szociográfiai hűséggel megoldott beszámolót. A századforduló zsánerképeinek legsikerültebbjei, Révész Imre, Pataky László, Deák Ébner Lajos, Bihari Sándor, Mednyánszky László, Fényes Adolf művei ma már nélkülözhetetlenek akkor, hogyha a kor társadalmi problémáit életközelségből akarja tanulmányozni az utókor.

Századunk eseményei félreérthetetlené tették, hogy a nemzeti függetlenség ügyét, a nép érdekét csak a munkásosztály szervezett mozgalma képviselheti sikerrel. Az elmúlt hetven-nyolcvan esztendőben tehát, ha az emberi jogok hangsúlya, a tömegek anyagi és erkölcsi felszabadításának eszménye ihlette a jó művészeket, egyúttal a proletariátus történelmi hivatását is vállalniuk kellett. A XX. század a forradalmi változások hirdetőivé nevelte a tehetséges festők, grafikusok, szobrászok egész sorát. Lelkesítő fejezete a magyar művészet történetének azok működése, akik részt vettek a proletárpártok politikájának tudatosításában. Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság maga mellé tudta sorakoztatni a művészek legjavát, a magyarországi Vörös Hadsereg toborzó plakátjai ma is meggyőzően hirdetik az igazi tehetségek őszinte készségét arra, hogy képességeiket a forradalom szolgálatába állítsák. Pór Bertalan, Berény Róbert, Uitz Béla mozgalmi grafikai századunk művészetének klasszikus emlékei közé számíthatók.

A szocialista képzőművészet előzményeit, előfutárait ma különösen nagy becsben tartják a múzeumok, a tárlatlátogatók, mert példájukból az elkötelezettség, a pártosság alkotómódszere is megismerhető. Derkovits Gyula életművét Magyarországon teljes tisztelet övezi, képei azt példázzák, hogy a proletariátus a legkegyetlenebb ellenforradalmi terror közepette se hagyja el történelmi őrhelyét, nem tagadja meg a népszabadság egyetemes céljait, de még arra is van energiája, hogy sorai közül kinevelje a pártos művészet úttörőit, a marxista ideológia művészi megfogalmazóit. Dési Huber István, Mészáros László, Goldmann György és a Szocialista Képzőművészek Csoportja folytatta a korán elhunyt Derkovits Gyula szolgálatát. Az antifasiszta küzdelmek annak idején a művészeket is mozgósították, a hazaiak és az emigránsok egyaránt következetesen felléptek a hitlerista agresszió lelki mérgeivel szemben. Helytállásuk tanulsága ma se vesztette el időszerűségét. Érthető, hogy a szocializmus építői igen fogékonyak a művelődéstörténelem minden progresszív tradíciója iránt. A marxista — leninista kulturális politika az embereket érdeklődővé neveli a művészet múltja iránt, a közműveltség terjesztésében fokozott szerepet szán a műalkotás humanista tartalmának. A felszabadulás óta eltelt több mint negyedszázad lehetővé tette művészeknek és közönségnek, hogy szíve szerint foglalkozhassék a haladást tükröző művekkel, a művészet érzelemgazdag és elgondolkoztató törekvéseivel. Ezer év magyar képzőművészetének és iparművészetének tanulmányozása is meggyőző afelől, hogy a nép tehetségei hivatott rátermettséggel, elmélyült komolysággal teljesítették hivatásukat, a honfoglalás kora óta minden időben az igazság, szépség hirdetői voltak.

*

A magyar múzeumok, művészettörténészek többször lehetőséget kaptak már arra, hogy gyűjteményeik válogatott darabjait, kutatási területük értékeit

a Szovjetunióban bemutassák. Az ilyen időszak kiállítások hol nagyobb számú művel, hol intimebb méreteken és különböző összefüggések tanulmányozhatásával jó alkalmat adtak a szovjet közönségnek, szakembereknek, műbarátoknak, hogy megismerjék a magyar képzőművészet történetének újabb korszakait. Ezek a tárlatok eddig a XIX. és XX. századi anyagra szorítkoztak, az újkori fejlődést vázolták fel, vagy a mai művészek eredményeit sorakoztatták fel. Most volt az első eset, hogy a magyar művészetről — ezer esztendő összefüggéseiben — kaphattak vázlatos áttekintést a szovjet emberek, a festészet, szobrászat, grafika, iparművészet legjellegzetesebb törekvéseiről a magyarok Kárpát-medencében történt meglepedése idejétől a XX. század derekáig, szinte a mai napig terjedően.

A régi magyar művészet emlékeiből Moszkvában, Leningrádban ezúttal nyílt először kiállítás. A külföldi reneszánsz és barokk festészet remekeinek a cseréjére már volt példa, hiszen a Puskin Múzeum, az Ermitázs és a budapesti Szépművészeti Múzeum több olyan közös kiállítást szervezett — egyszer-egyszer a baráti országok más gyűjteményeivel, a drezdai Képtárral, a prágai Nemzeti Galériával is karöltve —, melyet azután a közreműködő intézmények mindegyikében külön-külön is bemutatnak. A messzi századok magyarországi műemlékeit viszont eddig csak a budapesti, esztergomi múzeumokban tanulmányozhatták a szovjet turisták, az ide utazott szakemberek, ezért minősíthető nagy jelentőségűnek „A magyar művészet ezer évének kincsei” című kiállítás, mely a magyar gyűjtemények féltett kincseit öt-hat hétre Moszkvában és Leningrádban is hozzáférhetővé tette az olyannyira érdeklődő szovjet tárlatlátogatóknak.

A kiállítás anyagának összeállítása alapos előkészítő munkát igényelt. Az országos művészeti múzeumok szakembereinek, az egyházi és magángyűjtemények kezelőinek, illetve tulajdonosainak széles körű, kollegiális együttműködésére volt szükség ahhoz, hogy megfelelő válogatásban lehessen ezer év remekeit bemutatni. A közreműködők felsorolása legyen egyúttal a köszönet kifejezésének szerény módja. Dienes István, Fodor István, Gerevich Lászlóné, Jakubik Anna, Voit Pál, Bodnár Éva, Szabó Katalin, Csap Erzsébet, Cs. Nagy Zsuzsa, N. Péntes Éva, Bükkhely Gáborné. A tudósok tevékenységét nagyszámú restaurátor szíves helytállása egészítette ki.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ: AZ ÓKOR NAGYJAI

Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 441 lap.

Szerző és kiadó jó érzékkel tapintott ki valamit, amit szinte már társadalmi igénynek lehetne nevezni. Elöljáróban erről kell néhány szót ejtenünk, mert Castiglione könyvének sikere kulturális életünknek a könyv tárgyán túlmenő, általánosabb jelenségére hívja fel a figyelmet. A grafikai ipar fejlődése a reprodukciós technika csaknem korlátlan lehetőségeihez ért el. E lehetőségekkel azonban egyelőre csak a méregdrága albumoknak a sznobizmusra számító és arra biztosan építő kiadása él, de nem él vele a művészeti és történeti ismeretterjesztés, amelynek végső fokon nemcsak a történeti tudat formálása, hanem az esztétikai, ízlésbeli nevelés is feladata lenne. Ez az ellentmondás kézzelfoghatóan nyilvánul meg C. L. könyvében: képeskönyv, s ezért beleillene az album-divat átlagproduktumainak sorába, ám szigorúan szakszerű, tény- és ismeretközlő törekvése, következetes elgondolásra épített ismeretterjesztő célja épp a kivitelén bosszulta meg magát: a nagy gonddal és sok utánjárással válogatott képanyag méltatlan nyomdatechnikai színvonalon kerül az olvasó elé. Csak a piac és a kultúra öröknek látszó párharcával magyarázható, hogy míg olyan képeskönyvek, amelyeknek rövid szöveges részét talán felkért szerzőik sem szánták elolvasásra, kápráztató technikai kivitelben jelennek meg, ellenben az igényes, ismeretterjesztésre őszintén törekvő művek illusztrációs anyagának nyomdai visszaadása mellékes feladattá válik. C. L. könyvének képanyaga még retusálástól sem megkímélt igénytelen kivitelében is érezteti, hogy a történelem tárgyi emlékei milyen lehetőségeket kínálnak a tudományos ismeretterjesztés számára. A könyv sikerét képeskönyv volta ellenére sem azoknak a köröknek köszönheti, amelyek az album-divat létrehozói és fenntartói. Az igénytelen kivitel és a viszonylag alacsony ár együttesen cáfolja ezt, a siker pedig azt bizonyítja, hogy a könyv igényt elégít ki. Ez az igény két tendenciára vezethető vissza. Először arra, hogy az ókori történet és kultúra aggasztó méretű kiszorítása az oktatásból együtt jár az ókor értékei, sőt gyakran pusztá kuriózumai iránti fokozódó érdeklődéssel. Már-már az az érzésünk, hogy valamiféle természetes opposíció nyilvánul meg ebben; mintha az antikvitással foglalkozó eredeti és fordított művek, különösen pedig az antik irodalom fordításainak gyakran bestsellerekéhez fogható sikerét a tiltott dolgok iránti érdeklődés okozná. Könyvkiadásunk ezzel olykor már ügyesen számol; ideje,

hogy iskola-, tudomány- és kultúrpolitikánk is számot vessen vele. Másodszor: a történelmi ismeretterjesztésnek túl kell lépnie a brosúraszerűen elvont, de célja szerint nem ismereteket közlő régivágású „népszerűsítésen”. Érettebb és kritikusabb olvasóközönség nőtt fel, amelyet nem elégít ki a leereszkedő kioktatás és az elméletieskedő, csak végkövetkeztetéseket szintetizáló fejtegetés. Már meglevő elméleti alapjaihoz vagy épp problémáihoz nem kinyilatkoztatást, hanem megbízható tényközlést és több ismeretet követel. A természettudomány ezt a maga területén már felismerte, hiszen az elmúlt évtizedek robbanásszerű fejlődésével az ismeretterjesztésnek is lépést kellett tartania; a társadalomtudományok nem annyira látványos, de gyökeres átformálódása inkább a magas szintű általánosításokban jelentkezett, a tények tárolását nagyvonalúan átengedte a helytörténeti aprómunkának, a pozitívizmus avuló adatfeldolgozásainak és az utóvédharcokat folytató „segédtudományoknak”. Mementóként kell értékelnünk, hogy pl. a maga korában érdemes, de elavult Pecz-féle Ókori Lexikon (1902) az antikvár forgalomban csillagászati áron kel el, és hogy a pozitívizmus, a nacionalizmus vagy a szellemtörténet jegyében fogant számos munka a könyvpiac keresett ritkaságai közé tartozik pusztán azért, mert a bennük foglalt gazdag tényanyag másutt nem érhető el.

Az „Ókor Nagyjai” mint képeskönyv, mint az ókort sokoldalúan bemutató ismeretterjesztő munka és mint gazdag tényanyagot nyújtó történeti áttekintés egyaránt igényt hivatott kielégíteni. A vállalkozás azonban komplexitásával külön figyelmet érdemel: művészettörténet, ikonográfia, szemelvénygyűjtemény és biográfia-sorozat egyszerre. Ezt a komplexitást eredeti koncepcióra építve valósítja meg: az ókori történet és kultúra nagyjainak hiteles portréin keresztül egyszerre vezet be az ókori portréművészet történetébe és az ikonográfiai kutatás módszerébe, miközben a „nagyok” tömör, címszerű jellemzéseiből voltaképpen az ókor politikai és művelődési történetének vázlata is összeállhat.

A bő bevezetés az ókori portré történetének néhol talán nagyon is elvont összefoglalására és az ikonográfiai módszerek ismertetésére szorítkozik, minden mást átenged a százhatvan „nagy” portréjához csatolt s épp az elvontságot kerülő, részletező előadásmódja következtében vonzó leírásoknak. Folyamatos végigolvasásra csak a bevezetés van szánva, az olvasó megkapja belőle mindazt a lényeges esztétikai fogózópontot, amely szükséges a százhatvan képmásnak mint egyénábrázolásnak, műalkotásnak és a „társadalom önkifejezésének” értékeléséhez és élvezetéhez. Ami az ókori emberábrázolás történetének megértését és az idevágó emlékek azonosításának módszereit illeti, C. L. a feladatot hiánytalanul oldotta meg. Az elvi szintű összegezést konkrét példák hosszú sora illusztrálja úgy, hogy az olvasó észrevétlenül kapcsolódik bele az elvi összegezés egyedi bizonyítékainak felkutatásába és fordítva, az egyedi példákat maga fogja elhelyezni az összképben. Az olvasó ilyen aktív részvétele természetesen csak akkor valósulhat meg, ha az ábrázolt ember beszédes fizi-

ognómiáján túl is mond valamit, azaz ha ismert, számunkra is megfogható egyéniség. C. L. ezért jó érzékkel ellenállt annak a csábításnak, amit a görög és különösen a római portrészobrászat nagy korszakának emlékei jelentenek. Az, hogy a 160 portréből mintegy száz mégis e korszakból való, könnyen érthető aránytalanság, hiszen e korszakok adták a mi szemünkben is „nagy” ókoriak többségét. Mégis ezen a ponton érezzük a koncepció buktatóit, amelyeknek különben C. L. is tudatában van. „A célt túlságosan magasra tűztük ki” a írja az előszóban. A 160 „nagy” összeválogatását illetően valóban úgy érezzük, hogy épp az igényes elgondoláshoz való következetes ragaszkodás korlátozta a könyv anyagának gazdagságát és sokoldalúságát. Az ókor nagyjainak hiteles ábrázolásai mint koncepció, olyan kettős korlátot állított, amelyet egyes kivételes esetekben épp e koncepció érdekében kellett volna áttörni. Az alapvető nehézség a tárgy természetéből adódik. Vannak korszakos fordulópontok, amelyeknek még vezéralakjairól sem maradt ránk hiteles képmás, és vannak korszakok, amelyeknek másodrendű csillagai is remek portrékon őrződtek meg. Többértelmű osztályozási kritérium maga a nagyság is. Nem minden nagy egyéniség „nagy” a mi szemünkben is; akár azért, mert amit képviselt, átmeneti érvényű volt, akár pedig azért, mert emléke elhalt. Az ókori kelet sok igazán nagy alakját az elmúlt évszázad kutatása ismertette meg velünk, s ez a folyamat az archaeológia mai fejlődése láttán csaknem végtelennek ígérkezik. E folyamatnak mi még csak az elején vagyunk. A gyakran fájdalmasan nagy hézagokat C. L. többféleképp igyekezett áthidalni, de megoldásai nem mindig megnyugtatóak. Egyrészt azért, mert egyes termékenynek ígérkező megoldásokat csak ritkán, bátortalanul alkalmazott, másrészt meg azért, mert maga a megoldás kétes értékű: a „hiteles” képmásokhoz való ragaszkodás következtében az ábrázolt személynél sok évszázaddal később létrejött képzeleti portrékat is felvonultatott, de csak ritkán helyettesítette egy jelentős személy hiányzó képmását egy egykorú más személy típusportréjával. Épp a típus, nem pedig az egyéniség sok korban kötelező ábrázolása tette volna lehetővé azt, hogy a helyettesítés lehetőségével többször is éljen, ami által több jelentős, de a könyvben alig képviselt korszakról és területről is egyenértékű jellemző képet nyújthatott volna.

Természetes, hogy minden válogatás az antológiák szubjektivizmusának veszélyével jár, különösen C. L. könyve esetében, amikor a válogatás nemcsak a személyek és ábrázolások két szempontjából eshet ebbe a hibába, hanem a még tárgyalandó forrás-szemelvények szempontjából is. C. L. elismerésre méltó fegyelemmel és történeti szempontjainak kiegyensúlyozott alkalmazásával elérte, hogy a válogatás csak annyira legyen szubjektív, amennyire ez minden válogatásnál elengedhetetlen. Személytelen csak corpus vagy kimerítő forrásközlés lehet. A szubjektív elem létjogosultságát el nem ismerve, de létét nem tagadva (C. L. találó megfogalmazását idézve) a magunk szubjektív ítélete szerint felvettük volna az anyagba Domitianust (Braccio Nuovo büsztje), a

tetrarchia többi császárárt (pl. a velencei porfír-csoport), Valentinianust (talán egy aranymedaillonon), a korai keresztények közül Hippolytost (Laterán) és természetesen Jézust is, akinek történetisége éppoly meddő viták tárgya, mint a válogatásban joggal szereplő Homéroszé; az ókori kelet „nagyjai” közül Lugalkisalsit, Varpalvasht (ivrizi relief) és I. Sargon kétes attribúciójú, ám annál jellemzőbb ninivei bronzfejét. C. L. liberálisabb volt a klasszikus ókor attribúciói esetében (pl. Kratés, Menippos, Vergilius, Symmachus), mint az ókori kelet uralkodóinál, aminek következtében az i. e. 2. évezred szegényes és egyoldalúan egyiptomi sorozattal van képviselve. A biztos attribúciójú képmások hiányát, mint mondtuk, könnyen lehetett volna típusokkal pótolni; ennek módját Hiram esetében maga C. L. mutatta meg. Néhány indokolt esetben a típusok felvonultatásával jelentős gazdagodást lehetett volna elérni (Dudu vagy Ebih-il, a mykénéi aranymaszkok, Alaça Hüyük királyi párja, az elchei nő, az etruszk művészet néhány portréja, későantik előkelőségek stb.). Nem lett volna ez a koncepciót megtörő következtelenség, hanem egy olyan engedmény, amelyet az azonosítható portrék gazdag sorozatával rendelkező klasszikus korokban amúgy sem kellett volna alkalmazni, csupán a periferikus korokban. A klasszikus korokban sok kevésbé „nagy” is szerepel, remek megjelenítésükkel maradéktalanul indokolhatóan (Hermarchos, Aratos, I. Attalos, Aischinés). A „hiteles” portrékhoz való túlzott ragaszkodás vitatható következményének érzem Imhotep, Dávid, Salamon vagy az első Brutus évszázadokkal, sőt évezredekkel későbbi képzeleti képmásainak szerepeltetését: Imhotepet annyi idő választja el budapesti szobrocskájától, mint Augustus korát tőlünk. Salamon későantik ábrázolása a későantik uralkodó típusát mutatja be, de nem jellemző Salamon királyra. Semmitmondóak a kontorniát-portrék, amelyeknek irodalmi sorozatából C. L. jó érzékről tanúskodva csak mértéktartóan merített. Mindezek a kifogásolható esetek a bemutatott „nagyok” kis töredékét alkotják. A könyvet alapvetően jellemző többség biztos történeti érzékkel és fölényes ikonográfiai ismeretekkel, imponáló anyagismerettel történt válogatásról tanúskodik.

Az antológiák szubjektivizmusát vethetném még egy – nem kevésbé szubjektíven hangzó – szempontból C. L. szemére akkor, amikor a magam részéről egyes „nagyokat” más portrén láttam volna szívesebben: Traianust az ostiain, Marcus Aureliust lovasszobrán és egy népies büsztön, Sahrpurt és Valerianust a párizsi cameo, Ekhnatont és feleségét portrébüsztön. Jó gondolat volt néhány népies uralkodó-ábrázolás felvétele a gyűjteménybe (pl. Septimius Severus és családja), de ezzel a fogással többször is élni lehetett volna (pl. Marcus Aurelius, vö. Fronto ad Marcum Caes. IV 12,4, vagy Constantinus), már csak azért is, mert a bevezetőben is tárgyalt provinciális prostréművészetet így lehetett volna a legjobban bemutatni. Ilyen esetekben indokolt lett volna egy hivatalos és egy népi ábrázolás együttes bemutatása, akár két oldalon is (a két oldalas bemutatást kapottak válogatásában – Aischylos, Pindaros,

Sophocles, Horatius, Traianus — valószínűleg nem érvényesült külön szempont). A provinciális plasztika lehetőséget adott volna legalább egy császárkori hivatalnok-arisztokrata bemutatására is (pl. Claudius Paternus Celementianus virunumi büsztje).

Nem volt könnyű feladat a képekhez csatolt biográfiák kiegyensúlyozott megfogalmazása. Meg kellett birkózni itt azzal a természetes adottsággal, hogy az igazán fontosakról gyakran jóval kevesebbet tudunk, mint a kevésbé fontosakról. C. L. a nehéz feladatot jól oldotta meg. Csak ritkán találunk bántó aránytalanságot hosszan jellemzett másodrendűek és rövidebben jellemzett nagyok között (pl. Septimius Severus és Alexander). Ez abból is adódik, hogy néha egy jelentéktelen emberről számos jellemző anekdota maradt fenn.

Az antik irodalom töredékes hagyományozottsága folytán nem lehetett következetes a forrás-szemelvények összeválogatása. Mintha azonban C. L. itt túlságosan is engedett volna a közkeletűbb, de nem mindig értékes információkat nyújtó irodalmi művek csábításának. Természetes, hogy „a klasszikus ókor foglalatá”, Plutarchos, kimeríthetetlen forrás, amiből gyakran kell meríteni. Néhány esetben azonban mellőzhető lett volna (pl. Periklés). Ugyanez vonatkozik Diogenés Laertiosra, akivel szemben pl. Platón többször előnyben lehetett volna részesíteni. Mindkét említett szerző már azt a közhellyé vált képet festi, amely néhány portréban is megfogható, s amire C. L. rá is mutat; idézésük ilyen esetekben igazán indokolt. Többször lehetett volna az ellentétes forrásadatok szembeállításával élni. A *Historia Augusta* semmitmondó vagy épp koholt adatainál a *breviariumok* tömör jellemzéseit alkalmasabbaknak ítélném. Végül: az idézetek hol a biográfiát illusztrálják, hol csak az ikonográfiai kutatás támpontjául szolgáló habitus-leírást tartalmaznak. Ez tanulságos lehet akkor, ha a személy külsejének leírása mellett következetesen fel lennének vonultatva pregnáns jellemzések is, de pl. Tiberius megjelenésének suetoniusi leírása mellé odakíváncozott volna egy tacitusi részlet is. Voltaképpen minden idézet indokoltan szerepel, a válogatás összességében mégis ötlet-szerűen hat.

Tartalmához képest méltatlanul szerényen, a lapok alján húzódnak meg a portrék leírásai, amelyekben C. L. az antik művészet és ikonográfia biztoskezü és hivatott értőjének bizonyul. Beleérző, egyéniséglátó leírásai a portrékat a történeti forrás rangjára emelik; megmutatják, hogy mi az a többlet, amivel a művészeti emlékek avatott elemzése a történelem megismeréséhez hozzájárul. A lendületesen megírt rövid értékelések a mellettük levő képpel való összevetés útján mindig hiteleseknek bizonyulnak. Szubjektív belemagyarázást nem érezni; egyedül Tissaphernes és Tigranes lényegében azonos jellegű éremképeinek leírását kellett volna — már csak a hasonlóság kidomborítása miatt is egyeztetni.

Bizonyára egyetlen olvasó sem fogja szaktudományos fontoskodásnak érezni a portré-leírások muzeográfiai és méretadatait, inkább hasznos tám-

pontnak veszi, mint ahogyan a könyv végén található nyolcrészes mutató is a könyv vonzóerejét fokozza megbízható adatszerűségével. A könyvet az az igényes ismeretterjesztő törekvés jellemzi, hogy ne csak futólagos lektűr-élményt nyújtson, hanem az ismeretterjesztés szintjén kézikönyvvé is váljék. Több szempontból is: hat évtizede nem jelent meg magyar nyelven az antik portréművészetéről számottevő feldolgozás, de hiányzott az egész ókori művészettörténetbe ágyazott portré-történet is. A külföldre utazó kényelmesen utánanézhethet annak, hogy melyik emléket hol láthatja. Bevezet a könyv a legnagyobb múltú régészeti kutatási ág, az ókori kelet és a klasszika archaeológia néhány fontos, más kutatási ágak számára is példamutató módszerébe, amelyet szinte a gyakorlatban, alkalmazás közben érzékeltet. A régészetet népszerűsítő munkák szenzációt és kuriózumot kidomborító, sajnos gyakori tendenciáival ellentétben a régészetet mint tudományt és módszert teszi hozzáférhetővé és érthetővé a távolállók előtt. C. L. reméli, hogy az olvasó „nem fogadja sem túlzott bizalommal, sem oktalan bizalmatlansággal” egy kutatási módszer eredményeinek bemutatását. Olyan módszer ez, amelynek a múlt megismerésében egyre nagyobb szerep jut. Módszereket érzékeltető, a lehetőségeket és korlátokat egyaránt szabatosan bemutató adatszerű ismeretterjesztésre vállalkozott a szerző; szemlátomást erre van a társadalomtudományokban is szükség.

Mócsy András

ORMOS MÁRIA: FRANCIAORSZÁG ÉS A KELETI BIZTONSÁG. 1931—1936

Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 453 l.

Minden vállalkozást, amely az egyetemes történet köréből meríti tárgyát, és ily módon hozzájárulást jelent nemzeti történelmünk európai látásmódjának erősödéséhez-terjedéséhez, örömmel kell üdvözlönnünk. Kiváltképp indokolt ez az örömezzet, ha olyan, feladatát magas színvonalon megoldó, rangos alkotást kapunk kézhez, mint Ormos Máriának a biztonsági politika 1931 és 1936 közötti történetét feldolgozó diplomáciatörténeti munkáját.

Minthogy társadalmi, gazdasági, politikai és etnikai okokból egyaránt Középkelet-Európa volt az öreg kontinens gyenge pontja; szerződések kéllőképp nem védték, ellenben a támadásoknak ez volt a várható iránya, ezért a biztonság kérdése lényegében Kelet-Európa biztonságát, a keleti biztonságot kellett hogy jelentse. Másfelől Franciaország volt az egyetlen tőkés nagyhatalom, amelynek politikusai-diplomatái a tárgyalt időszak túlnyomó részében a biztonsági politika tudatos hívének vallották magukat. Ezért a könyv középpontjába azok a törekvések kerültek, amelyek e régió országai kölcsönös segítségi rendszerének kiépítésére irányultak. Ugyanakkor természetesen a tárgyalás során e kérdések nem a maguk absztrakt magányosságában jelennek meg. A szerző számba veszi egyrészt a kelet-európai országok között feszítő ellentéteket, elemzi a francia politika ellentmondásait, Nagy-Britannia európai egyensúly-politikájának hatását, megrajzolja a Szovjetunió törekvéseit, és árnyaltan ábrázolja az agresszív erők stratégiáját és taktikáját; azt a birkózást, amely a harmincas évek második felében az utóbbiak győzelmét hozta meg.

A könyv bevezetője — az eddigi szakirodalom alapján — a Duna-medence I. világháborút követő politikai, majd gazdasági helyzetét összegezi, és vizsgálja a gazdasági válság itt érződő hatását.

Az első fejezet a Dunamenti országok gazdasági problémájának megoldására igyekvő tervezeteket veszi sorra. Briand Pán-Európa elképzelése is e szempontból kap jelentőséget a könyv lapjain. Röviden értesülünk a francia, olasz és német oldalról kezdeményezett preferenciális kísérletekről, majd a közép-kelet-európai status quo megbontása szempontjából nem csekély jelentőségű revizionizmus, ill. az Anschluss-kérdés tárgyalása már kéllő alapot kölcsönöz az 1931 tavaszán felvetett német-osztrák vámuniós elképzelés, ill.

annak visszhangja elemzéséhez. Jóllehet a félreérthetetlen szándékú tervet a franciáknak még sikerült visszaverniük, a szerző kifejezést ad azon véleményének, amely szerint az európai politikában bekövetkezett fordulat kezdetét ezen a ponton kell keresni (67.). E felfogást alátámasztani látszik az, hogy Benes csehszlovák—magyar—osztrák vámszövetségi javaslata, Anglia vámuniós terve, a Tardieu-terv, majd a Herriot-féle rendezési terv mindmegannyi kudarcra ítélt próbálkozás a Dunamenti országok katasztrofális gazdasági helyzetének stabilizálására, politikai kapcsolatainak rendezésére, lényegében a status quo fenntartására. Összhatásában a kudarcok alaposan megtépázták a francia nagyhatalom kelet-európai befolyását, és általában az elzárkózó, diktatúrára törő nacionalista erőknél kedveztek.

A második fejezet azt a periódust tárgyalja, amikor Hitler várható, majd tényleges hatalomra jutása mint árnyék borult Európára, és a francia „biztonsági” politika — hiszen a húszas években a torz, igazságtalan, saját elveit is sértő, imperialista békerendszer védelmezése Európában elsősorban a francia hegemonia védelmezését jelentette — valóban biztonsági politikává vált, amelyik az újabb világháború kirobbantásával szemben a békét védelmezte, a Szovjetunióhoz való közeledést, a békét óhajtó erők összefogását jelentette. Az 1933-ban megkötött négyhatalmi paktum lényegében békés revízióra való törekvést jelentett, és ekképpen München előképének lehet tekinteni. Hogy ekkor még Münchenre nem került sor, az a nemzetközi helyzet akkori alakulásából, a németek viszonylagos gyengeségéből fakadt. Ezzel szemben a francia—szovjet közeledés többek mellett azt is eredményezte, hogy a Szovjetunió megjelent az európai diplomácia porondján, az 1934-ben megkötött két londoni paktum pedig komoly diplomáciai győzelmét jelentette.

A harmadik fejezet által vizsgált periódus idején következik be Németországnak a Népszövetségből és a Leszerelési Konferenciából való kilépése, korlátlan fegyverkezési hajszájának a megindulása; a Duna-medence országaiiban már korábban szerzett pozícióinak jelentős megszilárdulása. A magára maradt és a gazdasági válság depressziójával még jócskán küzdő Franciaország számára hatékony védelmet csak a Szovjetunióval való politikai és katonai szövetség létrehozása jelenthetett. Barthounak a Keleti Locarno megteremtésére irányuló politikája e felismerésen nyugodott. A terv irreális voltával nemcsak propagálója, de Ormos Mária is teljesen tisztában van, és ezért azt lényegében a francia—szovjet szerződést előkészítő taktikai manővernek minősíti. Marseille ismert eseménye azonban ennek a politikának egyelőre végét vetett.

A befejező negyedik fejezet a Laval-féle olasz—francia—angol antant megteremtésére irányuló politikáról szól, amelyet legfőbb belső ellentmondása, a status quo-revízió ellentét eleve kudarcra ítélt. Az abesszíniai kaland hatása azután megtette a magáét. Olaszország rohamosan közeledett Németországhoz, Anglia pedig egyre messzebb jutott a németek „kiengesztelését” célzó

politikájában. Kelet-Európában egyre döntőbb lett a német befolyás, többek mellett azért is, mert erre az időre a német militarizmussal szemben a francia hadsereg védelmében már nemigen lehetett bízni. Ebben a szituációban — 1936 márciusában — Németország meg merte kockáztatni a Rajna-vidék megszállását. Az akció sikeres végrehajtása pedig egyúttal azt is jelentette — mondja Ormos Mária —, hogy „a kérdés érdemileg eldőlt” (9.). A Lengyelország megtámadásáig tartó időszak már csak a szövetségi rendszerek összeomlásának időszaka.

A nagyobbik részében szép értekező stílusban megírt, több helyütt szellemes, az iróniát sem nélkülöző könyv első helyen említésre méltó erényének a szerző azon — tudatosnak érzett — törekvését tartjuk, hogy az eseményeket, az azokat életrekelő okokat, az újabb összefüggések okává váló okozatokat *tényleg* a maguk *dialektikájában* vizsgálja és láttatja. Nem bizonyítására, csupán szemléltetésére idézünk ide megállapításaiból, következtetéseiből néhányat: az első világháború, majd a nagy gazdasági válság hatása nagy lökést jelentett az egyes nemzeti piacok megszervezésében és állami irányításában, ellenben nemzetközileg az elzárkózást, a rendezetlenséget mozdította elő. Az európai integráció gondolatát a valóság vetette fel, ugyanakkor e realitás tette annak megoldását lehetetlenné. Ugyancsak a gazdasági krízis következtében irányult egyre inkább a figyelem a Duna-medence gyengeségére, de fontosságára is. A válság sújtotta Németország kormánya nem megerősödése, ellenkezőleg: meggyengülése miatt maradhatott a helyén. A válság kényszerítő hatása alatt a Tardieu-terv meghirdetése szerencsés időponthban következett be, a már jelentős ellenerőt kifejtő német—olasz összefogás következtében azonban már elkésett volt. A náci politika — amely egyszerre jelentett folytonosságot és fordulatot is a weimari Németország politikájához képest — külpolitikai sikereit tudatossága mellett „öntudatlansága”, hihetetlenül kalandor vakmerősége segítette elő. Barthou 1934-ben folytatott külpolitikája sikereket ugyan igen, de eredményt nem tudott elérni. A Keleti Locarno tervének hangsúlyozásával Barthou a Szovjetunióval való szövetséget kívánta megvalósítani, Laval számára ellenben az éppen e szövetség elszabotálására volt alkalmas eszköz. Anglia a harmincas években folytatott politikájával azt mozdította elő, amit fő célja volt elkerülni: a háborút (37., 46., 52., 61., 124., 178., 223., 316., 338., 372.).

E történelmi látásmód adja meg az alapját az egymást követő példás elemzéseknek csakúgy, mint az elterjedt vagy csak kialakult helytelen nézeteket-megállapításokat cáfoló fejtegetéseknek, és nyújt lehetőséget arra, hogy a számba vett anyag alapján újszerű vagy éppen új eredményekkel gyarapítsa a kérdés *nemzetközi* szakirodalmát.

Így, amikor Ormos Mária elemzi a gazdasági válság iparban okozott pusztításait, nem elégszik meg azzal, hogy az egyes országok ipari termelésének visszazuhanását jelző indexszámokat felsorolja, hanem arra is rámutat,

hogy a produktumcsökkenés volumene a fejlett ország — Csehszlovákia — esetében még ennél is súlyosabb, hiszen nagyobb terméstméretet jelent, mint több agrárállam együttes ipari produktumát. A német-osztrák vámuniós terv bejelentése után kialakult helyzetet ismertetve kiemeli, hogy a Quai D'Orsay számára nem az volt a fő probléma, hogy nem tudják a vámszerződést meggátolni, hanem az, amit egyre világosabban láttak: „az általa kiváltott új szituációt nem lehet felszámolni, a megtörténtekeket nem lehet meg nem történtekeké tenni. Az Anschluss réme, éppen amikor eltűnni hitték, most valóban megjelent”. Benes csehszlovák—magyar—osztrák vámszövetségi javaslatának elemzéséből kiderül, hogy az a Közép-Kelet-Európából való bizonyos fokú francia visszavonulás után is megmaradó francia jelenlétet is tükrözi. A két londoni paktum keletkezésének, lényegének és jelentőségének elmondása; a versailles-i békerendszerről alkotott szovjet felfogás árnyalt bemutatása; az „öncélú” lengyel külpolitika irrealitásának és ugyanakkor reális hatásának az ábrázolása; a lengyel—német meg nem támadási szerződés megint csak összetett elemzése az, hogy jöllehet az adott pillanatban bizonyos megnyugvást tényleg jelentett Lengyelországnak, mégis elsősorban német sikerként értékelendő; a római hármass egyezmény viszonylag kedvező fogadtatása mögött a paktum benső ellentéteinek, következőleg vérszegény voltának felmutatása — mind-megannyi szép példája az egzaktásra törekvő elemző történeti módszernek (39., 70., 89., 225—229., 231., 271—279., 281—291.).

A téma feldolgozása során természetesen az eddigi szakirodalom eredményeit nemcsak felhasználni, de több helyütt korrigálni is kellett. Ormos Mária meggyőzően hívja fel a figyelmet arra, hogy a jóvátételi összegek viszonylag csekély mérvű törlesztése ellenére maga a jóvátételi elv mind a jóvátételt élvező országok államháztartásában, mind pedig a nemzetközi pénzügyi rendszerben lényeges szerepet játszott. A náciizmus céltudatosan agresszív irányvonalának már a hatalom megragadásának idején való kialakultságát eltérő mértékben, de több polgári történész kétségbe vonja. Közülük a szerző leginkább Taylor és Broszat felfogását tartja vitára érdemesnek. Nem maradhatak bíráló szó nélkül azok a nézetek sem, amelyek a négyhatalmi paktumot diplomáciai tevékenységével paralizáló francia politikát a háború elkerülése utolsó nagy lehetőségének keresztezésével vádolják meg. Az 1934. április 17-i francia válaszjegyzéket is többen súlyos taktikai hibának tartják, mondván, hogy az szabadjárá engedte a német fegyverkezést. Valójában ekkor már Franciaország nem volt abban a helyzetben, hogy a német fegyverkezést tárgyalások révén meggátolhassa, a szakítással viszont megindult a biztonságát legjobban garantáló szovjet szövetség felé vezető úton. A lengyel—német meg nem támadási szerződés kapcsán kialakult ismert felfogás: ti., hogy Lengyelország ekkor csatlakozott Németország szovjetellenes politikájához, sem állja meg ebben a formában a helyét. Hiszen Pilsudski politikája kezdettől fogva szovjetellenes volt, másrészt „a lengyel—német együttműködés végül első-

sorban azon bukott meg, hogy a lengyel kormány nem volt hajlandó csatlakozni a szovjetellenes háború koncepciójához". Barthou 1934-es politikáját irreálisnak bélyegző nézetekkel szemben csakúgy, mint azzal a felfogással szemben, amely úgy látja, hogy Laval elvetette a keleti paktum gondolatát; vagy az 1935-ös stresai konferencián németellenes koalíció kialakulását látó állásponttal szemben Ormos Máriának megvannak a maga jól megalapozott ellenérvei (127–128., 176–179., 222–224., 269–270., 277., 294., 337–338., 371.).

A hibásnak jelzett nézetek pozitív cáfolata már önmagában új megállapítások-következtetések megszületését jelenti. Ezen túlmenően utalni szeretnénk egyrészt a francia–szovjet közeledés szovjet vonatkozásainak bemutatására, arra a harcra, amelyet Litvinov vívott az angol–francia orientáció elfogadtatásáért. Másrészt a Rajna-vidék remilitarizálásával kapcsolatban arra, hogy Ormos a fasizmus ragadozó törekvéseit nem önmagában, ill. a nyugati hatalmak megbékélési politikájával összefüggésben ábrázolja csupán, hanem rámutat arra is, hogy a szovjet–francia egyezmény – legalábbis lehetőségében – mennyire veszélyes volt a német törekvésekre. Tehát nemcsak arról van szó, hogy a Szovjetunió európai jelenléte mennyiben volt alkalmas a német fasizmus előretörésének meggátlására, hanem arról is, hogy ez a francia–szovjet politika a locarnói szerződés szellemével – amennyiben az a német terjeszkedést Kelet felé terelte – valóban ellentétes volt. Ugyancsak újszerűnek érezzük a magyar külpolitika környező országokra és főképpen Mussolinire gyakorolt hatásának a megmutatását. Abból a szempontból, hogy az egyetemestörténeti látásmód nemcsak nemzeti történelmünknek az egyetemes összefüggésekbe való mind teljesebb beágyazását igényli (bár elsősorban természetesen ezt), hanem azt is, hogy ezen nagy összefüggések tanulmányozásánál ne feledkezzünk meg a magyar történelem – e tárgykörben inkább negatív – kihatásairól. Például: Gömbös hatalomra jutása „bázist adott Mussolininek saját revizionista koncepciójának erőteljesebb meghirdetésére” (165–170., 404., 149.).

Természetesen a kezünkben levő könyv sem teljesen hibamentes. A munka imponáló mennyiségű forrásanyagot hasznosít. Ellenben a források zömét az Országos Levéltárban őrzött külügyi iratok teszik ki olyannyira, hogy az értékezés első harmadában jószerével elvétve sem lehet nem magyar eredetű forrásra való hivatkozásra bukkanni.

A hivatkozások feltüntetése nem külön-külön, hanem egy-egy bokrba összegyűjtve történik. Az anyagkezelés ezen módját a szokásosnál jóval bőségesebb felhasználásuk kényszerítette ki. A megoldás fogyatékosága azonban az, hogy az egyes témakörökön belül eléggé nehézkes dolog az egyes részmegállapítások megalapozottságát bizonyító dokumentumokat fellelni, „azonosítani”.

Tartalmilag a fő kérdés az, hogy vajon a Rajna-vidék megszállása a biz-

tonság kérdését érdemben tényleg eldöntötte-e. Mint arra a monográfia alapját képező kandidátusi disszertáció vitájakor utalás történt, számos olyan szempont van, amely a problémát bonyolultabbá teszi. Ezért a könyvben erre vonatkozóan kifejtett felfogás inkább hipotetikusnak tűnik, annál is inkább, hiszen Ormos Mária szavaival élve értekezése „mind az általános európai viszonyok, mind közvetlen tárgya feltárásában is csak közelítésnek tekinthető” (9.).

Túlzásnak véljük — a jegyzetelés sem támasztja alá — azt a megállapítást, hogy Csehszlovákiának a Magyarországgal való megegyezésre irányuló ajánlatai „ügyszólván állandóan napirenden” lettek volna (21.). Nem nagyon meggyőző az sem, hogy Benes majd két évtizeden keresztül a „helyzet részleteinek pontatlan felmérése” miatt tett kisszerű ajánlatokat Magyarország felé (90.). Ha volt is ennek szerepe, nem ezt véljük a döntő mozzanatnak. Viszont mivel Benes tudta, hogy a magyar vezetők mennyire az integer Magyarország talaján álltak, nyugodtan tehetette meg ajánlatait, és számíthatott azok hangulatkeltő hatására.

Nem tagadva, hogy a két világháború közötti magyarországi iparfejlődés meglehetősen lassú és ellentmondásokkal terhes volt, de akkor sem beszélhetünk „igen-igen apró” lépésről akkor, ha másfelől megállapítást nyer, hogy „a korábban agrár Magyarország agráripari átalakulásáról beszélhetünk” (29.).

Ezek az észrevételek azonban érdemben nem változtatnak az általános értékelésen. Ez pedig azt is jelenti, hogy a szerző nélkülözhetetlen alkotással gazdagította történeti irodalmunkat.

Prütz Pál

A Tudományos Minősítő Bizottság életéből

SZÜCS JENŐ „A GENTILIZMUS.
— A BARBÁR ETNIKAI TUDAT KÉRDÉSE”
C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK
1972. FEBRUÁR 28-I NYILVÁNOS VITÁJA

Székely György elnök az ülést megnyitja. Bejelenti a nyilvános vitát, és közli a TMB által kiküldött bírálóbizottság névsorát. Közli, hogy a munkahelyi vita megtörtént. Jelölt az előírt feltételeknek megfelelt.

Felkéri a Bizottság titkárát jelölt tudományos életrajzának ismertetésére.

Kubinyi András titkár ismerteti az életrajzt.

Székely György elnök: Tekintettel arra, hogy nyomtatásban megjelentek a disszertáció tézisei, amelyek részletesen tartalmazzák a felvetett szempontokat, illetve a kérdés teljes irodalmát, megkérdem a jelöltet, hogy kíván-e élni a szóbeli lehetőséggel?

Szücs Jenő: Nem kívánok.

Elnök: Felkérem az opponenseket véleményük ismertetésére.

Mályusz Elemér: Tisztelt Bizottság!

Az opponensnek Szücs Jenő disszertációjával kapcsolatban rendkívül könnyű a helyzete: tartózkodás nélkül átadhatja magát a munka élvezetének, és bíráló helyett az olvasó szerepét öltheti magára. Nagyobb időközben kétszer volt alkalmam áttanulmányozhatni a kéziratot, s valószínűleg a már elmosódni kezdő benyomások felélénkülésének köszönhetem, hogy a munka erényei a szokottnál határozottabb vonásokkal rögzítődtek meg emlékezetemben. Minden bizonnyal azért is érzem most kötelességemnek a szokásos fenntartások helyett gátlások nélkül megmondani, hogy tehetséges történetkutató értékes munkája van előttünk.

Nem nehéz észrevennünk, hogy az elhatározás, a nemzet problémakörével foglalkozni, Szücsön múltott ugyan, a társadalmi indíték azonban az ő esetében sem hiányzott. Jó másfél évtizedre vihetjük vissza, hogy előbb csak észrevételek, majd egyre gyakrabban megismétlődő figyelmeztetések, tanácsok, rábeszélések a hungarocentrikus szemlélet és értékelés helyett egy realisabbat kedveltettek meg közvéleményünkkel. A tudománypolitika érzékenyen reagált a

sejtésre, és a maga részéről tudatosan igyekezett győzelemhez segíteni a tisztultabb felfogást. A történettudomány számára önként adódott mint feladat, megtalálni az iránytűt, amelyre rábízhatja magát, mely út felé induljon el a megismerés, a siker reményével. A magyar történettudománynak nemegyszer szolgáltak már javára azok a tapasztalatok, amelyeket más nemzetektől vett át, egyrészt megtakarítva a kezdeményezéssel járó fáradozást, másrészt értékesítve az analóg jelenségek párhuzamba állításából nyerhető tanulságokat. Az első feladat így az ideológiatörténet területén, mint már oly sokszor történetírásunk életében, annak tisztázása lett, hogy szerte a világban a nemzet mint történeti képződmény felől mily vélemények ismeretesek. Magyarán: melyek a problémák, hogyan ütköznek azok ki, milyen nézőponthból figyelhetők meg, megértésükhöz milyen tudományágaktól várható segítség. Az eleve valószínűnek látszott, hogy a módszernek komplexnek kell lennie, és különböző tudományágak vallomását kell meghallgatnia. Keveset mondunk, ha összefoglalóul hangsúlyozzuk, hogy az irodalmat Szücs gondosan gyűjtötte össze. Korántsem csak ismeretanyag számbavételéről van szó, hanem lényegesen többről: egy sajátos kutatói módszer kialakításáról és segítségével átélészerű megértéséről.

A magyar és a világtörténet stúdiuma egybeforrását nem egy sikeres példával lehetne igazolnunk, akár úgy, hogy más földrész velünk semmi kapcsolatban nem levő államát ismertetjük meg, akár úgy, hogy a magyar fejlődésnek más országokéhoz hasonló vonásait igyekszünk megkeresni. A világtörténet művelésének mindkét módja magyar és egyetemes szempontból egyaránt gyümölcsöző lehet, és számtalanszor eredményes is volt. Szücs megoldása más, ezeknél eredményesebb. A magyar specifikumot kívánja megállapítani, de nem úgy, hogy a magyar jelenségekhez hasonló külföldi vonásokat kutatja, s pl. forrásszövegek egyező kifejezéseit, terminus technicusait vizsgálja, hanem a legszélesebb alapról indulva ki és mélyre hatolva valamennyi népre jellemző minden vonást meghatároz, majd e széles keretbe ágyazza be a magyar jelenségek ismertetését. A külföldi érdeklődő számára, ha történetünk valamely szakaszával megismerkedik, szükségképpen mindig kissé idegenszerű marad a kép, amelyet a mi fogalmazásunkból ismer meg, mivel mi nálánál érzelmeiktől inkább áthatva kapcsolódunk problémáinkhoz. Egy tárgyiasabb előadás, amilyen Szücsé, alkalmas megnyerni a külföldi érdeklődőt. Főleg azzal, hogy meggyőzi. Szücs nagy érdeme, hogy megkereste és kidolgozta azt az analogont, amelyhez hasonlítva mélyebben lehet a magyar jelenségeket megérteni. A hasonlóság magában nem analógia, legalábbis nem oly mértékben, hogy történeti munkában értékesíthető volna. Szücs nem egyszerűen a Magyarországgal szomszédos országok életében kereste ki az azonos fejlődést illusztráló jelenségeket, hanem kielemezte az egyidejű fejlődésen átmenő egész területet, s azt szembeállítva Európa régebbi részével, ennek 5–8. századi és a Magyarországot is magában foglaló északi és keleti résznek 8–11. századi ideológiai jelenségei

közi azonosságot állította egymás mellé. Szinte törvényszerű egyezést, bár ettől a meghatározástól tartózkodik.

Mint az első pillanatban szemünkbe tűnik, legközelebbi szomszédaink közül a cseh és a román nép történettudománya közt a népvándorlás korának kutatása tekintetében fele úton állunk. Sajnálhatjuk, hogy a cseh történettudomány František Graus munkáival módszeresség tekintetében megelőzött bennünket, ugyanakkor elégtételünkre lehet, hogy most Szücs könyvével behoztuk elmaradásunkat, Romániának pedig elébe kerülhattünk. Annak ugyanis nincs jele, hogy a román nép és nyelv kialakulása kérdésében, legalább is a dákokkal való kapcsolatban a történetkutatás általánosan érvényesülő elvei Romániában alkalmazást nyernének.

A Szücs munkájában található gazdag anyag, az élesszemű megfigyelések tömege, az okfejtések meggyőző volta, általában a történetírói erények ritka csillogása – még soká sorolhatnám a könyv jelességeit – nemcsak javasolják, hanem egyenesen szükségessé teszik, hogy a munka nyomtatásban megjelenjék, s így azzal minden érdeklődő megismerkedhessék. Kevés volna azonban, hogy csak mi magyarok kerüljünk abba a helyzetbe, hogy áttekintsük és megértsük az 5–8. századi fejlődést. Szükséges volna, hogy a külföld módot nyerjen a velünk egy ütemben élő világ 8–11. századi állapotait megismerni az ideológia tükrében. Nép, nemzet, haza mint szociológiai, történeti képződmények és kutatási problémák ma világszerte az érdeklődés központjában állnak. A legkitűnőbb bizonyíték erre, hogy Deér Józsefnek először 1934-ben Szegeden megjelent munkája, a „Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie” három és fél évtized elmúltával Darmstadtban ismét napvilágot látott, s az a német történészek közt feltűnést és elismerést aratott.

Figyelembe véve, hogy napjainkban egy még oly kitűnő munka sem számíthat többé érdeklődésre, ha a témát az olvasók nem érzik, függetlenül magyarázat és megoldási kísérlet sikerétől, jelentősnek, hasznos volna, ha a téma érdekességében rejlő vonzó erőt történetírásunk javára gyümölcsöztetni lehetne. Bevallva vagy el nem ismerve, de mindenképpen verseny folyik a világ népei között a történettudomány területén is, és presztízskérdés, hogy mi szintén kivegyük részünket a vetélkedésből. A megszokott megoldás az lehetne, hogy Szücs elkészült kézírata ne csak a szokásos módon, magyarul, hanem kissé kivételesen, angolul is napvilágot lásson. Bár ezzel túllépek opponensi hatáskörömet, legyen szabad utalnom egy közismert tényre, amely előtt bajos ma már mindig csak a megszokottságra utalva behunyni szemünket, s ami így volna megfogalmazható: az utóbbi években a társadalmi tudományok, főleg a történettudomány területén a közlés szerepét a könyvtől mintha a konferencia, az előadás vette volna át. Talán nem függetlenül a legfiatalabb korosztályú egyetemi hallgatóság tömegének valaha elképzelhetetlen megnövekedésétől. Bármennyire nem tartozik a Tudományos Minősítő Bizottságra, és bármily könnyen lehetne elutasító ügyrendi paragrafusokra hivatkozni, sőt

talán csak azokra lehet utalni, mégis felvetném, Szücs nyerjen módot arra is, hogy valamelyik német vagy amerikai egyetemen – mondjuk: két félév alatt – fejtsse ki könyvének a magyarsággal összefüggő részeit, miközben nem egyszerűen csak ismeretanyagot közölne hallgatóival, hanem megismertetné őket a kelet-európai történetkutatás problematikájával, irodalmával, módszereivel. Az érdeklődés felébresztésével már nem kellene vesződnie, mivel az már megvan. Főleg az amerikai magyarság esetében, amelynek számára ma az őstörténetnél nincs érdekesebb probléma. Persze a sumir-magyar rokonság formájában, ami nyilván egy talaját elvesztett társadalom kompenzálásának következménye.

Ha Szücs munkájának csak annyi érdeme volna, hogy egy napjainkban világszerte érdeklődésre talált problémakört megismertet, ez még nem lenne több, mint Deéré volt három és fél évtized előtt. Bár ez sem volt a maga idejében kevés. Ezért nem is tudok Szücs bírálatával egyetérteni. Akkortájt amikor az etnológiai és szociológiai ismeretek tömege még nem volt a ma ismertek mennyiségéhez hasonlítható, amikor köznyelven szólva, a kérdéskör irodalma kevésbé volt sokrétű, amikor tehát a hazai források értelmezése szükségképpen több akadályba ütközött, mint manapság, határozottan érdemnek számíthatott tájékozódottnak lenni, tájékozódottságot szerezni több tudományág területén és nem érve be a történettudomány megszokott írásos forrásanyagával, több résztudomány területén otthonossá lenni. Önmagában sem volt könnyű feladat, súlyát pedig még fokozta, hogy történetírásunk számára általában szokatlan feladatot jelentett az érzelmi tényezők történeti szerepének elemzése. Számunkra még a vallásos érzés egyes jelenségeinek történeti képződmény gyanánti vizsgálata is szokatlan volt, noha itt a francia történeti kutatás mintaszerű példákkal segíthetett volna, szinte csak kezünket kellett volna kinyújtatnunk utánuk. Mennyivel több leleményességre, tájékozódó képességre volt szükség a nemzeti érzés genezisének lényegét felismerni! 1934 körül másnak sem igen lehetett volna módja határozottabb tájékozódást szerezni, mint Deérnek sikerült.

Ugyanakkor, amidőn a Deér kezdeményezését joggal megillető elismerést Szücs csak szűkmarkúan hajlandó megadni, kelleténél nagyobb fontosságot juttat neki azzal, hogy gondolatmenetének tüzetes ismertetése során tárja fel az egész kérdéscsoport lényegét. Cáfolata azzal, hogy részletekbe menően szól bizonyító érvekről s azok kapcsolatairól, önkéntelenül oly fontosságot kölcsönöz Deér okfejtésének, amely már szinte alig különbözik G. Stadtmüllernek „zseniális” jelleget emlegető mostani megjegyzésétől. Bár lehetséges, hogy idegenkedést kevésbé a túlzott fontosságnak tulajdonítással, sokkal inkább a móddal szemben érzek, amely arra emlékeztet, hogy az első világháborút megelőzően a német történettudomány kimagasló képviselői, akik Magyarországon – joggal – tekintélyeknek számítottak, egy Below vagy Dopsch egész témaköröket oly módon fejtettek ki, hogy egy-egy kevésbé sikerült

monográfiát ízekre szedtek, és végeszakadatlan polémiában sorakoztatták fel cáfoló érveiket. Ez a fárasztó tárgyalási mód, amely annak idején mindennek inkább volt nevezhető, mint az olvasó figyelmét lebilincselni alkalmasnak, Szücs által alkalmazottan is nehézkes.

Mint opponensre csábító volna tételelesen összehasonlítani Deér és Szücs fejtegetéseit és gondolatmenetük egymás mellé helyezésével érzékeltetni a különbséget, amely két világháború közti és mai történetírásunk között van. Anélkül, hogy elfogútságról tennék tanúságot, kiderülne, mily mértékben és főleg mely vonatkozásokban sikerült polgári történetírásunkon túlhaladnunk. Ily összehasonlításról, bármily tanulságos volna, az idő rövideje miatt le kell mondanom, s be kell érnem azzal, hogy helyette inkább azt emelem ki, hogy miként viszonylik a mai polgári történettudományhoz. A kapcsolat lényegét úgy emelhetném ki, hogy az ideológiatörténetnek önálló stúdiummá fejlesztése biztosít számottevő előnyt történettudományunk számára. Korántsem kész eredményeket, megállapításokat. Ezeket változatlanul fáradságos munkával kell továbbra is kibányászni. Biztosítja azonban a jelenségek megértése iránti kutatói fogékonyságot és az írói érzékenységet, azután alkalmas képesíteni a logikai összefüggések felismerésére, végül a formába öntés művészien könnyed, természetes módjához szoktathat. Az ideológiatörténet mint kutatási stúdium egyelőre még kifejtésre vár, s talán éppen azért várat még magára, mert túlságosan is nagy terület állva megműveletlenül, nehéz eldönteni, hol is kezdjünk munkához. Szücs témájának érdekessége, közérdekű jellege indokoltá tenné, hogy a nemzettudat külföldi hallgatóság előtti vizsgálata legyen a kiinduló pont az ideológiatörténet módszerének kimunkálásához. Önmagában is tanulságos tényanyag és módszertani elvek ötvöződhetnek ily módon egybe.

Mindez még elvégzésre váró munka. Máris elért eredménynek tekinthetjük, hogy Szücs munkájával az ún. őstörténetkutatás visszakerült a történettudomány hatáskörébe vagy legalábbis elhárult minden akadály, hogy oda kerüljön. Annakidején Pauler hatása alatt szűnt meg a magyarság élete 830 előtti korszakának mint történetirodalmi problémának vizsgálata. Pauler a „Jahrbücher der deutschen Geschichte” befolyása alatt állott. Ez a nagy vállalkozás a német királyok sorrendjében haladva lehetőleg napnyi pontossággal írta le az egyes uralkodók tetteit s a hozzájuk fűzhető eseményeket. Az „Árpád-kor története” hasonló jellegű, de ilyen a honfoglalás korát tárgyaló kötet is. Kétségtelenül különös, hogy egy történész, aki ismerte Comteot, s nyilván voltak elképzelései a történelem valóságos folyamáról, ilyen jellegű munkával örököltette meg nevét. Talán az a magyarázat, hogy a történeti megismeréshez nélkülözhetetlen a valóságos tények tisztázása, események kronológiai rendjének megállapítása, s ezért vállalta Pauler önfeláldozóan, hogy lemond munkája felépítésénél, szerkezete megállapításánál mindarról, ami az írói tevékenységet szórakoztatóvá teszi. Mert hogy nem kényelemszeretetből tette, kitűnik, mennyi gondot fordított arra, hogy az események fonalára hiány nélkül fel-

fűzze egyes társadalmi és kulturális jelenségek ismertetését. Bármilyen okból is az őstörténet hivatott művelői a nyelvészek lettek, Szinnyei Józseftől kezdve oly sokan. Elévülhetetlen érdemük, hogy a magyar történettudomány által elmellőzött problémakörrel egyáltalán foglalkoztak, s ébren tartották az érdeklődést népünk életének kezdetei iránt. Nem ők tehetnek róla, ha a néptörténet mint kutatási irány nem tudott kibontakozni. Egyoldalúságuk magától értetődött. Most Szücs megmutatta, hogy a történettudomány alkalmas az etnológiai, szociológiai, nyelvészeti, archaeológiai kutatás módszerének ismeretében, e tudományágak eredményeit egymással egyeztetve a történeti fejlődés egészéről átfogó képet festeni. A parciális megállapítások a lényegre vonatkoztatva elnyerhetik a jelentőségükhöz illő értékelést, ezzel megszűnik izoláltságuk, ugyanakkor a segítségükkel megrajzolható kép a történeti szintézisnek a korábbinál művészebb fokán bemutatott rekonstrukciót tükröz.

Szücs sikerét növeli, hogy előtte két olyan jelentős történetírónk is próbálkozott már az őstörténetnek a nyelvészektől visszahódításával, mint Hóman Bálint és Molnár Erik, anélkül, hogy eredményt értek volna el. Hóman a Magyar Történet-ben elmélyültebb kutatást csak a XIV–XV. század fordulóját és a honfoglalás korát illetően végzett, mert egyébként túlnyomórészt saját régibb munkáit és Pauler eredményeit reprodukálta. Mily erősen vonzódtak az őstörténet problémái, és ugyanakkor sarkalták is a megoldásra, arról tanúskodnak oly fiatalkori tanulmányai, mint az „Őstörténetünk keleti forrásai” vagy „A magyar nép neve a középkori latinságban”, amelyek a nyugati latin kútfők tanulmányozása közben kifejeződött forráskritikai elveknek keleti szövegekre alkalmazásával a maguk idejében számottevő és gyümölcsöző eredményt hoztak. Nem egészen érthető, miért nem aratott sikert a Magyar Történet őskori része. Talán a szociológiai szemlélet hiánya volt az ok. Mintha Hómannak hamar elfogyott volna ideje és türelme önmaga képzéséhez. Molnár Erik a marxizmus történetfelfogását érvényesítve kapcsolta be az őstörténetet a magyar történelem egészébe, és megállapításai, bár helyenként átfogalmazáson mehetnek át, szilárd tartó vázák maradnak minden későbbi szintetizáló kísérlet számára. Szücs hivatkozásai is mutatják, hogy Molnár megállapításai, túl a szemlélet alapkoncepcióján, igen sok vonatkozásban egyenként is értékesíthetők. Hogy a Szücs által megtárgyalt problémával kapcsolatban nem nagyobb mértékben, az talán Molnár doktrinerségével, a marxista szemlélet iránti vonzalmával és a felépítmény problematikája iránti kevés megértéssel volna magyarázható.

Szücs érdeme az is, hogy a Deérnél szükségképpen hiányzó újabb szociológiai irodalmat áttanulmányozta, sőt annak lényegét történetírói egyéniségébe beleolvasztotta, Molnáron túlmenően pedig a marxista felépítmény-kutatás elveit, noha azok még nincsenek kézikönyvben megfogalmazva, eredményesen alkalmazta.

Amiben nem értek egyet Szüccsel, az nem túlságosan lényeges, s oly

részletekre vonatkozik, amelyeket vizsgálva nehéz is volna elkerülni a nézeteltérést. Terjedelem tekintetében is csak sorokról, sőt szavakról van szó, akár pro, akár contra foglalunk állást. Most is csak azért térek ki két mozzanatra, mivel mintegy példákkal próbálom a T. Bizottság előtt bemutatni, hogy mily széles körű munkát kellett Szücsnek elvégeznie, ha még jelentéktelen részletkérdések megbeszélése is oly sok időt vesz igénybe.

A magyar monda szarvasűző motívumáról felfogásom azonos Szücsével, nem tartom azonban a motívum keresztény változatának középkori krónikáknak az Eustachius és Hubertus legendából kölcsönzött hímszarvas motívumát. A folklór oldaláról kiindulva Solymossy Sándor mind a Keleten és Nyugaton egyaránt elterjedt csalogató szarvasűző pogány motívum, mind a vadász által üldözött hímszarvas keresztény motívum irodalmának ismeretében és a kettő részletes összehasonlító elemzése után határozottan jelenti ki: a „legenda és a hun csodaszarvas között genetikus kapcsolat . . . teljesen kizárt dolog” (Magyarságtudomány 1 (1942) 169. l.). Majd részletesebben: „A regös énekeket a velük foglalkozók megkísérelték vonatkozásba hozni bizonyos hazai kereszténység előtti pogány hagyományokkal . . . tüzetesebb vizsgálat azonban minde feltevésnek ellentmond. A regöséneknek mi köze sincs pogány emlékeinkhez; a csodafiúszarvas tiszta keresztény egyházi legenda, és pedig kétségtelenül az Eusztachius típuscsoportba tartozó jelenet, ennek egyszerű beiktatása a kántáló szokásba” (uo. 171. l.). Ennyi elég is lehetne, hogy elejtjük a két motívum kapcsolatának feltételezését. Azonban további cáfoló érvet is hozhatunk fel, ezúttal az egyháztörténeti kutatás oldaláról kiindulva. Itt a két motívum kapcsolatba hozásának az a feltételezés a támasza, hogy a XIII. századi magyarországi Eusztách-főesperesség azonos a Budától délre, a Duna mentén fekvő csuti Eusztách-egyházzal, ezt pedig Szt. István alapította, feladatává téve, hogy az Árpádok eredetmondáját jelentő csodaszarvas-hagyományt keresztényesített formájában ápolja, amit, feltevés szerint az is bizonyítana, hogy nem a megyés püspök, hanem az esztergomi érsek alá tartozó archipresbyter vagy archidiaconus irányította. Közelebbi vizsgálat után kitűnt, hogy az Eusztách-főesperesség és Csut azonosítása téves olvasás eredménye, amennyiben a szóban forgó oklevélben nem Csutról, hanem Hontról van szó, Csut Eusztách-patrociniumának a XIII. sz. közepe előtt nincs nyoma, s hogy lett volna ily kapcsolat, nem is valószínű, a csuti Eusztách-monostor alapítása pedig oly XIII. századi esemény, amelynek nincs XI. századi előzménye. A XIII. sz. közepén egyházi intézmények összefüggése vagy össze nem tartozása már viszonylag sok tényezőre, adatra támaszkodva vizsgálható, ezek megszólaltatására a medievisztika sajátos kutató módszere ad lehetőséget, ugyanígy annak megállapítására is, hogy a kapcsolat miért valószínűtlen. Mivel a jelen esetben az érvek a kapcsolat valószínűsége ellen szólnak, s ezzel az egyháztörténet teljes mértékben megerősíti a folklór eredményeit, kérem kell Szücsöt, hogy munkája 142. lapján az egy sornyi utalást, mintha a csalogató szarvasűző

motívum keresztény változata volna az Eusztachius és Hubertus legenda hímszarvas motívuma, hagyja ki, arra gondolva, hogy az olvasó önkéntelenül szorosabb kapcsolatra következtet a két motívum közt, mint amilyenre Szücs maga is gondol.

Inkább eltér felfogásom Szücsétől a Lél-monda kérdésében. Azonban távolról sem azért, mintha a monda keletkezésének folyamáról volna véleményünk eltérő. Mindketten Solymossyra támaszkodunk, innen lényegbeli egyezésünk. Engem az a kétely nyugtalanít, hogy Solymossy felfogásán nem haladt-e túl az európai irodalomtudomány, vajon még mindig érvényes-e Solymossy szemlélete? A mondák életének magyarázatában a változások ugyanis fejlődésszerűen fokként követik egymást. Ha kiindulópontul Claude Fauriell és Gaston Parist választjuk, azt mondhatjuk, hogy az ő szellemükben képzelhette el pl. Pauler a Lél- vagy Botond-mondát. Vagyis, hogy az eseményekkel egyidejűleg a nép teremtette meg alakjukat. Ezt az elképzelést Joseph Bédier megdöntötte. A mondák keletkezésének színterévé a kultikus helyeket tette, központjukban egy-egy képzeletet foglalkoztató tárggyal, például kürttel, a hagyomány, mese képzésében döntő szerepet juttatott a papoknak, általában klerikusoknak, az elterjesztésben pedig a zárándokoknak. Ez a teória realisabb, mint a korábbi, amely a népképzetre apellált. Solymossy érdeme, hogy a fiatal korában modern elméletet ismertté tette Magyarországon, sőt alkalmazta is hazai mondáink magyarázatánál. Mi történészek ma sem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk értelmezését. Igen, de változatlanul uralkodik még mindig a Bédier-felfogás ott, ahol az irodalomtörténetet eddig is leginkább érdekelte a *chanson de geste*, Franciaországban? Ernst Curtius, a világhírű svájci irodalomtörténész az egyes mondák keletkezése és lejegyzése, az első kéziratok megörökítése között nem talál hosszú időt, szerinte a *chanson de geste* 1150–1240 között keletkeztek, amivel szemben mások a XI. század közepét emlegetik. Mi van, mi lehet a régibb vagy talán csak régibbnek képzelt elemekkel, hogyan képzelhetjük el ezek keletkezését, találkozását, összeolvasását? Minderről, úgy gondolom, az etnografusoknak kellene felvilágosítaniuk bennünket. Egy második Solymossynak neki kellene állania az újabb irodalomnak, amely már bizony nem is olyan új, hiszen Bédier működése immár két generációval korábbi, hogy a bizonytalankodó történészeket útba igazítsa. Addig, míg ez be nem következik, valamennyien számíthatunk arra, hogy a mondák tárgykörét illetőleg megállapításaink sajnos elavultak. Vagy talán hazai etnográfiaink foglalkozott újabban ezekkel a kérdésekkel?

Amíg a mondák kérdésében nézeteink egyetemleges elavulása még csak feltételezhető, a Fehér Mátyás által felfedezett XIII. századi inkvizíciós jegyzőkönyv megszokott elképzeléseink teljes átrendezésére kényszeríthet. A szöveg a XIII. századi dominikánus inkvizítorok tevékenységének évről évre, a tatárjárást megelőző kortól kezdve mintegy naplószerűen szerkesztett leírása. Kihallgatások, ítéletek, halálbüntetések, hely- és személynevekkel, életrajzi

adatokkal. Az ember egyszerűen nem hisz a szemének. Az utolsó kétszáz évben ismeretessé lett legjelentősebb hazai történeti forrás volna. Feltűnése a váradi registrum, Anonymus kézírata ismeretessé válásához volna fontosságában hasonlítható. A szöveg sajnos, magyar nyelvű feldolgozásba, magyarázatok közé illesztve, magyarrá fordítva és töredékesen lett ismeretes, s csak kis részletek jelentek meg latinul. Mindez erősen gátolja az értékelést. Semmi gyanút keltő tényező sem indokolhatja azonban az egész munkának hamisítvánnyá bélyegzését és mint ilyennek kritikai vizsgálat nélküli elvetését. Ez túlságosan kényelmes megoldás lenne. A kérdés Fehér Mátyás 1968-ban „Középkori magyar inkvizíció” címmel megjelent könyvének hozzáférhetővé válása óta vizsgálható, s így megértem, hogy Szücs már nem foglalkozhatott vele. Sem a módot nem tartom azonban helyesnek, amint tudományos életünk a problémát eddig kezelte, sem azt nem tudnám helyeselni, ha Szücs könyve nem szólna a munkáról, annak anyagával szemben nem foglalna állást. Magam nem tartom az ún. Kassai-kódexet hamisítványnak. Hogy micsoda, azt a kérdéskör ismerőinek, a szakembereknek kell elfogulatlanul megállapítaniuk. Különös dolog, hogy három év kevés volt még azoknak a körülményeknek a vizsgálatára is, amelyek egy kódexszel kapcsolatban szükségképpen már a legelső lépésnél szembe szoktak tűnni. Szakköreinknek ez a húzódozása érthetetlen. Kétségtelenül kényes kérdés, de ma kellene foglalkoznunk vele, amikor nyilván inkább megállapítható, mi is történt az államosítás során megszűnt egyházi intézmények könyvtáraival, mint további évek elmúltja után. Amint a kassai múzeum igazgatója, Mihalik Sándor életében, tehát 1968-ban bekövetkezett halála előtt még végérvényesen tisztázni lehetett volna, megállják-e helyüket Fehér egyes lényeges állításai.

Az a forrásszöveg, amelyre a Kassai-kódex ismertetője hivatkozik, Szücs által jól fel volna használható, segítségével lényeges problémákat meg lehetne oldani. Azt ajánlom Szücsnek, hogy könyvéhez fűzzön egy appendixet, s abban mondja el észrevételeit a kódex hitelességéről éppen úgy, mint a szövegnek problémájával való kapcsolatairól. Szücs erudíciója, erős kritikai érzéke, bátor morális magatartása, amelynek eddigi tudományos munkáival ismételtlen jelét adta, biztos reményt nyújt, hogy a Kassai-kódex körüli homályt közmegnyugvásra el tudná oszlatni.

Addig is felhívnom figyelmét, hogy krónikaszerkesztményünknek azon mondatában, amely szerint *Vatha fia Janus congregavit ad se multos magos et phitonissas et aruspices* és az ő incantatioik révén nagyon kedvelt volt az uraknál, túlzás a regösök szerepeltetésére következtetni. Magus varázslót jelent, de ugyanez az értelme a phitonissanak és haruspexnek is: kuruzsló és jövődömagyarázó, jövődöjós. Az incantatio szó jelentése sem ének, hanem, Bartal szótára szerint is, varázslat, bűvölés, s bár az incantatio szóban benne érződik a *cantare* ige értelme, a varázsló szavak pedig versszerűen folyamatok lehettek, mivel viszont a ráolvasások rövid, párszavas, nehezen érthető

kifejezések, még sem hasonlíthatók oly szövegekhez, amelyenek képzetét a régösénekek keltik bennünk.

Tisztelt Vitaülés, tisztelt Bizottság!

Mint filológiai jellegű utalásaimból észrevehető, Szücs értekezése nemcsak gondolatokban, hanem adatokban is gazdag ideológiatörténeti munka, amely a magyar történelem egyik terjedelmes korszakára úgy vet fényt, hogy az európai és a hazai fejlődést egymással összeforruva mutatja be. Gondolatgazdagsága a problémakör további vizsgálatára ösztönöz, ugyanakkor pontos adatszerűsége a további kutatáshoz szilárd alapot biztosít. Magában is jelentős, egyszersmind az érdeklődés középpontjában álló problémakört szigorú módszerességgel ismertet meg. Ennek valamennyi elvét készen nem vehette át a külföldi szakirodalomból, hanem részben magának kellett azokat kialakítania. A munka azzal, hogy a témát rendszeres tárgyalásban és teljes részletességgel fejti ki, a hazai történetírás értékes gazdagodása, ugyanakkor az általános történettudomány számára is nyereség. Mindezek alapján javaslom a Bizottságnak, hogy az értekezés alapján ajánlja a Tudományos Minősítő Bizottságnak Szücs Jenő részére a kandidátusi fokozat odaítélését.

László Gyula: A széles ismeretanyagot felölelő, sok új eredményt hozó és nagyigényű módszertani felkészültséggel, komplex módon megírt értekezés nagy nyeresége történelemtudományunknak, de egyúttal biztos alapot ad filológiai, nyelvészeti, embertani, néprajzi s nem utolsósorban régészeti kutatásunk további fejlődéséhez. Nem mintha véglegesen megfogalmazna és megoldana minden kérdést, hanem részben azért is, mert seregnyi, eddigelé elhanyagolt kérdés végre megtárgyalásra kerül.

A tanulmánynak éppen előbb említett sokrétűsége olyan mérvű, hogy az olvasást, tanulmányozást több szemszögből teszi lehetővé. A filológus tapasztalhatja benne, hogy a szavak szívósan élnek ugyan, de jelentésük árnyaltan változik, még azonos korszakon belül is. A *natio*, *gens*, *populus* szavak jelentéstörténetének bemutatása az antik világban, valamint a nyomában kialakuló népeknél, majd a germán világ népeinél — s természetesen a magyar népnél — iskolapéldája annak, hogy egy-egy szöveg fordítása mennyire nemcsak nyelvi tudás kérdése, hanem történelem — társadalomtörténet — néprajz s még számos más tudomány együttes figyelembevételével elvégzendő nehéz filológiai feladat. A nyelvészet nemkülönben figyelmeztetést kap arra, hogy egy-egy szó őskori jelentését nem lehet és nem szabad kellő vizsgálat nélkül későbbi korok műveltségének megrajzolásakor alapul venni (pl. szavaink finnugor kori jelentését a honfoglalás kori műveltség rajzánál!). Az embertan a népek alakulásának a modern „nép” fogalomtól teljesen eltérő volta miatt válhat majd óvatossabbá néptörténeti következtetéseiben, a néprajz is árnyaltabban látja a népalakulatok létrejöttét, műveltségük természetrajzát, a népi műveltség öröklődését, s végül a régészet is meggondoltabban használja végtelenül le-

egyszerűsített népi és időrendi meghatározásait, látván, hogy miként fonódik, ötvöződik egy-egy nép a történelem sodrában.

Ez a sokrétűség egyik nagy érdeme – és eredménye – Szücs Jenő munkájának, amely tehát túllép a történelemtudomány szűkebben vett területein. Nyilván így kerültem én is kapcsolatba vele, bírálóként mint régész és magyar őstörténész, s éppen ezért előjáróban néhány gondolatot szeretnék felvetni.

Számomra a tanulmány egyik legnagyobb tanulsága, hogy a történelemtudomány – és régészet – egyik veszélyes csapdája az, hogy akarva-akaratlanul mai fogalmainkkal közeledünk a múlt felé. Ezt a történelmietlen magatartást a jelenben való helyzetünk és szavainknak a jelenhez idomult jelentés-tartalma okozza. Szavaink ugyan – több kevesebb hangváltozással – átvészelnek századokat, évezredek, de közben jelentésük alaposan megváltozik. Mi pedig mai jelentésű – de ősi soron bírt – szavainkkal beszélünk a múltról, ami ezáltal jelenünk tükrözése lesz.

A másik ilyenfajta csapdája történésznek, régésznek, de minden tudomány művelőjének, hogy egykor kialakult, meggyökerezett véleményeket a megszokás miatt, szinte észre sem véve a dolgokat, azonosít az egykori valósággal.

Az előbbire, a szavak jelentésváltozására Szücs Jenő bemutatásra, vitára kerülő monumentális tanulmánya ad kitűnő példákat, az utóbbira nézve magam hozok fel egyet. A múlt század és századunk első felének történelemkutatásában kialakult egy nézet, amely szerint az ungroi, a türk-szavárd népnév ugyanazt a népet jelöli, amelyet a mohamedán források m.dzs.gh.r-nak, azaz magyarnak neveznek. Emellett a feltevés mellett több érv szól, de újabban pl. a magam munkája közben is – olyan meggondolások merültek fel, hogy ez az azonosítás nem magától értetődő dolog, és más feltevések is felvethetők. György barát folytatója például a 856-os eseményeknél ungrokról, a 894-eseknél türkökről beszél. Alább még említést teszek arról, hogy az elsőnek említett ungrok azonosak lehetnek a hazánkban lakó onogurokkal (lásd például az éppen ez idő tájt emlegetett *marcha uengeriorum*-ot stb.), míg a másodiknak emlegetett türkök az Etelközben lakó türkökkel. Anonymus és a Krónikák csak az ungrokról-hungarusokról beszélnek, a bizánci források csak a türkökről-szavárdokról, a mohamedán források pedig csak a magyarokról (és baskirokról). Azt hiszem, hogy e népneveknek egyetlen népre – a magyarra – való vonatkoztatása nem magától értetődő és nem egyszerű kérdés, és a jövőben csak árnyaltabban vethető fel. Ezen a kívánságon túl – jelen pillanatban – nehezen merészkedhetünk, s így – természetesen – nem kérhetjük számon Szücs Jenőtől sem, hogy a magyarságról való elképzelése a köztudathoz beidegződött magyar onogur – türk – szavir baskir azonosságon alapszik.

Történetírásunk régészetünk – elsőrangú kötelessége, hogy szavaink egykori jelentését tisztázza, s ekként elejét vegye, hogy a múlt jelenünk fonákjaként jelenjék meg írásainkban. Szücs Jenő éppen effajta kérdést tűzött ki

feladatául, ugyanis a nép, nemzet, nemzetiség, a „mi” tudattal élő közösség történeti kialakulását vizsgálja, és elemzi a változatlan formában élő szavak változó tartalmát. A *populus romanus*, *civis romanus* és a *populus christianus* kozmopolita fejlődésével szembeállítja a germán népek és a steppei népek erősebb vérségi összetartozás-tudatát, s éppen azt kutatja, hogy az összetartozást meghatározó tényezők mikor alakultak ki, egyszóval mikortól fogva beszélhetünk a mai értelemben vett nép formálódásáról. Nagy ismeret-tömeg birtokában kutatja a megfelelő elnevezések (*gens*, *populus*, *natio* stb.) antik jelentésárnyalatait, majd a gentilizmus, a nemzetségi kötöttségek új megjelenési formáit a germán népeknél. Végigkíséri a szavak jelentésváltozását a magyar latinnyelvű írásbeliség megjelenéséig. Ezzel az alapvető elemzés-sorozattal itt nem foglalkozom, mert szeretném a magam mondanivalóját a magyarság kérdéseire tömöríteni. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül azt a biztonságot és széles látóhatárt, amellyel Szücs Jenő a nagyrészt eddig feldolgozatlan terület kérdései között mozog. Mindenképpen szükséges lenne, hogy dolgozatának egésze, de legalábbis ez az egyetemes történeti vonatkozású része idegen nyelven is megjelenjék.

Most pedig a tanulmány magyar őstörténeti megállapításait veszem szemügyre, de mielőtt rátérnék erre, hadd nyugtázzam azt a széles körű olvasmányanyagot, amely a kérdések minden apró részletét felöleli. Bibliographiai tájékozottsága és elsőrangú kritikai szemlélete mintaszerűvé teszi a tanulmány tételeinek megalapozását.

Az értekezés egészének s részeinek ismertetését nem érzem feladatomnak, hiszen tételeinek summáját maga a szerző is megadta kis füzetében. Az értekezés nagyobbik fele a magyar nemzet-tudat kialakulásának kérdéseivel foglalkozik. Szücs Jenő gondolatai itt vita formájában érlelődnek. Ezekkel a kérdésekkel ugyanis a magyar történeti irodalom nem foglalkozott behatóbban. Egyetlen kivétel Deér József, aki több tanulmányát, egy nagyközönség felé forduló könyvét szentelte a kérdéseknek. Elképzelését legtisztábban ismeretterjesztő könyvében írta meg, és Szücs Jenő is ebből idéz a vitatott tételek bemutatásakor. Nagy érdeme, hogy vita közben kimutatja, hogy mennyire beletapad e mű gondolatvilága az akkori szellemtörténeti irányzatba, sőt közelebbről — bár fonákjáról — a nagy-germán gondolkodás rendszerébe. Eközben azonban megfélekedezik arról Szücs Jenő, hogy Deér József könyvének az akkori időkben mégiscsak nagy szerepe volt a szellemi ellenállás frontjának megerősítésében, s éppen ezért itt szeretném — bevezetésként — pótolni ezt a hiányt.

Deér József „Pogány magyarság, keresztény magyarság” című könyve 1938 könyvnapjára jelent meg. Ebben az időben — az egyre nehezedő harmadik-birodalmi terjeszkedés korában — ez a könyv sokkal több volt, mint egyszerű történettudományi mű. Idézzük a kiadó (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) „fűlszövegéből”: „A kiváló történettudós . . . bebizonyítja, hogy a szentistváni

állam nem volt merő nyugati vagy éppenséggel germán kultúrimport eredménye, és Szent István alakját akkor közelítjük meg legjobban, ha benne a magyar középkor megalapozóját tiszteljük, értve a középkoron az antik keresztény elemeknek a népvándorlás archaikus műveltségével való találkozását.” Deér is tudatosan többnek szánta könyvét történeti ismeretek akadémikus közlésénél. Szekfű útmutatását tekintette irányadónak: „nemzeti öntudatosítás a nemzettest minden részében, a nemzeti szellem megvalósítása egész kultúránkban . . . magyarabbá tenni a magyarságunkat”.

Hozzá szeretném még fűzni Deér könyvéhez a következőket. A 30-as években két nézet uralkodott a magyar történeti köztudatban. Az egyik szerint hogy Deér szavait idézzem (i. m. 264–65) —: „. . . a magyarság a germán népekkel ellentétben nem tevékeny alakítója, hanem csak passzív befogadója a középkori műveltségnek, viszonya a nyugat nemzeteihez tehát lényegében olyan, mint egy mai gyarmaté anyaországához. Ez a gondolatmenet érvényesült a régebbi és újabb külföldi, elsősorban német történetírásban, valahányszor a magyarság múltjáról és kultúrájáról esett szó . . . Ezzel a magyarságot saját múltjából kismizmiző felfogással szemben, amelyet végső tökélyre az utódállamok tudományossága fejlesztett, a régi magyar történetírás egész természetesen az idegen hatások jelentéktelenségét vagy éppen teljes hiányát s a minden idegentől különböző magyar sajátosságokat hangsúlyozta . . .”. A két véglet között Deér elképzelése a következő: „A X. és XI. század fordulóján a nyugati világ a Róma-eszme jegyében állott, s minden germán népi színezettől vagy hatalmi törekvéstől mentesen sugározta Szent István népe felé a kereszténység vallási, erkölcsi, társadalmi és politikai tartalmait. A magvak a saját archaikus kultúrájától áthatott, de az új tartalmak iránt fogékony magyar néplelekbe hullottak, s sarjasztották ki abból középkorunk keresztény és magyar intézményeit . . .”

Ezek a szavak kissé úgy hatnak, mintha nem levont következményei, hanem előrevetett, igazolásra váró gondolatai lennének egy műnek. Nyilván nem véletlen, hogy a művészeti életünkben ekkor jelentkezett a „római iskola”, de még messzebb menve, az sem véletlen, hogy a mű alapeszméje találkozik a magyar „nagypolitika” akkori németellenes olasz irányzatával.

Ennek ellenére az akkori fiatal történész- és régészszakmunkások szemében ez a könyv a nemzeti ellenállás egyik dokumentuma volt. Annál meglepőbb volt számomra Szücs Jenő kitűnő kéziratában azt olvasni, hogy Deér voltaképpen a pángermán érvelésnek mintegy tükörképét alkotta meg, mintegy „magyar ellenideológiát” írt a múlt ürügyén. Erre vonatkozólag Szücs kéziratának 138–139. lapján ezt olvashatjuk: „E szellemtörténeti építmény boltozatának valamennyi domináns eleme a harmincas évek német szellemtörténetének a korai középkor specifikus ‚germán komponensére’ vonatkozó teóriáiból és kategóriarendszeréből származik: a germán ‚Heerkönigtum’ mint ‚Führertum’, az ‚Überschichtung’ mint népképző faktor és a germán karizma kon-

tinuitásaként felfogott keresztény Gottesgnadentum. E kész elemeket Deér a harmincas évek magyar szellemtörténetének stílusában egy keleti nomád konstrukcióba építette bele... e szellemtörténeti építményt négy pillér tartja.”

Szücs e négy „pillér” bírálatakor minden torzítás nélkül, teljes tárgyilagossággal ismerteti Deér elméletét. Az ismertetés megfogalmazásakor nem vetítette előre a bírálat lehetőségét és irányát. Legegyszerűbbnek vélem, ha Deér munkájának négy alaptételét éppen Szücs megfogalmazásában idézem: „Az első pillér... egy kijelentésből áll: forráskritikailag kimutatható, hogy a magyar népnek eredetileg nincs származási és történeti tudata. Eredethagyománya (Turul monda) és történeti tudata csak az uralkodó nemzetségeknek volt... A második pillér: a 13. század előtt a magyarországi latinság nép jelentésű szavai (populus, natio, gens) közül egy sem vonatkozik sajátosan a magyarságra — a magyar ethnikumra —, hanem valamennyi egészében, vagy aránylataiban »alattvaló« értelmű... tehát egy olyan szemléletet kell feltételeznünk, amely a népet nem önmagában... hanem urához, elsősorban a királyhoz való viszonyban látta... magyar e korban mindenki, fajra, nyelvre és származásra való tekintet nélkül, aki a magyar király uralma alatt áll. A harmadik pillér: Deér Constantinos Porphyrogennetosra támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy Etelköz, legfeljebb Levedia előtt nem volt magyar nép, hanem csupán külső körülmények által összesodort, különböző fajú népek halmaza. Ezt voltaképpen Árpád szervezte néppé és fogta össze (negyedik tétel) karizmatikus fejedelemségével. Ez olyan uralkodási forma lehetett, mint amelyről a keleti türk kagáni feliratok szólnak.”

Vegyük sorra e négy alapvető tételt, természetesen nem Deér, hanem a vitázó Szücs érveinek vizsgálatával.”

Deér első tétele saját szavaival így hangzik: „A népnek (mármint a magyar népnek L. Gy.) eredeti, önmagára vonatkozó hagyománya nincsen”, csak a fejedelmi családnak van eredetmondája. A szkíta és hun eredeztetést mesterséges-irodalmi eredetűnek véli, a Turul monda pedig a Turul nemzetség, az Árpádház eredetmondája. Szücs — nagyon helyesen — rámutat e tétel tarthatatlanságára, mert népünknek van saját eredethagyománya: a csodaszarvas monda. Ez se nem krónikás kitalálás, sem pedig nem egyszerű átvétel. Szücsnek kétségtelenül igaza van, s ezzel megdől Deér elméleti építményének egyik — még hozzá igen lényeges — pillére. Ám ennek ellenére nem hallgathatjuk el, hogy véleményünk szerint nem mélyült el a monda elemzésébe kellően, inkább csak összefoglalta, amit a magyar ethnológiai irodalom megállapított róla. Röviden összegezzük, hogy mit látunk megoldatlannak. A mondanak vannak olyan változatai (erről legutóbb „A népvándorlaskor művészete” c. könyvem „Mithologia” c. fejezetében írtam, Szücs Jenő tehát még nem ismerhette), amelyek jogossá teszik annak feltevését, hogy a monda — még tiszta totemjelleggel! — eredetileg egy nemzetség eredetmondája lehetett, amelynek

ősapja vadászás közben egy szarvasünőre bukkant, az üldözés közben eltűnt előle, majd leánnyá változva találja meg üldözője, és kettejük nászából származik a nemzetségük. Ez a monda ötvöződik a két rokon nép ősenek vadászataival, mikor s hol, nem tudjuk (a magyarság elődei talán „folyóképarti” nép voltak, s ez lett volna alapja a kettős királyságnak is?). A két üldöző vadásztestvérpárból következőleg a szarvas már nem változik át leánnyá, hanem vezetőállatként elvezeti a vadászokat jövőendő feleségeikhez. Ezzel azonban a monda mesévé vált, megszűnt totem-jellege, s mint ilyen „ártatlan” monda került bele keresztény középkorunkba. Egy vadász-ősből két testvérré való bővülés akkor mehetett végbe — amint a monda nevei mutatják —, amikor az onogur és a magyar nép egyesült. Az átalakított mondában a közös származástudat jut kifejezésre: a monda ugyanis így nem egy, hanem két nép eredetmondájává változott. Ez annyit jelent, hogy a mondát mondók emlékeztetőben élt a két népből való ötvöződés tudata, méghozzá két egyenlőrangú (testvér) népről esik benne szó. Ha ekként kiélezzük a monda átformálódott tartalmát és összevetjük pl. a Mongolok Titkos Történetében megőrzött Dzsingisz mondával, akkor láthatjuk világosan, hogy milyen messze került a mi mondánk a totemista fogalmazástól, az egykori totem-sámánhit világáról. Erről még e gondolatsor végén elmondanék egyet-s-mást.

Egyelőre maradjunk annál, hogy a csodaszarvas-monda valóban a magyar nép (és az onogurok!) eredetmondája. Ezt a mondatautatóson kívül megerősíti az, amit a szarvasnak a magyar néphitben elfoglalt helyéről tudunk s az, hogy maga a név is („a szarvat, agancsot viselő”) totemisztikus névadás emléke. Ez a monda tehát két testvérnép mondája. Győrffy meggyőző fejtegetése nyomán bizonyosnak vehetjük, hogy a Hunor név nem a hun-ból, hanem az onogurból származik. Feltevésünk szerint — amit szórványos adatok is alátámasztanak —, az onogur magyarság 670 táján költözött be a Kárpátmedencébe. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régészetileg jól szétválasztható két magyar honfoglalás feltehető nyelvi hagyatékában (a helynevekben) még senki sem elemezte, hogy lappanganak-e finomabb nyelvi különbségek (talán úgy, mint korai névanyagunkban meglevő két „nyelvjárás”-ban). Ezt pusztán azért említem, mert megvan a lehetősége annak, hogy egyazon nép két ága (talán éppen a fehér és fekete ága) hajtotta végre a két honfoglalást, aránylag nem nagy időközben (200–250 év távolában), úgyhogy a köznépi tömegek nyelve nem változott, nem különbözött lényegesen (Julianust még 350 évvel Árpád honfoglalása után is jól megértették!). E majdnem nyelvi egységnek nevezhető állapotra vall — mint alább látjuk — a XI–XIII. századi szolgarétegnek (a legyőzötteknek!) magyar névadása is.

A fentebb éppen csak érintett tételek talán már kirajzolták azt az eddigitől eltérő álláspontot, amelynek szemszögéből tekintve az eddig belénkidegződött történeti események másként is elképzelhetők (lásd: Valóság 1970. I., Arch. Ért. 1971). Mindez azonban legfennebb csak új színezetet ad

Szücs Jenő megállapításainak, amelyeket a formálódó magyarság „mi”-tudatához fűzött.

Szücs Jenő teljességre törekedve dolgozta bele magát a magyarság előtörténetének irodalmába, jöllehet ő maga eddig ezen a területen nem kutatott. Ennek következménye, hogy néha túlságosan gyorsan lezár egy-egy kérdést. Ilyen például a 162. oldalon: „A baskir vagy baskird nevű népcsoport, amelyet Julianus barát 1235/36-ban a Volga mellett fedezett fel . . .” Julianus szövegének leggondosabb áttanulmányozása során sem kaptam feleletet erre a kategorikus megállapításra. Más kérdés az, hogy néhányan felteszik, hogy Julianus baskir földön bukkant volna az ottmaradt magyarokra. Kétségtelen, hogy nehéz szabadulni a belénkidegződött tételektől, és hogy Szücs témája szempontjából semmi jelentősége nincsen ennek az elírásnak, mégis mint általános jelenségre hívnám fel erre a figyelmet, amelynek -- kis mértékben -- Szücs is áldozatául esett.

E kis kitérőt elhagyva meg kell állapítanunk, hogy Szücs Jenőnek sikerült Deérrel szemben hebizonítania (nagyreszt a csodaszarvas monda elemzése alapján), hogy „a magyarság kialakulásának tudati vetületében már a 9. századot megelőzőleg számolnunk kell egy eszmei tartalommal, mely a formálódó magyar nép társadalmi összefüggését a szűkebben vett politikai szférán, azaz uralmi-szervezeti és települési kereteken kívül (pontosabban: e szférán és kereteken kívül is) egyéb fogalmi jegyek, képzetek révén is nyilvántartotta . . . még ha a szubjektív tudatban nem is a „nyelv” vagy a „kultúra”, hanem minden jel szerint a közös eredet képzele köré kristályosodott is ki”. „Ezzel tehát Deérnek ez a tétele, hogy a „népnek eredeti, önmagára vonatkozó hagyománya nincsen” hitelét veszítette.” Nemhogy nem volt, sőt történelmünk egyik legjelentősebb eseményére is emlékezik: a két népből való ötvöződésre (akárcsak a manysi pasker-monda!).

Szabad legyen itt röviden felhívnom a figyelmet arra, hogy előbb említett (Szücs által tehát még nem ismert) munkámban utaltam arra, hogy míg a Turul-monda steppei területen született, a szarvas mondában erdei területekre emlékezünk (a gyalogos vadászattal együtt). Ez a kettősség a magyar régiség minden területén kimutatható, s végül ez is igazolja a két testvér jelképében reánk maradt kettős eredetet. Voltaképpen kutatnivalónk, hogy e kettős „mi”-tudat mikor és hogyan vált egyetlen eredetmondává, egyetlen hagyománnyá.

Mielőtt e kérdéstől megválnánk, még egy jegyzet kívánczik ide a „magyar ősvallásról”. Úgy látom, hogy több rétegre bontható, de nem tudom, hogy e rétegek társadalmi osztályokat jelentenek-e vagy pedig másfajta származást. Volt egy kozmikus mítoszunk, amely a világosság és sötétség megszemélyesített erőinek harcában szemléltette az életet s általában a létet. Ennek emléke középkorunkban az egyházivá vált Szent László legenda. Voltaképpen az iráninak ismert világvallás (Ormuzd és Ahriman küzdelmével) egyik válto-

zata volt elterjedve nálunk. Ez alatt terült el a táltos hit, nemzetközi kifejezéssel: sámán-hit vagy mai szóval: néphit. E két réteget kötötték össze az egyes nemzetségek totem-jellegű eredetmondái (eredetileg a csodaszarvas monda is ilyen volt, de a két nép egyesülése után a közös „mi”-tudat kifejezője lett). Ezek a rétegek a mai néphitben már nem választhatók világosan szét, mert például a táltos hitben is megvan a világosság-sötétség harca bika alakjában (fehér és fekete bika, s kinek nem jutna eszébe a fehér és fekete magyarság?). Ám egy ilyen bírálat kevés teret hagy arra, hogy ezekbe a kérdésekbe belemélyedjünk, remélem a közeljövőben lesz alkalmam mindezekről a kérdésekről bővebben értekezni.

A továbbiakban Szücs Jenő Deér második tételét vizsgálja. Idézzük e tétel summáját a Pogány magyarság, keresztény magyarság 220. lapjáról: „... a Szent László idejében keletkezett Gesta Ungarorum szinte egyoldalúan a dinasztia eposza volt, amelyben az alattvalók társadalma szinte csak a drámai erővel megrajzolt történés halvány hátterét szolgáltatja. P mester... az uralkodóház mellett szerepet juttat a legelőkelőbb udvari réteg családi hagyományainak... XI XII. századi Gestáink, törvényeink és okleveleink a magyar népről és annak lakóhelyéről szólva még nem visznek szavaikba semmiféle érzelmi vagy éppen „nemzeties”, vagy „hazafias” jelentés-árnyalást. A bennük sűrűn szereplő *populus, natio, gens* szavak az antik és általános középkori szóhasználattól eltérően népet, népességet, legtöbbször alattvalót jelentenek”. Szücs azt veti ellene Deérnek, hogy: „Nincs figyelemmel a szavak többféle jelentésárnyalatára, nem számol a »nép« középkori fogalmának többféle szemléleti aspektusával sem. De nem számol azzal sem, hogy a három szóval nem merül ki a középkori »népterminológia«.” (181. o.) Legmeggyőzőbb ellenérve Szücsnek Kálmán 1100 körüli törvénykönyvének a szolgákra vonatkozó része. Itt határozottan háromfajta szolga megkülönböztetését kapjuk: a magyar szolga (*servus in genere Hungarorum*), az itt született, de idegen szolga (*servus in Hungaria natus sed alienigena*) s végül a külföldről behozott és idegen nyelvű szolgák (*lingue alterius servi, qui ab aliis ducti sunt regionibus*). Szücs pontos érveléssel mutatja ki, hogy a „*genus Hungarorum*” és az „idegen” „*alienigena*” két különböző kategória, amely messze túlmutat Deér egyszerűsített, közömbös „alattvaló” értelmezésén. Van azonban ebben az érvelésben egy homályos pont, s ennek kifejtése az eljövendő évek egyik szép feladata lesz. Ennek bemutatására hadd idézzek a 182. lapról: „A régi magyar szolgaréteg leszármazottjai és a Kárpát-medence idegen ajkú, nagyrészt szláv szolga-eleme.” Amit ezzel kapcsolatban ki szeretnék fejteni, annak rövid summája a következő: történetírásunk komolyan vette az orosz őskrónika szavait az avarok kipusztulásáról (ha ugyan ez nem az igazi avarokra vonatkozott!), illetőleg úgy vélte, hogy a maradék avarság elszlávosodott volna. Ha az őslakosságról esik szó történelmi tanulmányainkban, unos untalan e két véleménynel találkozunk. Azonban a helyzet az, hogy az embertan kutatói (főként Bartucz és Lipták)

már régebben sejtették s újabban bizonyítják a későavar-kori népesség folyamatosságát. A régészet pedig nagyrészt a magam kezdeményezései nyomán

bizonyságot tesz amellett, hogy ez a fennmaradás tömeges kellett hogy legyen, s bár óvatosan, de felveti azt a lehetőséget, hogy ez a „késő-avar” nép magyar nyelvű volt. Nézzük most ezzel a mértékkel szolganeveinket. A magyar szolgaréteg keletkezése történettudományunk egyik legingatagabb területe. Elmélet-elméletre halmozódik az adattalanság miatt. Még a legelfogadottabb feltevés az egykori szabadok szolgasorba süllyedésének gondolata. Mondanunk sem kell, hogy erre semmiféle bizonyíték nincsen! Már Kniezsa Istvánnak feltűnt (Műv.Tört. I:166): „A kora Árpád -kori szolgaréteg túlnyomóan magyar jellege alapján legtermészetesebbnek látszik, hogy a honfoglaló magyarság ezt a magyar nyelvű népréteget régi hazájából hozta magával . . . ezt a felfogást támogatja még, hogy az árpádkori előkelő s általában szabad osztály és azolga-réteg személynév anyaga közt határozott különbség észlelhető. Míg az előkelő osztályhoz tartozó személyek túlnyomóan idegen, főleg török a kereszténység felvétele óta a keresztény — neveken kívül főleg szláv, német neveket viselnek . . . addig a szolgaréteg személynevei nagy többségükben magyarok . . . ez a kettősség érthetetlen lenne, ha a szolgaréteg a szabad nemzetségek társadalmi süllyedése útján keletkezett volna, nyilvánvaló azonban, ha a szolganépet az ősi, meghódított finnugor magyarság utódjának tekintjük.”

Névkutatásunknak az utóbbi évtizedekben kiteljesedett munkálatai során ez a kép lényegében nem változott, de árnyaltabbá lett, jobban közeledett Kálmán idézett törvényéhez. Bárczi Gézának „A magyar szókincs eredete” című könyvéből (133. o.) idézzük: „A szolganevekre a XII. századtól bő adattár áll rendelkezésünkre . . . e névanyag jelentékeny része ismeretlen eredetű, és nyilván a honfoglalás előtti időkből öröklődött. Emellett azonban megtaláljuk a felsőbb osztályból leszállt úrneveket . . . Állandóan szaporodnak szentírási eredetű . . . nevek . . . Hasonlóképpen találkozunk szláv, német eredetű nevekkal is, amelyek viselői nem okvetlenül szlávok és németek, noha ezt eldönteni nem lehet . . . A szolgák névanyagának azonban kétségtelenül legérdekesebb részét a közszókból eredő, tehát magyar származású nevek adják, ezek igen változatosak . . .” Az adatfelsorolásból ugyanaz tűnik ki, amit már Kniezsa István megállapított: a szolganevek túlnyomó része színmagyar. Vegyük elő Heckenast Gusztávnak „A fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban” (Bp. 1970) című munkáját, amelyben azt tapasztaljuk, hogy a színmagyar többségű, foglalkozást jelentő helységeink szláv rétege általában a pannon-szláv, a morva területeken sűrűsödik, ott tehát, ahol valóban, történeti forrásokkal is igazolhatóan szláv népesség található s találhatók az erdős peremterületeken is, ahonnan helynevekből is ki-mutatható a szlávtság jelenléte.

Miért foglalkozunk kissé hosszabban a szolga-kérdéssel? Tervünk az,

hogy közelebből a kettős honfoglalás elméletének bővebb kifejtésekor részletesebben kidolgozzuk azt, hogy az Árpád-kori szolganevek túlnyomóan magyar volta mennyit jelent, hogy ez a réteg az itt talált, legyőzött, csatlakozott korai magyarságot, a kései avarokban betelepedetteket képviseli. Nemrégén a berlini szláv kongresszuson 1970-ben kifejtettem, hogy a magyar nyelv keresztény szókincsének szláv rétege csakis a nyugati térítés előtt a IX. században (talán részben már a VIII.-ban) kerülhetett be hazánk területén a magyar nyelvbe, az itt élő onogur magyarok nyelvébe. Hasonlóképpen éppen most jutottam arra a felismerésre, hogy a magyar nyelvnek az államra, közigazgatásra vonatkozó szavai is a nyugati hatás előttről keltezhetők, legalábbis jelentős részükben. Mindezekről azonban máshol bővebben számolok be, itt pusztán annak a lehetőségnek jelzésére valók, hogy a „győzők” és „legyőzöttek” egyetlen néppé ötvöződéséhez idő kellett, s talán Deérnek ez a tétele árnyaltabban értelmezhető, mint az előző. Ezek a kérdések azért nem kaphattak Szücs Jenő dolgozatában hangot, hiszen megfogalmazásuk kéziratának lezárása után történt, sőt amint láttuk éppen ebben a hozzászólásban! Mindenképpen indokoltnak látom Szücs Jenő feltevését (199. o.): „Vajon nyelvünk logikusan egymásraépülő szavainak (nem, nemzet, nemzetiség) füzére nem régiebb az írott történelmet megelőző — szemléletmód és logika, amely e logikai sort követve, a kisebb vérrokonsági csoportok, nemek nemzetségek felől építette fel a »nép« fogalmát?” Így van! A mi írásbeliségünkben először a XI–XII. században felbukkanó szavainknak s azok jelentőségének sokkal nagyobb múltja van, semmint a fennmaradt adatokból sejteni lehetne!

A leggazdagabb vita-anyaggal Deér harmadik tételének vizsgálata szolgál. Idézzük Deér könyvének 48. lapjáról az alapul szolgáló tételt: „A nomád államalakulás körülményeinek ismeretében érthetőnek fogjuk találni, hogy éppen az etelközi tartózkodás kilátástalan évei alatt indult meg a magyarság körében a magas rendű politikai szervezésnek és így a néppé válásnak sorsdöntő folyamata. Azok a törzsek, amelyeket a kazár fennhatóság idejében inkább a sors esetlegessége sodort egymás mellé és tartott össze laza kötelékben, a fenyegető végpusztulás szélén hivatott vezetőt kerestek, aki kimagaszló vezéri tulajdonságok és isteni támogatás birtokában egységgé, a szó igazi értelmében néppé szervezte őket, hogy így keressék meg a végső veszedelemből, a néphalálból kivezető utat.” Nyilvánvaló, hogy Deér drámai látomása Constantinos Porphyrogennetos 38. fejezetének következő sorain alapul: „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha sem volt... Árpád előtt... s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme. Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.” Tehát: az abszolút fejedelemség és a besenyő vereség lett volna a magyar törzsek néppé szervezője! Ez a látomás főként Illyés Gyula „Árpád” című versén keresztül jutott el a mai magyar köztudathoz:

„Egy csapat özvegy férfi s egy sereg
 árva siheder, ez volt a magyarság?
 Az asszonyát siratta, az az anyját.
 Így érték el a legfelső hegyet . . .

Szücs Jenő, a történész ennek a tételnek bírálatában volt a legnehezebb helyzetben, hiszen a mondott események előttről nincsen történeti forrásunk. Szücs érveinek rövid summája után előadom a magam hozzátennivalóját is, amely nagymértékben megszilárdítja Szücs Jenőnek, az idézett constantinoszi helyről való nemleges ítéletét. Szücs azt vizsgálja, van-e valami hihető adatunk arra, hogy a magyarság a honfoglalást előző évtizedekben még szervezetlen halmaz lett volna a különböző származású népeknek. A felelet az — nagyon helyesen —, hogy minden megfigyelésünk ez ellen bizonyít. Szücs széles alapon tárgyalja Constantinosz adatainak összekeveredését (főként Deér és Czeglédy nyomán a kangar szavárd háború kapcsán), magam ehhez még felvettem (Valóság, 1970. I.), hogy a türkök hét törzséről szóló rész (38§) múlt időben van, és szemelláthatólag egy időrendbe szedett folyamatos elbeszélés része, amely megelőzi a kazároknak és Levedinek történetét, tehát szó sem lehet arról, hogy közvetlenül a honfoglalást előző időkről beszélne, hanem talán többszáz évvel azelőttre emlékezik (különösen ha a kazár együttélést 2–300 évnek vesszük). De Szücs nagyon jól használja a régészeti forrásokat is, s azok egyöntetűségéből hosszabb idő óta összekovácsolódott népi egységekre következtet. Ugyanakkor hivatkozik arra is, hogy köznépi temetőink — más jellegű — régészeti anyaga is annyira egységes, hogy szó sem lehet hirtelenében egybeesített népekről! Mindez tökéletesen így van, s egy újabb ponton teszi szükségessé a császári híradás felülvizsgálatát. Van azonban Szücs érvelésében egy lapangó ellentét, amelynek felfedése éppen Szücs tételének további alátámasztását szolgálja. A 209. lapon így ír Szücs: „Viszonylag nagy számú kellett, hogy legyen ez a köznépi, sőt kifejezetten szolgálóállapotú magyar elem, mely az itt talált lakosságnak sűrűbb-gyérebb csoportjait együttevén mégiscsak tömegét — a fokozatosan kialakuló közös élet- és településforma körülményei között nyelvileg magához idomította.” Történészeink feltevése e tekintetben általában úgy summázható, hogy a honfoglalást a besenyő támadáson kívülmaradó hadseregek hajtották végre, otthoni telepeiket, az öregeket, asszonyokat, gyermekeket — s nyilván szolgálkat — a támadás szétmorzsolta, megsemmisítette. De ekkor honnan ez a hatalmas szolgaréteg? Az előzőekben már kifejtettük azt a meggyőződésünket, hogy a szolgává vált egykori szabadok az itt találtak, a meghódítottak voltak, akiknek zöme nem szláv volt (szlávok elsősorban a Dunántúl nyugati felén és az erdős peremvidéken települtek), hanem magyar. De a kérdés nem ilyen egyszerű s egyszempontú. Számoljunk először is azzal a lehetőséggel, hogy a császár értesülései helyesek voltak, és a magyarság valóban menekültében verte volna le az itt lakó, földvárakkal,

falvakkal, sűrű népességgel — s nyilván hadsereggel — védekező erős népeket, köztük a frankokat, bolgárokat és morvákat. Persze a kérdést így feltéve is kiderül a feltevés lehetetlen volta! Ez az ellentmondás már Pauler figyelmét is felkeltette (MNTSzl : 153): „A magyarok veszteségét az etelközi vereség alkalmából nem tehetjük valami nagyra — ámbár Constantinosz császár, i. h. 40., a legerősebb kifejezéssel (,családjaikat teljesen elpusztították’) él —, s e felfogást igazolja a következmény, hogy a magyar magyar maradt. Mert ha a bevándorló magyarság csak egy ,család’ nélküli, csupa fegyverfogatókból álló huszárcsapat lett’ volna, mint Salamon Ferenc képzei (Századok 1878:730. l.); szláv nőkkel, szláv anyákkal — más nemzet nagyobb számmal, miféle lehetett volna? — már a következő első, második nemzedék elszlávosodott volna.” Tökéletesen igaza van Paulernek. Hagyjuk ki egyelőre azt a lehetőséget, hogy Árpád magyarjai nagyrészt magyar tömegeket találtak itt s nem szlávokat, s keressünk a honfoglalók temetőiben választ kérdésünkre. Az egyetlen bezdédi temetőt kivéve, amelyben valóban kevesebb a nő, mint a férfi, Árpád magyarjainak összes többi temetőjében a férfiak és nők aránya nagyjából egyforma, és a nők nem idevaló viseletben temetkeztek, hanem ugyanannak az anyagi műveltségnek jegyében öltözködtek, mint amelyhez férjeik is tartoztak.

Mindebből miként másutt majd részletesebben kimutatom — az következik, hogy Constantinosz valamilyen felnagyított híradást kaphatott a besenyő követektől. Lehetséges, hogy valami olyanféle hadjáratot, mint később a magyar kalandozások tucatszámra végrehajtott rajtaütései, nagyítottak fel a besenyő követek katasztrofális erejű győzelemmé. A magyar krónikák nem is tudnak erről egy szót sem — hogy erre vonatkozott-e a lovakra támadó sasok meséje, erősen kétséges! —, csak Reginohoz jutott el valahonnan a hír. Mindenesetre a temetők kétséget kizárólag cáfolják a császárnak azt az értesülését, mintha családjaik ott pusztultak volna! Az előbb ideiglenesen eltekintettünk attól a feltevéstől, hogy itt magyar tömegeket találtak a honfoglalók, most térjünk vissza ehhez. Árpád magyarjainak temetői ugyanis elenyésző lélekszámúak egyrészt köznépi temetőinkhez viszonyítva, másrészt a későavar-kori magyarságnak néha ezer sírt is megközelítő nagy „falusi” temetőihez képest. A régi elszlávosodás kérdésével szemben tehát inkább az elmagyarosodás feltevése jut ekként előtérbe!

A korai onogur honfoglalás elmélete következtében a IX. századra vonatkozó onogur adatokat (837, 866) nem szükséges mint az etelközi türkök előretörését magyarázni, hanem sokkal kézenfekvőbb a Kárpát-medencei onogur-magyarságra vonatkoztatni. De erről más alkalommal!

Szücs Jenő hosszasan foglalkozik a „hétmagyar” kifejezéssel, amely ugyancsak már régebben meglevő, egymással legalábbis szövetségben levő népalakulatot sejtet. Nem szeretnék itt utalni azokra a meggondolásokra, amelyekkel törzseink és krónikáink hetes számait mitológiai számként magyarázom (Valóság, 1970 : I), mert dolgozatom az értekezés után jelent meg,

de talán felemlíthetem, hogy „Lehel kürtje” című kis könyvemben felvettem, hogy a magyar „Kürt” törzsneve nem hótöraszt jelentett volna, hanem azonos „kürt” szavunkkal, s a kürt Lehel méltóságjelvénye volt (ez természetesen nem okvetlenül a jászberényi volt!). Kürt helyneveink és a Lehel birtokok közti kapcsolat kimutatható. Pais Dezső egyik régebbi beszélgetésünk alkalmából feltehetőnek tartotta ezt a magyarázatot. Így a Jeniszej vidékéről csatlakozott Kürt törzstörődék helyett egy magyar népcsoporttal számolhatnánk.

Két rövid megjegyzés Szücs szövegéhez: a nagyszentmiklós kincs 2. számú korszójának lovasát aligha magyarázhatjuk — Győrffy elképzelése szerint — magyar fejedelemnek, hiszen kengyel nélkül lovagol, s ez — az egyébként minden részletében megmunkált képen — elképzelhetetlen lenne. Ugyancsak egy-két szót az aquilejai altemplom lovasáról. Ezt az ábrázolást annak idején én vezettem be a magyar régészetbe (Folia I II. Bp. 1939 : 215), az én figyelmemet pedig Zichy István hívta fel a falfestményre. A külföldi szakirodalom egyöntetűen a XII–XIII. századra keltezi ezt a jól ismert falfestményt. Legújabban Gerevich László X. századi ábrázolást vél látni a festményben. Bár művészettörténeti párhuzamai meggondolkoztatók, de a viselettörténeti jellegzetességek (pl. csőrös páncél-lábbeli) bizonyossá teszik, hogy a régi keltezés a helyes, és hogy az ábrázolás nem tekinthető a honfoglalók hiteles képének. Én annak idején a Szent László legenda falképeivel akartam egyeztetni, de sok más dologom miatt nem került sor a közlésre. Újabbán Alsó-Ausztriában találtam varkocsos magyarokat román kori templomban, s ennek közlése kapcsán az aquilejai lovas viselettörténeti és fegyvertörténeti elemzését is közölni fogom. Ha már átesaptam a magam dolgára, hadd jegyezzem meg, hogy sajnálom, hogy Szücs Jenő nem ismerte a magyar viseletre vonatkozó írásaimat-rajzaimat, és csupán Váczy Péter és Balogh Jolán kitűnő munkáira hivatkozik (287. jegyzet), ugyanis a régészeti leleteknek ebben a kérdésben döntő szavuk van.

Deér negyedik tétele a keleti nomád népszemléletnek az orchoni feliratokban tükröződő sajátosságait majdnem meggondolás nélkül vetíti át a magyar államalakulat kezdeteire. Olvasván Deér munkáját nem szabad megfedkezniünk arról — ez úgy látszik elkerülte Szücs figyelmét —, hogy e tekintetben Deér nyilván Alföldi András nagy jelentőségű munkásságának hatása alatt áll. Alföldi volt ugyanis, aki a 30-as években fokozottan irányította a magyar régészet- és történelemkutatás figyelmét a „lovasnomád társadalmakra”. Deérnek és Alföldinek ez a szuggesztíója mind a mai napig él a magyar őstörténetkutatásban, aminek bizonyossága többek között —, hogy a Magyar Honfoglalás Kútfeinek új kiadásába (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Győrffy György. Bp. 1958.) Kül Tegin és Tonjukuk felirata teljes szövegében belekerült — mint a magyar őstörténet forrása. Szücs Jenő is felveti a kérdést, hogy vajon jogosult-e az orchoni feliratok ilyen alapvető felhasznál-

nálása. Nagyon világosan látja (249), hogy: „... a türk »népszervezés« a maga érzékletes részleteiben: miközben a hódító kicseréli a meghódított népkötélék uralkodó rétegét (ami természetesen együtt jár azzal, hogy jelentős számú kíséretelem kerül át a meghódított néphez), katonaelemét pedig saját szolgálatába állította, a népkötélék a maga nemzetiségi-törzsi szervezetében ... jóformán érintetlenül illeszkedik bele a birodalomba!...” (a 251. lapon): „A törökös szervezetű társadalmak” népei „természetesen többnyire nem ethnikai egységek, hanem szüntelenül mozgásban levő alakulatok, amelyekből külső vagy belső körülmények hatására gyakran válnak le néprészek, és csapódnak más keretekhez, miközben újabb és újabb törzsek vagy törzstörödékek csatlakoznak hozzájuk”. Szücs – részben a Győrffy által felvetett sok türk párhuzam hatása alatt – általában elfogadta az orchoni feliratokat mint az előmagyarság kialakulásához kínálkozó jó párhuzamot, ám ezt a kialakulást nem közvetlenül a honfoglalás előttre, hanem a kazár korszakra teszi. „Ezen a ponton már túl kell lépnünk Deér József »keleti nomád« ethnogenetikai koncepciójának romossá vált pilléreire” (255), zárja le a Deér elképzeléseit bíráló és a magyar előtörténet kutatásában sok újat és megnyugtatót hozó fejtegetéseit.

Érdekes és rokonszenves figyelni azt a küzdelmet, amelyet a történész Szücs Jenő folytat a nomádságnak és a félnomádságnak a magyar történeti tudatba beidegződött fogalmával. Úgy érzem, hogy első törvényeink és okleveleink vallomása éles ellentétben áll az arab írókból kikövetkeztethető nomád népfogalommal. Ezt legjobban néhai Szabó István érezte „A falurendszer kialakulása Magyarországon” (Bp. 1966 : 7) című könyvében, amikor megállapítja, hogy: „A különféle írott források ... az országban már kezdettől faluvilágról szólnak”, s érezhetően tanácstalan a tekintetben, hogy ez a fejlődés hogyan mehetett végbe egy-két század alatt. Úgy látom ebben is segítségünkre lesz a kettős honfoglalás feltevése, amennyiben a falulakó magyarság emlékei a nagy későavar-kori temetőkben és a X. századi köznépi temetőkben táruznak elénk, míg a nomád szervezetű Árpád-népességet a kis lélekszámú nagycsaládi temetők képviselik.

Sok és bonyolult kérdésre kell még feleletet adnia a magyar történettudománynak, amíg végül kikristályosodik a honalapítás és néppéválás igaz története. Általában fél évszázadonként az ismert adatok összeállnak egy-egy történeti elképzelésbe, megnyugtatónak látszó magyarázatba. Így történt ez századunk közepe táján. Az azóta eltelt idők a termékeny bizonytalanság, az újrakezdés, a tágabb szempontok szerinti vizsgálódás évtizedei. Éppen ezeknek az évtizedeknek egyik nagy jelentőségű műve Szücs Jenő előttünk fekvő munkája.

E mű érdeme, hogy a későantik és középkori „nép” fogalmakat s a rájuk vonatkozó kifejezéseket egyeztette a mindenkori történeti valósággal, fejlődésében követte nyomon a történeti változások okozta jelentéstani változato-

kat. Világosan felrajzolta a birodalmi vagy világegyházi méretekben való gondolkodás és a nemzetiségi tudat színeváltozását, a kettő ellentétének dialektikus alakulását. A magyarság néppé alakulásának kérdésében meggyőzően jutott el jóval a honfoglalás előtti időkhöz. Eredményeivel — a többször felvázolt új lehetőségek fenntartása ellenére is — a legnagyobb mértékben egyetértek, és a művet a legnagyobb elismeréssel ajánlom a kandidátusi fokozatra.

Elnök: Felkérem a Bizottság titkárát, hogy az előzetes zárt ülésen felmerült kérdéseket ismertesse.

Kubinyi András: T. Vitaülés!

A bizottsági tagok részéről a zárt ülésen két kérdés vetődött fel: A nagy munkában — amiről a mű bevezetésében olvasunk — a szétválásnak a következménye-e, hogy hiányzik az elméleti és a módszertani eredményeknek az összegezése? Továbbá a munkában a gondolatok lényegét gyakran elhomályosító bonyolult mondatszerkesztés, a szociológiából rögtönzött szakkifejezések igen nagy száma található. Van-e jelöltnek elképzelése arra vonatkozólag, hogy ezeket a kifejezéseket magyarra lefordítja, és ezzel is hozzájárul a kiadás alatt levő történeti szakkönyv gazdagításához?

Elnök: Kíván-e valaki kérdést intézni jelölthöz vagy az opponensekhez?

Mivel több kérdést-feltevő nincs, megkérdezem jelöltet, hogy most kíván-e válaszolni a bizottsági kérdésekre vagy a hozzászólások után?

Szücs Jenő: A hozzászólások után.

Elnök: Ki kíván hozzászólni?

Bartha Antal: Mélyen tisztelt Bizottság! Tisztelt Vitaülés!

Véleményem szerint nagyon értékes és hasznos munkával állunk szemben. Két fázisát kell megvilágítani történetileg ennek a gentilis társadalmi szervezetnek. Az első fázis az ősközösségi társadalmi rendszer, amikor tisztán áll a vérségi alapon szervezett, a közös mítosz alapon való felépültség. Később idegen elemek is kerülnek bele. A második fázisa ennek — amellyel tulajdonképpen jelölt nagyon értékes disszertációja foglalkozik — a barbár társadalmi fejlődés korszaka, amely már nem az ősközösségi rendszer keretei között megy végbe, hanem egy átmeneti állapot már a különböző osztálytársadalmak felé. Ezt a kérdést már többen vizsgálták, igen nagy és tekintélyes nemzetközi irodalma is van. Ennyit a disszertáció érdemeiről.

Ezek után reflektálni szeretnék a nagyon értékes és izgalmas opponensi vélemények néhány mozzanatára, mert attól tartok, hogy a jelenlevő hallgatóság számára túl szakszerűnek vagy túl izgalmasnak mutatkoznának néhány ponton a viták, és egyiket sem tartom adott esetben kívánatosnak, sőt általában az izgalmas vitákat nem tartom kívánatosnak.

Néhány eszméletörténeti és historiográfiai kérdésben állást kell foglalnunk

érzésem szerint, mert bizonyos tekintetben nem mindenben tudom osztani az egyébként nagyon érdekesnek, szépnek és izgalmasnak exponált kérdéseket.

Mindenekelőtt kicsit az az érzésem, hogy jelölt az érdemekben gazdag, mondanivalókban, módszertanában, elméletileg és új, marxi igényű megfogalmazásokban gazdag disszertációjának kissé kevés figyelmet szenteltek az opponensi véleményekben, mint megérdemelte volna, arányaiban eltúlozták az opponensi vélemények Deér József ismert munkájának bírálataát és elemzését.

Egy egészen nyers historiológiai kérdést szeretnék tisztázni: Tudott-e Deér József oroszul, olvasott-e török, ozmáni, kazahi nyelven vagy nem? Ismerte-e a mongol nyelvjárást? Csak bizonyos irodalmi feldolgozásokra támaszkodhatott, sőt a maga korában éppen a legfrissebb keletű történelmi munkákra volt kényszerítve, csak azokra támaszkodhatott. Ezzel nem akarom kisebbiteni Deér József érdemét és munkájának jelentőségét, melyet 1938-ban historiológiai téren alkotott.

Felmerült itt Molnár Erik kapcsán, hogy számos tekintetben nem elég sikerrel nyúlt hozzá a magyar őstörténeti problémákhoz. Ugyanakkor gazdag gondolatmenetet indított meg, számos tekintetben új vágányokra terelte a magyar őstörténeti kutatást, bár egy-két kérdésben, látásmódban, meghatározásban, magatartásban adózott a divatos áramlatoknak, a marrizmusnak is. Ezzel a kérdéssel egy kicsit részletesebben foglalkozom.

A komplex módszer tudományos igényt is jelent, és Deér József mondaiból inkább csak a hozzáértő szem tudta kiolvasni ezt a helyes igényt és dicséretes törekvést. Molnár Erik a tudós teljes tudatosságával felvetette és kutatásainak középpontjába állította. És az, hogy Molnár Erik számos kérdésben valóban tévedett, számos kérdésben születtek elszetett eredmények, azok egy a problémákat alaposan ismerő magyar őstörténeti tudósnek tévedései voltak és objektív következményei, hogy a komplex módszer elméleti, módszertani problémáit nem tudta megalapozni. Váratlanul érte a tudósokat, őt magát is a tudományos fejlődésnek az a követelménye, hogy komplex módon közelítse meg az őstörténeti jelenségeket. Ennek az objektív tudománynak, történeti szituációnak következményei mindazok a ma már túlhaladottnak bizonyult megállapítások, amelyek Molnár Erik művében kétségtelenül megvannak. Ha azonban figyelmesen olvassuk szövegét, mindig megfelelő óvásokkal tett meg ilyeneket. Így például a marrizmus is a maga idejében korszerű őstörténeti elméletnek látszott. Sok nagy tudós, őstörténész látott olyan lehetőséget a marrizmusban, olyan kulcsot, melynek segítségével néhány kérdést meg tud oldani. Egyébként Molnár Erik tevékenységében a marrizmusnak túlságosan nagy jelentősége, nagy súlya soha nem volt, ellenben igenis nagy jelentősége volt az alkotó marxizmusnak.

A marrizmus a magyar tudomány őstörténeti ágazatában a legkevésbé tudott gyökeret verni. Ennek fogalmi magyarázatát főleg két tényezőben lá-

tom: egyrészt Molnár Erik mindenkor alkotó, merész problémalátásának, másrészt pedig bizonyos mértékben annak is, hogy az őstörténet éghajlata kicsit zord, a meglegházi vadhajtasoknak nem túlságosan kedvez, mert ezek hamar levonulnak az őstörténet területén. De azért úgy gondolom, hogy Molnár Erik módszertani, elméleti tevékenységének és bátor marxista kezdeményezésének volt szerepe és jelentősége.

Még néhány részletkérdésre szeretnék kitérni, amelyek véleményem szerint feltétlenül érdekesek, és valóban nagy érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek közül is egyet ki szeretnék emelni, és erre a kérdésre szeretnék reagálni. Ez az „ongroj, ungroj, onogur, madjar, türköj” kérdés. A turkológusok régóta tisztázták, és szilárd megállapítása a magyar őstörténeti tudománynak, hogy ugyanis az „onogur” név nem egyedül a magyarokat jelenti, bár közöttük kell keresni, hanem tágabb közösségnek kell venni, és ebből az „ungár” név szláv közvetítéssel alakult ki. Ugyhogy a két népre való vonatkozása régebben ismert dolog. Ennek újszerű magyarázatát László Gyula professzor kísérli meg a kettős honfoglalás mérlegelésével.

Nyilvánvalóbban a későbbiekben szükségszerű lesz az avarság kérdésének a kutatása. Ma délelőtt hosszasan tárgyaltunk László Gyulával arról a kérdésről, úgyhogy ezen a téren vita nem lehet. Rendkívül fontos az, hogy látva az előzményeket, később az avar-kontinuitás kérdését alaposan, tudományos precizitással vizsgáljuk meg.

Van azonban egy momentum, ami véleményem szerint bizonyításra szorul, az, hogy az avarság milyen nyelven beszélt? Ez az, amit ma még nem tudunk teljes hitelességgel megmondani. Arról nem szólnak a forrásaink, hogy milyen nyelven beszéltek. Bár a jelölt dolgozatának magyon értékes megállapítása az, hogy a közösségi tudatnak ebben a korai fázisában a nyelvi közösségi tudat még nem jelentett nagy szerepet. Sajnos ennek a nagyon érdekes tételnek a feszegetése az opponensi véleményekben nem merült fel, de amikor ezt az etnikumot akarjuk meghatározni, hogy milyen nyelven beszélt ez a népesség, számunkra, korunkra, a mi számunkra, őstörténészek számára nem közömbös, és ez még ebben a kettős honfoglalási elméletben gyenge pontnak látszik egyéb más kérdések mellett.

Elnök: Mivel több hozzászóló nem jelentkezik, megkérem a jelöltet, hogy válaszoljon a hivatalos bírálók véleményeire, a hozzászólásra és a Bizottság által feltett kérdésekre.

Szücs Jenő: Az opponensi véleményekre válaszom a következő:

Válasz Mályusz Elemér és László Gyula opponensi véleményeire

Tisztelt Bizottság! Tisztelt opponenseim! Tisztelt vitaülés!

Legyen szabad mindenekelőtt őszinte köszönetemet kifejeznem igen

tisztelt opponenseimnek, Mályusz Elemér és László Gyula professzoroknak, a történettudomány doktorainak, azért a gondos és körültekintő, kritikai szempontjaikkal és kitüntető módon megtisztelő állásfoglalásukért, amelyet diszsertációnak benyújtott munkámról előterjesztettek. Különösképpen megtisztelő számomra az a mód, ahogy mindketten historiográfiai összefüggéseiben szemlélték, értékelték és tették helyére talán érdemtelenül is kitüntető helyre sok tekintetben „kísérleti jellegű” munkámat. Miközben őszinte hálával nyugtázom azt a figyelmet, amelyben opponenseim fejtegetéseimnek nemcsak főbb vonulatait, hanem apró, helyenként bizonyára fárasztó részleteit is részesítették, egyidejűleg állásfoglalásuk nem titkolt módon föltöbb megnyugtató is számomra. Nem az elismerés és bírálat hogy úgy mondjam – kvantitatív arányaira gondolok most, hanem főként arra a körülményre, hogy kritikai észrevételeik kizárólag a részletekre (meghatározott, szükségképpen és joggal vitatható részelemekre) vonatkoznak s nem az egész építményre, vagyis munkámnak nem metodikai alapjaira és statikáját biztosítani hivatott leglényegesebb bizonyításokra és tartalmi következtetésekre.

Ez a körülmény annál fontosabb és megnyugtatóbb számomra, minél inkább emlékezetembe idézem azt a sok kételyt és töprengést, amelyek árán végül is értekezésem megszületett. Szubjektív vallomások nem feltétlenül tartoznak az adott műfaji keretekbe; mégis, ha már opponenseim megtisztelték azzal, hogy figyelemben részesítették munkám tágabb historiográfiai vonatkozásait és kapcsolatait, legyen szabad egészen röviden vázolni munkám megszületésének körülményeit. Annál is inkább, mert mondandóm lényege nem az önvallomás szubjektivitásában, hanem éppen bizonyos historiográfiai és metodikai érdekű mozzanatokban rejlik.

Amikor immár csaknem egy évtizede érdeklődésem a nemzet és nemzeti öntudat középkori előtörténete felé fordult, nem is gondoltam arra, hogy a téma valaha is kiágazhat az őstörténet felé, noha sokféle kiágazása már kutatásaim kezdetén megmutatkozott. Minthogy céлом nem valami lapos deskriptív megoldás volt, de nem is ilyen vagy olyan preconcepciók igazolása, kezdettől fogva tárgyam objektív körvonalainak és azoknak a belső kapcsolatoknak a kitapintására igyekeztem, amelyek témám helyét a kor társadalmi és eszmei struktúrájában (pontosabban: a struktúrák mozgásában, átalakulásában) viszonylag egzakt módon kijelölik. Hogy a feladat, amelyre vállalkoztam, jóval összetettebb, mint kezdetben gondoltam – vagy ahogy e tárgykörrel általában vélekedni szokás –, az fokról fokra világosodott meg. Az első pillanatra „nyilvánvalóan” idetartozó forráshelyek összegyűjtése öt évszázad teljes kiadott írott forrásaiból a 11. század elejétől a 16. század elejéig (a lehetőséghez képest figyelemmel a kiadatlanokra is) önmagában sem kis munka, de munkának még mindig csak kisebb s feltétlenül egyszerűbb fele. Sok minden tartozik ugyanis a témához, ami első pillanatra és „nyilvánvalóan” nem tartozik oda. Ez azonban csak annak arányában világosodik meg, ahogy megérlelődik a

felismerés, hogy a téma – a középkor „nemzeti” komponense – csakis olyan elemzés révén ragadható meg, amelynek kerete horizontális értelemben az egész európai történelem, tárgya pedig – ezen belül mintegy vertikális értelemben – a középkor politikai eszmetörténete, illetőleg azok az erővonalak, amelyek az eszmék mozgását a társadalmi struktúraváltozásokkal kötik össze. Nem elegendő ugyanis úgy-ahogy értelmezni próbálni a forráshelyek tömegét, mert a szövegkapcsolatok és párhuzamok kimutatása, a filológiai és fogalomtörténeti analízis nélkülözhetetlen feltétele ugyan a megismerésnek, de önmagában még nem megismerés, sőt „értelmezéssé” is igazában csak akkor válik, ha sikerül kijelölni a fogalmak és gondolatok (olykor egyszerűen toposzok) funkcionális helyét az adott kor gondolati mechanizmusában és eszmei szerkezetében. Semmi esetre sem érhetjük be tehát azzal, hogy a források „nemzeti” hangzatú (valójában gyakran „pre-nacionális”, sőt „pseudo-nacionális” jellegű) kitételeit felfűzzük egy önmagunk teremtette gondolati láncra, amelynek anyagát többkevesebb mértékben saját modern szemléleti elemeinkből kovácsoltuk össze, hanem meg kell találnunk azokat a szerkezeti alapelemeket, amelyekkel összefüggésben – és amelyhez képest – a fogalmak és gondolatok m a g á b a n a k o r b a n meghatározott „nemzeti” tartalmat fejeznek ki. Más szóval: a gondolkodás nyilvánvalóan „anacionális” elemeit – azaz a középkorban domináns részét – is figyelembe kell részesítenünk, hogy a velük való kapcsolatban (ill. kontrasztban) fogalmazhassuk meg immár elméletileg is azt, ami a középkorban „nemzeti”. Ha nem így járunk el, az eredmény forráshelyek ötlepszerű citátumgyűjteménye s ennek lapos kommentálása lesz, ahogy az még manapság is előfordul külföldön és itthon egyaránt: valamilyen konferencia alkalmából a történész, ha történetesen francia, előveszi az ófrancia Roland éneket vagy Guibert de Nogent művét (*Gesta Dei per Francos*) és hasonló forrásokat, ha történetesen magyar, természetesen Anonymust és Kézait, azokból kiveszi, ami első olvasatra amolyan nemzeti hangulatú, s azt némi kommentárral megtoldva mint a „nemzeti tudat” középkori geneziséét tálalja. A probléma, maga a kutatás ott kezdődik, ahol ez a fajta megközelítés befejezettnek véli az ügyet.

Mindaz, amit itt jeleztem, természetesen még mindig nem az őstörténet felé mutat, hanem éppen ellenkezőleg, bizonyos értelemben „kifelé mutat” a középkorból, amennyiben kutatásaim során – részben éppen az újabb egyetemes medievisztika ide vonható eredményei nyomán – a r é s z l e t e k e t illetően is egyre határozottabban ismertem fel, hogy a középkor „nemzeti” faktorának kialakulása *sui generis* azokhoz a társadalmi, politikai és intellektuális átalakulásokhoz tartozik, amelyeknek kezdete határozottan a 13. században jelölhető ki, maguk a magyar viszonyok pedig e vonatkozásban sokkal több ágon és szervezettebb módon részei egy „szinkronikus” jelleggel kibontakozó általános európai fejlődésnek, mint azt általában feltételezni szokás. Ami a középkorban „nemzeti”, az elsődlegesen nem ősi történeti tartalmak folytatása

és kiteljesítése, hanem valami egészen új minőség, még ha előzményei és előfeltételei korábbi századokba nyúlnak is vissza; másfelől pedig ugyancsak kvalitatív értelemben különbözik attól a jelenségköről, amely a 18. század óta a nemzet modern fogalma mögött jelentkezik.

Éppen ez az a *punctum saliens*, amely mintegy kikényszerítette, hogy vizsgálódásaimat ne korlátozzam témám tulajdonképpeni időkereteire, hanem előre is, hátra is kitekintsek. Előre, a modern nemzeti teória és nacionalizmus problémaköréig azért, hogy megkíséreljem körvonalazni azokat az érintkező felületeket és kontrasztokat, amelyek egyfelől fogalmilag és történetelméletileg lehetővé teszik, hogy egyáltalán a „nemzeti” minősítést alkalmazzuk a középkor viszonyai közt, másfelől viszont világosan rámutatnak e minősítés korlátozott „kutatástechnikai” jellegére. E kitekintés eredménye a nemrég megjelent „A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge” c. értekezésem, valamint egy közeljövőben, az *Acta Historica* hasábjain megjelenő hosszabb tanulmányom. A hátrapillantás eredménye viszont a most vitára bocsátott kézirat, ahol ugyan a „pillantás” kissé hosszúra nyúlt és — szinte akaratom ellenére — végül is önálló munkában realizálódott.

Szükség volt-e erre a hátrapillantásra? Éppen ez volt az a kérdés, amelyben néhány évvel ezelőtt — akkor még persze jelen időben megfogalmazva és a jövőre irányultan — az előljáróban említett töprengések és kételyek kulmináltak. V a l a m i l y e n mértékű visszapillantásra persze eleve is gondoltam, már csak azért is, mert erre ösztönzött, sőt kötelezett egy historiográfiai örökség: Deér József opponenseim által is érintett ilyen irányú munkássága, és pedig kettős értelemben. Egyrészt kérdésfeltevésre, másrészt azonban a válaszai által kiváltott ellentmondókedv révén. Mert az akkor még fölöttébb nyers halmazállapotú anyaggyűjtésem is annyit mindenestre már sejtetett, hogy a megoldás korántsem lehet olyan egyszerű és egyoldalú, mint amelyet Deér javasolt. Hamarosan rátaláltam arra az újabb irodalomra, amely a kérdés egyetemes történeti aspektusait — legalábbis a kései ókor és a korai középkor Nyugat-Európa vonatkozásában — jelentősen módosította ahhoz a szinthez képest, amely Deér előtt még a 30-as években ismeretes lehetett. Különösképpen Reinhard Wenskus nagyszabású szintézise (*Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Graz 1961) adott ösztönzést és bátorítást, nem csupán gazdag összehasonlító anyaga révén, hanem metodikai és — hogy úgy mondjam — morális tekintetben is: talán a történésznek joga van ahhoz, hogy a saját eszközeivel elérhető megismerési szférán túl ne csupán összegezzon bizonyos filológiai és nyelvtörténeti, továbbá régészeti és néprajzi eredményeket, hanem helyel-közzel maga is kipróbálja e tudományágak eszközeinek alkalmazhatóságát a maga sajátos t ö r t é n e t i kérdésfeltevése vonatkozásában, még ha maga nem is szakavatott művelője az említett rokontudományoknak. E kérdésfeltevés általában, s közelebbről a magyarság esetében is, az etnogenezis hosszú folyamatának a feudalizmust

közvetlenül megelőző fázisára, annak is elsődlegesen eszmei vetületére, az eszmetörténet mintegy „archaeológiai” rétegére irányul. Ennek azonban különös metodikai tehertétele egy sajátos kettősségben rejlik; abban nevezetesen, hogy egyfelől vizsgálatának eszközei túlnyomórészt a történettudomány tulajdonképpeni kompetenciáján kívül esnek, másfelől viszont a kompetens tudományszakok külön-külön úgy látszik – a témát nem érzik tárgyukhoz tartozónak, maga a kérdésfeltevés is idegen tőlük (annyiban mindenesetre joggal, hogy a kérdés pl. csak a nyelvészet vagy kizárólag a néprajz, régészet stb. aspektusaiból és eszközeivel csakugyan aligha is vizsgálható). Ki tegye fel tehát a kérdést, hogy ha egy társadalmi egység, népalakulat a közösségi tudatformák vonatkozásában sem a vákuumból lép be az írott történelembe – ami nyilvánvaló –, akkor milyen ez a tudatforma? A történész a kompetenciák imént vázolt *circulus vitiosus*ában kettőt tehet: vagy mindjárt feltevése után el is ejti a kérdést előmunkálatok hiányára és módszertani nehézségekre hivatkozva (ez az egyszerűbb s nem is kifogásolható megoldás), vagy pedig vállalja a kockázatot, hogy eljárását a rokontudományok művelői illetéktelen beavatkozásnak minősítik, s esetleg csakugyan metodikai botlásokat követ el, de megpróbál valamilyen választ adni (ez a nehezebb s ráadásul esetleg kifogásolható megoldás). De természetesen nemcsak a kockázat vállalásának valami heroizmusáról van szó, hanem annak a munkamennyiségnek a vállalásáról is, ami a közkeletű kifejezéssel „komplex módszer” alkalmazási kísérletének velejárója.

Immár harmadszor – s utoljára – említett töprengéseim és kételyeim főként két szempont körül köröztek. Hogy elsőként a legköznapiabbat említsem: nyilvánvaló volt, hogy az így vállalt munkatöbblet jelentősen elodázza tulajdonképpeni témámnak formába öntését. Mert hogy tulajdonképpeni témám ott kezdődik, ahol ez a kitérő végződik (s a feudális eszmei struktúra kiépülése – a magyar történelemben az ezredforduló után – bizonyos értelemben mint tézisre az antitézis következik) – már eleve sem volt kétséges. Viszont a történeti mozgás e dialektikájának megragadása akkor már sarkallt olyan mértékben, hogy necsak az irodalomban tájékozódjam a korai középkornak témám szemszögéből mind nyugati (germán), mind keleti (steppei nomád) vonatkozásaiban, hanem bizonyos nyelvtörténeti konzekvenciákat magam is levonjak, filológiai megfigyeléseimet e tárgykörre vonatkoztassam, korai folklór-emlékeinket kérdésfeltevésem szempontjából rendszerezem és értelmezem, etnopszociológiai párhuzamokat keressek és így tovább; sőt – hogy a legszükségesebbet említsem –, az „Alttürkische Grammatik” segítségével legalábbis oly mértékben behatoljak az ótürk szókészlet és grammatika rejtelmeibe, hogy az Orkhon- és Jeniszej-melléki feliratok számomra lényeges szövegrészeit önállóan is értelmezhessem. Mindez, mint utólag beigazolódott, együttvéve csakugyan legalább három évet igényelt s rabolt el egyszersmind tulajdonképpeni témámtól, amely időközben megírásra készen elrendeződött.

Ám — s itt következik a második, immár súlyosabb, módszertani jellegű nehézség —, ha el akartam kerülni a veszélyt, hogy mintegy valami mániás kényszert követve, viszonylag távolról indulva, felcsapok botcsinálta őstörténésnek és etnológusnak (mely kényszer, mint manapság is nem egy példa mutatja, eléggé csábító), valahol, egy bizonyos ponton minden irányban el kellett kötnöm a szálakat. Ha például az a helyzet, mint opponensi véleményében Mályusz Elemér professzor joggal rámutatott, hogy honfoglaláskori mondáink kutatása terén Solymossy Sándor óta, tehát negyedévszázada, semmi érdemleges nem történt, nem vállalkozhattam arra, hogy a monda-képződés e történeti rétegére vonatkozóan, az azóta eltelt idő külföldi metodikai újdonságait applikálva, sajátosan új eredményekre jussak, hanem be kellett érnem azzal, hogy a Solymossy-féle alapokon vonatkoztassam mondáink tanulságait tárgyamra. Teljes mértékben igaza van igen tisztelt opponensemnek, Mályusz professzornak, hogy addig, amíg a történeti néprajz újból, a kutatás legmodernebb szintjén, hozzá nem nyúl e kérdéskörhöz: „valamennyien számíthatunk arra, hogy a mondák tárgykörét illetőleg megállapításaink sajnos elavultak”. De ez éppígy elmondható egyéb vonatkozásokban is. Ha például nyelvtörténeteink bizonytalansága némely, a téma szempontjából kulcsfontosságú szavaink eredetét, etimológiáját illetően nem csökken, sőt növekszik (ide tartozik, hogy csak a legfontosabbakat említsem, akár a *nemzet*, *nemzettség*, akár az *ország* alapszava: *nem* és *úr*, ill. *uru*), akkor természetesen nem vállalkozhatom e kérdések eldöntésére, viszont nem is tartózkodhatom attól, hogy a számomra leginkább meggyőző megoldásból kiindulva keressek egyfajta hipotetikus magyarázatot a magam kérdésfelvetése vonatkozásában. Viszont addig, amíg a régészet kétséghelyen nem talál a honfoglaláskori emléktárhelyek etnikai megoszlásának elkülönítésére, addig tartózkodnom kell attól, hogy egy bizonyos ponton túl témám aspektusában következtetéseket vonjak le a régészeti leletekből. Máshol szükségképpen merészebbnek kell lennem. Ha a hazai etnológia nem is egyezik meg az „etnikum” fogalmi mibenlétére nézve valami elméletileg szilárdabb meghatározásban, magam vagyok kénytelen valami kutatástechnikai formula mellett kikötni, amely céloknak megfelel. S ha az etnopszociológia még nem fejlődött ki olyan mértékben, hogy megállapítsa a jelenségek összemérhetőségének kritériumait, akkor — jobb híján — magam vagyok kénytelen bizonyos kritériumokat keresni, vállalva a tévedés kockázatát is. Mindezzel az inkább csak a példa kedvéért kiragadott esettel azt a kényszerhelyzetet szeretném csupán érzékeltetni, amellyel számolva szükségképpen kompromisszumok sorozatát kellett megkötnöm, ha már úgy döntöttem, hogy a feltett kérdésre mégiscsak igyekszem valamiféle választ adni. A kompromisszum részben abban állt, hogy nem követhettem a témából következő immanens követelményeket minden irányban s addig a mélységig, ameddig az elvileg elképzelhető lenne, egyszersmind azonban nem egy vonatkozásban ahhoz, hogy egyáltalán kiinduljak, meré-

szebbnek kellett lennem, mint azt „kutatási infrastruktúránk” e pillanatban indokolhatja. Természetesen még a látszatát is szeretném elkerülni annak, mintha e kiragadott példákkal valami vádakát szegeznék szembe a rokontudományok művelőivel szemben, ami annál indokolatlanabb lenne, minél inkább mutathatnak rá ők éppilyen — ha ugyan nem nagyobb — mértékben a történettudomány mulasztásaira, amelyek viszont az érintkező területeken az ő sajátos kérdésfelvetései zónájában bénítják meg az előrelépés határozott mozdulatát. Mi a tanulság mindebből? Az, ami oly gyakran (de mégis oly gyakran csupán jelszószerűen) kerül szóba, de ha a *hic Rhodus, hic salta* gyakorlatias parancsa egészen konkrétan merül fel, oly gyakran mond csődöt: az együttműködés kényszerítő követelménye. Amíg ez szervezettebb formát nem ölt, számolhatunk azzal, hogy megoldási kísérleteink szükségképpen csak a munkahipotézis szintjén jelentkeznek.

Legyen szabad ezen a ponton, most már inkább közelítve munkám konkrét tárgyához, de még mindig a metodikai szférában maradva, még két általánosabb érdekű problémát röviden felvetnem.

Munkám egyik módszertani fordulópontja a jelenségek összehasonlíthatóságának, összemérhetőségének kérdése. Más szóval: a magyarság történetének az a korszaka, amely nagyjából az 5—9. század közé esik (s amelyet hagyományosan még az „őstörténethez” szokás számítani, de talán helyesebb az írott történelmet közvetlenül megelőző „előtörténetnek” minősíteni), etnopszociológiai értelemben milyen belső analógiák megköveteltetését engedi meg? Munkámban felvetettem azt a lehetőséget, hogy itt morfológiailag sajátos képletről van szó, amely a primitív struktúrák és a korai feudalizmus közé esvén többé-kevésbé önálló társadalomtörténeti fokozatként kezelhető, s bár tartózkodtam afféle tipológiai megjelölésektől, mint pl. a „barbárság felső foka”, ideiglenes jelleggel „barbár-prefeudális” struktúrának neveztem. Megköveteltettem továbbá azt az eddig szokatlan nézetet, hogy bizonyos belső fogalmi jegyek alapján a magyarság említett korszakbeli viszonyait „közös nevezőre” hozzam a germán népvándorlások állapotaival (más szóval: a születő Európa új barbárait a „rég” barbárokkal), s erre a belső analógiára építettem fel szerkezetileg egész fejtegetésemet. Ha ez a kiindulópont helyes, az azzal a nem jelentéktelen konzekvenciával jár, hogy — mint több vonatkozásban jeleztem is — az 5—9. századi magyarság az etnopszociális szervezet és tudatvilág tekintetében sokkal inkább például a 3.—5. századi germán népképletekkel vethető egybe, „mérhető össze”, mint saját ugor-kori előzményeivel, ill. az obi ugoroknak sok tekintetben megrekedt, sőt alighanem a fejlődésben visszahanyatlott állapotaival. Más szóval s kiélezve a kérdést: e b b e n a t e k i n t e t b e n vogul és osztják analógiák a déloroszországi magyarság viszonyaira nézve jóformán teljesen használhatatlanok. Nagy megnyugvással veszem tudomásul, hogy igen tisztelt opponenseim e metodikai kiindulópontot jogosultnak tartják, s így a „mi mivel mérhető össze” kérdésében szavazatukat

leadták. Annál is inkább, mert pl. a néprajz álláspontja e tekintetben nem világos számomra. Módomban volt éppen e kérdésről, egy megtisztelő meghívásnak eleget téve, néprajzosok körében előadást tartani. Ami engem ott meglepett: a hozzászólók az általam exponált tárgykörhöz vagy a csendes-óceáni szigetvilághól és afrikai, ill. délamerikai törzsi viszonyokból merített példákkal közeledtek, vagy a korai újkori magyar népi társadalomból, avagy éppenséggel pl. a második világháborús Japánból vett esetekkel igyekeztek közelíteni. Jobban mondva, éppen mintha „közelítésről” nem igen lett volna szó; határozottan az volt az érzésem, hogy két malomban őrlünk. Az előbbiek sokkal primitívebb, az utóbbiak sokkal magasabb rendű struktúrákat képviselnek, mint az általam tárgyalt „prefeudális-barbár” képződmények, az a gyanúm tehát, hogy teljességgel s elvileg imponderábilokról van szó. De mi a „ponderábilis” a néprajzban? Hol van az a határ, amelyen innen még szociológiailag indokoltan összevethető a néprajz kategóriáiban valamely jelenség egy másik-
kal, de túl már nem? E tekintetben, elsődlegesen a magam témája vonatkozásában azaz etnopszociológiai vonatkozásban – nagy kíváncsisággal várnám a néprajztudomány metodikailag alátámasztott válaszát.

A másik probléma az őstörténet (vagy a jelzett értelemben talán inkább: előtörténet) kutatásába vág. Igen fontosnak és találónak vélem László Gyula professzor megállapítását, miszerint az összképet illetően nagyjából félévszázadonként állnak össze a jórészt ismert, részben új (s részben csak új módon interpretált) adatok egy-egy megnyugtatónak látszó magyarázat-rendszerbe. A jelen – mint mondotta – „a termékeny bizonytalanság, az újrakezdés, a tágabb szempontok szerinti vizsgálódás időszaka”. Teljes mértékben így van, talán azzal a jelentéktelen kiegészítéssel, hogy a magyar etnogenezisről alkotott kép egyik vagy másik historiográfiai korszakban mindig valamilyen mértékben s z ü k s é g k é p p e n hipotéziseknek olyan rendszere, amely az adott időszak részletkutatásainak szintjét tükrözi, s ilyen értelemben mindig egyfajta, az a d o t t k o r b a n é r v é n y e s „koordináta-rendszerrel” lehet beszélni. Metodikai tekintetben minden korban arról van szó, hogy az éppen érvényes koordinátákba vagy behelyezkedünk, vagy csak igazán nyomós és komolyan alátámasztott érvekkel helyezkedhetünk azon kívül. Ilyen szerves része jelenlegi koordináta-rendszerünknek, amelyet történeti, forráskritikai, filológiai és bizonyos nyelvészeti érvek egyértelműen alátámasztanak, hogy volt a magyar előtörténetnek egy következményeit tekintve igen fontos kazár (következésképpen bizonyos értelemben „türk”) korszaka, amely koncepcióba magam is beleilleszkedtem, s azon belül mozogva kerestem a magam témakörében a közelebbi megoldást. Ha már a mostani vitában örvendetes módon szóba kerültek historiográfiai és módszertani szempontok, bizonyára nem térít el a tárgytól, sőt szorosan ide tartozik, ha egy éppen aktuális – s disszertációm tárgyát is közvetlenül érintő – jelenséget szóba hozok. A hetekben jelent meg a *Századok* 1971/5. számában Moór Elemér egy cikke (A

Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok” kérdéséhez), amelyben a szerző egyetlen kézlegyintéssel minden történészt és nyelvészt rendreutasít, aki a magyar előtörténet kazár korszakáról merészel beszélni, mondván, hogy erre „nincs bizonyíték”, sőt, aki ilyesmit állított valaha is — nyelvészek, történészek —, azok „az írásos forrásokkal szemben a kritikát teljesen el-mellőzték”. A szerző kioktatja a nyelvészeket és történészeket, hogy már Marquart 1903-ban (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903) felfedezte: a szavárdok már 750–60 közt szerepelnek Tiflisz környékén, nem lehetnek tehát azonosak a Konstantinos Porphyrogennetos által említett 9. század végi besenyő támadás nyomán elvándorolt magyar néprésszel, hiszen ez kronológiai képtelenség, mint ahogy földrajzi képtelenség, hogy — mint axiomatikusan közli — „a Közép-Don és Közép-Volga közti Levédiából” (!) egy néprész a Kaukázuson túlra költözött volna; a magyarok meg sem fordultak a kazár birodalom területén. Nem kívánok most a Levédiára vonatkozó axiómával foglalkozni, ahogy Moór Elemér cikkének több részletével sem, csupán — mint jeleztem — a módszert kívánom szövé tenni. Hagyján, hogy a Tiflisz környéki szavárdokra vonatkozó adatot a magyar kutatás nem Marquarttól tanulta meg, hiszen azt már korábban (1897) Thury József bevonta a kutatásba; de az emberben az a határozott gyanú fogalmazódik meg, hogy Moór Elemér egyáltalán nem is olvasta nyelvész kollégája, Czeglédy Károly idevágó alapvető tanulmányait (1954, 1956, 1959), amelyek alig kétségbevonhatóan bebizonyítják, hogy a Konstantinosnál említett s magyar hagyományból vett támadás nem a 9. század végi besenyő csapásra, hanem egy 750 előtt be-következtet k a n g a r támadásra vonatkozik, amely viszont csakis a kazár, ill. nyugati türk hatalmi körzetben tartózkodó magyarságot érinthette, nincs tehát szó sem kronológiai, sem földrajzi zavarról. De ha már Györffy György-nek a kettős fejedelemség kazár kapcsolataira vonatkozó, bőven dokumentált tanulmányait (1955, 1958) annyira komolytalanoknak minősíti, hogy egyetlen érdemleges ellenvetés nélkül lesöpörhetőnek véli azokat az asztalról, úgy látszik, mintha megint csak nem olvasta volna egy másik történész, Deér József tanulmányát Konstantinos Porphyrogennetos forrásértékéről éppen a kérdéses vonatkozásban (1945–46), amely nagyon plauzibilis módon mutatja be, hogy a császár e helyütt valójában „racionalizált” egy pontos kronológiai támpontokat nélkülöző magyar szájhagyományt, ebben pedig benne van a magyarság egész kazár korszaka (úgy, ahogy az a 10. század közepén a magyarság történeti emlékezetében élt), sőt, mintha Moór Elemér magát Konstantinos Porphyrogennetos szövegét, főként a 38. fejezetet sem olvasta volna el, különben hogyan állíthatná e kazár vonatkozások köré kikristályosodó elsődleges forrás ismeretében, hogy egyáltalán „nincs bizonyíték” a kazár kapcsolatokra? Aki tehát itt a forráskritikát (s a forráskritikai irodalmat) enyhén szólva valóban „elmellőzte”, az nem az *en bloc* tetemre hívott nyelvészek és történészek köre volt, Németh Gyulától Györffy Györgyig. Summa summarum: az érvényes

koordináták efféle letörlési kísérlete mindenképpen visszájára fordul, s nemcsak hogy nem segíti elő a tudomány előrelépését a László Gyula által találóan említett „termékeny bizonytalanság” idején, hanem egyáltalán a tudományos etika és normális kommunikáció követelményeit is megsérti.

De ha már a „koordináták” kérdése szóba került, legyen szabad igen tisztelt opponenseim észrevételére válaszolva magamnak is önkritikus hangot megütnöm. A Deér Józseffel való polémiáról van szó. Deér a maga tanulmányait (nem az imént idézettet, hanem a nemzeti tudat előzményeire vonatkozókat) mind tudományos, mind politikai értelemben más koordináták között írta meg, mint én a magam munkáját, kritikai hangom éle tehát nem méltányos. Előbbit főként Mályusz Elemér, az utóbbit főként László Gyula professzor hangsúlyozta, és pedig teljes joggal. Nem is kívánok e vonatkozásban mást mondani, mint hogy teljes mértékben egyetértek ilyen irányú észrevételeikkel. Valamit mégis tudok a magam mentségére felhozni. Amikor e munkát megírtam, még többé-kevésbé azt képzeltem, hogy az csakugyan mint egy „első fejezet” beilleszkeszhet nagyobb monográfiámba, amelynek élére természetesen egy fogalmi és historiográfiai kérdéseket boncoló bevezetés kerül. E jórészt kéziratban már készen is álló bevezető részben foglalkozom Deér munkásságának tudománytörténeti helyével, egyszersmind tehát méltatásával is. A most vitatott kéziratba már csak a polémia került, ami így, önmagában, joggal válthatja ki az elhangzott kifogásokat. Ami nem változtat azon, hogy Deér csakugyan a 30-as évek főként német szellemtörténeti nézeteit fordítja át a „Pogány magyarság” koncepciójába (jóllehet csakugyan németellenes éllel); s azon sem, hogy tanulmányainak főként filológiai megalapozása fölöttébb hiányos és egyoldalú. A differenciáltabb állásfoglalás egyszerűen technikai kérdés: a bevezetéstől ide vonandó mindaz, ami ott Deér kutatásainak és kérdésfeltevésének a maga idejében újszerű és úttörő jellegére vonatkozik. Más kérdés, amit Mályusz professzor ugyancsak felvet, hogy szerkezetileg indokolt vagy tanácsos-e munkám második részét a Deér téziseivel való vita vázára felépíteni. Messzemenően nem tudok azonosulni azzal a fiatalabb történészenkél olykor tapasztalható attitűddel, amelyet a diadal féktelen mámore jellemmez, ha egy korábbi generáció valamely autoritásának kisebb-nagyobb tévedését felfedezi, s munkásságát efféle cáfolatokra építve (sőt tartalmilag szinte a cáfolathan kimerülve) kezdi el. A tudomány tévedésekkel jár, és a tévedések korrekcióin át fejlődik organikusan tovább, már amennyiben a tévedésekkel azonos súlyú pozitívumok helyeződnek szembe. Mindenképpen szeretném tehát elkerülni a látszatot, hogy mintegy a nagyvadak után járva afféle sakálként rágódom az elhagyott csontokon — bár talán ez a látszat nem is áll fenn, mert a Deérrel szembe szegezett pozitív megoldási javaslataim, úgy érzem — s ebben opponenseim megnyugtattak — kellő súlyúak. Nem tudom azonban, hogy a polemikus tárgyalási mód mint olyan, valóban nehezkesebb lenne-e, s az olvasó figyelmét kevésbé bilincselné-e le, mint ha függetlenül munkám szerkeze-

tét a polémiától. Ha majd e témakört, terjedelmileg egészen összevontan, mintegy *résumé* formájában csakugyan „első fejezetként” tervezett monográfiám elé illeszttem, feltétlenül így fogok eljárni. Egyébként azonban az a tapasztalatom, hogy a polemikus forma inkább hozzásegít az érdeklődés felkeltéséhez, mert élesebben exponálja a problémát. Mindenesetre, ha egyáltalán felmerül a munka külön megjelentetésének lehetősége, bizonyos mértékig eltávolodva már a vitát szükségképpen motiváló szubjektív mozzanattól s kissé már kívüllállóként újra egyvégteben elolvasom a kéziratot, feltétlenül mérlegelni fogom ezt a szempontot.

Rátérve most már a részletekre, nagyon megkönnyíti a dolgomat, hogy opponenseimmel nemcsak igazán lényeges kérdésekben, de még másodlagos jelentőségű részletproblémákban is vagy egyáltalán nincs vitám (mert minden további nélkül elfogadom korrekcióikat), vagy pedig olyan részleteket illetőleg tér el az álláspontom, amelyek esetében a tárgy természetéből következően — mint Mályusz professzor úr mondotta — „nehéz is volna elkerülni a nézeteltéréseket”, minthogy a kutatás jelenlegi állása mellett gyakran legalábbis két, ha ugyan nem több, lényegileg egyforma súlyú (s tegyük hozzá: egyformán hipotetikus értékű) megoldás kínálkozik.

Ilyen mindjárt, hogy a problémák legrégibb rétegénél kezdjem, a szarvasmonda eredetének kérdése, amit László Gyula professzor említett fel. Hadd szögezzem le, mint ahogy igen tisztelt opponensem is hangsúlyozta, hogy maga az ősiség homályába vesző eredet firtatása voltaképpen nem is tartozik témámhoz; éppen ezért nem is szenteltem e problémának sok figyelmet. Egyáltalán témám küszöbén a mondaalakulásnak csak abban a fázisában jelenik meg ez a kérdés, amikor már — akár totemisztikus fogantatású a monda feltételezett ősi magva, akár nem, akár nemzetségi eredetmítosz húzódik meg a háttérben, akár nem — nagyjából a ma ismert változat kialakult, ez pedig kétségtávol nélkülöz minden totemisztikus jelleget, a szarvas egyszerűen vezetőállat funkciójában jelenik meg, s a testvérpár motívumával és egyéb hővitéményekkel együtt már kifejezetten a népképződés naiv történeti emlékezetének mitikus foglalatja. Ebben az értelmezésben nincs is köztünk vita. De a témám szempontjából lényegileg közömbös eredet vonatkozásában sem vitatkozni akarok e tárgykörben sokkal illetékesebb opponensemmel, pusztán mintegy széljegyzet formájában említem meg, hogy noha magam is a meg lehetőségen elterjedt totemisztikus eredetre céloztam munkámban, ez ellen is szólnak ellenérvek, ahogy a feltételezett ősvariáns nemzetségi mítosza ellen is. Nehezen magyarázható meg ugyanis a ma ismert variánsban a csalogató szarvasünő és a tisztán antropomorf ősanya, Enéh motívumainak teljes szétválása, anorganikus kapcsolata, amennyiben feltételezzük, hogy az ősvariánsban maga a szarvasünő (*enech — iné — ünő*) lett volna az ősanya. De a rokon vogul és osztják eredetmondában sem lesz az üldözött, majd me g ö l t (!) szarvasból mitikus ősanya, funkciója mindössze annyi, hogy az üldözött két alakot új

földre vezérli, ahol is az egyik „a földet halban s vadban bővelkedőnek találja, s ott marad...”, akárcsak a Hunor Magyar mondában. Egyáltalán kérdés, hogy a szarvasüldözés s a vele szervesen egybekapcsolódó új szállásterületre való bukkanás elterjedt pogány mondai motívumait szükséges-e feltétlenül egy megelőző totemisztikus változathól eredeztetni? Kérdések ezek, amelyekre talán legtanácsosabb alternatív válaszokat adni. Ugyanez vonatkozik pl. a magyar név eredetére és elképzelhető eredeti kapcsolatára a szarvasüldözéssel. Noha magam is az általánosan elterjedt magyarázathól indultam ki, miszerint a *magyeri* és *megyeri* eredetileg egyazon törzsnév mély-, ill. magashangú alakpárjai, az előbbi pedig azáltal vált átfogóbb népnévvé, hogy a vezető törzs domináns szerepet vitt az etnikai tradícióképződésben, Györffy György figyelemztetett Lotz János tanulmányaira (Jacobson- Festschrift, NyK 1963), amelyek feltétlenül megfontolandó más magyarázati lehetőséget vázolnak fel. Eszerint a *magy* (ill. *mod'*) gyökér-morféma, mint eredetileg a **mons* fratrianévnek megfelelő alak, valamikor igen korán átfogó etnonym-funkcióban képzelhető el, szemben a pre-vogul **mens*-el összefüggő, eredetileg és később is mindig törzsnévi jellegű *med'* morfémával; az *er(i)* bővülés, mint ismeretes, éppúgy credeztethető a finnugorból, mint a törökből. Ha ily módon a *magy-eri* eredetileg egy „nép”-féle jelentést hordozó közszó, mindenesetre amire Lotz már nem tér ki --, a vitathatatlanul igen archaikus eredetű *hétmagyar* is inkább párhuzamba állítható az *on-ok*, *alty-oguz*, *tokuz-oguz*, *on-ogur* stb. típusú népnévképződéssel, ahol is köztudomásúan az összetétel első tagja mindig valamilyen számnév, második tagja pedig mindig egy „törzs, néprész” jelentésű közszó. Ha pedig ez így lenne, elképzelhető a „Magyar” heros eponymos és a szarvasüldözés közt jóval korábbi kapcsolat, mint általában feltételezni szokás, s talán nemzeti eredetmítoszt nincs is szükségünk feltenni. Mindez természetesen nem egyéb, mint egy magyarázati lehetőség feltevése. Ha már a hétmagyar-kérdés felmerült, itt jegyzem meg opponensem egy másik ellenvetésére válaszolva, hogy Konstantinos Porphyrogenetos mégiscsak komoly hitelt érdemlő tudósítása a magyarok hét törzséről és a t ő l e f ü g g e t l e n ü l mind Anonymusnál, mind krónikáinkban fennmaradt *hetumoger*, *het mogor* stb. alak, a maga kétségtelen nagy ősiségre mutató háttérével együtt együttréve mégiscsak sokkal inkább valószínűsíti, hogy ebben az esetben is a törökös szervezetű népekre jellemző, megannyi analógiát felmutató népnévképződésről van szó (ahol is a hetes szám reális törzsi szervezetre utal), semhogy szükséges vagy indokolt lenne a hetes számot mitikus számként értelmezni. Megjegyzem egyébként, hogy ezen a ponton nem egészen értem opponensem érvét, amely így hangzik: „a türkök hét törzséről szóló rész (opponensem itt a 38. fejezetre utal) múlt időben van, és szemmel láthatóan egy időrendbe szedett folyamatos elbeszélés része, amely megelőzi a kazárokna k és Levedinek históriáját, tehát szó sem lehet arról, hogy közvetlenül a honfoglalást (meg)előző időkről beszélne, hanem talán

több száz évvel azelőttre emlékezik . . .”. Azért nem értem opponensem érvét, mert a fejezetekben csakugyan megmutatkozó időrendiség éppen ellenkező értelemben bizonyít! Igaz ugyan, hogy a 38. fejezetben olvasható egy múlt időben álló rövid utalás a törzsekre („a türkök hét törzsből állottak . . .”), s az is igaz, hogy ezután csakugyan a régi, igen régi história következik (az a bizonyos kronológiai támpontokat nélkülöző, de a magyarság két-három évszázados kazár korszakának emlékanyagát – mint Deér találóan jellemezte — „racionálisan” összefoglaló elbeszélés), ámde Konstantinos Porphyrogennetos a magyar törzsszervezetet *n e m i t t*, hanem két fejezettel később ismerteti s nem is múlt időben! A fejezetek sorrendjében csakugyan érvényesül egyfajta időrendiség. A 38. fejezet naiv történeti emlékezetből merített régi históriája után a császár a 39. fejezetben már időben közelebb lép, s a kabarok csatlakozását beszéli el, hogy a 40. fejezetben még közelebb lépjen: a közelmúlthoz és a jelenhez. E fejezet eseményei: a honfoglalást közvetlenül megelőző bulgáriai vállalkozás (895), a besenyő csapás és a Kárpát medence elfoglalása; mindezek után Konstantinos a fejezet nagyobbik részében már a jelenben mozog: leírja *Turkiát* — Magyarországot —, jellemzi a jelenbeli harcmodort, ismerteti Árpád genealógiáját és a jelenbeli (950 körüli) méltóságokat. E 40. fejezet élén olvasható a magyarok hét (ill. mivel a császár a kabarokat is egy törzsnek fogja fel: nyolc) törzsének ismertetése, és pedig *j e l e n i d ő b e n*, ahogy a fejezetben később is, a harcmodor leírásában, jelen időben szól „a türköknek e nyolc törzséről . . .” — Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a honfoglalás idején egyéb törzsek vagy törzstörédek ne lettek volna részei a népalakulatnak, a kabarok közt például feltétlenül több ilyennel kell számolnunk; a *hétmagyar* név Konstantinos leírásával egybehangzó politikai realitását azonban nézetem szerint nincs okunk kétségbe vonni. Magának e névnek pedig mint munkámban részletesen kifejtem — az ethnosképződésnek mind politikai feltételét, mind közvetlen tudati vetületét tekintve rendkívül fontos jelentősége van, nem utolsósorban egy lényeges *terminus ante quemre* mutat rá: a magyarságnak a kabarok csatlakozása (legkésőbb 830 k., de feltehetően korábban) *e l ő t t* nemcsak az etnikai tradíciókiegyenlítődést biztosító törzsszervezete alakult ki, hanem egy hagyományörző „Mi”-tudata is, amely viszont az egyazon népalakulathoz tartozó idegen népelemmel szemben még 950 táján is ragaszkodott a régi képzethez; ha nem így lett volna, a hagyomány nem egy *hétmagyar*, hanem a névképződés szabályait követve például (már amennyiben a kabarok csakugyan három törzsre oszlottak, mint a kutatás többnyire feltételezi) egy „*tízmagyar*”-féle névalakot tartott volna fenn.

Visszatérve még egy pillanatra a sarvas monda kérdéséhez (amelyben viszont, mint munkámban jelezni igyekeztem, egy fontos *terminus post quem*, a 6. század rejlik), úgy gondolom, e vonatkozásban az a lényeges, hogy igen tisztelt opponensem a mondaalakulásnak nagyjából a 6–10. század közé eső fázisára, ennek értelmezésére és funkciójára nézve is teljes mértékben

egyetértünk s a jelek szerint abban is, hogy totemisztikus hittel a magyar előtörténetnek ebben a korszakában már nem számolhatunk. Ugyanakkor köszönettel nyugtázom opponensemnek egy igen lényeges és értékes megjegyzését, amely két legrégebbi ismert mondánk, a nép és a dinasztia eredetmítosza időrendi viszonyára vonatkozik. Az a László Gyula professzor által említett szempont, hogy a Turul monda steppei környezetet tükröz, ezzel szemben a szarvas mondában az erdő szerepe a szintér motívumai közt, a gyalogos vadászattal együtt, jóval korábbi és kezdetlegesebb állapotokra utal, nagymértékben támogatja azt a munkámban több érveléssel támogatott fejtegetést, hogy a nép eredetmítosza nemcsak független az uralkodó nemzetségtől, hanem archaikusabb jellegénél fogva kialakult formájában is időben megelőzte azt.

Ia az eddigiekben a szarvas mondának tulajdonképpeni témám időkeretei elé visszanyúló problematikája került szóba (s e vonatkozásban az érveket és ellenérveket bizonyára még hosszasan lehetne felsorakoztatni), másik opponensem, Mályusz Elemér professzor úr szavá tette a kérdésnek másik irányban — ez időkereten túl való esetleges kiágazását, olyan nemleges válasszal, amelyen viszont már csakugyan nem lehet vitatkozni. Éppen igen tisztelt opponensem tanulmánya óta, amelyben tisztázást nyert a Hont—Csut tévedés, véglegesen kizáródott a „csuti alapítás” hipotézise, azzal az implikációval együtt, hogy az Eusztách patrocíniumban ősi monda keresztényiesített változata lappangana. De megjegyzem, hogy bár kéziratom lezárásakor még nem ismerhettem e tanulmányt, magam más okokból nevezetesen mondatörténeti meggondolásból nem adtam hitelt e feltételezésnek. A szóban forgó feltételezés szerint ugyanis Hubertus és Eustachius kultusza „keresztény értelmezésben mutatta be a királycsaládjának, az Árpádoknak az eredetmondáját”, — ami a „Csut”-tévedéstől eltekintve is alapjában elhibázott feltételezés, mert a szarvas monda soha sem volt az „Árpádok eredetmondája”, itt tehát a nép és a dinasztia eredetmítoszáinak összekeveréséről van szó. E tekintetben tehát álláspontom teljes mértékben azonos opponensemével, s a munkám 142. lapján olvasható utalás semmilyen összefüggésben nincs ezzel a „csuti” kérdéssel. Ott én egyszerűen Berze Nagy János kutatásaira hivatkozva mindössze csak annyit akartam leszögezni, hogy a csalogató szarvasűnő motívuma elterjedt pogány mondai elem Keleten és Nyugaton egyaránt, még az Eustachius és Hubertus legenda hímszarvas motívumának kialakulása előtt; a „keresztény változat” kitételt azonban, ami kétségtávol félrevezető, máris készséggel töröltem.

Csakugyan egészen apró részletkérdés, aminek mint László Gyula professzor is mondja „témám szempontjából semmi jelentősége nincs”, hogy Julianus valóban a Baskírföldön bukkant-e rá az ottmaradt magyarokra? Ez munkámban természetesen úgy értendő, hogy az a k k o r i (13. századi) baskírföldön, amely az arab geográfusok, pl. Ibn Fadlahn (922) folyóneveket is

feltüntető leírása értelmében valamivel nyugatabbra terült el, mint a mongol hódítás után kialakult helyzetben, mindmáig. Nos, kétségtelen, hogy Ricardus jelentésében Baskiria neve nem fordul elő, de nem tudom belátni, milyen nyomós ellenérv szól ama elterjedt felfogás ellen, hogy valóban a baskirokra bukkant. Hiszen Julianus rekonstruálható itineráriumában a jelentésben is szereplő *Bundaz* név (nyilvánvaló szövegromlás *Burdas* helyett) kézenfekvő módon azonos az arab geográfusok *b.rd.s*, *b.rt.s*, Rubruk *Merdas* népnévvel, azaz a mordvinokkal, ahonnan Julianus *Magna Bulgariába* ment tovább, és az Ethyl (Volga) partján talált rá a keleti magyarokra. Földrajzilag ugyanarról a területről van szó, ahol az egykorú arab források váltakozva *basz* és *modžyer* népet emlegetnek. E meggondolások azért annál súlyosabbak, hogysem „elírásnak” lehessen minősíteni azt a megállapítást, hogy Julianus a baskír, ill. baskird nevű, akkor még magyarul beszélő népcsoportot fedezte fel, noha egy „feltehetően” szócskával szívesen enyhítem a fogalmazás kategorikus jellegét. Megjegyzem egyébként, hogy mivel Németh Gyula legújabb eredményei szerint (1966) a baskír nemzetségevek közt éppen öt magyar törzsnév mutatható ki, maga a népnév pedig esetleg a *bäs-(o) γur*, azaz „öt törzs” etimológiából vezethető le (a szóvégi *-d* régi magyar kicsinyítő képző), talán a népnévképződés is beilleszthető az *on-ogur*, *hét magyar* típusba.

Igen tisztelt opponensem, László Gyula professzor hátralevő két érdemi jellegű ellenvetése a kettős honfoglalás kérdésével függ össze. Minthogy munkám írásakor e témának még korábban megjelent népszerűbb változatát sem ismerhettem, természetesen nem is számolhattam vele. Úgy vélem, hogy maga a rendkívül érdekes kérdéskör, sokágú összefüggéseivel együtt, sokkal súlyosabb, hogysem egy ilyen válasz szükségképpen korlátozott adottságai közt lehetséges vagy egyáltalán helyénvaló lenne a probléma egészéhez hozzászólni. Éppen ezért engedtessek meg, hogy – a lehetséges összefüggéseket mellőzve – csakis a mostani vitán felmerült részletekre reflektáljak.

Az egyik felmerült kérdés, hogy – mint László Gyula professzor mondta a György barát által a 836-os (vagy inkább, Moravcsik Gyula megállapítása szerint 837/38-ra datálható) eseményeknél említett *οὔγγροι*, *ungri* és 894/96-os fejleményeknél megnevezett *τοῦρκοι*, *Turki* vajon nem két népre vonatkozik-e, azaz az előbbi mögött nem az akkor már a Kárpát-medencében feltételezett „onogur-magyarok” lappanganak-e? Legyen szabad megjegyeznem, hogy e vonatkozások nem Georgios Monachostól származnak, hanem művének folytatójától, mely krónikacsoportot *Georgius Continuatus* vagy *Continuatio Georgii* néven nevezi az irodalom, s a 10. század második felében keletkezett, jóllehet bizonyos részleteket (éppen pl. a Basileios korára vonatkozókat) az író – talán Symeon Logothetes? – korábbi népies forrásból merítette. Mindenesetre e részlet akkor keletkezett, amikor a bizánci szóhasználatban már megkezdődött az átmenet a magyarság „türk” (Turkia stb.) megjelölésétől az *ungri* megnevezés felé; magából a 10. századból már három ilyen utóbbi

értelmű előfordulás maradt fenn, hogy aztán fokozatosan egyre inkább kiszorítsa a 11. század után is változatlanul sokféle értelemben használt „türk” nevet – ahogy az akár Moravcsik *Byzantinoturcica*jából, akár Gyóni *Szörvány- emlékeiből* könnyen megállapítható. A szakirodalom komoly nyelvtörténeti megfontolások alapján egyetért abban, hogy az *onogur* alakból már a bolgár-törökben *ongur* formát felvett név előbb az ószlávba került át *ogre~ungre~ugri* alakban, s i n n e n – a keleti szlávság közvetítésével – került át (még *n*-je elvesztése előtt) egyrészt a nyugati latinságba, másrészt Bizánc nyelvébe, mindkettőbe kezdetben *Ungri* formában. Mármost az a lényeges itt, hogy az óorosz és óegyházi szláv szövegek (a kievi évkönyvek, Malalas krónikájának szláv fordítása, Ephraim élete, Cyrill és Method legendái stb.) e megjelölése k é t s é g t e l e n ü l arra a magyarságra vonatkozik, amely a déloroszországi steppéken élt, Kiev alatt elhaladt, 860 táján Cherson közelében találkozott Cyrillel stb., márpedig ha Bizánc a keleti szlávok közvetítésével ismerte meg a 10. században (vagy korábban) e népmegjelölést, kézenfekvő, hogy ugyanarra a népre vonatkoztatta, amelyre a szlávok, nem is szólván arról, hogy politikai és földrajzi szempontból Bizáncot ez időben – azaz a kérdéses adat szempontjából elsődlegesen fontos 9. században – természetesen ez a magyarság foglalkoztathatta. E korai szláv és görög szövegek szoros összefüggése vitathatatlan. Különös figyelmet érdemel e vonatkozásban az a *Povest'* c. óegyházi szláv nyelven írt 14. századi polemikus értekezés, amelyben a magyarokra vonatkozó rész 10–11. századi görög eredetinek fordítása, s amelyben ez a nevezetes részlet áll: „... látván mindezeket a népeket a paonok (παονι), akik ugroknak (ουρρι) neveztetnek, akik magukat magereknek (μαγερεκ) mondják...”. Természetes jelenség, hogy minél inkább kidomborodik valamely magaskultúra szemszögéből egy barbár nép individualitása, annál inkább elnyeri az individuális elnevezést, amellyé Bizánc nyelvében is az *ungri* vált, míg a *turk*, ahogy korábban, a 10. század után is sokféle népre vonatkozik (kazárok, keleti türkök, majd vardarióták, uzok, kunok, szeldzsukok, oszmánli türkök stb.). A 10–12. században még az ingadozás jellemző, s pl. *Georgius Continuatus*ban is, sőt éppen a kérdéses epizód elbeszélésénél is, felváltva szerepel *ungri*, *unni* és *turki*. De ha a makedon foglyok hazatérésének 837/38-ra datálható történeti mozzanatát nézzük, ahol a kérdéses „ungrok” szerepelnek, mind politikai, mind földrajzi szempontból nehéz a Kárpát-medencében feltételezett „onogur magyarokra” gondolni. Ez az epizód ugyanis az Alduna vidékére lokalizálható. A történet magva, hogy bizonyos makedon foglyok, akiket Krum bolgár fejedelem Adrianopolis elfoglalása (813) után magával hurcolt és a Duna túlsó partján telepített le, Theophilos császár idején Bizánc támogatásával fellázadtak; a „bolgárok, akik nem tudtak átkelni, az ungrokhoz folyamodtak” – így szól a szöveg –, akik többször szembeszálltak e felkelőkkel, de végül is nem sikerült megakadályozniuk, hogy bizánci haj kon visszatérhessenek hazájukba. — Bizánci hajókon csakis a Fekete tengeren

térhettek vissza előbb Bizáncha, majd haza Makedóniába, tehát kétségtelenül az Alduna vidékéről van szó. Mármost milyen alapon képzelhető el, hogy a bolgárok a sok száz kilométerre eső Kárpát-medenceiekhez fordultak volna katonai segítségért, amikor az etelközi magyarok viszont ott helyben voltak, lévén, hogy Etlköz nyugati határa, mint Dzsajháni alapján tudjuk, az Alduna volt? Ily módon az itt megnevezett „ungrok” mégiscsak a legnagyobb valószínűséggel ugyanazok, akiket Kiev is e néven nevezett: ugyanaz a nép, amelyet a mohamedán források *m.dž.gh.r* néven neveznek az alsó Don és az Alduna közti térségben, s akik önmagukat az itt említett fontos óegyházi szláv forrás tanúsága szerint is a nyelvtörténetileg kikövetkeztetett *magyeri* (*madžeri*) összefoglaló név segítségével foglalták fogalmi egységbe. Más szóval, a kérdéses forráshelyben semmi kényszerítő erő nem rejlik, hogy valamilyen más néprészre vonatkoztassuk, sőt mind nyelvtörténeti, mind politikai történeti és földrajzi érvek ez ellen szólnak.

De legyen szabad rámutatnom arra, hogy László Gyula professzor másik ellenvetése, amely ugyancsak a kettős honfoglalás problémájából fakad, most már társadalomtörténeti aspektusból mond némileg ellent az előbbi értelmezésnek. Eszerint ugyanis az avarok második hullámával 670 táján a Kárpát-medencébe beköltözött onogur magyarok jórészt szolgák lettek volna, s a kora-Árpád-kori szolgálomány törzsét később ezek tették volna ki. Ha ez így volt 896 körül, így kellett lennie 830 körül is. De elképzelhető-e, hogy a bolgárok szolgarendűek segítségét kérték volna a makedón lázadók ellen? Ha viszont az onogur magyarságot egy társadalmilag rétegzett képletnek képzeljük el, amelynek megvolt a maga uralkodó rétege és kíséreteleme s ráadásul olyan etnikai kohéziója, amely két évszázadon át megőrizte népi egységét (ami együtt jár azzal a további feltételezéssel, hogy nagyjából ugyanezek a feltételek érvényesek arra az etnikumra, amelyből kiszakadtak), akkor felmerül a további kérdés: mivel magyarázhatjuk, hogy a Bizánchan 950 táján megfordult követek annyi mindenről beszámoltak (egyebek közt éppen egy elszakadt néprészről, a szavárdokról), csak éppen arról a fontos s már az akkori gondolati mechanizmusban súlyos érvként ható körülményről nem, hogy rokonaik már korábban elfoglalták „Turkiát”, s mi az oka egyáltalán annak, hogy a magyar hagyományban nem maradt nyoma az onogur-magyarok honfoglalásának? De ha most már mindettől eltekintve, a második ellenvetést önmagában tekintjük, kétségtelen, hogy az itt talált szolgaréteg etnikai mibenléte sok tekintetben nyitott kérdés, amelyre nézve a továbbiakban semmiféle más forrás nem adhat megoldást, mint ami a régészet kezében van és a jövőben kezébe fog kerülni, amennyiben megtalálja a biztos kulcsot a bonyolult zár megnyitásához. Ebben a vonatkozásban minden történész komoly érdeklődéssel tekint általában a régészet s különösen éppen László Gyula professzor kutatásaira. Minthogy a történész eszközeivel és eddigi ismeretanyaga alapján a szolgaréteg problémája megnyugtató módon nem oldható meg, teljes mér-

tékben egyetérttek opponensemmel abban, hogy „ennek kifejtése az eljövendő évek egyik szép feladata lesz,” éspedig igen komplex feladata. Mert hiszen nyilvánvaló például, hogy — mint opponensem hangsúlyozta — a késő avar-kori népesség embertani tekintetben nem tűnt el, de önmagában az embertan (korábban Bartucz, újabban Lipták eredményei) sem közvetlenül, sem közvetve nem vallathatók az *etnikum* tekintetében; a koponyák és antropológiai kritériumok semmit sem árulnak el abból, hogy a hajdan volt élő ember milyen nyelven beszélt, milyen történeti és kulturális tradíciókat ápolt, kikkel együtt foglalta önmagát a „Mi” fogalma alá. A sírmellékletek természetesen már beszédesebbek e tekintetben is, ha szóra lehet őket bírni. Mindenesetre a Kálmán törvényében szereplő *genus Hungarorum* munkámban vázolt háttére (a magyar nyelvű és *natio*jú szolgák bevétele egy „Mi” kategóriájába, ugyanakkor az itt születettek, de más nyelvűek kirekesztése abból), e fontos szemléleti „kövület” a múltból: önmagáért beszél, még ha egyelőre e *genus* honfoglalás körüli és korábbi személyi állományát pontosan nem is tudjuk számba venni. E ponton mégis legyen szabad megemlíteni, hogy teljes mértékben osztom opponensem arra vonatkozó véleményét, hogy Konstantinos Porphyrogenetos híradása a besenyő csapás pusztító mértékéről valóban nem vehető és veendő szó szerint. De a történészek újabban nem is szokták ezt tenni, sőt a magyarság honfoglalás előtti termelőmódjára vonatkozó újabb támpontok, analógiákkal is támogatott elképzelések éppen az ősi finnugor szóval nevezett *ín*, szolga réteg viszonylag nagy számát engedik meg feltételezni, s éppen Konstantinos tudósításának nem szó szerint vétele teszi lehetővé, hogy elképzeljük: viszonylag nagy számú magyar szolga került be a honfoglalás idején a Kárpát-medencébe. A részletekre nézve azonban, hangsúlyozom, most már szinte kizárólag csak a régészet tud újabb adatokat a felszínre hozni. — Egyébként László Gyula professzornak, igen tisztelt opponensemnek a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszára, az aquileiai falfestmény körüli problémákra, a viselettörténeti vonatkozásokra tett megjegyzéseit hálás köszönettel veszem, s munkám korrigálása folyamán figyelembe fogom venni.

Mint már korábban is utaltam rá, igen fontos és metodikai következményeket involváló problémát vetett fel másik igen tisztelt opponensem, Mályusz Elemér professzor a Lél monda kapcsán, amit etnográfus és történész egyaránt meg kell, hogy szívleljen. Noha — mint már jeleztem — valóban nem mondhatom el, hogy érdemlegesen ismerném a mondakutatás újabb nemzetközi eredményeit — magyar eredményekről pedig e korszakot illetően nem tudok —, mégis felvetném a kérdést: vajon minden további nélkül alkalmazható lenne-e pl. az ófrancia *chansons de geste* keletkezéséből elvont modell a nagyjából egykorú, de mégis mind a társadalmi, mind az eszmei struktúrát illetően oly különböző magyar (s általában kelet- és észak-európai) viszonyokra? Vajon nem óriási különbség-e, hogy pl. a Nagy Károly-hagyomány egy évszázadok óta krisztianizált s immár lovagi világban és atmoszférában formálódik ki, s kerül

be az írásbeliségbe? S vajon e tekintetben a magyarság megint csak nem inkább pl. a 6-8. századi nyugat-európai viszonyokkal vethető-e egybe? Vajon nem inkább áll-e a magyarságra az, amit újabban Karl Hauck a kései ókori és korai középkori *prisca carmina* vagy az Einhardusnál szereplő *barbara et antiquissima carmina* kapcsán írt, bevonva a kutatásba egy valóságos „Abstammungstheologie” fogalmát? (Heldendichtung und Heldensage als Geschichtsbewusstsein. Az „Alteuropa und die moderne Gesellschaft” c. kötetben, Göttingen 1963.) Itt mindenesetre egy időn át még számolnunk kell a pogány kultushelyek, „áldókövek” és kutak, sámánok, el nem pusztult nemzetiégi központok és a pogány múltat felidéző tárgyak hatásával, jóllehet valószínűleg a Joseph Bédier által említett további tényezővel, az idő múlásával is. Mindezek természetesen csak kérdések, amelyekre határozottabb választ a jövő kutatása hivatott adni. Ami a konkrét kérdést illeti, csupán csak azt jegyezném meg, hogy magam sem úgy képzeltem pl. a Lél monda létrejöttét, hogy az az esemény-nyel nagyjából egyidejűleg keletkezett, hanem úgy, hogy keletkezésében még egy régi gondolati mechanizmus — maga a „gentilizmus” — játszott szerepet, amely ez esetben a pogány hitvilágban találta meg az elbukó tragikus hős erkölcsi elégtételét. A mondának különböző, egymásra rakódó történeti rétegei sejthetők, ahogy azt már Solymossy Sándor az *Ethnographia* 1929. évf.-ban kielemezte. Így például a kürt-motívum feltehetően Bizáncból s valószínűleg a 12. században rakódott rá, s egyidejűleg vagy később összekapcsolódhatott egy konkrét tárggyal, kürttel is. Ami ezen túl a forráskritika felől kiindulva sejthető, az az, hogy bizonyos értelemben a 11. századi Gesta egy *terminus ante quem* formájában „datálja” a mondaalakulás témám szempontjából lényeges fontos motívumát és magvát. E tekintetben Kézai 40. fejezete annyiban perdöntő, hogy egyrészt racionális, kritikailag elutasító módon utal „valakikre”, akik „meseszerűen”, *fabulose* mesélik el a kürtjelenetet (ez a változat bizonynyal az 1272 körüli gesta-szerkesztményből került át krónikáinkba, s Anonymus kurta utalásán kívül egyáltalán onnan ismerjük), másrészt azonban utal bizonyos *libri cronicarum*-ra, amelyekben az állt, elítélő módon, hogy *blasphemati audacter ceasari muriose sunt locuti*, azaz „gyalázkodtak”, „vakmerően”, „bolond módra” beszéltek a császárral. Olyan változatot ismert — s ítélte el — a *libri cronicarum* szerzője tehát, amelyben a kürt jelenet még nem volt meg, ellenben megvolt valami, amit e régebbi szerkesztő keresztény borzadályában le sem mert írni, amit azonban a 13. századi szerkesztmény fenntartott, ti.: „Te előttem fogsz járni, és szolgálni fogsz engem a másvilágon” — mely motívum, mint régóta ismeretes, a türk és mongol népeknél is meglevő pogány hiedelem. Ez a *libri cronicarum* a krónikaproblémák mai ismerete szerint aligha lehet más, mint a 11. századi Gesta, ami azt jelenti, hogy az 1060-as években már mindenesetre magvában megvolt a monda. Minthogy pedig mint éppen az ún. pogányfelkelések kapcsán munkámban részleteiben is igazolni igyekeztem — a régi tudatszerkezetből még 1060 körül is sok minden

megvolt, a monda keletkezhett akár a 11. század első felében is, amit több körülmény miatt egyébként valószínűnek is tartok.

Íde kapcsolódik opponensem egy másik észrevétele a regösökkel és az *incantatio* fogalmával kapcsolatban. Az a benyomásom, hogy itt valószínűleg nem mindenütt egyértelmű fogalmazásom következtében egyszerűen csak félreértésről lehet szó köztünk. Én a regös szót nem a 12–13. század után kialakult értelmében használom e mozgalmak összefüggésében, hanem a régi magyar *regüs* értelmében (ahogy azt Pais Dezső megfejtette), s erről egy helyen (292–293 l.), igaz még a mozgalmak tárgyalása előtt, ezt írom: „szerepköre az ősi epika közvetítésével együtt inkább a pogány sámánokéba hajlott át, sőt talán részben azonos személyi körről van szó” – tehát lényegileg úgy értelmezve, ahogy Mályusz professzor opponensi véleményében. A lázadásnál pedig azt írom (308 l.), hogy azok a bizonyos *nephanda carmina* olyan „mintegy jelszó” jellegű „sámán énekek, j o b b a n m o n d v a v a r á z s i g é k” lehettek, amelyeket „részben nyilván sámánok h a n g o z t a t t a k, k á n t á l t a k”, s ide vonom a kikövetkeztetett *régi törvény* töredékét, amely a sámán szertartás (*réülés*) ősiségére, „ősi szokására”, általában a kultikus hagyományokra vonatkozik. Az *incantatio*-t (82. fej.) tehát éppúgy nem értelmeztem énekeknek (ahogy ma értjük), ahogy lényegileg szinonimáját sem, amely a 95. fejezetben bukkan elő: *predicabant nephanda carmina contra fidem*. Az azonban bizonyos, hogy a „regös” szót ma már elbeszélő történeti szövegben nem használhatjuk a *régi értelmében* (mely szerint varázslót, sámánt takar, ugyanazt, mint a krónikákban *magus* stb.), mert félreértésekre adhat okot: nem világos, hogy *m e l y i k* értelemben használtuk, tehát a megfogalmazást itt egyértelműbbé kell tenni.

Ezzel érkeztem el, befejezésül, ahogy igen tisztelt opponensem is ide érkezett el: a kassai kódex problémájához. Fehér Mátyás közleményeit és könyvét ismertem már munkám megírásakor is. Hogy miért nem használtam fel, annak az az oka, hogy több körülmény miatt (amelyek egyébként a múlt év novemberében tartott középkori ülésszakon is szóba kerültek) eleve kísért a gyanú, hogy e kódex egészében vagy részleteiben (s e részletek körébe tartozik éppen a táltosok, sámánok, a pogány hiedelmek kérdése is) *e s e t l e g* az Amerikában divatos dilettáns sumerológiai alátámasztani hivatott hamisítvány. Bizonyos motívumok ugyanis túlzottan közvetlenül alkalmasak a sumér-elmélet „alátámasztására”. Nézetem szerint ugyan még most sincs elegendő támpontunk arra, hogy kategorikusan kijelentsük: az egész szőröstül-bőröstül hamisítvány; annál azonban jóval több a gyanúokunk, hogysem egy magyarra fordított, latin szövegében csak sporadikusan, itt-ott félmondatok formájában sejtetett forrás (vagy pseudo-forrás) töredékeivel egy ilyen súlyú kérdésben egyáltalán bármit is lehetne – vagy szabad lenne – kezdeni. Igaz az, hogy ha akár bárminő sovány hiteles magva lenne a kassai kódexnek: szövegrészek, amelyeket ilyen vagy olyan interpolációkkal és kontaminálások-

kal formálgatott át gondozója, egy Váradi Regestrum-nagyságrendű felfedezésről lenne szó. Teljes mértékben jogos opponensemnek az a bírálata is, hogy szakköreink távolról sem tettek meg eleget, hogy egyáltalán valamiképpen hozzáférközhessünk a valósághoz. Saját lelkiismeretünk megnyugtató végett például akár fel is lehetett volna ajánlani a szöveg itthoni kiadását vagy kiadásának támogatását, mert ha más nem, a reagálás valószínű negatívuma is mondott volna legalább valamit; egyes részletekkel, mint pl. azzal a jelentésszöveggel, mely az amerikai Történeti Szemlében latinul is megjelent, s amely szerint a dominikánusok „a nagy Kur folyó mellett” megtalálták a szavard magyarokat, máris lehetne kritikailag foglalkozni és így tovább. Feltűnő körülmény mindenesetre, hogy bár Fehér Mátyásnak tudnia kell: publikációinak tudományos körökben kevés a hitele, míg legalább szövegközlést nem ad, ettől mindmáig tartózkodik, illetőleg csak fragmentumokat vagy furcsán kipontozott részleteket közöl. Igazán megtisztelő opponensemnek az a — szinte — felszólítása, hogy foglalkozzam kritikailag a kérdéssel. Nem akarom elhárítani ezt a felszólítást azzal, hogy vannak nálam a középlatin nyelvészet és filológia, történeti földrajz stb. hivatottabb művelői e feladatra, mert hiszen a kritika, ha kibontakozik, amúgy is természetesen kollektív tevékenység lesz. Annyiban feltétlenül jogos ebben az esetben is a kívánság, hogy talán teljesen megkerülnöm sem szabad ma már ezt a kérdést, s Mályusz professzor javaslatát az appendixre vonatkozóan csakugyan alaposan meg fogom fontolni, természetesen azzal, hogy egyelőre sok mindent, csaknem mindent, csak feltételes módban lehet megfogalmazni, s az állítólagos vagy valóságos (vagy részben ilyen, részben olyan) forrás, maga a latin szöveg ismerete nélkül még ez is bajosan valósítható meg.

Igen tisztelt Bizottság! Igen tisztelt opponenseim! Tisztelt vitaülés!

Most még egyrészt azért kell elnézést kérnem, hogy netán egy-egy szóvá tett részletre nem vagy nem kielégítő módon reflektáltam (noha igyekeztem tőlem telhetően minden felmerült szempontot figyelemben részesíteni), másrészt elnézést kell kérnem kissé hosszúra nyúlt válaszomért, amit részben a problémák sokrétű és szerteágazó természete, részben az az igény menthet — ha ugyan menthet —, hogy nem gyakran kínálkozik alkalom a szóban forgó témakör aktuális metodikai vonatkozásairól szót ejteni. Úgy véltem, az alkalom a maga konkrét célszerűségén túl bizonyos immanens követelményekkel is jár, s végső fokon mi más mozgathatná a kutatót, mint hogy immanens igényekhez igazítja tevékenységét? Miközben újlag köszönetet mondok opponenseimnek fáradozásukért és értékes szempontjaikért, a Bizottságnak és a vitaülés résztvevőinek pedig türelmükért, hadd zárjam le válaszomat e szónoki kérdés jegyében.

Szücs Jenő: Kötelességem még válaszolni a Bizottság által feltett kérdésekre. Ami az első kérdést illeti, arra a választ tulajdonképpen már meg is adtam: e munkám eredetileg része — első fejezete — lett volna egy tervezett nagyobb monográfiának, amely természetesen egy historiográfiai és metodikai bevezetést is tartalmazott volna. Ez merőben technikai okokból maradt ki a disszertációból, de vázlatos összefoglalását már a kiadott tézisek is tartalmazzák, szövege pedig részben azonos egy tanulmányommal (első része időközben meg is jelent: „Nationalität” und „Nationalbewußtsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache. *Acta Historica* 18, 1972, 1—38 l.). Ha disszertációm majd önálló műként megjelenik, természetesen megfelelő bevezetéssel együtt képez majd egységet.

A Bizottság másik kérdését két részre osztanám. Az első részre viszonylag egyszerű válaszolnom, minthogy belátom, hajlamos vagyok a bonyolult mondat szerkesztésre, s munkám korrigálása során igyekezni fogok a lehetséges egyszerűsítésekre. Nehezebb a kérdés másik fele, amely azzal a körülménnyel függ össze, hogy nincs még kialakult magyar szociológiai szaknyelvünk. Úgy vélem, munkám még így is érthetőbb, mint számos szociológusunk, pszichológusunk és filozófusunk írása. Mi a teendő? Nyilvánvalóan valami közbülső megoldást kell keresnünk az idegen terminusoktól hemzsegő szaknyelv és a minden további nélkül közérthető fogalmazás közt, hiszen a fogalmi nyelv bizonyos követelményeiről mégsem mondhatunk le. De az lenne-e a helyes eljárás, hogy a hajdani nyelvújítók módjára mesterkéltnél új szavakat találunk ki, vagy pedig belenyugszunk, hogy egy nemzetközi diszciplína bizonyos mértékig „nemzetközi” fogalmakat igényel, s ezeket befogadva, hovatovább a „magyar nyelv” szókincse részeinek fogjuk tekinteni (ahogy tettük ezt sok századon át a szláv, latin stb. szavak tömegével)? Szaknyelvünk jelenlegi kialakulási stádiumában a magam részéről az utóbbi megoldás felé hajlok.

Bartha Antal kollégám két rövid megjegyzésére válaszolva: a méltányosság azt kívánja, hogy ez esetben védelmembe vegyem Deér Józsefet. A történésznek akkor is joga van meghatározott összefüggésekben a magyar őstörténetbe visszanyúlnia, főként ha a középkorral való viszonylatban keresi a kontinuitás vagy diszkontinuitás szálait (mint Deér is tette annak idején), ha nincsenek beható ismeretei a különböző török és mongol nyelvjárások terén. Annál is inkább joga, sőt kötelessége ez, mert a nyelvészek a maguk részéről ilyen egybevetésekre nem szoktak vállalkozni. E téren tehát nem marasztalható el Deér, de nem vádolható korszerűtlenséggel sem, mert hivatkozott tanulmányai — a harmincas években — a kutatás a k o r i nemzetközi szintjétől nem maradtak el. Egyébként nagyon köszönöm azokat az elismerő szavakat, amelyeket Bartha Antal munkámról ejtett.

Elnök: Megkérdezem elsősorban az opponenseket, hogy kielégítőnek tartják-e a jelölt válaszát?

Mályusz Elemér: Jelölt válaszát kielégítőnek tartom, és azt elfogadom.

László Gyula: A válaszadással egyetértek és elfogadom.

Bartha Antal: Deér József kérdésében továbbra is fenntartom álláspontomat, ez azonban nem tartozik a lényegi kérdéshez. A válaszadást egyébként kielégítőnek tartom.

Elnök: Megállapítom, hogy a Bírálóbizottság tagjai is elfogadják a válaszadást.

A Bizottság határozathozatalra vonul vissza, erre az időre a nyilvános ülést felfüggesztem.

DISSZERTÁCIÓS VITÁK

B. Supka Magdolna „Aba-Novák Vilmos” c. kandidátusi értekezését 1970. december 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Németh Lajos a művészettörténeti tudományok doktora és Végvári Lajos a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt Aba-Novák Vilmos c. monográfiája értékes, hasznos munka, amely a két világháború közötti művészet további kutatására ösztönöz. A disszertáció erényei között kiemeli eddig ismeretlen forrás és emlékezés anyag értékelését, törekvését a művész hiteles pályaképének megrajzolására. Továbbá azt, hogy a munka során behatóan vizsgálja a modern művészet néhány jelentős ikonológiai problémáját, különösen a groteszk esztétikai fogalmának kutatását. A bírálóbizottság figyelmébe ajánlja jelöltnek, hogy további kutatásai során intenzívebben hasznosítsa a rokontudományok — elsősorban a marxista társadalomtudomány eredményeit. Mélyebben ágyazza be Aba-Novák művészetét a XX. századi európai művészet általános fejlődésébe.

A Művészettörténeti — Építészettörténeti és Régészeti Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján B. Supka Magdolna részére a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Szecső Tamás „A társadalom kommunikációs rendszere és a mindennapok kommunikációs jelenségei” c. kandidátusi értekezését 1970. december 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Ferge Zsuzsa a filozófiai tudományok kandidátusa és Pataki Ferenc a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Szecső Tamás disszertációja első kísérlet Magyarországon a társadalom kommunikációs rendszerének tudományos elemzésére. A szerző teoretikus tanulmányt írt, amellyel

hozzájárult a hazai tömegkommunikáció terén folyó szociológiai kutatások elméleti alapjainak tisztázásához. Munkája olyan szellemi produktum, amely kiválóan megfelel a kandidátusi fokozat elnyeréséhez szükséges követelményeknek. A jelölt széleskörű tájékozottsággal jó elméleti elemzőképességgel oldotta meg feladatát, számos újszerű kérdésfeltevessel gazdagította a témakör marxista irodalmát. E tekintetben legjelentősebb a társadalom kommunikációs rendszerének és a hétköznapi kommunikációs szituációnak az elméleti megközelítése. Célkitűzésének eredményes megoldásához hozzájárult kutatásainak komplex megközelítési módja, melynek segítségével eredményesen foglalkozó különböző tudományok eredményeit. Imponáló és sokoldalú egy egész tudománycsoportra kiterjedő tájékozottsága, a tudományos előzmények és a nemzetközi tudományos irodalom szuverén és önálló kezelése. Ez az irány határozott elméleti érzékenységgel és elemzőképességgel párosul. A disszertáció úttörő jellegéből fakad néhány hiányossága: helyenként vázlatos, deklaratív, egyes fontos részletek nem eléggé kidolgozottak. E hiányosságok azonban nem érintik a dolgozat alapvető értékeit, viszont felhívják a jelölt figyelmét arra, hogy további vizsgálatait, kutatásait során a még sok tekintetben hipotetikus feltevéseit további elméleti és empirikus vizsgálatokkal sokoldalúan igazolja.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szecső Tamás részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot ítélte oda.

Hajdú Tibor „Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom” c. doktori értekezését 1970. december 18-án védte meg. Az értekezés opponensei Zsigmond László, az MTA levelező tagja, Ránki György a történelemtudományok doktora és Liptai Ervin a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció az 1918-as forradalom történetének első összefoglaló marxista monográfiája, s mint ilyen, kiemelkedő értékű, úttörő jellegű alkotás. Művét a jelölt igen széles forrásanyagra, kritikusan feldolgozott irodalomra alapozza. Behatóan elemzi s új megállapításokkal világítja meg a polgári demokratikus forradalom jellegét, a forradalom és a kormány társadalmi bázisát, ennek változásait, a Károlyi-párt összetételét és tevékenységét. A politikai—történeti kérdéseket az osztálykérdésekkel szoros összefüggésben tárgyalja. A kettős hatalom sokat vitatott problémájában új szempontok alapján tudományosan megalapozott álláspontot fejt ki. Új tényanyagot tár fel és számos ismert tényt helyez új megvilágításba. Kiemelkedő ezek közül a tanácsok szerepének, jellegének sokoldalú ismertetése; történeti realitással mutatja be a Tanácsköztársaságért harcoló erők küzdelmét. A forradalom vezető alakjairól a korábbi torzításokat korrigáló, a politikai és emberi jellemzőket egyaránt bemutató portrét fest. Egészében a disszertáció helyesen jelöli ki a forradalom és Károlyi Mihály, valamint más kiemelkedő személyiségek helyét a magyar történelemben, a progresszió történetében.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Hajdú Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

Gedő András 1970. december 29-én kérte — 1969-ben, a SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémián „A filozófiai tudás genezise és a filozófiai törvény kategóriájának történetisége” c. doktori értekezése alapján elnyert filozófiai tudományok doktora — fokozatának honosítását.

A Tudományos Minősítő Bizottság doktori fokozatát honosította.

Nagy József, „A szocializmus építése Heves megyében (1945—1969)” című kandidátusi értekezését 1971. február 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Simon Péter és Szakács Kálmán a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció az első olyan helytörténeti munka, amely felszabadulás utáni történelmünknek már nemcsak egy bizonyos részletét írja le, nem is csupán egyik szakaszát, hanem egy egész megye életét a háborús pusztulás utáni eszmélésből úgyszólván napjainkig. A politikai küzdelem, az államgéppezet, a gazdasági élet, a kulturális fejlődés irányítá-

sának nagyobb fokú centralizáltsága, az egyes vidékek zártságának majdnem teljes feloldása, a társadalmi viszonyok nagyobbfokú nivellálódása miatt a helyi történet sokat veszít sajátosságából, amely a helytörténet-írókat arra csábítja, hogy a helyi eseményeket és fejlődést az országos politika egyszerű függelékeként mutassák be. Nagy Józsefnek sikerült elkerülni ezt a veszélyt. Választ kapunk arra, hogy miként hatott az országos politika a megyére, de arra is, hogy a külső hatások csak a helyi feltételek megelégedésének arányában vezettek a szándékolt eredményekhez. Szerző disszertációja gazdag anyagfeltárással, a konkrét kérdések marxista szemléletű vizsgálatával gazdagítja a népi demokratikus korszak történeti irodalmát. Ugyanakkor a Bizottság megállapítja, hogy Nagy József disszertációjának szerkezeti aránytalanságai vannak, címe nem teljesen fedi a tartalmat, a munka 4. fejezete (az 1956 utáni rész) vázlatos, amely részben a forrásanyag természetével is összefügg. A disszertáció tartalmaz vitatható következtetéseket; a szektás hibák okairól, az ellenforradalom kezdeti szakaszának értékeléséről, a gazdaságpolitika negatív társadalmi, politikai kihatásáról.

A Történettudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nagy Józsefnek a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Papp Ágoston „Diesel és elektromos vontatójárműveken végzett mozdonyvezetői munka emberre gyakorolt hatásának vizsgálata, figyelemmel a fáradás folyamatára” c. kandidátusi értekezését 1971. március 3-án védte meg. Az értekezés opponensei Hódos Tibor és Rókuszfalvy Pál a pszichológiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a nagyteljesítményű diesel és elektromos mozdonyokkal kapcsolatos feladatok összetetten jelentkeznek. E tényezőknek és a kapcsolódó környezetnek a helyes összefüggés-felismerésére alapul az a megállapítás, hogy a fentvázolt kapcsolatok nyitott rendszert képviselnek. Értékes annak a lerögzítése, hogy az eredő terhelő hatás kisebb, mint az egyes tényezők eredője, lineáris összeadás után. A jelölt kiemelten rögzíti, hogy a beleszólási jog hiánya határozottan rontja a pszichés statust és ezen keresztül a teljesítőképességet. Új megállapítása, hogy a zaj és a szolgálati idő hosszúra nyúlása a legfőbb okai az elfáradásnak. Sikerült meghatározni a Diesel és elektromos mozdonyok vezetőit érő terhelések komplex jellegét. A korszerű pszichológiai ismereteknek a konkrét ember-gép kapcsolatra történő adaptálása a legfontosabb új

eredménye. A monotónia és az éberségi szint tárgyalásán helyesen veti fel a magyarázatok ellentmondásosságát. A komplex terheléses, szimulációs vizsgálati módszer bevezetése új módszert jelent. A hazánkban mind jobban elterjedő diesel és elektromos mozdonyok vezetői munkakörének részletes pszichofiziológiai elemzése és e munkaköri tevékenység humanizálását célzó javaslatai (éberségi berendezés kialakítása, mozdonyvezető-állás korszerű kialakítása, a személyiségvizsgálatra is kiterjedő komplex alkalmasság-vizsgálat) kiemelkedő jelentőségűek. A jelölt széleskörű tájékozottsággal rendelkezik a tudományos téma üzemi problémáiban és annak megfelelő adekvát vizsgálati módszereket választott és használt fel mind az irodalomból mind kutatói munkaközösségekből. E kísérleti módszerek értékes vonásai a vasútüzemi és laboratóriumi körülmények között végzett vizsgálatok és jelentős azok nagy száma is.

A Pszichológiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú véleménye alapján Papp Ágostonnak a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Elek Tibor „Marxizmus és relativitáselmélet” c. doktori értekezését 1971. március 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Szigeti József MTA lev. tag, Fényes Imre a fizikai tudományok doktora és Bíró Gábor a fizikai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Elek Tibor átgondoltan, körültekintően és szabatosan járva el disszertációjában, meggyőzően kimutatja, hogy Einstein, filozófiai nézeteit tekintve, egész életművének filozófiai mondanivalójában idealista koncepciót követ; ezzel végleg tisztázza Einstein filozófiai koncepciójának objektív idealista jellegét. Kimutatja azt is, milyen korábbi idealista vonal folytatása Einstein filozófiai koncepciója. Szerencsés munkamódszernek tekinthető, hogy az időse Einstein visszapiantásain keresztül teszi újra vizsgálódás tárgyává a relativitáselméletet s szerencsésen egészül ki a disszertációban – megfelelő szaktudományos megalapozottsággal – a fizikai és filozófiai vonatkozások tárgyalása. Elek Tibor marxista kritikával elemzi Einstein filozófiai felfogását – kiemelve művéből a maradandó értéket is – s megállapításait konkrét tényanyaggal bizonyítja. Nemcsak feltárja a relativitáselmélet einsteini interpretációjának belső ellentmondásait, hanem az elméletet a fizikai tényekkel is behatóan és alaposan konfrontálja. nagy szerepet tulajdonítva magának a fizikai tartalomnak és elutasítva az olyan törekvéseket, amelyek a fizikát a geometriának rendeli alá. Nem a fizika felelős

azért, hogy az einsteini relativitáselmélet objektív idealista felfogással kapcsolódott össze. De mindenképpen helyes megkeresni magának a fizikai elméletnek azon felépítésbeli szerkezeti vagy egyéb sajátosságait, amelyek lehetővé tették az idealista következtetések levonását. Elek Tibor ezt világosan látja és az Einstein-féle relativitáselmélet ismeretelméleti-filozófiai bírálata magának a fizikai elméletnek az újra felépítésével is párosul, kiegészítve és elmélyítve ezzel a Jánossy Lajos által elkezdett munkát. E szempontból különösen kiemelkedők: a Lorentz-transzformáció analízisével, a transzlációs és rotációs effektusok ellentmondásával, a Michelson-kísérlet értékelésével, a négyes vektorok és tenzorok fogalmi rendszerének hiposztazált értelmezéséből fakadó elméleti gyengeségek kimutatásával foglalkozó részek és mások. Több fontos módszertani alapelv is figyelemre méltó disszertációjában, amelyek a fizika filozófiai problémáival való foglalkozásban vagy a fizikai idealizmus elleni harcban adhatnak segítséget (a matematika formális apparátusának viszonya a fizikai tartalomhoz, a genetikai és strukturális fogalomalkotás összefüggése). A filozófiatörténetesek számára külön érdeme, hogy az Einstein kontra Mach ellentétek elemzése által a modern szubjektív és objektív idealizmus elemzéséhez is fontos adalékot szolgáltat. Elek Tibor doktori disszertációja az einsteini relativitáselmélet minden eddiginél átfogóbb és mélyebb filozófiai bírálatát adó, nemzetközi mértékben is igen alapos, elmélyült, egyedülálló munka. A relativitáselmélet einsteini interpretációjának bírálata mellett a Jánossy-féle felfogás ismeretelméleti megalapozását is adja s jelentős mű mind a fizika, mind a filozófia számára.

A Tudományos Minősítő Bizottság a szakbizottság egyhangú javaslata alapján Elek Tibor részére a filozófiai tudományok doktora fokozatot odaítélte.

Ágh Attila „A marxi történetfelfogás kialakulása” c. kandidátusi értekezését 1971. március 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Licskó György és Szolnoki János a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Ágh Attila kandidátusi értekezésében rendkívül részletes elemzést adott, melynek során összefüggéseiben mutatta meg a marxi történetfelfogás geneziséjét és formálódását az 1841-től 1843-ig terjedő időszakban. Ezzel a marxista kutatók által viszonylag elhanyagolt terület feltáráshoz járult hozzá. A disszertáció szerzője széleskörű irodalmismeretről, az irodalom önálló értékelésének, mély, alapos feldolgozásának képességéről tett tanú-

bizonyságot. Az értekezés főbb eredményei a következők: 1. Rávilágított olyan kategóriák kialakulási folyamatára, amelyek Marx történetfilozófiai felfogásának különösen fontos alkotóelemei (pl. az elidegenedés, a fétisizmus, a természetadta jelleg stb.). 2. Kimutatta, hogy a „fiatal Marx”-probléma nem azonos a Gazdaság-filozófiai kéziratok-éval. A Kéziratok előtti korszak elemzésével bizonyította Marx gondolkodói fejlődésének folytonosságát. 3. Az eddig ismert fundamentális műveknél meggyőzőbben bizonyította a fiatal Marx eredeti, önálló filozófiai státuszát Hegellel, Feuerbachkal és az újhegelianusokkal szemben. 4. Beható elemzés alapján első ízben periodizálta valóban tudományosan Marx fejlődésének szóbanforgó szakaszát. A bírálóbizottság megállapította, hogy Ágh Attila kandidátusi értekezése — bizonyos aránytalanságai, helyenkénti túlméretezettsége, bőbeszédűsége és több vitatható megállapítása ellenére — értéke filozófiai irodalmunknak.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Ágh Attila részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

B. Lőrincz Zsuzsa „A Vatikán európai politikájának egyes kérdései, különös tekintettel a magyarországi kapcsolatokra, a vatikáni magyar követjelentések nyomán (1918—1944)” c. értekezését 1971. március 24-én védte meg. Az értekezés opponensei Ádám Magda és Kis Aladár a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Lőrincz Zsuzsa bonyolult témát választott disszertációja tárgyául, amikor a Vatikán két világháború közötti európai politikájának bemutatását tűzte ki célul. Feladatát döntően egy levéltári fond kimerítő feldolgozásával és közzétételével gazdagítja történelmi ismereteinket. Elsősorban a Vatikán és Magyarország c. fejezet emelkedik ki egészében véve helyes koncepciójával, jó kifejtésével, új eredményeivel. A többi között újat nyújt az egyházi funkcionáriusok kicserélésének ismertetésében, az egyházmegyei átszervezések birtokjogi vonatkozásainak bemutatásában, a Vatikánnak és a magyar katolikus egyháznak a magyar kormányok faji megkülönböztető politikájával való szembehelyezkedésének tárgyalásában. A jelölt túlzott feladatra vállalkozott a Vatikán európai politikája főbb kérdéseinek feldolgozásával, s ezt csak részben tudta megoldani. A disszertáció azonban e részében is tartalmaz új megállapításokat, pl. a Vatikán és a fasiszta mozgalmak, illetve fasiszta államok kapcsolatairól, a Vatikán

második világháború alatti szerepéről. Az értekezés azzal, hogy témáját lényegében a vatikáni magyar követi jelentések alapján dolgozza fel, bizonyos vonatkozásban egyoldalúságot is mutat: a feldolgozás gyakran a követi jelentésekhez, nem pedig a téma igényeihez alkalmazkodik. Az értekezés tartalmi hiányossága továbbá, hogy a szerző elhanyagolta a Vatikán és a katolikus politikai mozgalom viszonyának bemutatását.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján B. Lőrincz Zsuzsa részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Kürti Istvánné „A gondolkodási stratégia alakulása” című kandidátusi értekezését 1971. március 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Domján Károly és Salamon Jenő a pszichológiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt kísérleti céljainak elérésében olyan problémahelyzeteket teremtett, amelyekben a gondolkodás folyamatát nyomon követheti, az ezzel kapcsolatos heurisztikus tevékenységet, a percepció folyamatát, az információszerezés — s feldolgozás menetét feltárhatja. Az ötletesen és tudományos alaposággal alkalmazott kísérleti metodika alkalmazásával a megoldások logikai struktúráját sikerült rögzítenie és hozzáférhetővé váltak a feladatmegoldás rendszerének, ill. folyamatának belső törvényszerűségei is. Fejlődéslélektani szempontból kutatásai újabb adalékokkal gazdagították a gondolkodás ontogenetikus összefüggésére vonatkozó ismereteinket. Sikerült bizonyítania, hogy a konkrét feladatok megoldása közben kialakított stratégiát meghatározott feltételek között transzponálni lehet a nehezebben feltárható absztrakt helyzetekre is. Fontos kutatási eredménye, hogy a konkrét helyzetek analógiájára támaszkodva már azon fejlettségi fokon is ki lehet alakítani az absztrakt feladatok adekvát megoldási eljárását, amikor még mint életkori sajátosság a konkrét szemléletes gondolkodás dominál. A pedagógiai pszichológia szempontjából különösen érdekesek a tanulást érintő megállapításai: a) az orientációs bázis a feladatmegoldás kezdetén nem kialakult, hanem a feladatmegoldás folyamatában, a k.sz.-ek aktivitása során az információszerezés és feldolgozás eredményeként menetközben is formálódik; a megoldási hipotézis, a megoldási stratégia, a feladat struktúrájának visszatükröződése együtt alakul az orientációs bázissal; b) a „gyenge tanuló” is képes a bonyolult feladatok megoldására, ha lehetősége van arra, hogy maga is felfedezze a meg-

oldási eljáráshoz szükséges orientációs pontokat; c) a gondolkodási stratégia merev vagy rugalmas jellege összefügg a problémaszituáció tartalmával. A disszertációhoz csatolt nagyszámú táblázat, grafikon, diagram pontosságával és bizonyító erejével jelentősen növeli a disszertáció tudományos értékét. Kürtiné P. Jarmila hazai viszonylatban új, de nemzetközileg is elismerten fontos neveléslélektani téma kutatására vállalkozott. A disszertáció magas színvonalú tudományos mű, amely szerzőjének felkészültségéről és fejlett kutatói érzékéről tanúskodik. Eredményei a gyakorlati pedagógia szempontjából is jelentősek, mert új adatokkal gazdagítja az alkotó jellegű tanulásról meglevő ismereteinket.

A Pszichológiai Szakbizottság a bírálóbizottság e. yhangú javaslatára alapján Kürti Istvánnak a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

V. Windisch Éva „Kovachich Márton György. a forráskutató” c. kandidátusi értekezését 1971. március 30-án védte meg. Az értekezés opponensei H. Balázs Éva a történelemtudományok kandidátusa és Tarnai Andor az irodalomtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt a magyar tudománytörténet egyik nagy alakjának, a magyar történeti forráskiadás kiemelkedő munkásának történetkutatói tevékenységét dolgozta fel „Kovachich Márton György, a forráskutató” c. kézjagypótló monográfiájában. A disszertációt a vonatkozó hatalmas forrásanyag maximális kiaknázásával készítette, s nemcsak Kovachich alapvető forráskiadványait elemzi tüzetesen, hanem átfogó képet fest Kovachich iratgyűjtő és tudományszervező tevékenységéről is. A monográfia további érdeme, hogy lényeges vonatkozásokban megvilágítja Kovachich tudományos munkásságának történeti kerekeit és kihatásait is, s ezzel jelentősen előbbre viszi a Kovachich korában érvényesülő társadalmi, politikai és ideológiai tényezők megismerését. A vita során felmerült az a kérdés, nem volna-e célszerű a disszertáció jelenlegi tematikus tárgyalási rendjét az időrendi felépítés felé közelíteni, ami lehetőséget adna az életpálya és az életmű egységesebb tárgyalására. A jelölt válaszában meggyőzően bizonyította a tematikus tárgyalási mód előnyeit. Opponensi igény merült fel továbbá Kovachich tudománytörténeti helyének körülírtabb meghatározására. A jelölt válaszában Kovachich helyét a publico-politicus-juridicus irányú tudományosság keretei között jelölte meg.

A Történettudományi Szakbizottság a

bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján V. Windisch Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Bakács István „A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században” c. kandidátusi értekezését 1971. április 5-én védte meg. Az értekezés opponensei Szántó Imre és Varga János a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Bakács István hat nagybirtokos család hitelügyleteit mutatja be, többnyire fel nem használt, gazdag, új levéltári forrásanyag alapján a történeti statisztika módszerével. Nehéz, aprólékos és igen gondos elemzéssel hívja fel a figyelmet arra, hogy a hasonló jellegű kutatásoknak milyen forrásokra kell épülniük. Bizonyítja, hogy a legnagyobb magyar nagybirtokos családok a szóbanforgó századokban sokkal jelentősebb hitelügyleteket bonyolítottak le, mint amilyenekről az eddigi feltárások alapján tudunk. A precíz kimunkálás során világossá válik, hogy a hitelügyletek nagyságrendje tekintetében különösen fontosak a hitelnyújtók társadalmi összetételében végbement változások: a XVII. században még uralkodó helyzetű egyházi kölcsöntőke a XVIII. sz. elején fokozatosan a nagybirtokos tőke mögé szorul, míg a polgári és honorátor kölcsönöző tevékenység csak a század derekától erősödik meg s a külföldi hitelező nem jelentkezik súllyal a század legvégénél hamarabb a nagybirtokos hitelügyleteiben. Fontos eredménye e kérdés körében, hogy a polgárság képviselői nem első sorban tőkekölcsönzéssel, hanem áruhitellel vesznek részt ezekben a műveletekben. Lényeges megállapítása továbbá, hogy a külföldi kölcsönzők hitelnyújtását rendszerint követi a honfűsítés. Szerző művében a precizitás, gondosság mellett igen megfontoltan von le következtetéseket. Munkája jó példa arra is, hogy a történeti kérdések vizsgálatánál sohasem nélkülözhető az időbeli előzmények és következmények értékelése. Bakács István nem törekedett egy meglehetősen elhanyagolt területen minden kérdés megoldására, de azok a következtetések, amelyeket a befejezésben megállapított, nem csupán kérdésfelvetések, amelyek további témák feldolgozására ösztönöznek, hanem új, maradandó eredmények is.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bakács István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Rozsnyai Istránné „Közösség születik” c. kandidátusi értekezését 1971. április 7-én védte meg. Az értekezés opponensei Bara

János és Vajó Péter a neveléstudományok kandidátusai és Duró Lajos a pszichológiai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a munka legfontosabb eredménye, hogy egy több éves nevelési folyamat átfogó megszervezése és elemzése alapján nemcsak logikai érvekkel, hanem a gyakorlat igazoló erejével bebizonyítja: a mi körülményeink között is lehetséges középiskoláinkban egészséges, élet-erős közösség kialakítása. Ezzel a szerző egyben azt is bizonyítja, hogy a makarenkói pedagógia által feltárt nevelési törvényszerűségek általános érvényűek; hogy ezek alkotó alkalmazása és továbbfejlesztése neveléstudományunk és nevelési gyakorlatunk fejlesztésének sikeresen járható útja. Bebizonyítja a szerző, hogy a makarenkói pedagógia alkalmazása csak akkor lehet eredményes, ha a rendszer egyes elemeinek kiragadása helyett az egész rendszer alapvető törvényszerűségeire építünk. Ma is, a jövőben is helytálló következtetésekre jut a szerző az ifjúsági mozgalom egyes kérdéseire vonatkozó elemzéseiben. Ilyen kérdések pl. az iskola és az ifjúsági szövetség viszonya, sajátosságai, az iskolai és a mozgalmi követelmények adekvát elemei, a vegyes életkorú tanulókból álló KISZ-alapszervezetek előnyei stb. Törekvéseivel szocialista iskolánk önkormányzatának egyik lehetséges, sajátos szerkezetét fejlesztette ki a szerző. A munka formai szempontból rendhagyó. Nem értekező próza, de nem is a szokásos értelemben vett tapasztalatleírás. Egy több esztendő nevelési folyamatot mutat be konkrét szemléletességgel, olykor szépirodalomba hajló ábrázolásmóddal, és e folyamat intenzív elemzése, értékelése alapján vonja le pedagógiai következtetéseit. A kutatás alapvető módszere a nevelési folyamat átfogó kísérleti megszervezése, folyamatában és eredményeiben való értékelése, állandó megfigyelés, a tények regisztrálása, felmérése, részletkorrekciók megvalósítása és újabb ellenőrzése alapján. E módszer alkalmazását rendkívül gyümölcsözővé tette az a körülmény, hogy ezúttal az elméleti és gyakorlati pedagógiai munka egy és ugyanazon pedagógus tevékenységében egyesült. E módszer ilyen átfogó alkalmazása úttörő jelentőségű pedagógiai irodalmunkban, s pedagógiai gyakorlatunk és elméletünk fejlesztésének — úgy látszik — egyik leggyümölcsözőbb útja.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Rozsnyai Istváné részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Bokor László „A háborús propaganda szerepe a második világháborúban. különös tekintettel a filmpropagandára” c. kandidátusi értekezését 1971. április 16-án védte meg.

Az értekezés opponensei Nemeskürty István az irodalomtudományok doktora és Lackó Miklós a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Bokor László kandidátusi disszertációja bonyolult, szerteágazó, eddig kevésbé feltárt, igen fontos témát dolgozott fel. A jelölt három: a történetírás, a filmtudomány és a szociológia szférájához tartozó kérdés komplex marxista igényű vizsgálatával gazdagította a nemzetközi történeti irodalmat. A disszertáció bemutatja — a propaganda struktúrájának differenciált tagolásával — annak szerves kapcsolódását a háborús politikához. A filmekből következtetett a történelmi eseményekre, azokat nem elsősorban esztétikai, hanem sajátos politikai aspektusból közelíti meg és helyezi el a háborús propagandában. A dolgozat alapos képet ad a film és a propaganda kölcsönhatásáról, összefonódásáról, a propaganda és a politikai ideológia közötti kapcsolatáról. Bokor László igen gazdag forrásmagyarázatra építette munkáját — ami a disszertáció egyik legnagyobb pozitívuma. Figyelemre méltó a hatalmas munkaigényes filmanalízis és a még nem publikált kihallgatási jegyzőkönyvek feldolgozása, a komoly forrásértékkel bíró, különböző információk közlése. Az értekezés kiemelkedő része a német fasiszta filmpropagandáról szóló fejezet, amely számos kérdésben merőben új kutatás eredményével gazdagította eddigi ismereteinket. De figyelmet érdemelnek a szovjet és a kanadai filmpropagandát tárgyaló fejezetek is. Ki kell emelni a disszertáció irodalmi stílusát, esztétikailag is tetszetős, érdekes, fordulatos szövegezését. Az értekezésben fellelhető hiányosságok elsősorban úttörő jellegéből, szélesre szabott tematikájából adódnak. Ezek mindenekelőtt az első fejezetre jellemzők. A bevezetésnek szánt fejezet túlzottan nagy történeti szociológiai perspektívában — sokszor felületesen — vizsgálja a választott témát. Elmosódnak a kategóriák határai. Noha a fejezet — különösen az utolsó része — is tartalmaz egy sor új tudományos eredményt, rövidítése, a kérdések tömörebb tárgyalása a dolgozat hasznára vált volna. Az angol, az amerikai és a Horthy rendszer filmpropagandájával foglalkozó fejezetek sem mentesek bizonyos módszertani szerkezeti hiányosságoktól. Kíváncsán lett volna a fontos és kevésbé fontos kérdések közötti jobb differenciálás. A magyar filmpropagandáról szóló fejezet sokoldalúan mutatja be a második világháború eszmei előkészítését, bár a korszak ideológiai képének feltárása hiányosságokat mutat. A bírálóbizottság szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a jelölt válaszában komoly tudományos és meggyőző erővel indokolta több — az opponensek által bí-

rált — eljárását, valamint néhány hiányolt problémát meggyőződen vázolt fel.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bokor László részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Vendég Sándor „Az általános és szakmai művelődési anyag korszerű tartalma, aránya, kapcsolata a szakközépiskola tantervében” c. kandidátusi értekezését 1971. május 5-én védte meg. Az értekezés opponensei Faludi Szilárd és Gordos István a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezésének új, alapvetően fontos problémákra jelentkezett a disszertáció szintű viták pedagógiai fórumain; nevezetesen a szakoktatás, azon belül a szakközépiskola problémaköre. A téma fontosságát jelzi, hogy az általános iskola VIII. osztályát végzett fiataloknak 75%-a szakmai képzésben részesül, továbbá az a körülmény, hogy a tantervelmélet a didaktika egyik legbonyolultabb fejezete. A disszertáns konkrét kutatásai arra irányultak, hogy az általános és szakmai művelődési anyag tartalmának, arányának és kölcsönös kapcsolatának jelenlegi állapotát a szakközépiskola céljával és feladataival összefüggésben vizsgálja. Eközben bemutatja az általános és a szakképzés összefonódását és egységes folyamatát azzal a feltételezéssel, hogy mindez lehetővé teszi a tanulók általános és speciális képességeinek fejlesztését, személyiségük optimális alakulását. A jelölt e bonyolult, sokágú tárgyat rendkívül exponált és sokféleképpen érzékeny kérdéscsoport területén kívánta megragadni, amely nagyfokú készséget, látókört, megfelelő elméleti erőfeszítést igényel. A disszertáció erénye a téma választáson túl annak a szemléletmódnak képviselése és következetes érvényesítése, amely a szakoktatást is embernevelésnek tekinti és az általános pedagógiai követelményrendszerrel összekapcsolja a szakoktatás specifikus követelményrendszerével. Jelentős annak a körülménynek hangsúlyozása és bizonyítása, hogy a szaktárgyak is szolgálják az általános képességek fejlesztését, amiképpen az általános képességek fejlesztési szintje jelentős funkciót teljesít a szakképzés eredményességében és színvonalában. Korszerűnek tekinthető a specializáció értelmezése is. Ez ugyanis nem szűk szakmai jellegű képzést jelent, hanem a rokonszakmák csoportjára irányuló képzést. Ennek tisztázása közoktatási szempontból is igen jelentős, hiszen a technikai-technológiai eljárások (tantárgyak) gyorsabban változnak, mint az alapjukat képező általános műszaki, illetve természettudományos összefüggések. A szerző alkal-

mazta a tudományos megfigyelés, az exploráció, a dokumentumok tanulmányozása és az elméleti elemzés módszerét. Az utóbbi kiterjed a hazai és külföldi szakirodalomra, óratervekre, tantervekre, jogszabályokra és határozatokra, mind a történeti, mind a logikai elemzés vonatkozásában. A szerző felhasználta több országban szerzett tapasztalatait és a tantervkészítéssel kapcsolatos dokumentumokat. A disszertáns hipotézisének tapasztalati igazolása még további kutatások feladata. Kutatási metodikájának nagy erénye a határtudományok eredményeinek figyelembevétele, amely a téma korábbi kutatásánál is alapvető jelentőségű.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vendég Sándor részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Vakaliosz Thanaszisz „A marxista humanizmus — szocialista valóság” c. kandidátusi értekezését 1971. május 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Kovács Ferenc és Lick József a filozófiai tudományok kandidátusai és Garai László a pszichológiai tudomány kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy „A marxista humanizmus — szocialista valóság” c. értekezés szerzője aktuális, de nehéz, és bonyolult téma kidolgozására vállalkozott. A marxista emberfelfogás, illetve a humanizmus kérdései körül még sok vita zajlik, s a humanizmus különböző kérdéseinek végleges, megnyugtató marxista filozófiai értelmezése még egyáltalán nem megoldott. Az elméleti elemzése is elmarad a kívánt színvonalról, a szocialista viszonyok konkrét vizsgálatában pedig valóban csak a kezdet kezdetén tartunk. Nem állítható, hogy ez a disszertáció megoldotta volna a problémát, de ezt a szerző nem is tűzte célul maga elé. A jelölt az általa vállalt feladatot ezen a szinten végrehajtotta, amelyen a marxista—leninista elméleti kutatások mai állapota ezt lehetővé tette. A bizottság tudomásul veszi, hogy a jelölt valóságban elhatárolta magát egy absztrakt teleológiai humanizmustól, ami a disszertációban — bár bevallott szándékától függetlenül — mégiscsak objektíve jelentkezik. A bizottság tudományosan és módszertanilag problematikusnak tartja azt a törekvést, ami az értekezésben úgy jelentkezett, hogy a Szovjetunió történetének elemzése után nem tárgyalja annak mai valóságát, hanem áttér a mai magyarországi viszonyok elemzésére. Az egész munkára a szükségesnél több történeti, tudszoc. jellegű fejtegetés, kevesebb filozófiai elemzés jellemző. Magát a humanizmus alapdefinícióját sem adja meg precízen. Egyes kérdés-feltevésai megkérdőjelezhe-

tők, koncepciója is több ponton vitatható. Minden értekezés megítélésének alapkérdése az: hozott-e valamilyen érdemleges új tudományos eredményt? A bírálóbizottság szerint a szerző nagy elméleti bátorsággal, politikai felelősséggel és tiszteletreméltó erudícióval nyúlt nem kevés szenvedélyt felkavaró témájához, és különösen a részletekben újszerű eredményeket ért el. A szocializmus mai problémájának megoldásához keresi a kulcsot, rólunk, ügyünkéről van szó. A szocializmus jelenét saját közvetlen múltjával hasonlítja össze, közben nem tagad le, és nem tagad meg a múltból semmit. A hasonló politikájú írástól eltérően sikerült elkerülnie mind az apológia, mind pedig az erkölcsileg leleplező ideológizálás szélsőségeit. A marxista kritikai szemlélet érvényesítésével a szocialista valóság fő történelmi vonulatainak ellentmondásos oldalait is feltárva a szerző sikeresen és meggyőzően bizonyítja be, hogy a szocialista fejlődésben a szocialista humanizmus kezdetben a társadalmi, gazdasági struktúra alapjaiban, később egyre inkább az interperszonális viszonyokban, és az egyének konkrét életfolyamatában is hat és érvényesül. Nem tagadja azt sem, hogy más ellentmondó tendenciák is vannak, amelyek nem szűnnek meg automatikusan, hanem csak tudatos társadalmi cselekvés útján. A szerző mindvégig aláhúzza a politika és humanizmus szoros kapcsolatát és a kifejtésben a humanizmus politikai vonatkozását állítja előtérbe. Az értekezésben dicséretes az a törekvés, hogy szakít az akadémikus „szellemtörténeti” módszerrel és példamutató gyakorlati orientációjú.

A Tudományos Minősítő Bizottság Vakaliusz Thanasisz részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Ried József „Időjárás tényezők pszichés funkciókra és sportteljesítményre gyakorolt hatásának komplex elemzése” című kandidátusi értekezését 1971. május 7-én védte meg. Az értekezés opponensei Rókusfalvy Pál a pszichológiai tudományok kandidátusa és Wágner Richárd a földtudományok kandidátusa volt.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésének témája a társadalmi fejlődés követelményeivel összhangban áll. Új tudományos eredményként értékelte a bizottság: a reakcióidővizsgálati adatok elemzési módszerének továbbfejlesztését, amennyiben az időjárás helyzet és a teljesítmények kapcsolatának értelmezésében az alkalmazkodási folyamat dinamikusan elemzését — a reakcióidőátlag megnyúlásait és labilitását — használja fel: — az egyéni frontérzékenységi gyakorlat szempontjából a tipológia továbbfej-

lesztését: — a sporttevékenység gyakorlata szempontjából olyan jelentős összefüggések feltárását, amelyek az egyéni időjárás érzékenységi ismeretében viszonylag megbízható teljesítményprognózist tesznek lehetővé. Az eredmények perspektívát nyitnak az értékelés célkitűzésén túlmenően azok munkapszichológiai alkalmazására. A jelölt célkitűzéseinek megvalósítására olyan komplex metodikát dolgozott ki, amely alkalmas a felvetett kérdések objektív vizsgálatára. Ezt biztosítja továbbá a vizsgálatok nagy száma és az alkalmazott matematikai eljárások egzaktága.

A Pszichológiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslatára alapján Ried Józsefnek a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

R. Várkonyi Ágnes „A pozitivista történet-szemlélet a magyar történetírásban” c. doktori értekezését 1971. június 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László akadémikus, Szabad György a történelemtudományok doktora és Pamlényi Ervin a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy R. Várkonyi Ágnes disszertációja mind témáját, mind a feldolgozás mélységét és színvonalát tekintve a magyar történetírás történetének eddigi legigényesebb alkotása. A mű feltárja a magyar polgári történetírás történetének egyik legfontosabb korszakát, az 1830–1850-es évek történetírásának, történetfelfogásának lényeges vonásait, s azoknak fejlődését is. Ezen a téren mutat rá a pozitivista történetfelfogás magyarországi megjelenésére és megnyilvánulási formáira. A disszertáció sikeresen bizonyítja, hogy ezekben az évtizedekben a magyar polgári fejlődés keretében a magyar történettudomány képviselői között tért nyertek a pozitivista történetfelfogáshoz hasonló irányzatok, nézetek, s ezek megfelelő alapot nyújtottak az európai pozitívizmus érvényesülésére a magyar történettudományban. A disszertáció mindezt széles perspektívában ábrázolja, s érdemként az is megemlítené, hogy a szerző részletesen ábrázolja a pozitívizmusról a magyar történetírás történetében korábban kialakított képet. Sikeresen oldja meg azt a nehéz feladatot, hogy a történeti gondolkodás változásait a kor értelmiségének ideológiájában kell nyomonkövetnie. Erőssége, hogy témáját filozófiai igényességgel elemzi, s megfelelő súlyt helyez filozófiai és történetfelfogás kapcsolatára. A disszertáció külön érdeme, hogy kitér azokra a társadalomtudományi ágazatokra, amelyek hatással voltak a korabeli magyar történetírás fejlődésére. Rendkívül jelentős, hogy a disszertáció a magyar pozitivista szemléletet beilleszti a

korabeli konkrét politikai és ideológiai harc kereteibe. A szerző témája feldolgozása során nem csupán a tárgyalt történetírók publikált munkáinak elemzésére tért ki, hanem vizsgálódásainak fénykörébe vonta a rendelkezésre álló levéltári és kéziratári anyagokat (levelezéseket, naplókat, kéziratban maradt munkákat stb.) is. Nem elégedett meg a magyar történeti irodalom bemutatásával, hanem részletesen elemezte az európai pozitívizmus főbb alakjainak munkásságát, nézeteik jellemzőit is, különösen azokat, akik hatottak Magyarországon. Látásmódja komplex, ami megmutatkozik a filozófia, a nyelvtudomány, a néprajz, sőt a természettudományok, egy szóval minden érintkező tudomány számításba vehető képviselői, vonatkozó problematikája részletekbe hatoló bemutatásában is. A szerző komoly szerkesztési nehézségeket sikeresen leküzdve építette fel munkáját. Stílusa emelkedett, gördülékeny, érzékletes, képekben gazdag.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján R. Várkonyi Ágnes részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

Rózsa György „Magyar történetábrázolás a XVII. században” c. kandidátusi értekezését 1971. június 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Klaniczay Tibor akadémikus és Vayer Lajos a művészettörténeti tudományok doktora voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Rózsa György tanulmánya a 17. századi hazai művészeti anyag három különböző műfajából meríti vizsgálódásának tárgyát: a történelmi portré, a világi apoteózis és a történeti eseményábrázolás. Ez a tartalma dolgozata három fejezetének. A megvizsgált emléktanyag a monumentális falfestészet és a sokszorosított grafika körébe tartozik. A dolgozat a felvett három témakörben a tudományos kutatás komplex módszerével végezte el igen alapos és körültekintő vizsgálódását. A lehető legteljesebben áttekintette a vonatkozó irodalmi forrásanyagot, összehasonlító módszerrel vizsgálta a témával összefüggő grafikai anyagot s a speciális ikonológiai irodalmat. A témák elemző feldolgozása során a programrekonstrukció módszerével a dolgozatíró figyelme kiterjedt a megrendelő, valamint a közönség vizsgálatára a korszaknak a történeti ábrázolás hitelességéről vallott felfogására. Vizsgálta az érintett képtípusok általános fejlődéstörténetét, előképeit és hatását, s elvégezte a vizsgált emlékcsoportok művészettörténeti helyességének meghatározását. Rózsa György tudományos módszerű, stíluskritikai vizsgálatai, összehasonlító elemzései következtében a dol-

gozat mindhárom fejezetében lényeges, új tudományos eredményeket hozott felszínre. Az opponensek véleményére adott válaszában sikeresen fejlesztette tovább a dolgozatában levő eredményeket, kiszélesítve a megjelenés előtt álló munka anyagát.

A Művészettörténeti Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Rózsa György részére a művészettörténeti tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Orosz Sándor „A fogalmazástechnika módszermetodikai problémái és országos színvonal” c. kandidátusi értekezését 1971. június 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Kelemen László a pszichológiai tudományok doktora és Kiss Árpád a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt az ún. fogalmazástechnika mérésére új, viszonylag egzsakt eljárásrendszert dolgozott ki. Alapvető műveletekre bontással sikerült módszert találni a számszerű mérésre. Jelentős munka árán felmérte a fogalmazástechnika országos helyzetét. A feltárt részletes helyzetkép nyugtalanító hiányosságokat jelez. A dolgozat kritikai észrevételei a vizsgálat keretei között általában helytállóak. Több ponton rámutatnak az oktatásban észlelhető egyenetlenségekre. A jelölt tényfeltáró munkájának eredményei elégséges bizonyítót anyagot tartalmaznak tudományos munkára való alkalmasság megállapításához. A bírálóbizottság megállapítja, hogy a jelölt ismeri a korszerű matematikai statisztikai számítási módszereket és azokat a tudományos igényeknek megfelelően használta fel egy meghatározott pedagógiai területen. A fogalmazástechnikai műveletek elkülönítése és elkülönítetten való értékelése, a mennyiségi mutatókba való áttétel, ezek alapján érdemjegyek megállapítása és a kiegészítő vizsgálatok nem ellenőrzött következtetései a vizsgálati módszerek további tökéletesítését kívánják meg.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Orosz Sándor részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Horváth Lajos „A közösségi tevékenység erkölcsformáló hatásának biztosítása a 10–14 éves tanulók nevelése folyamán” c. kandidátusi értekezését 1971. június 21-én védte meg. Az értekezés opponense Székely Endréné és Petrikás Árpád a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt aktuális, mind a nevelélmélet, mind az iskolai gyakorlat számára értékes témát

dolgozott fel. Az erkölcsformálást a közösségi mozgás oldaláról közelítette meg s a közösségi tevékenység állandó és mobil elemeinek ötvözetével adott modellt a 10–14 éves korúak neveléséhez. Széles empirikus anyagból lezúrt általánosításokkal tárta fel a szocialista erkölcsi normák, követelmények belsővé válásának feltételeit a tanulói tevékenység rendszerré szervezésében. Kiemelkedő kutatási eredményei: annak a megállapítása, hogy az iskolaközösség tevékenységének erkölcsi hatása elvi megegyezést követel a szocialista társadalom és a gyermekközösség megszervezésében; a közösség struktúrájának differenciálódása és integrálódása megalkotja a tanulók erkölcsi fejlődését; a tevékenység rendszerré fejlődése a fejlesztés és a szervezés ökonómiáját sokoldalúan igazolja; az életkori rétegződési adatokra vonatkozó vizsgálatai szerint a tanulói közösség fejlődése szempontjából a 6. osztály tekinthető a legkritikusabbnak. Az erkölcsi nevelés folyamatának a közösségi tevékenység oldaláról való megközelítését a gyakori analitikus mód mellett intenzív és extenzív vizsgálatok egyesítésével komplexen közelítette meg. Elkerülve a szociologizáló és pszichologizáló módszerek egyoldalúságát, sikeresen törekedett alkalmazni a vizsgálat tárgyával egyedül adekvát megközelítési módot. Vizsgálatait széles induktív bázisra (91 osztály, mintegy 3000 tanuló) építette. A következtetések levonására ez elégséges alapnak bizonyult.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Horváth Lajos részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Székely Sándor „A kibernetika filozófiai problémái” c. kandidátusi értekezését 1971. június 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Magyaródi Sándor a filozófiai tudományok kandidátusa és Prékopa András a matematikai tudományok doktora voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Székely Sándor kandidátusi értekezésében a kibernetika filozófiai problémáinak széleskörű, átfogó feldolgozását nyújtja. Tárgyalásmódja egységes, a problémákat a marxista filozófia alapján közelíti meg és elemzi. A disszertáció figyelemre méltó és eredeti megállapításokat tartalmaz. Ilyenek pl. az információ filozófiai jelentőségének és az anyagi szubsztrátummal való kapcsolatának kérdése, a rendszerek osztályozása; továbbá a kibernetika és dialektika kapcsolatának világos kifejtése, a gép fogalmának körülhatárolása, az ember-gép szimbiózis analízise. Hiányosságai közül a következők emelhetők ki: behatóbban kellett volna foglalkoznia a kibernetika bizonyos legújabb eredményeivel

és fejlődésének jövőbeni kilátásaival. A téma kifejtésének egészre logikailag megalapozott, világos és közzérhető. A védés során vita bontakozott ki az információelmélet és az informatika egymáshoz, valamint ezeknek a kibernetikához való kapcsolatáról. A jelölt válaszában kiegészítette az értekezésben kifejtett és az opponensek által hiányosnak mondott megállapításait. Válaszát a bírálóbizottság és az opponensek kielégítőnek tartották és elfogadták.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Székely Sándor részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Földi Jenő „A szakmai tananyagkiválasztás elvei a szakközépiskolában” c. kandidátusi értekezését 1971. június 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Balázs Györgyné és Székely Endréné a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáns témáját a legtöbb tartalmi problémával küzdő iskolatípus pedagógiai-didaktikai kérdésköréből merítette. Munkájának újszerűsége abban rejlik, hogy egy konkrét iskolatípus érvényben levő tantervében, illetve szakmai tananyagában vizsgálta meg sokoldalúan, elemző módon az általános elvek, pedagógiai-didaktikai és pszichológiai törvényszerűségek sajátos érvényesülésének mértékét, majd felvázolta egy adott szakmai tananyag tervezésének általánosítható menetét. Bebizonyítja, hogy mind az intellektuális, mind az egyéb általános emberi képességek — beleértve a munkaképességet is —, mind a speciális és egyéni képességek csakis adekvát tevékenységben nyilvánulhatnak meg és fejlődhetnek, tehát nem választhatók el az ismeret- és tevékenységrendszer tartalmától. Makarencóval együtt vallja, hogy nem akármilyen tanulási és munkatevékenység lehet nevelési rendszerünk hatékony része, vagyis, hogy csak a pedagógiaiilag megtervezett és megszervezett munka és tanulás alkalmas gyermekeink képességeinek, egész személyiségének kibontakoztatására. Az értekezés pozitívumához tartozik az is, hogy a jelölt a tananyagtervezés törvényszerűségeit a tartalom és a folyamat egységében vizsgálja, egyben elősegíti, hogy a tantervelmélet kidolgozott eredményei a didaktikai gondolkodás integráns részévé váljanak. A jelölt, szemben a szűk praktizizmussal, empirizmussal, valamint a spekulatív tantervi konstrukciókkal, a gyakorlatból: a széles értelemben vett társadalmi gyakorlatból és az annak szerves részét képező pedagógiai gyakorlatból kiin-

dulva nemcsak a szelektáló és strukturáló elvek elvont általános megfogalmazásáig jutott el, hanem sikeres kísérletet tesz a különös megragadására, s arra, hogy felemelkedjék a konkrét általánosításig. Nemcsak deklarálta, hanem érvényesítette is a vizsgált pedagógiai tények és jelenségek dialektikus-materialista szemléletét, hebizonyította, hogy a tartalom és a forma, a funkció és a struktúra viszonya, dialektikus egységük és kölcsönhatásuk, s ezen belül a tartalom, illetve a funkció meghatározó szerepe a pedagógiai rendszerekre is érvényes egyetemes törvény. Nemcsak elutasítja, illetve meggyőző elméleti és tapasztalati érvek alapján bírálja az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásának forradalmi elvét lejárato formális megoldásokat, hanem határozott körvonalakkal rajzolja meg a napjainkban is valóban „korszerű” marxista-leninista pedagógiai koncepciót, mint a szakképzés szocialista továbbfejlesztésének helyes útját. A disszertáns választott témáját széleskörű irodalmi tájékozottság alapján, a szakoktatás fejlődésének, eredményeinek és problémáinak alapos ismeretében dolgozta fel. Változatos módszereket alkalmazott a téma, illetve a kutatási részfeladatok természetének megfelelően: az irodalomkutatástól a tantervek kritikai elemzéséig, s a tanulók tudásszintjére, feladatmegoldó képességére vonatkozó vizsgálatokig.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Földi Jenő részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Vörös Antal „Belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés a Dunántúlon (1880–1914)” c. kandidátusi értekezését 1971. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Szabad György a történelemtudományok doktora és Gaál László a mezőgazdasági tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Vörös Antal disszertációja marxista történetírást fontos új eredményekkel gazdagítja. Bemutatja, hogy a földművelésnek és az állattenyésztésnek a nyomásos rendszer keretei között fennállott primitív összhangja helyére hogyan lépett a kapitalista viszonyok között új, a belterjes gazdálkodás követelményeinek megfelelő magasabb szintű összhang. Módszertanilag is helyes az a felismerése, hogy ebben a folyamatban középponti jelentősége van a szarvasmarhatenyésztés strukturális átalakulásának. Gazdag történeti anyag alapján mutatja be ennek a folyamatnak érvényesülését, és hatását a mezőgazdaság belterjessé formálódására. Üzemtörténeti vizsgálatai közül különösen kiemelendő, hogy képessé vált a különböző üzem-

kategóriák, és kiváltképp a parasztgazdaság funkcionálásának sokoldalú vizsgálatára és a fejlődést befolyásoló eredményeinek plasztikus bemutatására. Eleget tesz a téma megkívánta komplex kutatási módszerek követelményeinek, amikor kellő módon él az agrártörténeti a technikátörténet és a társadalomtörténet által a tudományos kutatás számára nyújtott lehetőségekkel. A vitában felmerült kérdések közül a bírálóbizottság kiemelendőnek tartja a birtokkategorizálás módjára, a szarvasmarhatenyésztés minőségi fejlődésének (fajtaváltozásainak) üzemgazdasági együtthatóira és az agrárválság ellentmondásosságának megítélésére vonatkozó kritikai észrevételeket.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vörös Antal részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Tóth József „A Magyar Szocialista Munkáspárt szövetségi politikája 1956–1970-ben” c. kandidátusi értekezését az SZKP KB mellett működő Pártfőiskola Történelemtudományi Tagozata Tudományos Tanácsa előtt 1971. június 29-én védte meg. Fokozatának honosítását kérte.

A Történelemtudományi Szakbizottság a fokozatot honosította. Tóth József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Lipkovics Károly „Az Északatlanti Szövetség 1945–1955” c. kandidátusi értekezését az SZKP KB Pártfőiskolájának Tudományos Tanácsa előtt 1971. június 29-én védte meg. Fokozatának honosítását kérte.

A Történettudományi Szakbizottság a fokozatot honosította és Lipkovics Károlynak a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Bandur Károly „A Magyar Szocialista Munkáspárt vezető szerepe a szocializmus alapjai lerakása befejező szakaszában (1956–1962.)” c. kandidátusi értekezését az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémia Tudományos Tanácsa előtt 1971. július 15-én védte meg. Fokozatának honosítását kérte.

A Történelemtudományi Szakbizottság a fokozatot honosította, Bandur Károly részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Göndöcs Károly „A szakmai szint alakulásának vizsgálata a gépipari termelés alapján”

c. kandidátusi értekezését 1971. szeptember 1-én védte meg. Az értekezés opponensei Faludi Szilárd a neveléstudományok kandidátusa és Dobos Alajos a műszaki tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés egy népgazdaságilag jelentős ágazat, a gépipar példáján a szakmai követelményrendszer tudományos kidolgozását tűzte célul. Ez összhangban áll a társadalmi fejlődés időserű követelményeivel. A téma jelentőségére utal, hogy a szakmai követelményrendszer a hazai neveléstudományi kutatásokban eddig tudományosan még nem dolgozták ki. A disszertáns értekezésében bizonyította, hogy a választott tudományos témakörben mélyreható elméleti és gyakorlati ismeretekkel, marxista világnézeti alapokon nyugvó kutatói szemlélettel rendelkezik. Kutatási célkitűzését teljesítette. A termelési főfolyamatmodell segítségével a gépipari tipikus technikai munkakörök kiválasztása útján a szakmai szint minta-példáját kidolgozta. Részletesen feltárta, hogy a társadalmi haladásból levezetett szakmai szint a tudományos alapokon nyugvó tantervkészítésnek elengedhetetlen feltétele. A művezetői munkakör sokoldalú jellemzésével megállapítja, hogy a munkahelyi követelményeket, vagyis a szakmai szint egészét nem lehet közvetlenül az iskolai képzés elé állítani. Differenciált elemzéssel arra a következtetésre jut, hogy a követelményrendszerből kiindulva, ennek pedagógiai áttételét megkeresve ki kell választani és rendszerbe foglalni az iskolai képzésben elérendő képzési szintet. A disszertáns által továbbfejlesztett kutatási módszerekre – különösen a termelési főfolyamatmodellre – támaszkodva lehetővé válik majd, ill. folyamatban van más szakmai ágazatok szakmai és képzési szintjének kidolgozása, az iskolai tantervek korszerűsítésének permanens folyamatában a valóság analízisére irányuló kísérleti megalapozása. A kutatások eredményeként a szakmai szint és az ennek alapján kidolgozott képzési szint ily módon szervesen beilleszthető a szakmai képzés cél- és feladatrendszerébe, mint a tudományos alapokon nyugvó tantervkészítés elengedhetetlen feltétele. A témára vonatkozó hazai és külföldi irodalom tanulmányozásán túl a kutatómunkában a jelölt irányításával 24 külső munkatárs vett részt. 10 KGM vállalatnál reprezentatív vizsgálatot végzett. Termelési főfolyamatmodell segítségével feltárta a gépipari technikusok munkaterületeit, munkaköröit. A felmérés kérdőívek segítségével végezte. Harminc felnőttélmény mintegy 1000 féle adatot tartalmazott. A tipikus munkakörök kiválasztása után megfigyelés (munkanapfényképezés módszerével) vizsgálta a

szakmai szint alakulását. A disszertáns értekezésében megállapítja, hogy a szakemberképzés a népgazdasági igények függvénye. A korunkat jellemző gyorsütemű tudományos és technikai fejlődés azonban változásokat eredményez a gazdaság, a társadalom életében.

A Pedagógiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Göndöcs Károly részére a neveléstudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Veress Éva „Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyág kialakulásának korszakában” c. kandidátusi értekezését 1971. szeptember 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Zimányi Vera és Varga János a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáns helyes marxista alapfelfogással a paraszti termelés 16. századi szervezetének alakulását mindenkor döntően a termelőerők állapotának és a termelési viszonyok függvényének tekintetbevételével vizsgálta. A források kritikája s a tárgy megközelítésére alkalmazott komplex módszerek példamutatóak. A disszertációnak számos új eredménye van, melyek közül kiemelendők tartja a bizottság a paraszti familia szervezetének és típusainak, továbbá a falvak topográfiai rendjének rekonstruálását; a termelő üzemek és háztartások számának különböző források egybevetésével történő meghatározását. Ugyanakkor kiemelendők tartja a bizottság a névváltozás általános törvényszerűségeinek és a mögöttes rejlő változásoknak megvilágítását. A bírálóbizottság a vitát pozitíven értékelte és kiemelte, hogy a disszertáció gondolatébresztő, műfajilag és módszertanilag egyaránt figyelemre méltó kezdeményezés.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Veress Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Lukács József „A kereszténység előzményeinek vallási tipológiájához” c. doktori értekezését 1971. szeptember 7-én védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László akadémikus, Kónya István a filozófiai tudományok kandidátusa és Hahn István a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Lukács József értekezésében a marxista-leninista valláselmélet egy új diszciplinájának, a vallások tipológiájának megalapozására, elméleti alapvetésére tesz kísérletet. E tudományág elméleti alapjait, alapfogal-

mait az értekezés bevezetése és első fejezete tartalmazza. A disszertáció további fejezeteiben a keleti vallások és az antik görög vallás tipológiai vizsgálatát végzi el. A jelölt nemzetközi szempontból is jelentős, a marxista—leninista valláselemzés tudományterületének új útját munkálja ki, tudományága egészét továbbfejleszti. Az értekezés, annak tényleges eredményei bizonyítják a szerző metodikai alapállásának helyességét és termékenységét. Vizsgálatai során a történeti és logikai mozzanatok megkülönböztető és egyesítő analízisét komplex módon alkalmazza. E módszer alkalmazása különös erőfeszítést, széleskörűen megalapozott felkészültséget igényel. Ily módon küzdhet le azonban a szellemtörténeti idealizmus, illetőleg a deszkriptív történetírás, mint a kutatási módszer szerves konzekvenciája. A disszertáció igen lényeges új eredménye az a felismerés, hogy a vallástörténeti folyamatok megértéséhez nem elégséges a szokványos lineáris kategóriarendszer, amely szerint a vallások úgy váltják egymást, amint az alapjukul szolgáló társadalmi formák fejlődésében is felváltja a régít az új. A szerző hatalmas vallástörténeti anyag-elemzésén világosan bebizonyította, hogy a vallástörténeti korszakváltás sokrétűen összetett folyamat, és nemcsak mert az egyes társadalmi tudatformák immanens fejlődési jellegzetességei keresztezik és színezik az össztársadalmi fejlődést, hanem azon oknál fogva is, hogy a társadalmi formációk fejlődése maga sem lineárisan egyszerű. Az értekezés figyelemre méltó új eredményei közé tartozik, hogy a szerző behatárolja: minél magasabb fokúak a társadalmi ellentmondások, minél mélyrehatóbbak, annál magasabb típusú hamis tudati és általában tudati képződmények születnek ennek nyomán. Ez a felismerés végigvonul az értekezés egészén, és végeredményben a vallási tipológia társadalmi totalitásbeli alapjai és belső struktúrája szempontjából is kulcskérdésnek bizonyul. Az értekezésben szerző számos más részletkérdésben is továbbfejleszti a marxista—leninista valláselemléletet.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Lukács József részére a filozófiai tudományok doktora fokozatot odaítélte.

Kárpáti Sándor „A munkáshatalom népi demokratikus úton való megteremtésének elméleti kérdéseiről” c. kandidátusi értekezését 1971. szeptember 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Kiss Artúr és Szabó Bálint a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a témához tartozó hazai és kül-

földi források alkotó feldolgozásán alapul. A marxizmus alapjain nyugvó, ugyanakkor önálló gondolkodásra valló és új tudományos vívmányként értékelhető megállapítások lelhetők fel benne, mind a forradalom általános kérdéseiről leírtaknál, mind a népi demokratikus út jellemzésénél. mind a forradalom hazai sajátos kérdéseinek tárgyalásánál, ahol a forrásismereteken kívül a szerző megalapozott történelmi ismereteiről is tanúbizonyságot tesz. A disszertáció által elért eredmények közül ki kell emelni a forradalom feltételeinek alapos elemzését, újszerű megközelítést. Figyelemre méltó a disszertációnak az a része is, amely a forradalom jellegének tárgyalása során felmerülő metodológiai kérdéseket tárgyalja. Helyesen mutat rá, hogy hibás módszer az, amely a konkrét folyamatot, adott esetben egy országban végbement forradalmat a konkrét történelmi viszonyoktól elvonatkoztatva valamiféle ideális modellhez méri. A felszabadulás nyomán hazánkban kibontakozó forradalom jellegének meghatározása sokoldalú elemzésen alapszik és új szempontjaival hívja fel magára a figyelmet. Az alapjában véve elfogadható álláspont azonban felvet bizonyos problémákat. Ez elsősorban a harmadik világban végbemenő nemzeti antiimperialista, demokratikus forradalmak jellegének, a népi demokratikus forradalom kezdeti szakaszával való hasonlóságainak és különbségének nem eléggé sokoldalú és rugalmas megközelítésére vonatkozik.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kárpáti Sándor részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Rathmann János „Herder történetbölcselete” c. a Német Demokratikus Köztársaságban, a berlini Humboldt Egyetem Filozófiai Intézetének Tudományos Tanácsa előtt 1971. október 25-én megvédett értekezése alapján elnyert Dr. phil. prom. címének honosítását, ill. a filozófiai tudományok kandidátusa fokozat megadását kérte.

A Tudományos Minősítő Bizottság Rathmann János részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Vitányi Iván „Zenepszichológia” című kandidátusi értekezését 1971. október 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Kardos Lajos a pszichológiai tudományok doktora és Újfalussy József a zenetudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció áttekinti, ismereti, értelmezi és bírálja a zenepszichológia legfontosabb régi

és új irodalmát. A hagyatékban gondosan kutat a marxista tudomány számára termékeny gondolatok után. Tárgyának sokoldalú megközelítése, fegyelmezetten elméleti problematikájáé megóvja a nem egyszer siváran gyakorlatias zenedidaktikai, segédtudományoskodás elfogultságaitól. Új aspektusokat tár fel a zenei élmény, mint katartikus esztétikai élmény lélektanának magyarázatához. A munka alapozó–rendszerező–összefoglaló jellegű és egyúttal tényleges kísérleti vizsgálatok kiindulópontja. A szerző elmélyedt reflexióiban érződik az a tényszerűsége irányuló szemlélet, amely a modern pszichológiai kutatásban elkerülhetetlen, s ami reflexióit felismerhetően megkülönbözteti a pusztán fogalmi elemzésekre és érdekes analógiákra épülő spekulációktól.

A Pszichológiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vitányi Ivánnak a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Herédi István „Gazdaság és társadalom R. Aron szociológiájában” c. kandidátusi értekezését 1970. november 19-én védte meg. Az értekezés opponensei Simai Mihály a közgazdaságtudományok kandidátusa és Wirth Ádám a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció színvonalas, elmélyült munka, témaválasztása helyes és aktuális. Aktualitását aláhúzza, hogy az ipari társadalom-elmélet kritikája elhanyagolt a marxista társadalomtudományban, másrészt az objektív gazdasági és társadalmi fejlődés felveti azokat a kérdéseket, amelyek – ha egyoldalúan is – az ipari társadalom-elméletben is tükröződnek. A disszertáció új tudományos eredményének minősíthető az ipari társadalom elmélettörténeti előzményeinek alapvetően filozófiai aspektusból történő feltárása, Aron társadalom-elméletének marxista kritikája, az ipari társadalom marxista és polgári tartalmának megkülönböztetése, az áruforma és áruviszonyok elemzése Marx művei alapján, az aroni és marxista dialektika minőségi különbségeinek feltárása. Hiányossága, hogy túlzott elméleti zárttságot tételez fel Aron társadalomelméletében, továbbá hogy az elméleti–analitikus–kritikai elemzést kihangsúlyozva háttérbe szorítja a társadalmi–gazdasági folyamatok konkrét valóságának, pl. a technikai fejlődés és a társadalmi viszonyok összefüggésének vizsgálatát és a poszt-indusztriális elméletek elemzését.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Herédi István részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Kocsondi András „A modellezési módszer ismeretelméleti sajátosságai és helye a tudományos megismerésben” c. a Leningrádi Zsdanov Állami Egyetem Tudományos Tanácsa előtt 1971. december 10-én megvédett kandidátusi értekezése alapján elnyert filozófiai tudományok kandidátusa fokozatának honosítását kérte.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Kocsondi András részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Rózsahegyi Tiborné „A cél” c. kandidátusi értekezését 1971. december 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Kiss Artúr és Lick József a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy nevezett disszertációjában arra vállalkozott, – mint ezt a dolgozat alcíme is jelzi – hogy megvizsgálja a marxista teleológia alapkérdéseit. Ennek a feladatnak imponáló alapossággal elmélyült felkészültséggel, beható – a probléma széleskörű nemzetközi irodalmára kiterjedő – irodalom- és tárgyismerettel tesz eleget. Tárgyválasztása a filozófiában nagyon fontos, de a marxista–leninista filozófiai irodalomban mindezideig kidolgozatlan, sőt tartósan háttérbe szorított témakörre irányult. A disszertáció fő érdeme: alapkoncepciója. Az a felismerés, hogy nem maradhatunk meg a cél eszme jellegének ismeretelméleti megközelítésénél, hanem azt ontológiai oldalról kell vizsgálnunk. Az értekezés középpontjában az emberi cél kérdése áll, de ehhez a szerves célszerűség teljesen újszerű vizsgálatával jut el. Jelentős új gondolatokkal járul hozzá a szerző a marxista szükséglet-elmélet megalapozásához is. Jó lett volna viszont, ha a disszertációban tárgyalt kardinális kategóriákra, különösen pedig a disszertáció címadó kategóriájára – a cél fogalmára adott volna egy többé kevésbé zárt meghatározást, és a szükséglet fogalmát is egyértelműbben adta volna meg. A disszertáció magas színvonalát jól mutatja az az imponáló biztonság, amellyel a szerző a témához kapcsolódó szaktudományos (fejlődés-lélektani, néprajzi, biológiai, politikai gazdaságtani) ismeretanyagokat felhasználja és filozófiailag értelmezi is. A jelölt igen alapos filozófiatörténeti felkészültséggel rendelkezik, s témája filozófiatörténeti előzményeinek vizsgálata közben figyelemre méltó eredeti gondolatokat is felvet Arisztotelész, a mechanikus materialisták és Kant értékelésével kapcsolatban. Összegezés: a tárgyalási mód világos, jól komponált, koncepciójának szisztematikus és koherens kifejtését jelenti.

A disszertáció egészében, és részleteiben is logikus, jól felépített. Nyelvezete színes, klasszikus. Az értekezés a formai követelményeknek is mindenben megfelel.

A Filozófiai Szakbizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Rózsahegy Tiborné részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Varga János „Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századában (1556 – 1767)” c. doktori értekezését 1971. december 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Pach Zsigmond Pál akadémikus, Makkai László a történelemtudományok doktora és Szendrey István a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a kései feudalizmus magyarországi 16–18. századi formáinak problematikáját a társadalmi és jogi fejlődés sokáig meglehetősen elhanyagolt oldaláról ragadta meg. Lényeges és maradandó értéket alkotott, kivált a szabadmenetelű jobbágyrétegek kialakulásának és fejlődésük megrekedésének bemutatásával, valamint a kérdésnek a má-

sodik jobbágyság magyarországi rendszerébe való beillesztésével. A munka kiemelkedő érdeme – mint minden opponens megállapította – az igen nagy, túlnyomó részben kiadatlan ismeretlen vagy alig felhasznált levéltári forrásanyag megmozgatása és élelemjű analízise, nem különben kiemelkedő érdeme az a biztonság, amellyel több évszázadon át ívelő problémáját egységbe fogja. Módszerének igen tanulságos vonása a jogi normáknak és a tényleges, gazdag változataiban regisztrált gyakorlatnak a szisztematikus konfrontálása, az alapvető gazdasági – társadalmi meghatározók figyelembevételével. Külön figyelmet érdemel a módszeres forráskritikai eljárás, amellyel egyes alapvető jogforrások hagyományosan téves értelmezését kiigazította, az opponensek egyértelmű elismerését ezen vonatkozásban is kiérdemelve. Munkájának eredményeképpen az eddignél teljesebben ismerhető meg a magyarországi késői feudális fejlődés nem egy nagy fontosságú, ám eddig alig, vagy egyáltalán nem tanulmányozott jelensége.

A Történelemtudományi Szakbizottság a bíráló egyhangú javaslata alapján Varga Jánosnak a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VI. 8. — Terjedelem: 18,90 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

AZ OSZTÁLY ÉS BIZOTTSÁGAI ÉLETÉBŐL

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1971. évi tevékenysége.....	1
A társadalomtudományok prognosztizálásának elvi és módszertani lehetőségei.....	19
<i>Arató Endre</i> : Az MTA irányítása alatt működő történész vegyesbizottságok munkájáról	43
<i>Szerdahelyi István</i> : A magyar esztétika helyzete	61
<i>Moravcsik Gyula</i> : 80 éves	74

NIVÓDÍJASUNK

<i>Tarnai Andor</i> : H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795)....	77
--	----

TANULMÁNYOK, ISMERTETÉSEK, RECENZÍÓK

<i>Trócsányi Zsolt</i> : Wesselényi Miklós (Születésének 175. évfordulójára).....	81
<i>Benda Kálmán</i> : A kelet-középeurópai felvilágosodás kérdései.....	103
<i>Eduard Winter</i> : A Habsburg monarchia reformkatolicizmusa és a felvilágosodás.....	115
<i>Pogány Ö. Gábor</i> : A magyar művészet 1000 évének kincsei. Kiállítás a moszkvai Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban.....	125
<i>Mócsy András</i> : Castiglione László: Az ókor nagyjai	141
<i>Pritz Pál</i> : Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság.....	147

A TUDOMÁNYOS MINŐSÍTŐ BIZOTTSÁG ÉLETÉBŐL

<i>Szűcs Jenő</i> : „A gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése” c. kandidátusi értekezésének vitája	153
AZ 1971. ÉVI DISSZERTÁCIÓS VITÁK ISMERTETÉSE	201

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

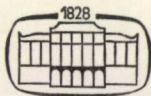
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXI. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40,— Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Magyar Nemzeti Bank Budapest 54, MNB 024 számlára eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék,
V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Üri utca 51—53.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A XVI–XVII. SZÁZADI KÖZÉP-KELET-EURÓPAI PARASZTMOZGALMAK TÖRTÉNETÉRŐL*

BUZA JÁNOS—GYIMESI SÁNDOR

Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából a Dózsa Emlékbizottság szervezésében a XVI–XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről rendezett tudományos ülészekot a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat.

Pach Zsigmond Pál akadémikus megnyitóját követően *Kállai Gyula*, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Dózsa Emlékbizottság elnöke üdvözölte a konferencia résztvevőit. A parasztháborúra és Dózsa Györgyre emlékezve hangsúlyozta: „Megkülönböztetett figyelemmel fordulunk történelmünk azon alakjai felé, akik korukban a történelmi haladás fő irányát képviselték, vagy ahhoz közeledtek. Olyan elődökként tartjuk számon őket, akiknek harcai, tevékenysége szervesen beépül jelenlegi társadalmunk életébe. Dózsa nemcsak a magyar történelem kiemelkedő alakja, hanem mint a társadalmi haladás kimagasló harcosa, egyben a Duna-völgyi népek közös hőse, akinek küzdelme szerves része az Európa középső és keleti részét megrázó forradalmi küzdelmeknek.”

A konferencia bevezető előadását *Székely György* tartotta, A Dózsa-felkelés címen. Előljáróban utalt arra, hogy az előadás emlékbeszéd jellege miatt nem léphet fel sem a teljesség, sem a parasztháború vitás kérdései tisztázásának igényével, sokkal inkább várható ez a tudományos ülészek szekcióinak munkájától.

Dózsa György, a kiváló paraszttvezér, a Székelyföld szülötte volt. Gyermeksége és ifjúkora idején gyorsuló ütemben haladt előre a székely társadalom differenciálódása, s vált egyre határozottabbá az elszegényedő székelyek antifeudális magatartása. A székelységnek a szász patríciusokkal is voltak ellentétei; ilyen összefüggésben tudunk Dózsa György makkfalvi székely nemes fegyveres támadásáról a nagyszebeni szászok ellen (1507). Mint jeles végvári tiszt bukkan fel forrásainkban Dózsa 1514 elején; ekkor már a török elleni harc ismerője, sikeres bajvívó volt, de bizonyára nem került volna a keresztes had élére, ha az uralkodó osztály képviselői versengtek volna e pozícióért.

* Budapest, 1972. szeptember 12—15.

A gyülekező paraszthadakat a hadjárat körüli huzavona, a felszerelés és az ellátás megoldatlansága, uraik kegyetlenkedése, ugyanakkor a török elleni harc iránti közömbössége kergette zendülésbe. „A felkelő tömeg tudatában az antifeudális osztályharc programja sajátos középkori népi hazafisággal forrott össze.”

Székely György a továbbiakban hangsúlyozta az alföldi és délvidéki mezővárosok szerepének fontosságát a parasztháború szempontjából. Utalt arra, hogy e területeken a magyar és szerb parasztok, mezővárosi lakosok együtt harcoltak a magyar és szerb úri csapatok ellen. A parasztháború hadszíntere, a felvonulási terület kiválasztása Dózsa hadvezéri képességét igazolja. Természetesen ez nem volt elegendő a negatív kifejtlet elkerülésére, a bukás bekövetkezését azonban egy ideig elodázhatta.

A paraszti elégedetlenség nem volt helyi jelenség a XVI. század elején, s így 1514-ben az antifeudális harc nem korlátozódott csupán az Alföldre, illetve az ország déli részeire. Helyenként városi szegények is csatlakoztak a parasztokhoz; Máramaros, Szatmár, Ugocsa elszegényedő kisnemessége pedig nagy számban menetelt együtt a felkelt paraszttal.

Temesvár ostrom alá vétele a parasztháború csúcspontját, egyben azonban a gyors hanyatlás közeledtét is jelentette. A földesúri pártok megegyezése, a feudális erők tömörítése, néhány a parasztságot megtévesztő taktikai lépés Szapolyai pozícióit tette kedvezőbbé. Dózsa borzalmas kínhalála, a megtorlás még nem tett pontot a parasztháború végére. Mészáros Lőrinc Kolozsvár és Nagyvárad alól is elmenekült, s a bihari ellenállás szervezése közben juthatott társai sorsára. Dózsa emléke tovább élt pl. a Demeter-kultuszban, s megőrizte a parasztháború emlékét a magyar folklór.

„A parasztháború és Mohács egy nemzedék életére esett. A felkelésbe torkolló keresztes hadjárat paraszt-plebejus tömegeinek leverése és a barbár megtorlási hullám megsemmisítette azt a fegyverben többé-kevésbé jártasságot szerzett emberanyagot, tisztjeivel és hozzá hű papjaival együtt, akik együttesen harc képes és erős ellenfélle formálódhattak volna az oszmán haderővel szemben”.

A politikatörténeti szekció ülésein a rendi-állami intézmények és a parasztmozgalmak közötti kölcsönhatás, valamint a parasztfelkelések politikai jelentőségének, a parasztság idegen hódítók elleni harcának kérdései szerepeltek.

Az alappreferátumot tartó *Elekes Lajos* a rendi kormányzat fejlődésének és a parasztság antifeudális harcának összefüggéseit vizsgálta Magyarországon a huszita jellegű mozgalmak jelentkezésétől az 1514-es parasztháborúig. Rámutatott arra, hogy a jobbágyság osztályharcának céljai és megnyilatkozási formái a gazdasági-társadalmi fejlődésnek megfelelően bizonyos szakaszosan elkülöníthető típusokat mutatnak. Az uralkodó osztály — mintegy reagálásképpen — e szakaszoknak megfelelően az osztályelnyomás más-más módszereit

és intézményeit fejleszti ki. Az antifeudális osztályharc és a kormányzat rendi formáinak kialakulása közötti ismert összefüggés különös élességgel mutatható ki Magyarországon a Mohácsot megelőző évszázadban.

A jobbágyparaszti osztályharc kialakulásának időszakában az elnyomásnak a földesúri magánhatalomra támaszkodó rendszere bontakozott ki, s ez nyilvánult meg az immunitás jogelvében. Ez a rendszer azonban a nagybirtoknak kedvezett, s minél nagyobb mértékben használták ki lehetőségeiket a bárók, annál kevésbé tudták érvényesíteni a maguk földesúri jogait a kisebb birtokosok. Ez az ellentét nemcsak a kisebb birtokosok rendi szervezkedésének elindításában fontos, hanem a későbbiekben is alapja a közhatalmi intézmények irányításáért vívott bárói-köznemesei harcoknak.

Az árutermelés fejlődése nyomán a paraszti osztályharc a XV. században eljutott az országresznyi méretű mozgalmakig, s különös élességgel fordult az elavult járadékformák és kötöttségek ellen. E mozgalmak ösztönös kifejezői voltak a jobbágyszegedesség fejlődése előtt álló szabadabb út kivívására irányuló törekvéseknek, s bennük rejtett esetenként az osztályuralom adott formájának tagadása is. E mozgalmakra az uralkodó osztály az elnyomó apparátus erősítésével válaszolt, s ez jelentős ösztönzést adott a rendi-képviselői formák kialakulásához és megszilárdításához Magyarországon.

Amíg azonban az uralkodó osztály élesen foglalt állást a paraszti osztályharcra szemben, addig a gazdasági-társadalmi fejlődés szabadabb tendenciáinak kérdésében még nem lépett fel egységesen a jobbágyszegedesség ellenében. Az eltérő részérdekek mellett ebben a Mátyás uralkodása alatt megerősödött állami centralizációnak is szerepe volt, amely — a feudális központosítás belső ellentmondásának megfelelően — az osztályuralom érdekében visszaszorítja az avult formákhoz ragaszkodó elemeket s támogatja a haladás erőit.

Fordulat akkor következett be, amikor a központosítás sikereinek lezárultával a rendiség város- és parasztellenes erői kerülnek előtérbe. A rendiség történeti szerepe reakcióssá vált át, s megindul a városok fejlődésének elzárása, a szabadabb jogviszonyok és földhasználati formák hatálytalanítása.

E fordulat alapvető okának — nem tagadva a nemesi árukereskedelem, az 1514-es törvényekben pedig a megtorlás szerepét sem — az előadó az osztályharc magasabb szintre emelkedését tekinti. A XV–XVI. század fordulóján ugyanis olyan csírák érlelődése mutatkozik, amelyek a feudális viszony változatlan fenntartását kétségessé tehetnék. Ezzel szemben foglal állást a magyarországi rendiség, intézkedéseivel nemcsak a feudális osztályuralmat szilárdítva meg, hanem kezdetét jelentve a második jobbágyszegedességgel súlyosbított magyarországi fejlődésvariánshoz kapcsolódó küzdelemnek is.

Bánkuti Imre hozzászólásában a rendi erők és a központi hatalom küzdelmének a XVII. századi paraszti osztályharcra gyakorolt hatását vizsgálja. Véleménye szerint a Habsburgok elleni küzdelemben nem vett részt az egész

jobbágyság, s már a XVII. század végén felmerül az a gondolat, hogy a jobbágyságot a nemesség sakkban tartására használják fel.

Benczédi László arról beszélt, hogy a központi hatalom már a XVII. században tett — bár gyenge és következetlen — kísérleteket az állami jobbágynyelvédalom kiépítésére. Rendek és a központi hatalom súrlódása a jobbágynyelvédalomban Thököly Imre nemzeti fejedelemségében szintén jelentkezett.

Bertényi Iván az antifeudális paraszmozgalmak heraldikájának kérdéseivel foglalkozva, a közkeletű nézetekkel szemben megállapította, hogy a népi mozgalmak is használtak heraldikai ábrázolásokat. Ezeknek nemcsak a csapatmozgalmakban (zászló) volt szerepük, hanem ideológiai szimbólumok is voltak.

Paul Cernovodeanu (Románia) a Rákóczi-felkelés moldvai és havasalföldi visszhangjával foglalkozott. A két fejedelmi udvar magatartását humanitárius álláspont jellemezte, ami főleg a menekültek befogadásában és a repatriálásukban való közreműködésben nyilvánult meg.

Demény Lajos (Románia) a katonaelemek szerepét vizsgálta a XVII. századi kelet-délkelet-európai paraszmozgalmakban. Ezek a paraszti katonaelemek mindenütt jelentős tömegmozgalmak bázisai voltak. Szervezettségük erőt adott a jobbágynyelvélkeléseknek, de céljaik eltérése folytán a jobbágynyelvéltség sajátos követeléseit nem kaptak hangot programjukban.

Jozef Gierowski (Lengyelország) a parasztságnak a politikai életre gyakorolt befolyását vizsgálta a XVII. századi Lengyelországban. Legnagyobb politikai hatása az idegen hódítók elleni harcokba vagy a belső hatalmi konfliktusokba való beavatkozásnak volt. Ezekben a parasztság nemcsak a nemesség eszköze, hanem saját törekvéseit is kifejezésre juttatja.

Heckenast Gusztáv arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1514-es parasztháború okai között szerepe lehetett az 1512–1513-as közép-európai kereskedelmi és pénzügyi válságnak is. A válság valamennyi osztályt és réteget érintette, s kiélezte a társadalmi ellentéteket.

V. V. Mavrogyin (Szovjetunió) az oroszországi parasztháborúk történeti jelentőségével foglalkozva, a parasztháborúkat mint a feudalizmus egész rendje elleni támadásokat fogalmilag elkülönítette a többi mozgalmatól. Objektív céljuk — a tudatosság fokától függetlenül — a kapitalizmus elemeinek erősítése volt, s jelentőségük a forradalmi eszmék kialakulásában és elterjedésében keresendő.

Antoni Podraza (Lengyelország) az egykori lengyel államhoz tartozó Nyugati-Kárpátok paraszmozgalmait vizsgálta a XVI–XVIII. században. A földesúri földek kiterjesztése és a járadékemelés voltak a fő kiváltó okok, s gyakran a sztarosztia-birtokos nemesek elleni pörökkel kezdődtek a mozgalmak. A rablómozgalmakkal kapcsolatban megállapította, hogy bennük az osztályharcos tényezők a bűnözés elemeivel keveredtek.

Peter Ratkoš (Csehszlovákia) a Dózsa-felkelés szlovákiai visszhangjával foglalkozott. A Kőrmöcbánya vidékén lezajló bányászmozgalmak nem kap-

csolhatók közvetlenül ide, de a leleszi apátság jobbágysái részt vettek a parasztháborúban, s passzív módon mellettük voltak az ún. cseh testvérek is.

Rácz István a hajdúszabadság kérdését elemezte a második jobbágyság rendszerében, s a végvári katonaparasztsággal együtt sajátos útkeresésként tartja számon. Rámutatott ugyanakkor a nyugat-európai szabadparaszti fejlődéstől különböző voltukra és sajátos feudalizálódásukra is.

Max Steinmetz (Német Demokratikus Köztársaság) az 1524–26-os nagy német parasztháború történeti helyét a korai polgári forradalmak között jelölte ki. A németországi korai polgári forradalom Janus-arcú: egyszerre befejezése a kor antifeudális mozgalmainak s első kísérlete a kapitalizmusba való forradalmi átmenetnek.

Az ideológiai szekció alappreferátumában *Szűcs Jenő* döntő jelentőségű kutatási eredményekről adott számot a Dózsa-féle parasztháború ideológiájának tisztázásában. Az elsődleges források körének szerencsés bővülése folytán és az eddig is ismert anyag módszeres kritikája segítségével sikerült megragadnia annak a folyamatnak különböző fázisait, amelynek során a török ellen gyülekező kereszties had antifeudális parasztsereggé változott. E folyamat egyúttal az ideológia kialakulásának menetét is mutatja.

Szűcs Jenő két alapréteget különít el a parasztháború eszméi anyagában. Az egyik a népi kereszties eszmekör, amely a felkelésben résztvevő egyháziak tevékenysége nyomán bomlott ki; a másik a „székely szabadság” példájára alapozott világi elem, amelynek kialakulásában Dózsa Györgynek személyes szerepe volt.

A népi kereszties ideológia eredetét az előadó a pirituális szerzetesi aposztázia és a kereszties gondolkör összehangolásában, továbbá a pápai bulla átértelmezésében leli meg. A ferences obszervancia, amelynek nevezetesebb rendházai egybeestek a felkelés földrajzi gócaival, s amelynek szervezetére a keresztieshad toborzása hivatalosan is bízva volt, sajátos ambivalenciát mutatott: egyaránt kitermelődtek belőle az „ecclesia militans” és a quasi-eretnek magatartásformák képviselői. A parasztháborút megelőző években különösen komoly belső zavarokra, aposztata eszmékre és személyekre vonatkozó utalásokat találunk a rend történetének forrásaiban, s egyes tagjaik részvétele Dózsa mozgalmában köztudott.

Ennek a ferences obszervanciának prédikációiban olyan társadalombírálattal találkozunk, amelynek elemei (állami és földesúri adók eltörlése, az elnyomás természetellenes volta stb.) megegyeztek a paraszthad követeléseivel. Abban a tényben, hogy a nemesek vonakodtak a török ellen hadba vonulni, a jobbágyság viszont fegyvert fogott, már benne volt a feudalizmus ideálisémájának — amely a parasztot dolgozni, a nemeset harcolni rendeli — tagadása. A kereszties hadra buzdító prédikátorok ószövetségi példái a választott népről, kicsinyeknek nagyok feletti győzelméről ilyen körülmények között könnyen átfordulhattak társadalmi dimenziókba. A népi kereszties eszmekörnek

ez az ága ugyanabban a misztikában gyökerezik, mint a huszita tanok. Maguknak a huszita tanoknak a hatását azonban az előadó jelentéktelennek tartja az 1514-es parasztháború ideológiájában.

Jelentős viszont a keresztes eszmekör formálásában a hadjáratot meghirdető bulla átértelmezésének szerepe. A bullának a keresztes had akadályozóit sújtó szankcióiból bontja ki ez az átértelmezés a nemesség elleni harc jogosultságát, s erre alapozza az antifeudális küzdelem „szent vállalkozás” jellegét.

A székely intézmények modellje, mint a parasztháború ideológiájának világi alaprétege azokban a kemény közösségi szankciókban tükröződik legélesebben, amelyekkel Dózsa hadparancsa a vonakodókat — székely szokás szerint — sújtani rendelte. Ide vonhatók azonban a jobbágy és nemes egyenlővé tételéről szóló, a királyon kívül csak két méltóságot meghagyni akaró stb. törekvések is.

Végezetül utalt az előadó a parasztháború különböző eszmei alaprétegeinek szoros összefonódására, amely a kereszt és a véres karó együtt használt kettős szimbólumában is kifejezésre jutott.

Ingomar Bog (Német Szövetségi Köztársaság) felszólalásában az 1525-ös nagy német parasztháborút tárgyaló történetírást elemezte abból a szempontból, hogy miként tükröződnek az értékelésben az adott kor törekvései.

Földes Éva a német parasztháborúhoz kapcsolódó anabaptista mozgalmak kulturális törekvéseit elemezte. Rámutatott arra, hogy tevékenységük nyomán olyan sajátos népi kultúra alakult ki, amelynek nemcsak művészi-tudományos, hanem közösségi és termelési-technikai vonatkozásai is voltak.

Gyimesi Sándor a székely modellnek a parasztság körében kiváltott tömeghatásával foglalkozott. A jász-kun viszonyok s a hajdú kiváltságokban a székely szabadságra történő hivatkozások alapján a székely modell széles körű elterjedésével számol.

Kardos Tibor a Dózsa-féle parasztháború eszméinek két gyökerére mutatott rá: a humanizmus nemesség-szemléletére és a spirituális ferencesek apokaliptikus-irodalmára. Ez utóbbi részben szerzetesi (ferences, pálos) úton, részben a husziták révén — akiknek szerepét nem tartja olyan jelentéktelennek, mint Szűcs Jenő — juthatott el a hadra kelt paraszttömegekhez.

Makkai László a református prédikátorok, különösen Méliusz Juhász Péter beszédeinek példáin utalt arra, hogy a társadalombírálat önmagában még nem vezet forradalmi erjedéshez. A Dózsa-parasztháború ideológiáját is csak a sajátos társadalmi-gazdasági alaphelyzetben értelmezhetjük helyesen.

Perjés Géza a lehetséges törökellenes haditervek és Dózsa seregének útvonalait összevetve arra a — német analógiákkal is támogatható — következtetésre jut, hogy Dózsa egy, a parasztháborút tudatosan előkészítő konspiráció részese volt.

Szakály Ferenc az ideológia tömeghatását illető kételyeinek adott kifejezést, és a katonáskodó parasztok példáján utalt a jobbágyság törekvéseinek konkrét helyhez és tárgyhöz kötött voltára.

Vargyas Lajos azt a társadalmi felemelkedés-igényt és társadalmi feszültséget elemezte, amely a XIV–XV. századi balladákban megnyilvánult. A feltörekvés és az osztálykülönbségek elítélése az a jellegzetes vonás, amely ezt a költészetet összekapcsolja a parasztháborúban megnyilvánuló forradalmi magatartással.

A gazdaság- és társadalomtörténeti szekció bevezető előadását *Pach Zsigmond Pál* tartotta. Szövegét e szám teljes egészében közli, ezért ismertetésétől eltekintünk.

Szendrey István előadásában az 1514-et megelőző röghöz kötési kísérletekkel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a köznemességnek állt elsősorban érdekében a szabad költözési jog korlátozása. A költözési jog gyakorlatát biztosító XV. századi törvények mind nehezebb feltételeket szabtak a jobbágyság számára, s csak az alkalom hiányzott a röghöz kötés kodifikálására.

Orosz István a XV–XVI. század időszakában vizsgálta a köznemesség szerepét a költözködési jog megszigorításában és megvonásában. A köznemesség törekvéseivel kapcsolta össze az 1608. évi törvényt, mely utalt az újabb kutatásokra a költözködési jog elenyészéséhez vezetett. Cseh, lengyel és orosz példák alapján bizonyította, hogy e területeken az allodiális gazdálkodás kialakulását megelőzően megfigyelhető a szabad költözködés korlátozása, majd a fejlettség színvonalának megfelelően különböző időpontban bekövetkező megszüntetése, s ebben a köznemesség igen fontos szerepet játszott.

Bónis György előadásának anyagát az 1514. évi törvények képezték. Bemutatta, hogy a véres megtorlást követően törvényes formába öltöztették az uralkodó osztály bosszúját. A parasztság büntetését követően intézkedtek a felkeléshez csatlakozó nemesek ellen is; a városoknak és mezővárosoknak pedig bizonyítaniuk kellett ártatlanságukat. Kiemelte a kártérítési kötelezettség fontosságát, a bűnösnek talált jobbágyoknak fizetniük kellett a nemesek személyi és dologi sérelmeiért. A kárbecslés hosszú ideig elhúzódott, visszaélésekre adott alkalmat, s végrehajtása viszályokat keltett a nemesség soraiban is.

Varga János a föld és a jobbágy kapcsolatának a parasztfelkelés bukását követő szabályozásáról tartotta referátumát. Hangsúlyozta, hogy a jogalkotás a „jobbágy személyi szabadságának likvidálásával párhuzamosan nullifikálja a jobbágyok földre vonatkoztatható tulajdonjogát is”. Számos kérdésről, pl. a jobbágyok földhasználati jogáról kétértelműen beszélt a törvény, s így „a későbbiekben lehetőséget adott arra, hogy a jogszabályok szövegét a földbirtokos osztály úgy értelmezze, amint az ... érdekeinek legjobban megfelelt”.

Szántó Imre Car Jovan Nenad felkelését választotta előadása témájául. Historiográfiai áttekintés után bemutatta, hogyan vált antifeudális küzde-

lemmé a szerb és magyar jobbágyság törökellenes harca. Cserni Jován felkelésének szakaszai és értékelése után párhuzamot vont e küzdelem és a vajdasági szerbek tisztán törökellenes 1594. évi megmozdulása között.

Bácskai Vera előadásának anyagát a hazai mezővárosi fejlődés fő vonásainak áttekintése képezte. Annak a véleménynek adott hangot, hogy a XV. században az árutermelésben meghatározó szerepet játszó mezővárosok XVI—XVII. századi fejlődésének elakadásáról nem beszélhetünk; kutatásaink jelen szintjén csak egyesek hanyatlása konstatálható. Hangsúlyozta, hogy a mezővárosok kiváltságaik mellett elsősorban annak köszönheték fennmaradásukat, gazdasági súlyukat, hogy termékeik révén be tudtak kapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, miközben maguk is piacközpontok voltak. Így érthető, hogy a mezővárosok „évszázadokon át sikeres és veszélyes ellenfelei maradhattak mind a földesúri, mind a városi kereskedelemnek”.

Buza János a török uralom alatt élő parasztság helyzetével foglalkozott Duna-Tisza közí példák alapján. A XVII. század első felének kedvezőbb viszonyait 1658—1664 után gyötrelmes időszak követte, melyet a birodalom éleződő válságából fakadó közvetett negatívumok — a naturális szolgáltatások súlyának növekedése, túlkapások, pénzromlás stb. — tömege jellemzett.

A konferencia külföldi résztvevői közül *Othmar Pickl* (Ausztria) a Dózsa vezette parasztháborúhoz időben legközelebb eső 1515. évi karintiai-stájerországi parasztfelkelést ismertette. Rámutatott a parasztok mérsékelt, „stara pravda” visszaállítását igénylő követeléseire. Hangsúlyozta a megtorlás viszonylag enyhébb voltát, s azt, hogy e terület passzív volt 1525-ben.

Alfred Hoffmann (Ausztria) Felső-Ausztria parasztmozgalmait vizsgálta 1525—1848 között. Sorra vette azokat az okokat — földesúri túlkapások, vallási sérelmek, állami adóterhek fokozódása, pénzromlás stb. — amelyek a paraszti ellenállást előidézték.

Jože Koropec (Jugoszlávia) a szlavóniai parasztmozgalmakkal foglalkozott a XV. század végétől a XVII. század közepéig. Az 1515. évi felkelést illetően utalt arra, hogy a „stara pravda” a régi szolgáltatások rendszerét is magában foglalta. Kiemelte azokat a hasonlatosságokat, amelyek a magyarországi parasztháború és az 1515. évi között kimutathatók.

Igor Karaman (Jugoszlávia) az 1573. évi horvátországi parasztfelkeléssel foglalkozó újabb kutatásokról beszélt. Kiemelte, hogy a mozgalom centrumában fejlett volt a bortermelés, s a felkelés kitörését a földesúri borkereskedelem erősen motiválta. Előadása második felében az észak-horvátországi határőrvidék paraszti elégedetlenségéről beszélt, amit az váltott ki a XVII. században, hogy a földesurak allódiumaik kiépítésével veszélyeztették a parasztság korábban kedvezőbb jogi-szociális helyzetét.

Adolf Laube (Német Demokratikus Köztársaság) a szövetségi kérdést vizsgálta a német parasztháborút megelőzően és annak lefolyása alatt. Megállapította, hogy a városok közül két várostípus — Mediatstadt, Ackerbürger-

stadt —, a városi polgárságon belül pedig a plebejus-kézműves elem képezte a felkelt parasztság szövetségését.

Günter Vogler (Német Demokratikus Köztársaság) előadásában az 1524–25. évi parasztháború következményeivel foglalkozott. Az uralkodó osztály katonai óvintézkedéseket hozott, s a megtorlás mellett ez is oka volt annak, hogy a század folyamán csak ott lángolt fel az allódiumok kiépítése ellen a paraszti ellenállás, ahol a parasztháború idején szélcsend uralkodott.

Gerhard Heitz (Német Demokratikus Köztársaság) a XVII. század második felének paraszti osztályharcáról beszélt Brandenburg területén. A földesúri szabályozások sokféleségét s ennek megfelelően a paraszti ellenállás változatosságát hangsúlyozta. Felhívta a figyelmet a konkrét területi vizsgálatok fontosságára.

Jozef Koči (Csehszlovákia) a cseh területek dolgozó tömegeinek osztályharcával foglalkozott a harmincéves háború idején. Rámutatott, hogy a rendi érdekek túltengése miatt az 1618–1620. évi felkelés nem nőhetett át nemzeti felszabadítási harcba. Külön hangsúlyozta a kelet-morvaországi „vlach” felkelés fontosságát.

Richard Marsina (Csehszlovákia) a második jobbágyság kérdését elemezte. Rámutatott arra, hogy a terminus technicus egységessége eltérő fejlődési sajátosságokat takar. Nem a műszó a lényeges; a kutatásoknak a gazdasági trendre kell irányulniuk.

Stefan Ștefanescu (Románia) a XV–XVI. századi havasalföldi parasztság társadalmi és jogi helyzetével foglalkozott. Kitért 1514 visszhangjára, majd felrajzolta azt az utat, amely a XVI. század végére a havasalföldi parasztság röghöz kötéséhez vezetett.

Andrzej Wyczansky (Lengyelország) a XVI. századi lengyel parasztság pusztabérleti tevékenységét választotta előadása témájául. Bemutatta, hogy a pusztatelkek nem műveletlen telkek voltak. Birtoklásukért harc folyt a parasztság és az allódiumok kiépítésére törekvő nemesség között, ami az utóbbiak győzelmével ért véget.

Az elhangzott referátumokat követően *Marian Malowist* (Lengyelország) kért szót. Svéd és spanyol analógiákra utalt, s az összehasonlító vizsgálatok fontosságát sürgette. *Wellmann Imre* hozzászólásában a birtoktípusok különbözőségére hívta fel a figyelmet, s a tájak szerinti összehasonlítás fontosságát hangsúlyozta. *Othmar Pickl* arra utalt, hogy a nemesség nem látta el védelmi feladatát a török ellen, s így a parasztság jogosultnak érezte magát a fegyverfogásra.

Pach Zsigmond Pál a második jobbágyság különböző értelmezéseit foglalta össze, s annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az álláspontok különbözősége előreviszi a kutatást.

A *historiográfiai szekció* bevezető előadását Dózsa a magyar történetírásban és történeti gondolkodásban címen *Pamlényi Ervin* tartotta. Előljáróban

a historiográfia fogalmát értelmezte, majd utalt arra, hogy előadása a XIX–XX. század történetírásának értékelésére szorítkozik; a kutatások jelenlegi állása ugyanis nem teszi lehetővé a megelőző időszak érdemi tárgyalását.

A parasztság története iránti, a feudális szemlélettől eltérő érdeklődést Bél Mátyás és követői, illetve a XVIII. század végének közgazdasági és jogi – Berzeviczy – munkáiban mutathatjuk ki. A felvilágosodás ezen a téren nem hozott fordulatot. A Dózsa-kép megváltozására a polgári átalakulásért, a jobbágyszabadításért vívott harc idején került sor. Horváth Mihály tanulmányai jelentettek szakítást a hagyományos nemesi szemlélettel, aki – ha nem is azonosult Dózsaival – indokoltan tekintette a parasztháború kitörését. Gondolatköre révén idekapcsolható Eötvös József nagy regénye is. Dózsa vállalkásáig, a teljes azonosulásig csak a forradalmi demokraták jutottak el, Vasvári töredékes munkája, Petőfi versei tanúsítják ezt.

A polgári forradalom és szabadságharc vereségét követő időszakot elemezve rámutatott, hogy ellentmondásos jelenségeknek lehetünk tanúi. Egyfelől megfigyelhető a színvonal esése, megtorpanás is jellemzi ezt a korszakot, erősödik a rendi tudat, nacionalista és klerikális nézetek is felütik fejüket. Másfelől viszont szakmai fejlődésnek – jelentős forráskiadványok, szintézisek megjelenése – is tanúi lehetünk. Mi sem mutatja jobban a visszakoizást, mint az, hogy Horváth és Szalay magas színvonalú munkáikban már kevésbé rokon-szenves hangvétellel nyúltak a témához. Jókai Dózsa-drámája körül pedig komoly polémia bontakozott ki. A szemlélet változását jelzi Márki első Dózsa monográfiájának elutasítása a hivatalos történetírás részéről, illetve az is, hogy a klerikális szemléletű Fraknoi a népuralom megteremtésének rémét látta Dózsa mozgalmában.

Fejlettebb stádiumába lépett a magyarországi kapitalizmus a századforduló időszakában, s ez együttjárt az osztályellentétek kiéleződésével. Acsády szintézisét a következetes antifeudális magatartás motiválta; a felkelt parasztságot védelmezte, s bár bírálható, de tágabb horizontú gazdasági-társadalmi háttérrel rajzolt 1514 köré. Néhány évvel később (1913) látott napvilágot Márki Sándor Dózsa György c. műve, melynek erényei között az alapos kutatómunkát és a radikális demokrata felfogást egyaránt megtaláljuk. „Dózsa és a parasztháború ebben a periódusban válik ismét a haladó mozgalmak jelszavává” – hangsúlyozta az előadó, s a költészetben Adyt, a publicisztikában pedig a munkás- és parasztsajtót emelte ki.

A hazai marxista szemlélet kezdeteinél Szabó Ervin elemzése érdemel – az eddigieknél nagyobb – figyelmet, de idekapcsolhatók Csizmadia Sándor és Czóbel Ernő írásai is.

Méltó helyére – rövid időre ugyan – a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején került Dózsa György és a parasztháború. Az ellenforradalmi rendszer alatt viszont nem volt időszűrű; történetírása kevés teret engedett a parasztfelkelésnek, s nem szorgalmazta kutatását. Bíráló alap-

állásuk ellenére Mályusz Elemér és Szabó István kutatásai hoztak új eredményeket. Féja Géza műve objektíve a jobboldali tendenciát erősítette, Málnási — mint a fasiszta szerzők reprezentánsa — lázadásnak minősítette 1514-et.

Viszont a korszak haladó művészete a másik, a forradalmár Dózsát idézte sokféle formában. Foglalkoztatta Móriczot, s művészi ábrázolásra ihlette Juhász Gyulát, Derkovits Gyulát, Illyés Gyulát, Gergely Sándort és Szabó Pált.

Az előadó utalt arra, hogy áttekintése nem pótolhatja a későbbi rendszeres analízist, amelynek feladata többek között például a polgári viszonyok között továbbélő feudális rendi tudati elemek vizsgálata, illetve annak kutatása, hogy a parasztháború-értékelésben mennyiben játszott szerepet a polgári társadalom osztályjellegének elleplezésére irányuló törekvés.

Befejezésül a felszabadulásunk óta eltelt időszak történetírásának mérlegét vonta meg. Röviden ismertette Székely György, Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál, Mályusz Elemér, Elekes Lajos, Szabó István, Szűcs Jenő, Kubinyi András, Bácskai Vera, Varga János, Hermann Zsuzsa, valamint Barta Gábor és Fekete Nagy Antal a parasztháborúra vonatkozó vagy annak történetét érintő kutatási eredményeit.

A szekcióban elhangzott korreferátumokat jellegüknek megfelelően három csoportba oszthatjuk: *a)* szorosabb értelemben vett historiográfiai előadások, *b)* a nyelv- és irodalomtudományok művelőinek előadásai, *c)* Dózsa és az 1514. évi parasztháború külföldi visszhangjával foglalkozó előadások.

a) Niederhauser Emil a parasztháborúk és parasztmozgalmak értékelését, kutatását vizsgálta Kelet-Európa történetírásának polgári és marxista szakaszában. A polgári korszakra jellemző, hogy a feudalizmus válsága idején rokonszenve a parasztmozgalmak felé fordul, a polgári átalakulást követően azonban már csupán nemzeti, illetve vallásos jellegüket hangsúlyozza.

A marxista történetírás fordulópontot jelentett Kelet-Európa parasztmozgalmainak értékelésében. A korábbiakban az előzmények feltárására helyezett nagy súlyt; napjainkban inkább a parasztháborúk következményeinek kutatása és az általánosságok felszámolása áll előtérben.

Jozef Leszczyński (Lengyelország) a sziléziai parasztság osztályharcának legújabb historiográfiai eredményeit ismertette. Több feldolgozásról és forráspublikációról számolt be, utalt azonban arra, hogy adósak még a parasztmozgalmak tipologizálásával, s az elért eredmények szintetizálásával.

Stefan Pascu (Románia) a parasztfelkelések feldolgozása során a forráskritika — különösen az egykorú elbeszélő források esetében — fontosságát hangsúlyozta. Szükségesnek tartotta a kutatások összehangolását és azonos formanyelv kialakítását, a parasztmozgalmak tipologizálását.

A. L. Sapiro (Szovjetunió) írásban eljuttatott referátumában elsősorban az elmúlt évtized szovjet történetírását értékelte. Választ keresett arra a kér-

désre, hogy miben nyilvánult meg a parasztháborúk jelentősége Oroszországban. Engedményekre kényszerítették az uralkodó osztályt, csökkentették a függőség mértékét, hozzájárultak az antagonisztikus ellentétek kikristályosodásához, elősegítették a felvilágosult abszolutizmus kialakulását; emlékük tovább élt a folklórban, s megkönnyítette a forradalmi gondolatok érlelődését, befogadását.

b) *Mikesi Sándor* a Dózsa-név eredetével foglalkozott. Megállapította, hogy a Dávid becézett alakjaként terjedt el, ismert már a XIV–XV. századból, híressé azonban Dózsa György tette. Keresztnévi előfordulása megfigyelhető a XIX. század második felében; napjainkban pedig Erdélyben ismeretes.

Katona Imre Dózsa alakját és a parasztháború emlékét idézte a magyar folklór alapján. Arra a következtetésre jutott, hogy a csekély előfordulás okát részben a névcseré, részben a biblikus változatok magyarázzák. Az sem véletlen jelenség, hogy az igazságos uralkodó — 1514 után Mátyás! — emléke a magyar népi hagyományban oly erősen gyökeredzik.

V. Kovács Sándor a kortársi humanista eposz, a *Stauromachia* keletkezésének történetével foglalkozott. Megállapította, hogy Taurinus műve „megfelelő történetiséggel végzett interpretáció révén forrásértékű információkat szolgáltat Dózsa György személyére és általában az 1514-es magyar parasztháborúra”.

K. Kovács Magda a reformkori magyar irodalomban vizsgálta Dózsa személyét, ábrázolását. Néhány kísérlet után Eötvös József regénye jelentette a csúcspontot. A márciusi ifjak egy része pedig már a pápai önképzőkörben foglalkozott Dózsával, akinek neve 1848 tavaszán vált a népforradalom szimbólumává.

Kiss Ferenc előljáróban a szekció bevezető előadásának módszerét vitatta. Részben azért, mert véleménye szerint az értékelt történészek munkáinak forrásanyagát is ismertetni kellett volna, másrészt az előadásban történeti, irodalmi, publicisztikai művek egymástól elkülönítetlenül kerültek bemutatásra, holott mivel más tükrözési formákat jelentenek, más mércét is kell velük szemben alkalmazni.

Előadásának második részében napjaink művészetének Dózsa-ábrázolásával foglalkozott. Egyfelől megvilágította a Dózsa-téma aktualitását, másfelől konkrét példákat hozott Csoóri Sándor, Juhász Ferenc, Szervátiusz Tibor alkottaiból.

Aradi Nóra előadásában a XIX. század közepétől napjainkig foglalkozott a Dózsa-téma képi megjelenítésével. Hangsúlyozta, hogy „a költők, írók, a képzőművészek nem arra törekedtek, hogy 1514-et illusztrálják. A Dózsa-témát mindig aszerint dolgozták fel, ahogyan saját koruk legégetőbb kérdései azt diktálták; az 1848-as eszmék védelmében, mint Madarász, a munkásmozgalom agitációs eszközeként, mint Derkovits, s a dolgozó nép hatalmának pozíció-

jából hajolva meg a trónus, az uralkodóvá lett népet jelképező Dózsa előtt, mint 1919-ben és napjainkban.”

c) *Báti László* előadásában azt világította meg, hogy miként jutott el Dózsa és a parasztháború híre Montaigne-hez, a XVI. század nagy francia gondolkodójához. Forrása Jovius (Paulo Giovio) kortársi műve volt. Montaigne „A gyávaóság a kegyetlenség anyja” címen írt Dózsáról az esszéiben, s ezzel kritikát is gyakorolt a parasztháború elfojtóira felett.

Siegfried Hoyer (Német Demokratikus Köztársaság) felszólalásában a magyarországi parasztháború németországi visszhangjával foglalkozott.

Pamlényi Ervin Kiss Ferencnek válaszolva utalt arra, hogy a szerzők forrásainak értékelése meghaladja egy előadás kereteit. Ami az irodalmi és történeti illetve publicisztikai művek egymás mellett szerepeltetését illeti, erre előadásának címe, amely Dózsa historiográfiája mellett közgondolkodásbeli szerepét tartalmazza, megadja a lehetőséget.

Az ülészak *plenáris záróülésén* Ember Győző elnökletével a szekció-elnökök (Sinkovics István, Klaniczay Tibor, Bónis György, Várkonyi Ágnes) ismertették az elhangzott előadások, hozzászólások számát, tematikáját. Majd *Makkai László* összefoglaló előadása hangzott el a parasztháborúk történetének megoldott és megoldatlan kérdéseiről. A parasztháborúknak Mavrogyin által adott jellemzését elfogadva kiemelte, hogy a feudalizmus egész rendje elleni támadás feltételezi a parasztság túlnyomó többségének egyetértését. Ezért lesz a XIII–XV. század Európában a nagy parasztháborúk kora, amikor a jobbagyság jogilag és terheiben már egységes s az árutermelés vagyoniilag még nem bontotta fel annyira, hogy érdekközösségük ne legyen megteremthető.

A parasztháborúk különböző típusai egy-egy határozott gazdasági típus-hoz tartoznak. A XIII–XV. századi „klasszikus” parasztmozgalmaknak, amelyekben a parasztság a hangadó s amelyeknek célja vagyoni és rendi egyenlőségen alapuló rendi monarchia megteremtése, Dózsa parasztháborúja az utolsó tagja. Az utána következő, Münzertől a diggerekig terjedő szakasz már el sem képzelhető a polgárság nélkül; az önmagukban álló parasztmozgalmak csak teherellenes lázadások.

A következő korszakot a parasztháborúk hiánya jellemzi, de Európa különböző részein más-más okokból. Angliában, Németalföldön a feudális jellegű parasztság felszámolódása folytán tűnik el az antifeudális parasztmozgalmak alapja. Franciaországban pedig a dekonjunktúra differenciáló hatása távolította el egymástól a parasztság egyes rétegeit.

Közép-Kelet-Európában a paraszti árutermelésnek a nemesivel szembeni visszaszorulása ellenére sem volt parasztháború — Oroszország e tekintetben más megítélés alá esik —, részben a parasztság széttagoltsága, részben állapotának, öntudatának túlságosan mélyre süllyedése miatt. Hangsúlyozta továbbá a második jobbagyság tartalmáról Pach Zs. Pál előadásában adott meghatározás fontosságát.

A következőkben Gierowski tipológiáját átvéve beszélt a parasztmozgalmak három típusáról (teherellenes mozgalmak, a paraszti javak elrablásával szembeni ellenállás, a más osztályokhoz csatlakozó küzdelmek). Kiemelte azt a folyamatot, amely a parasztság állami terheit állította előtérbe a centralizáció előrehaladásával s az állami adókizsákmányolást a földesúrinál súlyosabbá tette.

Az állami centralizáció s az ezzel együttjáró pénzigény-pénzhiány termelte ki a katonaparasztság sajátos rétegeit is. Ebben azonban az előadó csak kétségbeesett zsákutcát lát s nem a szabad paraszti agrárfejlődés lehetőségét.

Végezetül a parasztháborúk további kutatása számára fontosnak tartja a hosszútávú gazdasági fejlődésbe való beágyazást (mint arra Pach Zs. Pál előadása adott példát), a konkrét sajátosságok feltárását és a tipológiai elhelyezést.

AZ 1514. ÉVI PARASZTFELKELES ÉS A „MÁSODIK JOBBÁGYSÁG”*

PACH ZSIGMOND PÁL

Az előadás címe a parasztfelkelés és az ún. második jobbágyság történeti kapcsolatára utal. Bővebben így fogalmazható: milyen helyet foglalt el az 1514. évi parasztháború az ún. második jobbágyság kialakulásának magyarországi folyamatában? A téma bontottabb kifejtése pedig a következő: mennyiben járultak hozzá, illetve hozzájárultak-e már egyáltalán az ún. második jobbágyság irányába mutató tendenciák a parasztháború *előzményeihez*? — ez az egyik kérdés. A másik kérdés pedig: milyen szerepe volt a parasztfelkelés, illetve a felkelés veresége *következményeinek* a második jobbágyság kifejlődésében, a rendszer magyarországi változata, az ún. örökös jobbágyság létrejöttében?

Elegendő a téma ilyen röpke felvázolása ahhoz, hogy szembetűnővé váljék: nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk (sőt szélesebben: a közép-kelet-európai gazdaság- és társadalomtörténet) egyik kulcsproblémájához értünk, hanem egyben történettudományunknak is neuralgikus pontjához, amelyben megoldatlan kérdések, lényegesen eltérő — de kellően nem szembe-sített — nézetek futnak össze. Nem remélhetjük persze, hogy ezeket a mostani alkalommal megoldáshoz visszük; még kevésbé léphet fel egy szerény előadás ilyenféle ígérennyel. De a félezredes évforduló, a nemzetközi tudományos ülésszak alkalmát — úgy vélem — meg kell ragadnunk legalábbis néhány vitakérdés számbavételére, s ezzel tisztázásuk előfeltételeinek érlelésére.

1.

Már 1514 *előzményei*, előtörténete tekintetében is jelentős a nézetkülönbség. Nemegyszer találkozhattunk olyan véleménnyel — legutóbb az évforduló téziseit előkészítő vitában hangzott fel —, amely kétségbe vonja a „második jobbágyság” felé mutató mozzanatok megjelenését 1514 előtt; így kirekeszti a nyugat-európai agrárfejlődéstől való eltérés kezdeteinek hatását a parasztfelkelés okai-előzményei közül — az összefüggés lehetőségét csak a felkelés bukásának, kemény határozatokkal való megtorlásának *következményeire* korlátozva.

* A Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos ülésszakon, Budapesten 1972. szeptember 13-án elhangzott előadás.

Ennek a nézetnek mintegy ellenpólusa is többször kifejtésre került történeti irodalmunkban. „Az örökös jobbágyságnak az 1514. évi törvényekben megszövegezett rendszere nem merőben a balsikerű forradalomnak a következményeként, minden fejlődési előzmény nélkül született meg” — állapította meg Szabó István, korábbi kutatásaira támaszkodva, mintegy negyedszázada publikált értékes tanulmánykötetében. Az e felé irányuló folyamat már a XV. század közepe táján megindult — hogy azután „az 1514. évi forradalom által megnyitott megtorlás gátszakadásával egyszerre a *végző pontra*” fusson. „Az 1514. évi megtorlással megszületett magyar röghözkötés nem elméleti megszerkesztésből pattant ki, a társadalomban működő erők már előtte is erre a síkra tolták a magyar fejlődést...”¹

Lényegileg azonos álláspontot foglalt el ebben a kérdésben Varga Jánosnak a kései feudális magyarországi jobbágyrendszerről alig három éve megjelent nagyszabású monográfiája. A szerző — miután előjáróban csatlakozott ahhoz a felfogáshoz, amely az örökös jobbágyságot a „második jobbágyság” magyarországi formájának ismeri el — műve későbbi pontján szintén olyan véleményének adott hangot, mely szerint a „Dózsa-felkelést követő dekrétumok . . . , amelyek részben a már előállott helyzet jogi rögzítését, részben pedig a kereteiben kiformálódott rendszer egységesítését és hézagainak kitöltését szolgálták, nem kezdetét vagy kiindulópontját, hanem sokkal inkább eredményét és *első csúcspontját* jelentették annak a folyamatnak, amelyet az örökös jobbágyság kialakulásának szoktunk nevezni . . . 1514 ürügy és alkalom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához.”²

Hasonlóan éles divergenciák mutatkoznak 1514 *következményeinek* megítélésében, a XVI. századi agrárfejlődés jellegének értékelésében. Az utóbb említett monográfia szerint az 1514-i törvényhozás az örökös jobbágyság — úgy mond — „klasszikus” formáját kodifikálta, amely ugyan a XVI. század közepén, „az 1556. évi törvények folytán módosulást szenvedett, maga az örökös jobbágyszisztéma azonban korántsem szűnt meg”. Sőt „átmeneti és részleges fellazulás után a XVII. század első felében ismét az a változata stabilizálódott, amelyet az 1514-i törvényhozás és a hozzá kapcsolódó Tripartitum kodifikált. A fejlődés görbéje ily módon ugyanarra a szintre kanyarodott vissza, amelyet első ízben 1514-ben ért el.”³

A nézetek másik extremitását ebben a kérdésben N. Kiss Istvánnak XVI. századi dézsmajegyzékek c. forrásfeldolgozása képviseli, amelynek a paraszti árutermelés e századbeli továbbfejlődésére vonatkozó gazdag anyagot köszönhetünk, öt Felső-Tisza vidéki megye viszonylatában. „A XV—XVI. század fordulójának politikai anarchiája, Mohács katasztrófája [ugyan] nem kedvezett

¹ Szabó I., Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 71—72, 77. old.

² Varga J., Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. 15, 183—184. old.

³ Ugyanott, 95, 183. old.

a paraszti fejlődésnek — 1514 kirobbanása és elfojtása nem kap itt helyet a fejlődésmenet szövedékében —, mégis a XVI. század derekán az adatokból élénk táru-
ló kép azt igazolja — vonja le a szerző következtetését —, hogy a jobbágy-
ság, különösen pedig a gazdagparaszság helyzete és törekvései már túlmutat-
nak a feudális rendszeren . . . a [paraszti] fluktuáció ténye, aránya és gyorsasága
egyik legerősebb *ellenbizonyítékát és cáfolatát* jelenti az örökös jobbágyság
XVI. századi kifejlődését támogató elméletnek.”⁴

A felfogások éles különbségeire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a kései
feudális jobbágyságról szóló monográfia írója — említettük — az *örökös jobbágy-
rendszer „klasszikus formáját”* látta alakot öltetni az 1514-et követő évtizedek-
ben; az öt vármegye dézsmajegyzékeit feldolgozó műben viszont annak egyik
recenzense éppenséggel azt vélte bizonyítottnak, hogy a „*paraszt-polgári fejlő-
dés mintegy klasszikus szakasza*”, a „*paraszti árutermelés virágkora*” esett
a XVI. századra, az 1550–1600-as évekre.⁵

Teljessé teszi végül az eltérő nézetek spektrumát az a tény, hogy ha egye-
sek — mint utaltunk rá — az 1514 *előtti* időszakra vonták kétségbe a második
jobbágyság-örökös jobbágyság irányába mutató mozzanatok jelentkezését-
érvényesülését, mások az 1514 *utáni* évtizedekre, a XVI. századra — akkor
nem hiányzik az a vélemény sem, amely *általában*, a XVI–XVIII. század
egészére nézve tagadásba vette, hogy „a jobbágyrendszer második kiadása”
kifejlődött volna Magyarország akkori területén. Elegendő itt élénk szellemű
pozsonyi kollégánk, Anton Špiesz tanulmányaira utalni. „A mi fejlődésünk
— így summázta álláspontját a szlovák kutató — egészen más jellegű volt,
mint az, amelyet második jobbágyságnak, zweite Leibeigenschaftnak, ill.
Gutsherrschaftnak neveznek”; és annak elismerését kívánta, hogy „Cseh-
ország, Morvaország és Szlovákia területén az újkorban [a XVI–XVIII. szá-
zadot érti] . . . voltaképpen nyugat-európai típusú fejlődés játszódott le és . . .
továbbra is Grundherrschaft, illetve Wirtschaftsherrschaft érvényesült.”⁶

Ha feltesszük a kérdést: mi az oka annak, hogy legújabb történeti irodal-
munkban hiszen historiográfiai példáinkat túlnyomóan az utóbbi évekből
merítettük — témánkkal kapcsolatban ilyen lényegesen eltérő vélemények
kerültek felszínre, a válaszban nyilván az okok egész sorára fogunk reábukkan-
ni. Az egyes kutatók figyelmének előterében álló régiók különbségeire és a kuta-
tott forráscsoportok egymástól eltérő jellegére csakúgy, mint a forrásadatok

⁴ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-
Szolnok megyék.) Bp. 1960. Összefoglalás, 1079–1080, 1024. old.

⁵ Zimányi V., recenziója N. Kiss I. könyvéről. Agrártörténeti Szemle, 1961. 1. sz.
133–136. old.

⁶ A. Špiesz, Vývoj agrárnych pomerov v strednej a východnej Európe v novoveku
a problém existencie druhého nevolníctva na nasom území. Historický Časopis, 1967. 4. sz.
539–558. old.; Die Slovakei im Prozesse der Refeudalisation im XVI–XVIII. Jahrhundert.
Előadás a XVI–XVIII. századi szlovákiai feudalizmus jellegéről tartott tudományos szim-
pozionum, Smolenice, 1970. dec. 4. old. — Vö. még Historický Časopis, 1971. 2. sz. 310–312.
old.

értelmezésének, a metodológiai alapállás legáltalánosabb azonossága mellett is, jelentős szemléleti inkongruenciáira. Utóbbi vonatkozásban fel kell figyelnünk arra, milyen számottevő különbségek mutatkoznak historikusainknál magának a második jobbágyság (ill. örökös jobbágyság) *fogalmának* használatában. Ezzel a kérdéssel — amelyre előadásom befejező részében még visszatérek — több vonatkozásban összefügg egy másik szemléleti divergencia. A történetkutatók különböző mértékben törekedtek arra, hogy a korszak agrárviszonyainak alakulását a paraszti árutermelés és földesúri árutermelés irányzatainak, sőt szélesebben: a feudális agrárfejlődés *paraszti és földesúri tendenciáinak* együttesében, *egységében*, ugyanakkor *ellentétében* és küzdelmében ábrázolják — amikor is ezek a tendenciák nemcsak a feudális gazdaság fejlődésének eltérő útjait-lehetőségeit képviselik, hanem (1514 élesen revelálja ezt) ellentétes *szociális* tartalmakat, ellentétes osztályerőket testesítenek meg.

Éppen ennek szem előtt tartásával kísérelünk meg tehát a továbbiakban rövid elemzést adni a magyarországi agrárviszonyok fejlődésének 1514-hez vezető évtizedeiről — választ keresve nem utolsósorban arra a kérdésre: hozzájárultak-e már a „második jobbágyság” irányába mutató jelenségek a paraszterkelés előzményeihez?

2.

A XIV—XV. századi Magyarországon nemcsak a művelés alá vett földterülete nőtt meg jelentős mértékben, hanem a mezőgazdasági technika fejlődése és a föld művelési rendszerének átalakulása következtében⁷ növekedett a paraszti munka termelékenységé is. A parasztcsaládok egy része a saját szükségleteit fedező szükséges terméken s a földesúr által elsajátított többletterméken, földjáradékon kívül kezdett többé-kevésbé rendszeresen *további* felesleget is létrehozni. Megindult tehát, illetve kezdett számottevőbbé válni a mezőgazdasági *árutermelés* — méghozzá *paraszti* árutermelés formájában. Vagyis: amennyiben a falu és város között terménypiaci kapcsolatok jöttek létre, azokat túlnyomórészt maguk a közvetlen termelők, a parasztlakosok kezükben.

A XV. század derekán és második felében a paraszti árutermelés és kereskedelem képe már gazdagon és színesen tárul elénk a forrásokból. Egyrészt hatalmaskodási és erőszakos vámszedési esetek kapcsán találkozunk gyakran különböző fajtájú és mennyiségű árucikkeket piacra szállító parasz-

⁷ Belényesi M., A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Etnographia, 1954. 3–4. sz., 1955. 1–4. sz.; Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 13. és köv. old.; Bersényi I., A mezőgazdasági termelés néhány kérdéséhez a XIV—XV. században. Agrártörténeti Szemle (= At. Sz.), 1962. 3–4. sz. 569. és köv. old.; Szabó I., Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. At. Sz., 1966. Supplementum. 1. és köv. old.

tokkal. Rozgonyi György csallóközi jobbágysai 200 ökröt, 6 lovat, más állatokat s több mint 200 forint értékű egyéb árut,⁸ a szatmári Gáspár János jobbágy ugyancsak ökröket, lovakat meg más portékákat,⁹ Megyerics Márton és társai, Zágráb megyei parasztlakosok ökröt és bort,¹⁰ károlyi és vadai (Szatmár megye) szőlőjobbágysai 58 ökrrel vontatott 9 szekéren 22 hordó bort,¹¹ Szabó Gál mindszenti (Zala megye) gazdagparaszt 40 ökör és 20 ló vonta 18 szekéren gabonát,¹² a Bodrog megyei Töttös-jobbágysai 54 forint ára szemesterményt,¹³ egy eszenyi jobbágy söt és egyéb dolgokat,¹⁴ Magas Ferenc, Sebestyén és Domonkos várdai lakosok 100 forint értékű áruféleséget¹⁵ vittek vásárra. A felhozott példák megvilágítják azt is: milyen agrártermények állottak a parasztlakosok piaci tevékenységének előterében. Az élőállatnak (marhának) jutott a legfontosabb hely – azután a bornak. Mellettük a gabona is rendszeresen áruformát öltött, kereskedelmi forgalomba került – nem szólván egyéb, kisebb élelmicikkekről.

Másfelől olyan, zömükben királyi oklevelek, amelyek éppen védelmet próbáltak nyújtani az anarchiával szemben, illetve vámkedvezményt engedélyeztek, vetnek fényt *mezővárosi és falusi parasztlakosok* piaci tevékenységének fokozódó jelentőségére a XV. század második felében. Igen jellemző, hogy a szabad királyi városok kereskedői mellett nemcsak olyan nagy királyi mezővárosok lakói, amilyen Szeged,¹⁶ Gyula¹⁷ vagy Miskolc,¹⁸ lépnek elének mint „pro acquirendis victuum eorum necessariis, cum ipsorum rebus venalibus proficiscentes” (megélhetés céljából, foglalkozásszerűen árucikkekkel utazgatók), illetve „de quibuscumque mercibus venalibus” (mindennemű portékájuk után) általános vagy helyi vámentességben részesítettek, hanem pl. a Bihar megyei Boldogasszonyfalva,¹⁹ a Bács megyei Get és Lak község,²⁰ a szabolcsi Szentgyörgy,²¹ a Szatmár megyei Károly mezőváros, Fény, Vada és

⁸ *Bártfai Szabó L.*, A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi-család története. I. Bp. 1911. Oklevéltár (=Széchényi-oklt.) 555. old. (1444).

⁹ *Kammerer E.*, A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára (=Zichy-okmt.) X. Bp. 1907. 131. old. (1460).

¹⁰ Zichy-okmt. X. 396–397. old. (1466).

¹¹ *Géresi K.*, A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. (=Károlyi-oklt.) II. Bp. 1883. 450. old. (1476).

¹² *Nagy I. – Véghelyi D. – Nagy Gy.*, Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Bp. 1890. 526–527. old. (1445).

¹³ Zichy-okmt. IX. 437, 443. old. (1454).

¹⁴ Ugyanott, XII. 209. old. (1444).

¹⁵ Ugyanott, X. 145. old. (1461).

¹⁶ *Reizner J.*, Szeged története. IV. Szeged 1900. Oklevéltár. (=Szeged t. oklt.) 25–44. old. (1415–1438), 58. old. (1464), 87–88. old. (1498). – Szeged egyébként 1498-ban a szabad királyi (személynői) városok sorába emeltetett.

¹⁷ *Veress E.*, Gyula város oklevéltára. 1313–1800. (=Gyula v. oklt.) Bp. 1938. 22–23. old. (1476).

¹⁸ *Szendrei J.*, Oklevéltár Miskolc város történetéhez. Miskolc 1890. 103–104. old. (1467).

¹⁹ Zichy-okmt. IX. 108. old. (1446).

²⁰ Ugyanott, IX. 439–440. old. (1454), 516. old. (1456).

²¹ Ugyanott, X. 105–106. old. (1460), 217. old. (1462), 296–301. old. (1464).

Kaplony községek,²² a Pest megyei Nagykőrös²³ és Ráckeve,²⁴ vagy a Fejér megyei Gárdony²⁵ jobbágysai is „pro victuum suorum necessaria acquisitione diversas partes regni nostri perlustrantes”²⁶ (megélhetés céljából országunk különböző részeit bejárva), „cum rebus et bonis ipsorum venalibus et mercimonialibus” (eladó javaikkal és portékáikkal) — természetesen túlnyomórészt vagy éppen kizárólag agrárterményekkel — „ire, stare, morari, pausare et negotiari” (menni, megállni, időzni, az utat megszakítani és kereskedni), „forisare” (vásárolni) szoktak, s ezzel kapcsolatban vámkedvezményt vagy oltalomlevelet kapnak.

Ebben a mozgalmas, országrészekre kiterjedő paraszti áruforgalmi tevékenységben — mint már a fentebbi példák is mutatták — sajátosan fontos szerepet töltött be a *marhakereskedelem*. Ez főként az alföldi mezővárosok állattenyésztéséhez kapcsolódott — részben éppen azokéhoz, amelyek majd 1514-ben Dózsa seregének útját, a felkelés helyi gócait fogják jelezni. E mezővárosok paraszti sorból kikerülő jómódú göbolyós gazdái, tőzsérei — akik nagy számban alkalmazták pásztorként, hajdúként elszegényedett osztályostársaikat²⁷ — hatalmas csordákat legeltettek a használatukba-bérletükbe vont széles pusztahatárokon.²⁸ Fel is hajtották ezeket a debreceni, szegedi, kecskeméti vagy pesti nagyvásárokra;²⁹ sőt, városi polgárok közvetítésével, de részben maguk is, tovább: a nyugati határszélre és külföldi piacokra. Sok jel vall arra, hogy a nyugatra-délnyugatra irányuló marhakivitel éppen a XV. század második felében lendült fel, és billentette át nyugati viszonylatú külkereskedelmünk mérlegét deficitből aktivitásba.³⁰

A földesuraknak persze nem kerülte el a figyelmét a mezőgazdasági termelés emelkedése, a paraszt piaci kapcsolatainak bontakozása-terebélyesedése. Csakhamar föllépett tehát az a törekvésük, hogy a paraszti munka termelékenysége növekedésének gyümölcsét a maguk számára biztosítsák, azt is bekebelezzék földjáradékukba, azaz: fokozzák a jobbágyság kizsákmányolását.

²² Károlyi-oklt. III. 11—12. old. (1492).

²³ Zichy-okmt. XI. 130. old. (1473).

²⁴ *Magdics I.*, Ráckevei okmánytár. Székesfehérvár 1888. 38. old. (1458), 48. old. (1475), 51—53. old. (1489).

²⁵ Zichy-okmt. XI. 40. old. (1469).

²⁶ Vö. 1486:29. tc.; „mercatores et negotiatores caeterique pauperes, qui aut quaestus gratia, aut pro necessaria victuum acquisitione, vel etiam pro aliis ipsorum rebus, per regnum hinc inde proficisci habent”.

²⁷ *Szabó I.*, A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 1—4. sz. 189—194. old.

²⁸ Zichy-okmt. IX. 332, 353. old. (1452—1453); Szeged t. oklt. 57—58, 63, 67—69, 72, 89. old. (1462, 1465, 1469, 1473, 1499); *Zsilinszky M.*, Csongrád vármegye története. I. Bp. 1897. 133. old.; *Zoltai L.*, Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen. 1936. 100—101. old.

²⁹ Zichy. okmt. X. 105—106, 217, 296—301. old. (1460, 1462, 1464); *Hornyik J.*, Kecskemét története. I. Kecskemét 1860. 209—213. old. (1458); *A. Kubinyi*, Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Hrsg. von I. Bog. Köln—Wien 1971. 355—357. old.

³⁰ *Zs. P. Pach*, The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries). Études Historiques, 1970. Bp. 1970. 242—244. old.

Arra az útra, hogy a paraszti gazdaságon alapuló árutermeléssel szembe-állítsák az urasági földön alapuló árutermelést, megnöveljék a földbirtok saját kezelésben tartott részét, piaci célból kiépítsék magángazdaságukat — a XV. század folyamán még *alig* léptek. Ahhoz, hogy a paraszti árutermeléssel szembe-állítsák a földesúri árukereskedelmet, vagyis: maguk vessenek piacra parasztgazdaságban termelt és parasztoktól elsajátított terményeket, a század vége előtt ugyancsak *kevés*sé folyamodtak.³¹ *Egyelőre* túlnyomóan azt a — számukra legkényelmesebb, legegyszerűbb — módszert alkalmazták, hogy a termelés és értékesítés kialakult mechanizmusához nem nyúltak, hanem feudális hatalmukra támaszkodva, *kívülről* használták ki az áru-pénzviszonyok fejlődését; *közvetlenül pénzalakban* igyekeztek elsajátítani a parasztok árutermelésének gyümölcsét.

Ez egyben azt jelenti, hogy a feudális földjáradék fejlődése a XV. század második felére hazánkban olyan színvonalat ért el, amelyen a munkajáradék, a robot immár csekély szerepet játszott; sőt, a másik naturális járadékformával, a terményjáradékkal is legalább egyenrangú, igen sok helyütt azonban már fontosabb helyet foglalt el a feudális járadék pénzformája. Ez nemcsak újonnan (illetve újra) művelés alá vont területek benépesítésével kapcsolatban: telepesfalvaknál, hospes-községeknél figyelhető meg — ahol a földesurak már korábban is, döntően vagy éppen kizárólagosan, pénzszolgáltatásokat hajtottak be.³² S nemcsak a mezővárosoknál: e népesebb, iparoslakossággal is rendelkező, a mezőgazdasági árutermelésben és árucserében előljáró településeknél

melyeknek pénzjáradék-fizetésére (még hozzá gyakran nem fejenként, hanem a lakosság számától független átalányösszegben) éles hangsúllyal mutatott rá szakirodalmunk³³ —, hanem általában jobbágyfalvainknál is. A pénzjáradék a falusi jobbágy terhei közül is csak igen ritkán hiányzik. Az urbáriumok rendszerint ezzel kezdik a szolgáltatások felsorolását, s más források szín-

³¹ Az, hogy a földesurak árueladó tevékenysége — ideértve mind allódiumokon termelt, mind járadékként elsajátított termények áruba bocsátását, vagy akár piacon vásárolt áruk továbbadását stb. — a század végéig általában nem volt jelentős, természetesen nem úgy értendő, hogy ilyesmire esetenként, sőt egyes birtokokon, illetve bizonyos formákban rendszeresen is ne került volna sor. A kisvárdai uradalommal kapcsolatban pl. egyes adatok bor, gabona, sertés és só eladásáról, az egri püspöki uradalmat illetően bor, méz, bányász és só áruba bocsátásáról beszélnek. — Zichy-okmt. XII. 221. old. (1449), IX. 542. old. (1457), IX. 558. old. (1457), XI. 67—75. old. (1470—1471), XI. 93—94. old. (1471 körül); *Kandra K.*, Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493—1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. 3. Eger 1887. 345, 346, 364, 370, 377, 380, 393, 412, 414, 427. old. — De a földesurak aktív piaci tevékenysége ezzel együtt is eltörpült a parasztokéhoz képest, eladásból származó pénzjövedelmük pénzjáradék-bevételükhöz képest.

³² *Wenzel G.*, Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 291—292. old.; *Acsády I.*, A magyar jobbágyország története.³ Bp. 1948. 119—121. old.; *Sinkovics I.*, A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933. 57—58. old.; *Székely Gy.* (szerk.), Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953. 213. és köv. old.

³³ *Mályusz E.*, Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 375—376. old.; *Szabó I.*, Hanyatló jobbágyország a középkor végén. Századok, 1938. 42—45. old.; *Molnár E.*, A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949. 229—230, 239. old. — Vö. még: *Bácskai V.*, Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. 103. old.

tén különös nyomatékkal utalnak rá.³⁴ Összegében a XV. század folyamán, annak második felében egyre nagyobbá, súlyosabbá válik, s mindinkább előtérbe kerül a feudális járadék szerkezetén belül: urbáriálisan kiszabott census (vagy: terragium), rendkívüli taxa és a közös haszonvételeket (legelő-, erdő-, halászóvíz-használatot) terhelő különjáradékok alakjában.³⁵

Sok esetben a forrásokból közvetlenül is élénkül táruul a naturális szolgáltatások *pénzre való átváltásának*: *kommutálásának* folyamata. A pécsváradai jobbágyok 1438-ban hízott disznó helyett 1 forintot, kecske helyett darabonként 5 dénárt fizethettek.³⁶ A szarvkőiek 1448-ban husvétkor és Szent Mihály napján egy-egy borjút adtak, vagy darabját 60 dénáron megváltották. Ugyanez uradalom büdöskuti népei kisebb élelemajándékok fejében 316 dénárt, bor- és gabonaszolgáltatások helyett 316, illetve 375 dénárt róttak le.³⁷ Szeged mezőváros lakosainak szőleik utáni csöbörszolgáltatása 1477-ben „pecuniae tinales seu chibryonales” alakjában jelent meg.³⁸ A század utolsó évtizedeiből származó urbáriumok bizonyos „munera”-részleteket értékmegjelöléssel tüntettek fel; máskor közvetlenül pénzben szabtak ki kisebb ajándékokat,³⁹ sőt néha egész „muneralia” csoportokat.⁴⁰ Nemcsak termény-, hanem bizonyos munkaszolgáltatásoknak pénzjáradékká alakítása is megfigyelhető még a XV. század második felének forrásanyagában. Egy Pozsony megyei birtokos 1465-ben 5 községben lakó jobbágyait fölmentette minden „servitium” (szántás, kaszálás, behordás) alól, s ehelyett fejenként 1 forint „terragiumot” vett rajtuk.⁴¹ A sárvár-kapuvári uradalom egyes községeit 1492-ben terhelő $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ forintnyi szekérbért, illetve kaszapénzt fuvar- és kaszásrobot helyett fizették.⁴²

A naturális járadékok pénzfizetésre való kommutálásának első pillantásra meglehetősen, de voltaképpen természetes, szükségszerű következménye, hogy a XV. század derekán és második felében a *városok* élelmiszerszükséglete

³⁴ Pl. birtokadományozásnál: „in omnibus parere et obedire, universos . . . census et proventus . . . solvere”: Károlyi-oklt. II. 336. old. (1461); „cum omnibus fructibus, scilicet censibus, redditibus et proventibus”: Zichy-okmt. XI. 197. old. (1477); földesúri bevételek összegezésénél: első helyen — summa florenorum; ezután — summa tricitum, majd — summa avenae: ugyanott, XII. 287–289. old. (1469–1470).

³⁵ Részletesen l. *Pach Zs. P.*, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 52–54, 82–84. old.

³⁶ *J. Koller*, Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. III. Pozsony 1784. 374–375. old.

³⁷ *Tagányi K.*, Szarvkő várának bevételei és kiadásai 1448-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (=M.Gt.Sz.), 1895. 211–215. old.; vö. *Mohl A.*, Szarvkő és urai. Századok, 1903. 627–628. old.

³⁸ Szeged t. oklt. 75–78. old.

³⁹ A kanizsai uradalom sok községében: „assaturam in valore unius denarii Wiennensis”; a sárvár-kapuvári uradalom egyes helységeiben: „unum pullum et Wienn. quattuor. ova duo et den. W. unum”. — Országos Levéltár (=OL), 1526 előtti oklevelek gyűjteménye (=DL), 36 997; 36 992.

⁴⁰ Pl. a Bodrog megyei Tótfalun: „officiali hoc ordine solvere muneralia tenentur . . . circa festum beati Georgii martyris tenentur dare singulos decem denarios. In festo autem beati Michaelis archangeli similiter . . . singulos decem denarios . . .” Zichy-okmt. XII. 317. old.

⁴¹ *Acsády*, i.m.³ 136. old.

⁴² OL DL. 36 992

mellett immár *földesúri* részről (egyházi nagybirtokosok, főúri udvarok részéről) is jelentős piaci kereslet lépett fel mezőgazdasági terményekben, élelmiszerekben. A pécsváradai apátságban 1438-ban — természetbeni jobbágy-szolgáltatások felhasználásán felül — hetenként 6 forintot tett ki az apát és familiárisai, 150 dénárt a szerzetesek konyhaszámlája.⁴³ A kisvárdai uradalomban az 1450—1470-es években nemegyszer előfordult, hogy közönséges élelmicikkeket: gabonát, hüvelyeseket, káposztát, bort, halat, szalonnát, húst, továbbá zabot és szénát pénzért is vásárolt az udvarbíró.⁴⁴ Az esztergomi érseki udvartartás az 1480-as évek végén ugyancsak pénzen szerzett be — a széna kivételével — úgyszólván minden agrárcikket, amire ellátásához szüksége volt: importált fűszereken, déligyümölcsökön kívül gabonát, bort, tűzifát stb. Utóbbiak zömét pedig éppen saját birtokain, főként Esztergommal szemben, a Duna bal partján fekvő Kakat mezőváros piacán szerezte be.⁴⁵ Az egri püspöki udvar 1494—1495-ben mezőgazdasági termények közül nemcsak keleti fűszereket (borsot, gyömbért, szegfűszeget) vásárolt piacon — és pedig főként Pesten —, hanem jelentős mennyiségben vett búzát, fehér lisztet, kölest, borsót, lencsét, gyümölcsöt, hagymát, káposztát, bort, halat, szárnyast, nyulat, sertést, szalonnát, vágómarhát és borjút (fogyasztásra, valamint mestereimberek és munkások részbeni fizetésére), továbbá zabot és más takarmányneműeket, gabona- és konyhakerti vetőmagot, lécet, zsinelyt stb. Mindezeket pedig túlnyomórészt magában Egerben s a birtokkomplexum más piachelyein szerezte be, következőleg saját uradalmának árutermelő parasztjaitól vásárolta.⁴⁶

Látnivaló tehát: a paraszti árutermelés fejlődése és a pénzjáradék fejlődése között többszálú kölcsönhatás áll fenn. Egyrészt (és alapvetően): a pénzjáradék a paraszti árutermelés talaján sarjad, a földesúr csak a paraszt városi — piacra termelése alapján sajátíthat el pénzjáradékot, másrészt: a pénzjáradék előnyomulása, a természetes járadékformák háttérbe szorulása az agrárcikkek piacán úri keresletet is teremt, ami a paraszt árutermelésének kibővülését mozdítja elő. Továbbá: a pénzjáradék a paraszt piacra termelésének talaján keletkezik, a földesúr csak ezen az alapon sajátíthat el rendszeresen pénzzolgáltatást, viszont: a földesúr növekvő pénzjáradék-követelése a parasztot fokozódó mértékben *kényszeríti* piaci eladásra. Nemcsak akkor, ha elegendő mennyiségű eladható többlettermékkel rendelkezik, hanem akkor is, ha e célból a család létfenntartását szolgáló szükséges termékekhez is hozzá kell nyúlnia. Nemcsak

⁴³ Koller, i.m. III. 375. old.

⁴⁴ Zichy-okmt. IX. 317—318. old. (1452), 477. old. (1454); XII. 268. old. (1460); XI. 70—79. old. (1470—1471).

⁴⁵ Fügedi E., Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 4. sz. 506—507, 525. old.

⁴⁶ Kandra K., Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493—1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. 3. Eger 1887. 353, 361, 363, 372, 374, 375, 376, 408, 409, 415 stb. old.

akkor, ha jó árat tud elérni terményeiért, hanem ellenkező esetben, *kedvezőtlen áralakulás mellett is*.

Szemlélatomást éppen az utóbbi eset volt a gyakoribb a korabeli Magyarországon — természetesen nem mindenütt és mindenkor, hanem ami a „longue durée”-t, a fejlődés hosszútávú irányzatát illeti. Az ártörténeti kutatások arra vallanak — Wilhelm Abel Agrarkrisen-jének néhány évvel ezelőtt megjelent második kiadásában szemléletesen mutatta be és általánosította az idevágó eredményeket⁴⁷ —, hogy Nyugat- és Közép-Európa több országában a *mezőgazdasági* termények ára a XIV. század második felétől *csökkenő*, az *ipari* árak viszont *emelkedő* (vagy a mezőgazdaságiaknál jóval kevésbé csökkenő) irányt követtek. Az áraknak ez a kölcsönös aránya, amely kedvezett az iparcikkeknek és nyomta az agrártermékeket, elsősorban a gabonát, röviden: ez az „agráröllő” alapvető volt a XV. század túlnyomó részében, és (persze az arányok kisebb-nagyobb országokénti, sőt városokénti eltéréseivel) fennállott Európa számos vidékén. Érvényesült, kevésbé éles formában, minden bizonnyal Magyarországon is — amint Zimányi Vera valószínűsítette jeles ártörténeti tanulmányában.⁴⁸

Ha pedig ez így van, akkor a vázolt árarányok számos említett jelenség magyarázatához-megértéséhez járulhatnak hozzá. Hogy a földesurak a XV. század vége előtt csak nagyritkán kezdtek sajátkezelésű majorsági gazdálkodásba, sőt még agrárcikkekkel való kereskedelembe is csupán szórványosan bocsátkoztak, nemcsak azért történt, mert pénzjáradékot szedni kényelmesebb és egyszerűbb volt számukra, hanem azért is, mert az alacsony terményárak nem vonzották őket a mezőgazdasági termelés és értékesítés felé. Bízást átengedték ezt jobbágyaiknak.

Hogy a természetes járadékformák pénzszolgáltatásra való átalakítása nagymértékben előrehaladt a XV. század folyamán, nemcsak az erre irányuló *paraszi* törekvések sikerét jelzi — akik számára ez árutermelésük bővítését, a feudális függés enyhébb formáit tette lehetővé —, hanem *földesúri* érdekekkel is egybeesett, akiket az árviszonyok kommutációra ösztönöztek, hiszen hanyatló, illetve az iparcikkekhez képest alacsony áru terményekről mondtak le jó pénz (aranyforint, ezüstdénárok) ellenében.

Hogy a kommutáció folyamata több helyütt olyan fokot ért el, amelyen főpapi-főudvari udvarok közönséges élelmiszer-szükségletüket is túlnyomóan piacról fedezték, nemcsak e nagyurak életformájának, közvetlen pénzigényeinek tulajdonítható (vagy éppen külföldi viszonyokhoz szokott

⁴⁷ W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.² Hamburg-Berlin 1966. 57–58. old. — Lásd még: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters.² Stuttgart 1955. 100–104, 174–175. old.; vö. J. Kuczynski, Einige Überlegungen über die Rolle der Natur in der Gesellschaft anlässlich der Lektüre von Abels Buch über Wüstungen. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1963. III. 295–297. old.

⁴⁸ Zimányi V., A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle, 1972. (Sajtó alatt)

jószágigazgatóik módszereinek), hanem annak is, hogy az agrárterményeket — alacsony árak mellett — előnyösebb volt az udvartartás számára piacon beszerezni, és a terménybeni jobbágy-szolgáltatásokat pénzre átváltani.

Mindezek szerint: a pénzjáradék előnyomulása a feudális járadék formái között — bonyolult, több összetevőjű, *ellentmondásos* jelenség. Amikor a paraszt árutermelővé válásának, a jobbágyi függés legnyomasztóbb formáiból való kibontakozásának, sőt nemegyszer erre irányuló közvetlen (tudatos) törekvéseinek kifejezője és módot nyújt egy tehetős paraszti réteg kiemelkedésére: az ún. paraszt-polgári fejlődésre — ugyanakkor megnyitja az utat a feudális kizsákmányolás súlyosbítása előtt is. Élesíti a paraszti többlettermék elosztása körüli küzdelmet, elősegíti a járadék növelésére irányuló földesúri törekvések valóra válását, széles paraszti rétegek szegényedését. Az árutermelés fejlődése, a pénzjáradék előnyomulása ekként számos új mozzanattal bővíti a feudális rend fő ellentétének: a földesúr-jobbágy ellentétnek a tartalmát. *Kiélezi, magasabb fokra emeli a köztük folyó osztályharcot.* Pattanó feszültséggel telíti a feudális falu légkörét. — Ilyen légkörből villámlottak fel a XIV–XV. századi nyugat-európai parasztfelkelések. Jelentős részben ilyen gazdasági előzményekből sarjadt ki a magyar 1514 is.

3.

Mert a XV. század végén, a XVI. század elején folytatódtak, sőt erősödtek, még súlyosabb formát öltöttek azok a jelenségek, amelyeket eddig megfigyelhettünk.

Az állami központosítás összecomlása 1490 után további lehetőségeket nyújtott a földesuraknak arra, hogy a paraszti (és polgári) árutermelés hasznát pénzalakban magukhoz ragadják. Egyházi és világi urak, régi bárók és „új emberek”, felkapaszkodó köznemesek, a központi hatalom kordájától megszabadulva, mindenekelőtt az állami adókra és egyéb állami pénzbevételekre (harmincadokra, bányajövedelmekre) vetették magukat, és gyökeresen megváltoztatták a „*centralizált járadék*” elosztását a Mátyás-korhoz képest a királyi kincstár rovására.⁴⁹ Egyben jobbágyaik rovására az alapvető elosztási viszonyok további változtatására, *magánföldesúri járadékaik* gyarapítására is törekednek, amit az eddigiekhez hasonlóan főként a *pénzszolgáltatások* emelésével valósítanak meg. Néha magát a cenzust is növelik: pl. a nagyvázsonyi pálosok karakói jobbágyaiktól 1483 körül 1 forint 77 dénár, 1506-ban már egész telek után 2 forint cenzust szedtek.⁵⁰ Gyakoribb a rendkívüli taksa fokozott kihasználása, a közös haszonvételekkel kapcsolatos különjáradékoknak (erdőbér, rét-pénz stb.), a naturális szolgáltatások váltságösszegének emelése. A semptei uradalomban pl., ahol az urbárium szerinti pénzbevétel a XVI. század elején

⁴⁹ L. pl. Registrum proventuum Regni Hungariae a. 1494–1495: J. Chr. von Engel, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle 1797. I. 17–81. old.; Fögel J., II. Ulászló udvartartása. 1490–1516. Bp. 1913. 13–28. old.

⁵⁰ OL Dl. 20 902, 21 571.

évi 214 forintot tett ki, a földesúr Mihály-napi taxa extraordinaria címén 1500-ban 900, halászóvizek után 1501-ben mintegy 370 forintot hajtott be.⁵¹

Ugyanebbe a vonalba vágott a belső vámhelyek szaporítása is. Ez a szintén régi múltra visszatekinthető földesúri eljárás az 1514-et közvetlenül megelőző évtizedekben különösen elburjánzott és elfajult; erre — többek közt — korabeli törvények sora vet fényt.⁵² Nem szükséges részletezni: mennyi zaklatást és milyen érzékeny anyagi károkat okozott ez azoknak a mezővárosi és falusi parasztoknak, akik — mint fentebb idéztük — az ország különböző részeit járták be, vásárra vive portékáikat, és különösen hosszú utakat tettek meg, sok vámhelybe ütköztek, felhajtva marhacsordáikat. Ilyenek voltak ama Kis Lőrinc és Domonkos battonyai (Zaránd megye) jobbágyok is, akik az 1510-es évek elején 300 forint értékű ökröt hajtottak Pestre „quaestus causa”; útközben azonban volt földesuruk, a parasztfelkelésben utóbb megölt Ravaszdy Péter (akitől évekkel előbb a terragium lefizetése után elköltöztek) megtámadta őket, barmaikat elvette, s őket magukat fogságba vitte.⁵³

Ezek a paraszti sérelmek és zaklatások visszatükröződtek tehát 1514 eseményeiben is, csakúgy, mint ideológiájában. Bakócz Tamás érsek 1514. május 15-i parancsa, amelyben felfüggesztette a kereszteshad toborzásának folytatását, többek között arra hivatkozott, hogy a kereszt hivatlan hirdetői „a világi urak rendes *cenzusainak* és a királyi felséget megillető dicáknak, valamint a többi jogos és szokásos járandóságnak” a megtagadására, s a cerzus- és dica-szedők megölésére és megkövezésére izgatják a népet.⁵⁴ Dózsa Györgynek (a humanista történetíróknál olvasható) ún. ceglédi beszéde a feudális terhek alól való felszabadulás általános törekvésén túl — itt Székely György kollégánk értékelésére utalok — az árutermelő parasztság tiltakozását visszhangozta munkája gyümölcseinek elsajátítása, pénzének elvétele ellen, leleplezve a *pénzjáradék*-fizetés egész szövevényét.⁵⁵ A Kassa környékén működő két kereszteshadnagy, megyaszói Mészáros Lőrinc és aszalói Kecskés Tamás levele hasonlóképpen arra hívott fel: a keresztesnek álló vagy azokat segítő szegényektől ne engedjenek *pénzt* kicsikarni, sem a sereg után élelmiszert és más javakat szállító emberektől *vámost* szedni.⁵⁶ Aminthogy a Ceglédreől délkelet felé mozgó parasztsereg útközben adószedők (pénzbehajtók) és vámosok (vámhelyek) ellen lépett fel.⁵⁷

Kétségtelen tehát, hogy a pénzterhek és a belső vámok nagy súllyal estek latba a magyarországi parasztháborút kiváltó gazdasági tényezők között.

⁵¹ OL DL. 37 002, 34 994. — Vö. DL. 24 619.

⁵² 1492:86—88., 1498:74., 1500:40—42.; vö. 1518:12., 1519: 6.tc.

⁵³ OL DL. 37 986; vö.: Márki S., Dózsa György. Bp. 1913. 223, 270. old.

⁵⁴ Ugyanott, 104, 198—199. old. — A pontos szöveget az előkészületben levő Dózsa-okmánytár szerkesztői bocsátották rendelkezésemre.

⁵⁵ Székely Gy., A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok, 1961. 4—5. sz. 477, 480. old.

⁵⁶ Frankl V., Adalékok az 1514-ik évi pórlázadás történetéhez. Századok, 1872. 440. old.

⁵⁷ Márki, i. m. 203. old.; Székely, i. m. 481, 484—485. old.

A feudális urak tevékenysége mindkét vonatkozásban lényegileg azonos jellegű volt: az áru-pénzviszonyok kiterjedésének, a paraszti-polgári árutermelés fejlődésének hasznát *kívülről* — a pénzgazdálkodásba fokozódó mértékben bekapcsolódva, de árukereskedelmi s főleg árutermelő tevékenységbe még alig bocsátkozva — akarták minél inkább lefölözni.

Ugyanakkor figyelmet érdemelnek a jobbágykizsákmányolás súlyosbításának egyidejűleg felbukkanó *más jellegű* rendszabályai is. Azok az 1492., 1498., 1500. évi (és további) törvénycikkek,⁵⁸ amelyek az 1351. évi dekrétum 6. cikkének rendelkezését felújítva, a mezővárosi és falusi jobbágyokat szántó- és szőlőművelésük után jelentős *terményszolgáltatásra*: kilenced vagy rögzített mennyiségű ún. akó beadására kötelezték; ezt az előírást a jobbágyok, sőt a városi polgárok *bérelt* szőlőre-szántóira is kiterjesztették; végül kimondták, hogy ennek a kötelelemnek nem előre meghatározott mennyiségben, hanem a termés *kilencedében* kell eleget tenni.

A szóban forgó törvénycikkek fontosságát elsőként Mályusz Elemér fedte fel, több mint négy évtizeddel ezelőtt megjelent két tanulmányában.⁵⁹ Felfogását, amely azóta történetirodalmunkban eléggé közkeletűvé vált, a magunk részéről csupán azzal szeretnénk kiegészíteni, hogy a gabona- és borkilenced előírását nemcsak a *mezővárosok* (és szőlőbérlet esetén: a városi polgárok), hanem nagyszámú *jobbágyfalu* szempontjából is a terhek súlyosbítását célzó intézkedésnek ítéljük — tekintettel kutatásainknak arra az eredményére, hogy a terményjáradéknak ez a neve, ti. a kilenced a XV. század második felében korántsem mutatkozott általánosnak a *falusi* jobbágyság viszonylatában sem.⁶⁰ Jellemző, hogy a gabona- és borszolgáltatást az 1492. évi 47–48. tc. még *vagylagos* alakban — „nonam partem . . . aut acones consuetos” — vetette ki (ugyanis a rögzített mennyiségű kiszabás volt eddig viszonylag elterjedtebb falvak esetében is). További lépést tett azután az 1500. évi 27. tc., amely már *kizárólag* kilencedet — „non acones, prout certis in locis solebant, sed nonam partem” — írt elő, tehát a szolgáltatás súlyosabb formáját kívánta általánossá tenni.

Ha ehhez még hozzáillesztjük a paraszti bérletrendszer korabeli elterjedésével kapcsolatos hasonló tanulságot nyújtó, nemcsak mezővárosokra, hanem jobbágyfalvak sorára vonatkozó — adatokat,⁶¹ akkor leszűkítettnek kell éreznünk az olyan értelmezéseket, amelyek a szóban levő törvénycikkek élet *mezőváros-ellenességre* korlátozzák, és bennük (a király és a főnemesség mezővárosaira féltékeny) *köznemesi* érdek és igény kodifikálását látják; vagy ahogy a témáról szóló egyik legfrissebb, érdemleges tanulmány megfogal-

⁵⁸ 1492:47–48. tc., 1492:49. és 1498:41. tc.; 1500:27. tc. — Vö. még 1514:58., 1518: II/27., 1519:25. tc.

⁵⁹ Mályusz E., Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 374. és köv. old.; Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok. 1929–1930. 809. és köv. old.

⁶⁰ Pach, i.m. (1963) 50–52, 81–82. old.

⁶¹ Ugyanott, 68–70, 92–93. old.

mazta — olyan köznemesi réteg-akciót ismernek fel, amelynek az országgyűlésen is elsöprő erőt képviselő arisztokrácia csupán taktikai okokból engedett teret.⁶²

Közvetlenül kapcsolódik ehhez az a kérdés: e rendelkezések törvénybe foglalása mennyiben függ már össze egyes földesúri rétegek *árúkereskedelem* felé fordulásával?⁶³ (Ami -- az eddigiektől eltérően -- immár a terménypiaci kapcsolatok kialakult mechanizmusába való beavatkozást jelentheti.) Azt, hogy az uralkodó osztály egyes elemei, csoportjai a XV. század végén kezdtek már nemcsak *kívülről* érdeklődni mezőgazdasági termények kereskedelme iránt, hanem abba maguk is bekapcsolódtak, számos tény valószínűsíti. Ezeket a földesurakat -- éspedig a jelek szerint aligha csupán középbirtokú vagy kisebb nemeseket -- a belső vámok már nem (illetve *nemcsak*) abból a szempontból érdekelték, hogy a *parasztok* piaci tevékenységét megsarcolják, hanem hogy *saját* kereskedelmi tevékenységük számára, a királyi városok polgáraihoz hasonlóan, a belső vámmentességet országszerte biztosítsák.⁶⁴ E földesurak részéről tehát -- és az 1498. évi törvény a „*nobiles istius regni, tam scilicet potiores, quam minores*” kitélt használta ebben az összefüggésben -- már a kilencedkötelezettség előírásában közrejátszhatott az a szándék, hogy ily módon piacra vihető *borhoz*, valamint *gabonához* jussanak. Aminthogy joggal feltehető, hogy viszont azok az egyidejű törvénycikkek, amelyek az *állat*-kivitel szorították vagy éppen tiltották meg,⁶⁵ olyan urak törekvéseit fejezték ki, akik marhakereskedelemmel foglalkoztak, és vetélytársaiktól szabadulni akartak.⁶⁶ Ilyen volt pl. Geréb Péter országbíró, aki 1497-ben 600 ökör harmincadmentes kivitelének engedélyezését eszközölte ki a maga számára.⁶⁷ Ilyen volt az ugyancsak főnemes Sárkány Ambrus, a későbbi országbíró, akiről a köznemesi párt Mohács előestéjén majd így beszélt: „Bor- és marhakereskedést üztél, a szegény népet zaklattad, míg mi a véghelyeket oltalmaztuk.”⁶⁸

A jelzett következtetéseket alátámasztja az a tény is, hogy éppen a XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben -- persze országoként nem egészen azonos időpontban -- *fordult meg az áralakulás hosszú távú irányzata* Európa számos országában. A gabonaárak -- az évszázados hanyatlás, ill. stagnálás után -- emelkedni kezdtek, nyomukban a többi élelmiszereké is. Az iparcikkek árai viszont, csekélyebb növekedés mellett, egyre inkább elmaradtak tőlük. Míg tehát a XIV. század második felében és a XV. század túl-

⁶² Barta G. — Szakály F., Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle 1972. 6. sz. 77. old.

⁶³ A kérdés első felvetésére l. Molnár, i.m. 239. old.

⁶⁴ 1498:35., 1500:41—42. tc. — Vö.: OL DL. 104 071 (1498—1499); Károlyi-okt. III. 44. old. (1500) stb.

⁶⁵ 1495:27., 1498:31., 1504:28., 1507:10. tc. — Vö. 1514:66., 1518:34., 1522:12. tc.

⁶⁶ Szabó, i.m. (1950) 194—196. old.

⁶⁷ OL DL. 25 383.

⁶⁸ Fraknói V., Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján. Bp. 1884. 147. old. — Sárkány Ambrus ténykedéseiről az 1514-et megelőző években l. Főgel, i. m. 18, 25, 53, 117, 120, 123. old.

nyomó részén át az agrártermények és iparcikkek árárányai az utóbbiaknak kedveztek, addig most a mezőgazdasági és ipari árak egymáshoz viszonyított mozgása olyan új irányt vett, amely néhány évtized leforgása alatt felgyorsulva, az árollót immár az *agrártermények javára* nyitotta ki.⁶⁹ Minden jel arra mutat, hogy ez a változás, amely a XVI. század közepére Magyarországon is éles formában bontakozott ki, nálunk is a XV–XVI. század fordulója körül kezdődött.⁷⁰

Ha pedig ez így van, akkor a mezőgazdasági terményárak kezdődő emelkedésére a földesurak kétféleképpen reagálhattak. Egyrészt a terményszolgáltatások *pénzbeni váltságösszegét* emelheték. Az egykorú urbáriumok csakugyan nagyszámú adatot tartalmaznak ilyenféle eljárásra. A kapuvári uradalomban pl. Babót és Ordód község együttesen „pro pecude mactabili” (vágómarha helyett) 1492-ben 200, 1507-ben már 400, 1519-ben pedig egyedül Babót 800 bécsi dénárt fizetett.⁷¹ A sárvári uradalom 1492. és 1518–1519. évi urbáriumának,⁷² a kanizsai vártartomány 1493., 1512. és 1519. évi urbáriumának⁷³ egybevetése a vágómarha és hízott disznó helyett fizetendő pénzváltás 2–8-szorosára emelkedéséről, valamint több helységben, köztük mezővárosban „ad rati-onem victualium” (az élelmiszer-ajándék megváltásaként) új pénzszolgáltatás bevezetéséről tanúskodik.

A földesurak reagálásának másik módja pedig az lehetett, hogy az emelkedő áru gabonát, bort stb. jobbágyaiktól *in natura* is elsajátítani igyekeztek. Ez a gabona- és borkilenced előírására ösztönözhatta őket.

Külön kérdés persze, hogy az idevágó törvénycikkek mennyiben kerültek végrehajtásra a közvetlenül következő évtizedekben. A korabeli urbáriumok *jobbágyfalvak* esetében sem mutatják még a kilencedkötelezettség átütő erejű keresztülvitelét. A lékai uradalomban pl. miként 1492-ben, úgy 1519-ben a jobbágyfalvak sem fizettek kilencedet. Néhány Vas megyei község urbárium 1500 körül továbbra is rögzített gabonaszolgáltatást írt elő.⁷⁴ Polgárdi és Battyán jobbágysai viszont 1502-ben gabonájuk és boruk után egyaránt kilenceddel,⁷⁵ Torna vártartományának falvai 1497-ben tizeddel,⁷⁶ Kövesd, Bajta és néhány más egyházi birtokban levő Hont megyei község a XVI. század elején kilenceddel és tizeddel⁷⁷ tartoztak földesuruknak. Ugyanakkor a termény-

⁶⁹ Abel, i.m. 113–120. old.; F. P. Braudel – F. Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th centuries.* Cambridge 1967. 417, 421, 464, 470–475. old.; S. Hoszowski, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries.* Acta Poloniae Historica, II. Warszawa 1959. 7–12. old.; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, edited with an introduction by P. H. Ramsey. London 1971. 63–68. old.

⁷⁰ Zimányi, i.m. s. a. – Vö. Braudel–Spooner, i.m. 401–404. old.

⁷¹ OL Dl. 36 992, 36 983, 36 994, 37 007. – Vö.: Károlyi-oklt. III. 40. old. (1499).

⁷² OL Dl. 36 992, 37 007.

⁷³ OL Dl. 36 997, 36 998, 37 007.

⁷⁴ OL Dl. 104 622.

⁷⁵ OL Dl. 104 125.

⁷⁶ OL Dl. 37 169.

⁷⁷ OL Dl. 48 305.

szolgáltatás súlyosbítása egyes *mezővárosokban* is valósággá vált, főként a rögzített kiszabás emelése útján. A kapuvári uradalom Szil mezővárosa pl. 1492-ben 15 köből búzát, 8 köből zabot, 1507-ben 30 köből búzát, 15 köből zabot, 1518-ban 60 köből búzát, 30 köből zabot fizetett.⁷⁸

Rá kell azonban mutatnunk: az említett törvénycikkekben foglalt rendelkezések — függetlenül attól, hogy megvalósításukra a közvetlenül következő időszakban milyen mértékig kerülhetett sor — olyan földesúri törekvéseket tükröznek, amelyek a *pénzjáradék* mellett a feudális járadék *terményformájának* is (pontosabban: a gabona- és borszolgáltatásnak) az eddiginél erőteljesebb kiaknázására irányultak. Ily módon ezek az artikulusok — a jobbágyság szociális-jogi helyzetét érintő, kivált a szabadköltözés megszorítását célzó korabeli törvénycikkekkel⁷⁹ együtt — immár az eddigi fejlődésmenettel ellentétes mozzanatokot rejtettek magukban. Hiszen már nem a paraszti árutermelés hasznának *kívülről* való lefölözésére irányultak, hanem a paraszt piaci tevékenységének kialakult mechanizmusába való *beavatkozást* jelentettek. A terményjáradék fokozása ugyanis egyrészt csökkentette a jobbágycsalád által — létfenntartásának fedezésén túl — áruba bocsátható termény mennyiségét, másrészt korlátozta a parasztgazdaság piaci lehetőségeit. Éspedig nemcsak akkor, ha a földesúr konkurensként maga is bekapcsolódott az agrárcikkek kereskedelmébe, és a parasztoktól járadékként elsajátított terményeket áruba bocsátotta, hanem akkor is — erre érdemes külön figyelniünk —, ha ezeket maga, udvara, háznépe fogyasztotta el. Utóbbi esetben ugyanis szűkült a parasztok által piacra vitt élelmicikkek iránti *úri* kereslet, amelyben pedig a paraszti árutermelés egyik fontos piaci szektorát ismertük fel a korábbiak során.

A pénzterhekkal, vámszedéssel kapcsolatos paraszti sérelmek és zaklatások — szoltunk erről fentebb — visszatükröződtek az 1514. évi parasztháború eseményeiben, ideológiájában is. Az utóbbi taglalt, más jellegű földesúri kizsákmányoló, elnyomó törekvéseket nem magának a *felkelésnek* a dokumentumai, hanem a felkelés *megtorlásának* rendszabályai juttatják szembeötlően kifejezésre. A parasztháború vérbefojtását követő országgyűlésen ugyanis a földesurak — miután súlyos rendelkezéseket hoztak a parasztok által teljesítendő személyi és anyagi kártérítésről — már nem elégedtek meg a *pénzjáradék* mellett a *terményjáradék* fokozott mértékű elsajátításának lehetőségével, hanem törvénybe foglalták annak jogcímét, hogy falusi és mezővárosi jobbágyságukat-zselléreiket a feudális járadék *mindhárom* formájában: a cenzus (illetve egyéb pénzterhek) s a kilenced (és természetbeni „ajándékok”) mellett súlyos *munkajáradék* — heti 1 napos robot — formájában is kizsákmányolhassák.⁸⁰ Tekintetbe véve, hogy kutatásaink szerint az 1514 előtti évtizedekben nemcsak

⁷⁸ OL. DL. 36 992, 36 983, 37 007.

⁷⁹ 1492:94., 1495:18., 22., 1498:47., 1504:16. tc. — Vö. Károlyi-okl. III. 27—30. old. (1498), 34—36. old. (1499); stb.

⁸⁰ 1514:15—20., 22—23. tc.

a mezővárosokban, hanem a falvak hosszú sorában is legföljebb néhány napos évi robot dívott,⁸¹ ehhez képest a heti 1 napos kiszabás igen jelentékeny súlyosbítást irányzott elő. Aminthogy az országgyűlés 1514 fullasztó levegőjű őszén már nem érte be a parasztköltözés *korlátozásával*, megszorításával sem, hanem annak *megszüntetését*: a falusi és mezővárosi jobbágyság röghöz kötését hozta határozatba.⁸² A törvény kibocsátásával egyidőben királyi megerősítést nyert Tripartitum pedig nem állt meg a költözési jog megvonásánál, a „teljes és örökös parasztság” kimondásánál.⁸³ Sújtó rendszabályait a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének másik fő ismérvére: földhasználati jogára, telekbirtoklására is kiterjesztette. Werbőczy hírhedt tétele⁸⁴ úgy formulázta meg a földtulajdon feudális úri monopóliumát, hogy ezen belül nem ismerte el a jobbágyok örökigényét telekföldjükre sem.

Az 1514. évi megtorló dekrétum és a Hármaskönyv, e két szervesen összefüggő jogalkotás, mindezzel — a magánföldesúri járadékok súlyosbító kodifikálásával, a költözési jog megvonásával, a jobbágyi földbirtoklás-földhasználat korlátozó szabályozásával — lefektette a „második jobbágyság” magyarországi változatának: az örökös jobbágyság rendszerének századokra szóló jogi kereteit és alapjait. Ennek a jogalkotásnak a hírét visszhangozták már Coelius Rodiginus olasz humanista Velencében 1516-ban megjelent „antik előadásai”, amelyek a spártai hélóták nyomorúságos helyzetét éppen a magyarországi jobbágyokéval állították párhuzamba. Felidézve a mondást: „aki Spártában szabad ember, az a legszabadabb ember, de aki Spártában szolgál, az szolgál csak igazán”, a humanista szerző hozzáfűzte: „Hallom, hogy Pannóniában, vagy ahogyan most mondják, Magyarországon, mindennél jobban figyelhető meg ugyanez; ezért jár közöttük a közmondás, hogy nem is lehet másutt igazán szolgaságról beszélni” (. . . non recte dici servitutem, nisi in Pannonia . . .)⁸⁵.

Persze megint csak külön kérdés, hogy az 1514. évi végzemények mennyiben váltak tényleges gyakorlattá a közvetlenül követő években-évtizedekben. Nem beszélve itt sem a jobbágy földhasználatának biztonságát csorbító, sem költözésének szabadságát eltörlő rendelkezések megvalósulásának menetéről, fordulatairól, fokozatairól — csupán földesúri szolgáltatásainak 1514 utáni alakulásáról ejtünk még néhány szót.

Amint a parasztháborút megelőző két évtized törvényei, úgy — természetesen — az 1514. évi dekrétum idevágó cikkelyei sem mentek át nyomban a gyakorlatba. Ehhez a megállapításhoz azonban hozzá kell tennünk azt is: a jobbágyszolgáltatások alakulásának tényleges iránya — persze vidékenként, uradalmanként, sőt néha helységenként is jelentős eltérésekkel — egy ideig

⁸¹ Pach, i.m. (1963) 48–49, 79–80. old.

⁸² 1514:14 tc., vö. 25–30., 44–45. tc.

⁸³ III. rész 25. cím 2. §.

⁸⁴ III. rész 30. cím 7. §.

⁸⁵ Waldapfel I., Két közmondás Mohács Magyarországaról. Magyarságtudomány, II. évf. 2. sz. 1943. június, 215–216. old.

a vártartomány *kereskedelmi* tevékenységének kibontakoztatása érdekében kívánatos, hanem már önmagában az *önellátás* biztosításáért is, „hogya ne kelljen minduntalan készpénzért vásárolni”. A nagyúri udvartartás szükségleteinek, a várbeli hadinép élelemellátásának lehetőleg közvetlenül, piaci vásárlás nélkül történő fedezése, s ezáltal a paraszti árutermelés egy fontos piaci szektorának lehető kiküszöbölése — hadd utaljunk újólá is erre a szempontra — az agrárarak emelkedésének (és az ország hadszíntérré válásának) az idején különös súllyal esett latba.

Az agrártermények árának emelkedése pedig, ami a XV—XVI. század fordulója táján vette kezdetét, a következő évtizedekben gyorsult, a század közepétől pedig rohamossá vált — s egyre erősebb ösztönzést adott a földesúri árukereskedelemnek és árutermelésnek is.

Tükröződött ez a gyulai vártartomány állapotaiban is, bár Mohács után más tulajdonosok kezére került (s a következő évtizedekben gyakran volt kitéve hadműveletek csapásainak).⁹¹ Az uradalom gabonaeladásból származó jövedelme 1519-ben 225, 1527-ben 627, 1557-ben viszont már 2808 forintot tett ki. Ha 1519-ben a 225 forintot jövedelmező gabonakereskedelem „venditio frugum nonalium”-ot: kilencedgabona értékesítését jelentette, akkor 1557-ben az előbbi összegnek vagy tizenháromszorosa immár „de venditione frugum, quae ex agricultura, nonis et molendinis provenire solent”: majorsági földművelésből, kilencedből és malomjövedelmekből származó gabona eladása útján folyt be.⁹² A terményárak emelkedésével párhuzamosan tehát időközben kiépült a gyulai uradalom majorgazdálkodása is. Nem lepődünk hát meg azon, hogy míg az 1525. évi urbárium, a gabona- és borkilenced kiterjesztése mellett, még csak 2 nap kaszás- és 1 nap aratási robotot írt elő, addig az 1559. és 1561. évi szövegezés szerint a jobbágyok immár többnyire „minden munkára és szolgálatra kötelesek”, „szántani, vetni és egyéb szolgálatokat ellátni tartoznak”.⁹³

A század közepére tehát az örökös jobbágyság rendszerének az 1514. évi határozmányokban lefektetett *jogi keretei* az ország számos vidékén egyre inkább telítődtek súlyosan nyomasztó *tényleges tartalommal* — hogy azután a századfordulóra a rendszer kialakulási folyamatának befejező szakaszához érjen.

4.

Ezt a XVI—XVII. századi folyamatot, a második jobbágyság kialakulásának 1514 utáni szakaszait, a jelen előadás keretei között természetesen nem tudjuk nyomon kísérni. Nem térhetünk ki viszont ama fejtegetéseink elején vállalt — feladat elől, hogy befejezésül néhány szót szóljunk a „második

⁹¹ Maksay F., Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp. 1959. 785. old.

⁹² Gyula v. oklt. 74, 99, 383. old.

⁹³ Ugyanott, 88, 289, 348. old.

jobbágyság” (örökös jobbágyság) fogalmának használatában mutatkozó különbségekről. Hiszen éppen a fogalom értelmezésének ez a különbözősége az egyik forrása azoknak a nézeteltéréseknek is, amelyek szakirodalmunkban az 1514. évi parasztfelkelés gazdaság- és társadalomtörténeti helyét illetően fölmerültek.

Talán nem tévedünk, ha újabb történeti irodalmunkban az interpretáció három fő változatát: egy szoros, egy tágabb és egy legszélesebb formáját véljük fölfedezni.

A fogalom *szoros* értelmezése a jobbágyság szociális-jogi helyzetéből indul ki, a közvetlen termelők személyi jogviszonyaira (és földhasználati-birtoklási jogaira) koncentrálódik. Ez a megközelítés lehető fel- hogy korábbi historiográfiai előzményekhez ez alkalommal ne nyúlunk vissza — parasztságtörténetünk néhány évvel ezelőtt elhunyt nagyérdemű kutatójának, Szabó Istvánnak 1948-ban publikált tanulmányában.

Felfogását két fő vonás jellemzi. Az egyik az, hogy nála az örökös jobbágyság örökre *röghöz kötött* jobbágysággal, az örökös jobbágyság rendszere „az örökös *röghöz kötöttség* rendszeré”-vel egyértelmű, amikor is „a jobbágnak örökre a röghöz történt kötése . . . azt jelentette, hogy a jobbágy és jobbágytelek között elvileg felbonthatatlan lett a kötelék”.⁹⁴

A másik fő vonás pedig az, hogy ez „az újkori örökös jobbágyrendszer a középkori szolga-parasztság rendszerével *nem volt azonos*”. A szolga-parasztság középkori fogalmának, vagyis a Leibeigenschaftnak ugyanis az az értelme, hogy „a jobbágy valójában nem a röghöz volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együttjárt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telkétől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehetette a földesúr jobbágyai családtagjaival is”. Viszont „a magyar jobbágy földjéhez és ura hatalmához kötöttség, de *nem lett szolga, ún. Leibeigene*, személyében nem került forgalomba, még kevésbé családjának egyes tagjai”; „a magyar jobbágy elválaszthatatlan volt földjétől, valóban hozzá volt röghöz kötve”. Maga „nem találkozott olyan adattal, amelyben kifejezetten és tisztán jobbágnak személyében való árusításáról lenne szó” — hangsúlyozta többféle megfogalmazásban, főként Acsádyval vitázva, Szabó István.⁹⁵

Magyarországon tehát a XVI- XVII. században kifejlődött az örökös jobbágyság rendszere — sommázhathatjuk Szabó István értelmezését —, de ezt nem lehet a koraközépkori Leibeigenschaft „második kiadásának”, s ilyen értelemben második jobbágyságnak tekinteni.

A nevezetes tanulmány publikálása után több mint két évtized telt el addig, amíg Varga János monográfiájában ismét hasonló megközelítéssel: a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének oldaláról, szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti, ill. jogtörténeti aspektusból nyúlt az örökös jobbágy-

⁹⁴ Szabó, i.m. (1948) 65, 69–71. old.

⁹⁵ Ugyanott, 75, 150–153. old.

ság problematikájához. Hasonló megközelítéssel, de lényegesen eltérő eredménnyel. Varga értelmezése szerint ugyanis az örökös jobbágyság fő ismérve éppen nem a *röghöz* kötöttség, hanem a *személyhez* kötöttség, az embertulajdon: „a viszonyban a személyes mozzanat a meghatározó elem: a jobbágyság, mint tulajdon tárgyát képező személy, a földesúrnak, mint tulajdonost jelentő személynek van alávetve”. A *röghöz* kötöttség viszont, „a költözködési szabadság hiánya nem általában meghatározója a rendszer lényegének”, „hanem csupán az örökös jobbágyságrendszer egyik – kiteljesedett és legszigorúbb – változatának ismérve és jellemzője”; míg viszont alacsonyabb, a „klasszikus” változatot előkészítő fokozata összefér a költözési szabadság megszabott keretek közt mozgó formájával.⁹⁶ Varga egyben bőséges adatsorozatokot közölt a személyi függés legsúlyosabb alakjaira: jobbágyságokat tulajdon gyanánt cseréltek, zálogosítottak, ajándékoztak, adtak-vettek a földesurak, az esetek többségében telkükkel együtt, de anélkül is. A jobbágyság földjétől, sőt családjától különválasztva, egyedül, csupán személyében is lehetett zálog, csere, ideiglenes ajándékozás, adásvétel tárgya a magyarországi jobbágyság örökösségének rendszerében.⁹⁷

Ha viszont ez így van – vonhatjuk le Varga okfejtésének konklúzióját –, akkor az örökös jobbágyság magyarországi intézménye igenis felmutatta a koraközépkori szolgaparasztság, a *Leibeigenschaft* jogi jegyeit, ismérveit. Tehát a legszorosabb-legszigorúbb disztinkció alapján is a *Leibeigenschaft* „második kiadásának”, röviden: második jobbágyságnak minősíthető.

Ám a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének hármily lényeges tényeiről és különbségeiről van is szó a *röghöz* kötöttség vagy az *úr személyéhez* kötöttség alternatívájában, véleményünk szerint mégsem ez dönti el a kérdést: vajon tekinthetjük-e a kései feudális örökös jobbágysági intézményt a koraközépkori jobbágyságrendszer (*mutatis mutandis*) „második kiadásának”, akár a legszorosabb (jogi) értelemben is.

Tévednénk ugyanis, ha azt hinnők, hogy a jobbágyság alávetettségének ama különösen súlyos, szolgai formái, amelyek a koraközépkorban érvényesültek, feltétlenül és kizárólag az *úr személyéhez* való kötöttséget jelentették. Ha a nyugat-európai fejlődésre tekintünk – ahol a koraközépkori agrárviszonyokat legtisztábban tanulmányozhatjuk –, kiderül, hogy a korafeudális nagybirtok parasztnépe sokféle csoportra oszlott, egymás között is nagyszámú átmeneti fokozattal. S e különbségek többek között abból adódtak, hogy a közvetlen termelők a használatukban levő föld alapján függtek-e a földesúrtól, a *földhöz* voltak-e kötve, vagy *személyileg* is függő, az úrhoz kötött állapotban éltek. Utóbbiakat angolul villainnek, franciául serfnek, németül leibeigennek nevezték; az előbbiekre vonatkoztatható a francia vilain, a német hörig (*grundhörig*) kifejezés – amikor is e kategóriák nem ritkán átmentek, összemosódtak egymás-

⁹⁶ Varga, i.m. 94–96. old.

⁹⁷ Ugyanott, 169–182. old.

ba.⁹⁸ A földhöz kötöttség (Hörigkeit, Grundhörigkeit) s az úr személyéhez kötöttség (Leibeigenschaft) ugyanazon súlyos jobbágysági függés gyakran egybeolvadó változatainak bizonyulnak már a nyugat-európai korai feudalizmus viszonyai között is.⁹⁹ A koraközépkori jobbágyságszervezés felújulásának, második kiadásának fogalmába tehát belefér, beletartozik nemcsak a második *személyhez kötöttség*, „zweite Leibeigenschaft” — amit az újkorban is „Leibeigenschaft”-nak neveztek németül—, hanem a második *röghöz kötöttség*, ha szabad így kifejeznem: a „zweite Hörigkeit” (Grundhörigkeit) is — amit a XVII–XVIII. századi német terminológia megközelítően „erbliche Untertänigkeit” vagy „Erbuntertänigkeit” néven jelölt. Jellemző egyébként, hogy az újkori szóhasználat sem volt következetes: a „Leibeigenschaft”, illetve „erbliche Untertänigkeit” kifejezést gyakran szinonimaként használták – ahogy erre csehországi viszonylatban Josef Koči mutatott rá.¹⁰⁰

A legutóbbi évtizedekben azonban a hazai kutatás a második jobbágyság mibenlétét nem annyira a jogi helyzet szempontjából tette vizsgálat tárgyává, hanem többnyire *tágasabb* értelemben: *gazdaságtörténeti* szempontból közelítette meg. Figyelmünk előterében tehát az állott: milyen gazdasági feltételeknek feleltek meg, milyen *agrárviszonyokból* sarjadtak a közvetlen termelők ama személyi viszonylatai, amelyek az örökös jobbágyság jogi formáiban intézményesültek. Ilyen megközelítési mód jellemezte Makkai László, Sinkovics István és mások kutatásait,¹⁰¹ amelyek a jobbágyság szociális-jogi helyzetének alakulását főképpen mint a gazdasági folyamatok *velejáróit és következményeit* tárgyalták.

Ezek a kutatások a *lényeg*et illetően hasonló eredményre vezettek, mint Lengyelországban vagy a keleti német területeken. A jobbágysági alávetettség különösen súlyos formái Magyarországon is olyan kizsákmányolási viszonyokkal kapcsolódtak össze, amelyeket a *munkajáradék* jelentős vagy éppen uralgó szerepe jellemezett; amikor is a jobbágyságot nagy részét *földesúri ön-*

⁹⁸ H. Pirenne, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern é.n. 62–69. old.; F. Köttschke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924. 235–238, 372. old.; F. Lütge, Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters. Jena 1937. 191. old.; E. A. Косминский—С. Д. Сказкин, История средних веков. I. Moszkva 1952. 137–138, 151, 165, 363. old.; L. Brentano, Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. I. Jena 1927. 346. old.; H. Sée, Französische Wirtschaftsgeschichte. I. Jena 1930. 4, 6. old.; H. Motek, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I. Berlin 1957. 87. old.; Ch. E. Perrin, Le servage en France et en Allemagne. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma 1955. Relazioni. III. 213–246. old.

⁹⁹ Vö. Pach, i.m. (1963) 19–21, 256. old.

¹⁰⁰ J. Koči, Das Problem der zweiten Leibeigenschaft in den böhmischen Ländern in der Periode des Spätfudalismus. Előadás a XVI–XVIII. századi szlovákiai feudalizmus jellegéről tartott tudományos szimpóziumon, Smolenice, 1970. dec. 2. old.

¹⁰¹ Makkai L., I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954.; Maksay F., Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958.; Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.; I. Sinkovics, Le „servage héréditaire” en Hongrie aux 16–17e siècles. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650). Bp. 1963. 47–89. old.; Zimányi V., A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968.

kezelésű gazdaságok (majorságok: allodium, folwark, Vorwerk, gutsherrliche Eigenwirtschaft) megművelésére kényszerítették ki. Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy a korai feudális Leibeigenschaft is nyomasztó robotkötelezettséggel és a földesúri magángazdaság (terra dominicalis, terra salica, demesne, Salland, Hofland) tekintélyes súlyával függött össze,¹⁰² akkor a XVI—XVII. századra vonatkozó kutatás említett eredményei megfelelő alapot nyújtanak ahhoz, hogy a kései feudális örökös jobbágyságot gazdaságtörténeti szempontból is „második Leibeigenschaft”-nak tekintsük, a koraközépkori jobbágyságrendszer „második kiadásának” minősítsük.

Itt megint röviden ki kell térnünk arra a kérdésre: mikor beszélhetünk a földesúri magángazdaság „tekintélyes súlyáról” a feudális földtulajdon szerkezetén belül, mint az örökös jobbágyság irányában ható, azt megalapozó gazdasági tényről. Ki kell térnünk erre többek között azért is, mivel egyes historikusok, így említett szlovák kollégánk, Anton Špiesz a magyarországi (szlovákiai) majorgazdaság súlyát a XVI—XVIII. században nem tartotta elégségesnek ahhoz, hogy a kelet-európai Gutswirtschaft egyik variánsának tekintse; s részben éppen ezen az alapon vonta tagadásba a második jobbágyság rendszerének létezését Magyarország történelmi területén.¹⁰³ Nos, az eddigi kutatások feljogosítanak arra a megállapításra, hogy a XVII. század első felében-derekán a majorsági szántóföld a királyi Magyarországon már sokfelé elérte a paraszti kézen levő vetésterület 15—30 %-át.¹⁰⁴ Ez az arány pedig nem jelentett lényegesen kevesebbet a második jobbágyság — ha szabad ezt (az itt paradox) kifejezést használnom — „klasszikus” országainak egykorú adatainál. Észtországban a XVII. század első felében az urasági vetésterület arányát a jobbágysági szántóhoz képest 1:4-re, a század végén 1:3-ra becsülik.¹⁰⁵ Mecklenburgban közvetlenül a harmincéves háború előtt a lovagi birtokok Herrenhofjaihoz kb. félannyi saját kezelésű szántóföld tartozott, mint amennyit parasztok tartottak művelés alatt.¹⁰⁶ Sőt, még egy évszázaddal később, a XVIII. század elején is felülmúlta a jobbágysági föld terjedelme a lovagi magángazdaságokét. (A mérleg csak a XVIII. század közepe táján billent az utóbbiak javára.)¹⁰⁷ S tegyük még hozzá: a fent említett magyarországi arány nem jelentett gyökeres különbséget a koraközépkori „első Leibeigenschaft” nyugat-európai földtulajdon-struktúrájához képest sem. Ha a Párizs melletti Saint Germain de Prés kolostor uradalmának vetésterülete a IX. század elején kb. egyenlő

¹⁰² Vö. B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe a. D. 500—1850*. London 1963. 40—53. old.

¹⁰³ Lásd fentebb a 6. jegyzetet.

¹⁰⁴ Makkai, i. m. Bevezetés, 69—70. old.; Maksay, i. m. (1959) Bevezetés, 30, 47. old.; Pach, i. m. (1963) 206, 265. old.

¹⁰⁵ A. Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert*. Lund 1954. 56. old.

¹⁰⁶ G. Tessin, Wert und Grösse mecklenburgischer Rittergüter zu Beginn des Dreissigjährigen Krieges. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 1955. 2. sz. 155. old.

¹⁰⁷ G. Heitz, Zum Charakter der „zweiten Leibeigenschaft”. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972. 1. sz. 31. old.

arányban oszlott meg önkezelésű urasági gazdaság és jobbágytelkek között,¹⁰⁸ akkor Angliában a normann hódítást követő időszakban a *demesne* a *manor* összes szántóföldjének többnyire 1/3-át, 2/5-ét tette ki.¹⁰⁹ Német földön pedig általában ennél kevésbé fejlett volt a földesúri sajátgazdálkodás a középkor korai századaiban.¹¹⁰

A feudális földtulajdon s földjáradék szerkezetének és a jobbágyság szociális-jogi helyzetének ez az általánosságban feltárt összefüggése persze nem jelenti azt, hogy a jobbágyság földesúri alávetettségének leg súlyosabb formái történelmileg mindenkor és kizárólag az agrárviszonyok előbb vázolt állapota mellett jelenhettek, illetve jelentek meg. Semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül például azt a változatot, amelyet az oroszországi fejlődés folyamata mutat: azt sugallva, hogy örökös jobbágyrendszer – крепостничество, illetve второе издание крепостничества — létrejöhet a földesúri önkezelésű gazdálkodás „tekintélyes súlya” nélkül is.¹¹¹

Ezt a jelenséget a kései feudális magyarországi jobbágyrendszerről szóló többször idézett monográfia a *gyér népességgel*, a jobbágyok számának megfogyatkozásával magyarázta. Ezzel kapcsolatban azt az általánosító igényű következtetést vonta le, amely szerint „a parasztok helyhez kötéséhez, az örökös jobbágyrendszer bevezetéséhez a döntő lökést nemcsak a majorkodtatásból eredő munkaerőszükséglet adhatja meg, hanem a járadékkötelesek olyan mértékű megfogyatkozása, amely a kizsákmányolás már elért szintjének alászállását eredményezheti”. Vagy rövidebben: „Az örökös jobbágyrendszer majorsági árutermelés nélkül is kifejlődhet, ha viszonylag alacsony a járadék-szolgáltatók száma”.¹¹²

Anélkül, hogy amagunk részéről igényt e helyütt formálnánk az oroszországi закрепощение motívumainak értelmezésére, csak az idézett általánosító következtetéshez fűzzük azt a megjegyzést, hogy a gyér népességet, a járadékszolgáltatók számának alacsonyságát vagy megfogyatkozását — bármilyen fontos mozzanatról van is szó — *önmagában* nehezen tekinthetjük örökös jellegű meg-

¹⁰⁸ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. München—Berlin 1928. 53—54. old.; Н. П. Грацианский, Крепостное крестьянство на поместных аббатах св. Германа в начале IX столетия. Из социально-экономической истории западно-европейского средневековья. Москва 1960. 110. és köv. old.

¹⁰⁹ W. J. Ashley, Englische Wirtschaftsgeschichte. I. Leipzig 1896. 5—9. old.; II. 283. old.; G. Brodritz, Englische Wirtschaftsgeschichte. I. Jena 1918. 27—39. old.; E. Lipson, The Economic History of England. I.⁹ London 1947. 33—41. old.; E. A. Косминский, Эволюция форм феодальной ренты в Англии XI—XV веках. Вопросы Истории, 1955. 2. sz. 47. old.; М. А. Барг, Нормандское завоевание и становление крепостничества в Англии. Вопросы Истории, 1957. 7. sz. 92, 95. old.

¹¹⁰ K. Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. 2. Leipzig 1886. 745—746. old.; G. Below, Probleme der Wirtschaftsgeschichte.² Tübingen 1926. 33—34. old.; F. Kötzschke, Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden. Leipzig 1901. 7. és köv. old.; Salhof und Siedelhof im älteren deutschen Agrarwesen. Aus dem Nachlass hrsg. von H. Helbig. Berlin 1953.

¹¹¹ B. D. Grekov, Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. Bp. 1957. II. 254. és köv. old.

¹¹² Varga, i.m. 548, 12. old.

kötésük *elég* indokának. Hiszen a gazdaság- és társadalomtörténet számos példát nyújt arra, amikor *ugyanaz* a tény: a gyér népesség, csekély népsűrűség, a közvetlen termelők számának háborús vagy járványokozta megfogyatkozásai éppen nem az örökös megkötés, hanem a szabadabb paraszti viszonyok kibontakozásának emeltyűi voltak — hogy csupán a XIV. század közepén Európa nagy részén végigpusztító „fekete halál” okozta mezőgazdasági népességcsökkenés hatásaira, vagy szélesebben: a XIV—XV. századi Nyugat-Európa demográfiai visszaeséseire utaljunk.¹¹³ A járadékköteles népesség számának alakulását, megítélésünk szerint, tágasabb keretbe kell helyeznünk, az adott korszak gazdasági feltételeinek bonyolultabb szövedékébe kell iktatnunk, és a *társadalmi munkamegosztás* fejlődési folyamatával összefüggésben kell mérlegelnünk.

Ennek az összefüggésnek pedig az agrárviszonyok síkjára vetített fontos mutatója éppen a feudális járadék formája, összetétele. Nos, történelmileg nem kizárt — a magyarországi röghözkötöttség rendszere is produkált ilyen eseteket —, hogy örökös jobbágyság földesúri szolgáltatásai között átmenetileg a pénzfizetség vált dominálóvá.¹¹⁴ Ami azonban a fejlődés *fő* vonalát illeti: ahogyan a függés enyhébb alakjai, a szabadabb paraszti viszonyok a feudális járadék *pénz* formájával, úgy a súlyos jobbágysági kötétség viszonylatai a feudális járadék *naturális* formáival állnak törvényszerű kapcsolatban:¹¹⁵ a *munka*-járadékkal és a *termény* járadékkal. Ahol nincsen jelentős méretű földesúri önkezelésű gazdaság — mint a XVI. század végi, a XVII. század eleji Oroszországban —, ott elsősorban a terményjáradékkal. A „második jobbágyság” (örökös jobbágyság) változatai csak ott és csak olyan körülmények között állhatnak elő, ahol és amikor (hogy Marx kifejezését használjam) a feudális járadéknak, a feudális járadék *naturális* formáinak „nemzeti méretekben végbe-menő átváltozása pénzáradékká”¹¹⁶ akadályokba ütközik.

Ez egyben azt jelenti, hogy a Georg Friedrich Knapp óta hagyományos Grundherrschaft-Gutsherrschaft alternatíva mellett, ill. ennek a járadék vonatkozásában megfelelő (pénz + termény): robot arány mellett hasonlóan fontos annak az arálynak-alternatívának a vizsgálata is, amelyet egyfelől a *pénz*-szolgáltatás, másfelől a *naturális* járadékformák (termény + robot) képeznek. Azt jelenti továbbá, hogy a második jobbágyság súlyos szociális-jogi kötelékei nemcsak a túlnyomóan Gutsherrschaft (gutsherrliche Eigenwirtschaft) jellegű

¹¹³ Kulischer, i.m. I. 126—135. old.; Pirenne, i.m. 69—81. old.; M. M. Postan, Revisions in Economic History: the Fifteenth Century. The Economic History Review. IX. 2. 1939. 160. és köv. old.; Abel, i.m. (1955) 159—161. old. — Vö. B. H. Slicher van Bath, Vrijheid en lijfeigenschap in agrarisch Europa (16e-18e eeuw). A.A.G. Bijdragen, 15. Wageningen 1970. 94—95, 103. old.

¹¹⁴ Pach, i.m. (1963) 213—214. old.; Varga, i.m. 474—475. old.

¹¹⁵ Marx, A tőke. III. Bp. 1961. 765. old.

¹¹⁶ Ugyanott, 764. old.

agrárstruktúrához kapcsolódhatnak, hanem az olyan *Grundherrschaft* jellegű birtokszerkezethez is, amelyben nem a pénzviszonyok, hanem a természetbeni szolgáltatások dominálnak.¹¹⁷

Mindez immár át is vezet az interpretáció *legszélesebb* változatához. Átfogó értelmezésben a második jobbágyságot nemcsak a közvetlen termelők *jogi kötöttségét* kifejező, illetve a feudális *agrárviszonyok* bizonyos típusát meghatározó fogalomnak, hanem *komplex gazdasági-társadalmi kategóriának* tekintjük: a feudális rend meghatározott alakjaként, a közép-kelet-európai feudális fejlődés egyik történelmi korszakaként fogjuk fel. Ezt a korszakot, ezt a rendszert a jobbágy súlyos személyi függése mellett a természetes járadékformák: a munka- és terményszolgáltatás kiemelkedő szerepe, valamint — többnyire, de nem mindig — az önkezelésű földesúri gazdaság kiterjedt volta jellemezte. Alapvetően és legáltalánosabban pedig mind a *falú*, mind a *város* polgári fejlődésének korlátozottsága, gyengesége, az osztályoknak a tőkésedés perspektívája szempontjából szerfölött kedvezőtlen erőviszonyai.

Hiszen a feudális járadéknak „nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzáradékká” — hogy ismét visszautaljak a marxi elemzésre — éppen „a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tételezi fel”, „csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges”.¹¹⁸ E feltételek hiánya, negatív hatása, illetve gyengesége pedig szükségszerűen a feudális járadék formaváltozásai „klasszikus” menetének elakadását, visszahanyatlását, a természetes járadékformák újrakezdetét idézte elő.

Éppen városaink ipari fejlődésének megrekedése, a kézművesség modern típusú, közfogyasztási célú tendenciáinak befulladásá, a kereskedő patríciusoknak és az iparos polgároknak az utóbbiakra kedvezőtlen erőviszonyai a városokon belül — ami egyben a jobbágyság antif feudális harca városi osztályszövetségesének gyengeségét vagy hiányát jelentette, sőt városoknak az ellentáborhoz való kötődését vonta maga után, mint Kassáét vagy Brassóét 1514-ben —, a nemesi földesurak ebből is folyó politikai és gazdasági túlsúlya: ezek az osztály-erőviszonyok tették lehetővé a feudális rend bomlása helyett annak újabb stabilizációját Magyarországon és más közép-kelet-európai országokban. Ezek képezték a második jobbágyság kiépülésének fő osztályfeltételét.

Ebben a legszélesebb értelemben tehát a „jobbágyság második kiadása” nem egyebet jelent, mint a *feudalizmus* újabb kiadását. Nem egyebet jelent, mint a *középkori* viszonyok létezésének prolongálódását az *újkorban*. Nem egyebet jelent, mint a feudalizmus *késői* korszakának — Közép- és Kelet-Európára sajátos, a „klasszikus” nyugat-európai fejlődésmentben fel nem

¹¹⁷ Hasonló álláspontra legújabban: Heitz, i.m. 26. old.

¹¹⁸ Marx, A tőke. III. 764, 766. old.

található — közbeiktatódását a feudalizmus virágkora és bomlási periódusa közé.

Ebben a legátfogóbb értelmezésben különös élességgel domborodik ki 1514 helye történelmünk egész folyamatában.

1514-é, amely egyszerre volt izzó lángú csúcspontja a magyar középkor antifeudális küzdelmeinek és tragikus következésű fordulópontja feudális társadalomfejlődésünknek. 1514-é, amelynek forró nyara és fojtó levegőjű ősze: mintegy a feudalizmus érett és kései periódusa közötti nagy történelmi korszakváltás jelképe.

Osztályunk és bizottságai életéből

AZ URBANIZÁCIÓVAL KAPCSOLATOS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK ÉS TÁRSADALMI IGÉNYEK PROBLÉMÁI; JELENTŐSÉGÜK A VÁROSÉPÍTÉS SZÁMÁRA*

GRANASZTÓI PÁL

E csupán vitaindításra, gondolatok, sőt éppen ellenvetések felkeltésére szánt referátumnak szükségképpen van céljából eredő jellege, vannak korlátai. Célja lényegében kettős, és mindkettő talán indokolja a szokatlannak, sőt merészségnek tekinthető körülményt; miért éppen építész tartja a társadalomtudományok illusztris művelői számára. Az egyik cél: a városépítésnek, általában az ennél is tágabb körű építészetnek a megsegítése, munkájának megalapozása — elsősorban a felvetett problémák vitája révén. Ez idő szerint ugyanis nem egy pozitív jelenség, kutatás, eredmény — mint pl. a település-szociológia újabb eredményei — ellenére a városépítés, az építészet e téren eléggé magára van hagyatva. Ezt talán mégis építész látja inkább belülről. A másik, ezzel összefüggő cél: a vitaindító felvetésekkel hozzájárulás a társadalomtudományoknak az urbanizációval kapcsolatos szerepe, feladatai, tevékenysége tisztázásához. Talán inkább mondhatni: az eddigi ilyen munkálatok kiterjedélyesedéséhez, összegzéséhez.

A mondandók jellegét és korlátait szükségképpen ezek a célok és ez a szituáció szabják meg. Építész nem tarthat társadalomtudományi előadást, hanem csak jelezheti mindazt, amit hivatása terén a társadalomtudományok körébe eső problémának, feladatnak vél. Másként szólva: honnan, miként várja a segítséget. Semmiféle tudományos tézis, kategorikus vélemény kimondására, még vita céljából sem jogosult, egyedül problémák, esetleg feladatok jelzésére, valamint a jelenlegi helyzet megvilágítására.

Elsőnek, még bevezetesként az urbanizáció értelmezéséről kell szólnom, s ez máris viták, vitatás lehetőségét rejti magában. Szűkebb értelmében a városias fejlődés, tehát a városok és a városokká fejlődő települések ügyét, az ezzel kapcsolatos jelenségeket, feladatokat érthetjük rajta. Ehhez áll közelebb Berend T. Iván legutóbbi tanulmányában,** a „városodás” és „városiasodás” fogalmi finom megkülönböztetésével, amelyekkel egyet is értek. Tágabb értelemben viszont az urbanizáció jelentheti bármilyen településben a korszerűbb,

* Vitaindító előadás az MTA. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya rendezésében 1972. december 8-án tartott előadó ülésen.

** Berend T. Iván, Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban. (Valóság, 1971. 12. sz.)

a haladottabb, a korábbihoz képest városiasnak is mondható fejlődést, csak például említve a közlekedés, a közművesítés, a közegészségügy, a közművelődés terén. Voltaképpen tehát az ország egésze, valamennyi települése fejlődését. Én magam most ez utóbbit javaslom keretnek, még ha tudatában vagyok vitathatóságának. Ez a vita lényegében terminológiai: mi a határa, mi a kritériuma településekre vonatkoztatva az urbanizációnak. Most és itt tágabb értelmezését választom, azért, mert vizsgálódás számára településfejlesztési tapasztalatok szerint érdemesebb a tágabból kiindulni és később szűkíteni, ha kell, a határokat. Ugyancsak településfejlesztési tapasztalatok szerint a jelenségek összefüggnek, egy város és környéke például, sőt a város és más városok fejlődése is. Hogyne függne hát össze a városokban, városiasodó településekben lefolyó urbanizáció mindazzal, ami más településekben ilyen vonatkozásban történik, vagy éppenséggel nem történik!

Van egy újabb tényező még, ami ezt a tágabb értelmezést indokolja: az úgynevezett környezetvédelem. Fejlesztő értelmezésében a környezetalakítás. Csaknem resteltem most felvetni, mert hirtelen s ha nem is elegendő ok nélkül, de a fogalmak, feladatkörök gyakori egybemosásával mindenki erről beszél, ebben ügyködik. Resteltem azért is, mert mi építészek olyan látszatba kerülünk, mintha ezzel sohasem foglalkoztunk volna, másoknak jutott volna most eszébe. Holott már a múlt század végi építési szabályzatok, övezetbeosztások környezetvédelmi és egyben urbanizációs célkitűzéseket is szolgáltak — és újabban egész, a funkciók megismerésére alapított tevékenységünk nagyrészt az ártalmas egymásrahatások kiküszöbölését, ugyanakkor a városiasodás előmozdítását. Azt, hogy ez sokszor tervben, papíron maradt, éppen társadalmi, sőt társadalomtudományi problémának lehet tekinteni. Milyen társadalom és milyen társadalmi tudat, milyen igazgatás kellene ahhoz, hogy ilyenek ne maradjanak jámbor óhajok? Ezen vitatkozni is lehet. Azt azonban nem tekinthetem vitásnak, hogy napjainkban éppen az urbanizáció gyűjtőnéven nevezett jelenségek okozzák a környezetvédelmi problémákat, és hogy ezáltal a két téma szorosan összefügg, jórészt egybe is esik, s egyiket a másik nélkül vizsgálni nem lehet.

Az urbanizációval s annak értelmezésével kapcsolatban azonban alighanem tényként kell megállapítani azt, ami egyik fő jellemzője, és az itteni problémafelvetéseknek, sőt saját vállalt szerepemnek is indoka. Nevezetesen: hármennyre lényegében társadalmi jelenség és társadalmi igények, közigazgatási erők, életlehetőségek, ételszokások hatására jön létre, mégis alapvetően térbeli, tágabb szóval ökológiai folyamat. Mert az életmódbeli, így ruházkodási, étkezési, kulturális szokásokon, tudatbeli változásokon kívül, bár ezekkel együtt, nagyrészt helyigényű, helyhez kötött építményekben-épületekben, más művekben, azok rendszerében jön létre, sőt jut kifejezésre. Ezek a telepített művek, műszaki rendszerek nélkülözhetetlenek számára, ha csak társadalmunk távlatában reálisan nem vetíthetjük magunk elé egészében egy modern nomadizált, vagy éppenséggel egy az anyagi javakról lemondó társadalom

mobilibb képét. Ezek a művek nemcsak nélkülözhetetlenek, ami által létesítésük társadalmi szükségességgé válik, hanem megoldásukkal, vagy megoldásuk elmaradásával, korlátozzák vagy fejlesztik, mindenképpen befolyásolják az urbanizációs folyamatot. Itt csak jelezni kívánom, hogy — az előbb említett környezetalakítással együtt — ennek többféle vetülete van. A művi világ szempontjából nézve: merőben műszaki — ideértve statikát, építőanyagokat, talajmechanikát, felszereléseket, berendezéseket stb. —, műszaki-gazdasági, tehát a műszaki megoldások gazdasági optimumait — városképi, falu- és tájképi, ideértve tehát a kialakuló látvány értékét, hatásait, sőt a meglevő történeti, műemléki és táji értékek megőrzését is. Végezetül humán: nem tudom másként kifejezni — értve ezen azt, hogy egészükben milyen embereket, milyen társadalmat formál, s hogyan teszi azt ez a művi átalakulás. Akár a lakásokban bent, akár azokon kívül. Mert régen felhagytunk azzal a szemlélettel, mely ingatlankezelőségek rossz gyakorlatára emlékeztetett — arra, hogy csak az az ő dolga, ami a falakon belül van, s ami kívüle, az a lakóé. Minálunk ugyanez úgy volt sokáig, hogy a falakon belüli témát építészetinek, lakberendezésének tekintettük, s a falakon kívülieket városrendezésének. Azonban sok éve már rájöttünk, hogy ez a két szféra összetartozik és egymástól el nem választható, még ha egyszerre egy személy által ritkán is művelhető. Hovatovább még annak is van környezeti jelentősége: hol helyezik el a konnektorokat egy lakásban, s annak is van urbanizációs jelentősége — amire Rendes Lajos egyik szociográfiai tanulmányában* rámutatott —, amikor falun az új lakóházban a konyhában már a padlóba beépítik a lefolyót, holott még nincs csatornázás, de előbb-utóbb lesz, s ez csírájában már urbanizációs jelenség. E példák arra utalnak, hogy nemcsak városépítési, hanem tágabb értelmű építészeti témáról van szó.

Ezért még az előadás egy kissé hosszúra nyúló bevezetéséhez tartozik — igyekszem rövidre szabni: mi az építés és az építész helyzete e témákban, s mik ennek fő jellemzői, előzményei. Egy részüket érintettem már. Sokáig magától értetődő volt a szereposztás, még akár a múlt század végén is. A társadalmi igények egyértelműen vagy annak vélten megnyilatkoztak, ismertek voltak, s az építés, az építész feladata volt azokat műszakilag, formailag megoldani. Még inkább korábban, a klasszicizmus, a barokk idején, illetve a prekapitalista korszakokban. Ezért is hatott rám annyira, amikor éppen építésznek készültem, Tolsztoj regényében, hogy a hercegi család építész a cselédség asztalánál ebédel a kertésszel és az inasokkal. Ezt az alárendeltséget helyrehozandó: a nagykalapos, bársonykabátos korszak, a művészi gőg korszaka következett. E témának művészetfilozófiai kifejtését kiválóan adta Németh Lajos legutóbbi könyvében** — főként képzőművészeti vonatkozásokban. Majd a Bauhaus-zal fémjelzett korszak következett és tart többé-kevésbé napjainkig: az építés

* *Rendes Lajos*: A városiasodás vizsgálatának néhány kérdéséhez. (Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Közleményei, 1965, 1. sz.)

** *Németh Lajos*: A művészet sorsfordulója, (Bp., 1970)

a társadalmi haladás szolgálatában áll, de mivel a társadalom nem tudja, mit kíván, mi a korszerű, neki, az építésznek kell azt helyette és számára tisztázni és megalkotni. Persze ez igen leegyszerűsített kép, de lényegében így volt s van még olykor ma is. Méreteket, távolságokat, alakzatokat, rendszereket megszabni emberek, embercsoportok számára sokszor tűnik szakfeladatnak, s a beleszólás laikusnak. Vagy pedig más ismeretekből átvett labilis, meghaladott adatokon alapszik. Hogy csak egy példát említsek: egész városépítési rendszerünket — épülettávolságokat, beépítési és ún. légtérarányokat — máig meghatározta az egészségügyi követelmény, amit kaptunk egészségügyi szervektől — hogy egy főre 20 m² szabadterület szükséges a lakóépület közvetlen környezetében, és a lakásban télen is legalább egy órai napbesugárzás. E számok feltehetően kerekített és becsült értékek; ma is élnek, olykor vitatottak, de valamilyen alapon mégis építeni kell. Más számok tekintetében sokszor még ennyi alap sincs. Így például máig nem tisztázódhatott eléggé: mennyi lakos együttélése előnyös kisebb csoportokban iskola, óvoda, egyéb ellátás szempontjából. A tervezés sokszor magunk szabta számok szerint folyik, s nem is folyhat eléggé tapasztalati alapokon, hiszen a problémák újabb fejlődésének lényege — így az iskolázás rendszere esetében is — éppen a bonyolódásuk, gyorsuló változásuk. Olyan kialakult szabályokkal, tapasztalatokkal építeni, mint a múlt század végén, ma már nem lehet. Szinte törvényszerűen ötvenként módosítani kell még az építésügyi szabályzatokat, az általános városrendezési terveket is, az épületek építésében pedig keresni a rugalmasabb megoldásokat. Az építész tehát csinálja a dolgát, mert az ő dolga végtére megtervezni és megépíteni a városokat, a településeket, az urbanizáció színhelyeit — persze más műszakiakkal, mérnökökkel együtt. Akkor is csinálja, ha nincs elegendő támpontja hozzá, s nincs aki adja. Olyan, mint a katona az arcvonaltan, aki küzd, de fogy a muníciója, s nem az ő dolga azt oda utánaszállítani. Szidni pedig őt, az építészt szidják, mert amit létesített, láthatóvá válik és használatba kerül. Tapasztalati, kísérleti lehetősége alig van — ami például elengedhetetlen más gyártási eljárások, éppenséggel az orvoslás, gyógymódok esetében. — Ezt itt a dimenziók, a sürgősség, a változások és a népgazdasági keretek alig engedik meg. Ha tehát az építészetet egészében — és ideértve a városépítést is — az urbanizáció folyamata egyik kulcstevékenységének tekintjük, s ugyanakkor formálás és tartalom együttesének, akkor mind világosabbá válik napjainkban, hogy a tartalom meghatározása túlnő az építész lehetőségein, s ennek feladatát, felelősségét meg kell osztania másokkal. Mindenek előtt: ha az építészetről, a városépítésről mint tudományról — közkeletű néven építészet-tudományokról, településtudományról, mint műszaki tudományokról szólnunk, amelyeknek feladatuk az elméleti alapokat a gyakorlathoz biztosítani, akkor az építésnek mind az elmélete, mind a gyakorlata igényli a társadalom-tudományok hathatós közreműködését.

*

Nem egy téma már felvetésre került az eddigiekben, de most mégis közelebbről kell figyelembe venni ezeket is, meg más problémákat is. Az első az egész problematikának az az alapszituációja, ami adódik az építésnek társadalmi feladatából, ennek lényegéből és a társadalmi igények alapvető tulajdonságai-ból. Itt dialektikus ellentétpár áll fenn, ami egyfelől az építés szükségképpen stabilizáló hatásából és ezzel szemben a társadalmi igények változékonyságából, mondhatni dinamizmusából tevődik össze. Ez a tartalomra és formára bontott szemlélet lényege is: hiszen a társadalmi igények jelenthetik egészében a tartalmat, az építés adhatja számukra a fedelet, a hajlékot, a formát. Ezeknek stabilizáló, szokás- és igényformáló hatásuk mindig volt, de a probléma napjainkban élesedett. Elsősorban a társadalmi igények nagyobb arányú és rohamosabb változása, fejlődése, sőt mennyiségi növekedése miatt, s ugyanakkor az építésnek bizonyos merevedése miatt. Sajátságos módon a régi épületek, városszerkezetek rugalmasabbak voltak, rugalmasabban követték a lassúbb változásokat, mint a maiak — gondolok itt egyrészt a téglalepítésre, amelyen belül bontani, változtatni mindig lehetett, s a városok organikusan nőtt szerkezetére, mely szabályozásokkal volt fejleszthető. Újabb építészetünkben élesebben elváltak a változtatható és a maradandó elemek azáltal, hogy válaszfalakat, berendezéseket könnyebb cserélnünk, ugyanakkor az általánossá vált vasbetonszerkezetű, éppenséggel a paneles építés nagyobb maradandóságú; sőt, vannak vélemények, melyek szerint ilyeneket később majd csak robbantani lehet. Újabb várostervezésünkben pedig csaknem mostanáig uralkodó volt az alkotásigényű, a véglegesre megtervezett állapot; ezeken később nehezebb változtatni, mint az organikusan nőtt állapotokon. Új lakótelepeink mindennek sok esetben adják példáját. Ebből az alapszituációból következik az is, hogy stabilizált állapotban a később felismert újabb igényeket nehéz kielégíteni, holott részben éppen ezek az állapotok szülik őket. Előbb felismerni pedig a kísérleti, a tapasztalati lehetőségek nagyfokú hiánya miatt egyedül az építészet körén belül vagy nem lehet, vagy jóslásoknak bizonyul, nemegyszer utópiának. Ebből nem azt a következtetést kívánnám levonni, hogy újabb építészetünk, városépítésünk teljességgel rossz munkát végzett eddig. Hanem azt, hogy ilyen helyzetben szükségképpen tévedett időnként. Viszont a megépített és téves művek maradandóak. Míg iparcikkeket, ha nem váltak be, ki lehet dobni, helyébe mást venni, addig épületekkel, városrészekkel ezt nehezen lehet tenni. Nem hibáztathatók az építések azért sem, mert igen gyakran diktált feltételekkel építettek, s ezeket a diktált feltételeket ugyanolyan kevés társadalomtudományi megalapozással adták, akik adták, mint amennyire nélkülözte azt maga az építészet is. A probléma gyökeréig nyúlunk tehát, s remélhetőleg nem későn tesszük ezt, amikor e témában — az urbanizációval járó építésügyi vonatkozásokban — még az utolsó pillanatban, mielőtt nagyobb bajok következnek, a társadalomtudományok segítségét, összefogását véljük kiútnak egy megalapozottabb építési gyakorlat számára, és éppen az urbanizáció követelte helyzet-

ben. Már csak azért is utolsó pillanatban, mert elméleti felismerések felszívódása a gyakorlatba tapasztalataink szerint igen hosszú időt, esetenként évtizedet is igényel.

Áttérnék konkrétan a társadalomtudománytól elvárható, legalábbis kívánatosnak mondható segítség problémáira. Nem vagyok illetékes annak éppenséggel taxatív meghatározásában, mely tudományok tekinthetők társadalomtudományoknak. Építési munkálkodásom tapasztalatai alapján többek közül kiemelném itt a közgazdaságtudományt, a gazdasági, illetve a településföldrajzot, a jog- és igazgatástudományokat, a szociológiai, a pszichológiai, a történettudományi, a demográfiai, általában a statisztikai ismereteket, ezekkel foglalkozó tudományokat. Elnézést kérek, ha idetartozót kihagytam, s ha nem a helyes megnevezést használtam; a sorrend pedig semmiféle fontossági sorrendet nem jelent. Nem vállalhatnám most megszabni minden említett tudomány számára: milyen szerepét vélem az urbanizáció össztemájában és a városépítés megsegítésében. Ez korai és illetéktelen lenne, s mert személyemben nem is képviselem az építészet egészét, a városépítéssel foglalkozók nézeteit. Felvetéseim inkább némely általánosabb probléma jelzését szolgálják.

A közgazdaságtudományt mégis szándékosan említettem először. Egyrészt azért, mert közgazdasági megalapozás nélkül semmilyen reális városépítés nem képzelhető el. S mondhatnám más, a gyakorlati életre irányuló normatív tudományos tevékenység sem. Sőt, a múltba forduló descriptiv vizsgálódások is mind többet foglalkoznak a közgazdasági tényezőkkel. Másrészt, mert maga az urbanizáció mint társadalmi jelenség, nagymértékben közgazdasági törvényszerűségek által meghatározott, számos közgazdasági jelenséget hordozó társadalmi folyamat. Ennek fel nem ismerése az illúziók és az utópiák világába vinne, ugyanezért a marxista tudományművelés szempontjainak is ellentmondana. Van azonban az éremnek másik oldala is. Ezt éppen Erdei Ferenc fogalmazta meg egy szűkebb körű megbeszélésünkön — ő, aki oly mélyen elkötelezett volt az urbanizáció, az építészet témáival, ugyanakkor szociológusnak és — így mondta — ökonómusnak vallotta magát. Azt mondta: a közgazdasági szemlélet és módszerek nem foghatják át azt a totalitást, amit egy város, még inkább a települések összessége jelent, mert kompetenciája mindenre, így sok humán vonatkozásra nem terjedhet ki. Ő úgy vélte: az építészet totálisabb, elvben mindenre kiterjedő tevékenység e témában. E nézetét éppen én nem cáfolhatom, még ha görnyedezek is ilyen felelősség, feladattömeg súlyától!

Azért említem ezt, mert ez idő szerint a közgazdaságtudománnyal az a furcsa helyzet adódott, ami ellentéte az eddig vázolt problematikának — túlságosan is segít, csaknem mondhatnám: úgy tűnik, mintha a maga ügyévé kívánna tenni a településfejlesztést, a városépítést. Ez külön jelentős vitatéma, és már vitatásra is került nemegyszer. Itt inkább csak említem. Egyéni véleményem szerint, s ebben több kollégám osztozik, a településfejlesztés ügye végső

fokon mindig építésben nyilvánul meg, és az építés ügye marad, a közgazdasági szempontok növekvő jelentősége esetében is. Ez utóbbiak pedig tapasztalat szerint fokozódó arányban válnak fontosakká a nagyobb összefüggések, a településhálózati, a regionális, sőt országos területfejlesztési tervek, koncepciók kialakításában — ahol az építés kompetenciája csökken, s ezek a koncepciók a városok építésében, az egyes települések fejlesztésében determinálóak lehetnek. Azonban még egy országos területfejlesztési koncepció sem merőben közgazdaságtudományi téma, hanem szintézise sok minden másnak. Azért, mert

mint Erdei Ferenc is kiemelte — a közgazdasági ismeretekkel minden nem oldható meg. Hozzátenném: egyedül gazdasági szabályozókkal, ha mégoly szükségesek is, nem lehet várost építeni. Nem lehet az építészt visszaküldeni Tolsztoj regényébe, a herceg cselédségének asztalához. Ez nem szakmai vagy személyi önérzeti, hanem tudományos művelési vitakérdés, amiben ez a véleményem. Annál kevésbé lehet, mert — nem egy személyes tapasztalatom szerint — a gazdasági tervezés társadalomtudományi megalapozása sem bizonyult az eddigiekben mindig teljes értékűnek (értve ezen a többi társadalomtudomány ebben való szerepe, a társadalmi igények behatóbb és módszeres megítélése hiányát), és közel esett nemegyszer az improvizációhoz. Aminek mi várostervezők vallottuk kárát, mert vagy eleve lehetetlent kívántak tőlünk, vagy később vált joggal vitatottá az, amit a gazdasági tervezés alapján építettünk. Az kétségtelen, hogy az újabb fejlődés a jobb összeműködés, a mélyrehatóbb közgazdasági megalapozás irányába visz. Inkább aránytalanságok és túlzások, bizonyos divatosság tapasztalhatók.

Mindezt itt és most főként azért emlitem, mert azt a vitamagot rejti — amin éppen Erdei Ferencsel is vitáztunk —, hogy a városépítés és tudománya: a településtudomány műszaki vagy társadalomtudomány-e. Erdei Ferenc hajlott társadalomtudományként értelmezésére, bár olykor engedett érveimnek. Major Máté az építészet tudományai közé kívánja sorolni. Jómagam, mint azt máshol részletesen kifejtettem, e kettő között levőnek vélem; közelebb a műszaki tudományokhoz, de azok közül a legközelebb a társadalomtudományokhoz. Mindinkább efféle helyzetét érzem, vélem az építészettudományok jelentős részének. Tehát amikor építészként a társadalomtudományok segítségét kérem a városépítés számára, s az urbanizációt egészében társadalmi jelenségnek kell tekintenem, a városépítés, a településtudomány, az építészet-tudományok integritását, kompetenciáját nem kívánhatom csorbítani, inkább az interdiszciplinárisabb művelés és a társtudományokkal való szervezettebb együttműködés felé fejleszteni.

Hasonlít kissé az imént jelzett problémához az, amit a településföldrajzzal való kapcsolat vet fel. Ez egyike a legrégebbi kapcsolatoknak, segítségnek, olyan kiváló művelők, mint Mendöl Tibor és mások jóvoltából. Különösen Lettrich Edit munkáit említeném az újabbak közül, már csak azért is, mert éppen az urbanizációval foglalkoznak és a várostervezéshez igen sok adalékkal

szolgáltak.* Mégis nem egy kitűnő településföldrajzi munka vetett fel ismét hasonló kompetencia-problémákat. Földrajzi, egyben társadalmi és gazdasági motívumok beható analízise után olykor városépítési jellegű javaslatok következtek. Holott ilyenek több más műszaki — így közművesítési, talajmechanikai, közlekedési — tényező együttes mérlegelésével, tehát már csak a városépítési tervezés keretében oldhatók meg, s elméletileg is a városépítés tudományos művelésébe tartoznak. A település- és a gazdaságföldrajz kapcsán említeném azt is, ami gyakran tapasztalható — és ez általánosabb probléma a tudományok együttműködése terén —, hogy a városépítés, az építészettudományok vonatkozó irodalmát gyakran vagy nem ismerik, vagy figyelembe nem veszik. Persze kérdéses, hogy mi építések eléggé ismerjük-e a társadalomtudományokét.

Itt azonban tulajdonképpen az együttműködésnek sajátos és fontos, mondhatni tudományelméleti problémája merül fel. Az, hogy a társadalomtudományok egészükben normatívak-e vagy pedig ha nem, milyen esetekben nem azok. Tehát milyen esetekben szorítkoznak a descriptív, az analitikus szerepre. Ezt csak felvetem, nem dönthetem el. Feltehetően összefügg gyakorlati hasznosságuk kérdéseivel is. Félreértés elkerülése végett: nem azt a jogát kívánnám vitatni bármely társadalomtudománynak, hogy felismerései nyomán felvetéseket, sőt javaslatokat tegyenek többek közt a településtudomány, a településtervezés, az építészet művelése számára — sőt, azt egyenesen igényelni kell. Hanem, hogy azt egyfelől a település- és az építészettudományi felismerések ismeretében tegyék, másfelől ne kívánják átvenni annak szerepét ott, ahol már kompetenciájuk megszűnik. Ez a probléma felmerült a szociológiai vizsgálódások esetében is, amiről itt azért nem szólok részletesebben, mert a társadalomtudományok közül — a településföldrajz mellett — talán a legmegoldottabb, legtermékenyebb kölcsönhatás az utóbbi években a szociológiával alakult ki. Ezt Konrád György, Nemes Ferenc, Szelényi Iván és mások munkái,** legutóbb a Komlón tartott ilyen tárgyú konferencia tanúsítják. Azonban még a településszociológia terén is felmerült mint probléma: meddig mehetnek el a vizsgálódások végzői a városfejlesztési javaslatokkal, milyen mértékben, jelleggel tehetik azt.

Külön említeném a pszichológiának mint tudománynak a problémáját, szerepét, ennek jelentőségét e témában. Azért, mert ez viszont a legkevésbé alakult ki a városépítés, az építészet feladatai vonatkozásában; nagyjából annyi csöppent bele, amennyi a szociológiai munkákban implicite benne van. Itt fáziselmaradás történt egy jelentős s mind jelentősebbé váló témában.

* *Lettrich Edit*: Urbanizáció Magyarországon. (Földrajzi Tanulmányok 5. Bp. 1965.) — Az urbanizációs folyamat és a területfejlesztési politika összefüggései. (MTA X. Osztály Közleményei, 1971.)

** *Nemes Ferenc — Szelényi Iván*: A lakóhely mint közösség. (Bp. 1967.) — *Szelényi Iván — Konrád György*: Az új lakótelepek szociológiai problémái. (Bp. 1969.)

A szociológiát már közel tíz éve nem könnyen ugyan, de sikerült fokozatosan a műszaki megrendelők, kutatásra megbízást adók, általában a műszaki vezetők tudatába átvinni. A pszichológiát azonban eddig még — némely kezdeményezéstől eltekintve — nem. Itt különösen Cseh-Szombathy László, Juhász Pál, Mezei Árpád kezdeményezéseire gondolok. Márpedig ennek mind nagyobb jelentősége volna. Merném mondani, ezért előbb-utóbb mind felelősek leszünk: felmértük-e eléggé, hogyan formálódnak vagy deformálódnak az emberek az urbanizációval és mindazzal, amit ennek során és ahogyan építünk. Milyen ráhatásokkal és visszahatásokkal számolhatunk? Ennek, megítélésem szerint, kezdeteinél tartunk.

A statisztikát — és engedelmeikkel, most ideveszem a demográfiát is — azért emelném ki, mert ennek történeti és példaadó jelentősége is van, olyan elődök révén, mint Thirring Gusztáv, Illyefalvi I. Lajos. A harmincas években a városépítés műszaki művelői kezdetben hallani sem akartak a statisztikai módszerek, elemzések bevezetéséről. A műszaki önelégültség talán ekkor állt tetőpontján. Nagy vívmány volt, amikor a városépítésben kezdtek statisztikai elemzésekkel élni, egyik elsőnek Bierbauer Virgil (olyan, a prognosztika mai problémái mellett ma már túlhaladott módszerekkel, mint például a városi lakosságnövekedés extrapolációs előrebecslése). Azóta ez az együttműködés kifinomult, gazdagodott. Maga a városépítés elmélete és gyakorlata is alkalmaz statisztikai módszereket. Ilyenekre került pl. sor egy az urbanizációval összefüggő oly jelentős témában, mint az ingavándor-forgalom. Mégis felvet egy újabb és igen lényeges együttműködési problémát, ami minden az urbanizációban érdekelt és a városépítés számára fontos társadalomtudomány esetében felmerül. Azt, hogy a városépítésben nem elég várakozni vagy figyelni a társadalomtudományok megállapításaira, hanem *kérdezni is kell*. Mégpedig módszeresen, célirányulóan kérdezni. Lehetőleg közös vagy közössé tehető kategóriák, fogalmak, terminológia útján. Ez még statisztikai vonatkozásokban sem történt meg mindig és teljes értékűen; más vonatkozásokban még ennyire sem. Még a szociológia terén is jobbára akként alakult, hogy a szociológusok a maguk felismerte problémákat vizsgálták. Semmiképpen sem értem úgy, hogy a társtudományok ezt ne tegyék. Hanem úgy, hogy a városépítés részéről, annak tudományos művelése során, és tágabb értelemben az egész építészetről, mind határozottabb kérdésfeltevések volnának szükségesek a társtudományok felé — és lehetőleg közös terminológia.

Ezt merném vonatkoztatni az általam különösen tisztelt történettudományokra is. Itt nemcsak a kissé izoláltan művelt építészeti-, városépítéstörténet és a város-, a településtörténet szorosabb összefonódására gondolok. Hanem egy véleményem szerint a szélesebb köztudatban eddig kevésbé figyelembe vett tényre, témára, ami abból ered, hogy a város történeti kategória — és hovatovább épületeinknek is történetük lesz. Nemcsak formálási, művészeti-történeti, hanem művelődési-, sőt gazdaságtörténeti szempontból is. Pierre

Chaunu-nak általam is olvasott, bár némelyek által vitatott művében pl. szintén tapasztalhattam ennek jelentőségét.* Ki kellene tehát lépnünk a műszaki, az esztétikai művelésnek abból a bűvköréből, mely ezt nem eléggé veszi figyelembe és nemegyszer, főként értékeléseiben valamiféle időtlenség eszmevilágában él. Ebből eredően – hiszen jövőt csak múltból levezetve lehet kutatni – még igen nehézkes és botladozik a várostervezés számára létfontosságú ún. prognosztikai működés, kutatás is. A történettudomány részéről tehát leginkább az egész téma, beleértve a városépítést is, történeti szemléletének általános előmozdítását vélném fontosnak a társadalmi tudatban, minden olyan eszközzel, ami erre alkalmas. Hiszen mindkettő: az urbanizáció is, a városépítés is folyamat. Annak mélyebb megismerésére van szükség, hogy minden, ami e téren történik: múlttal bír és jövője is van. Ez vonatkoztatható a technika története és a tudományok története művelésére is. Különösen fontosnak vélnék olyan vizsgálódásokat, amelyek a városiasodásban, a városfejlődésben, az építészet egészében a mára utaló vonásokat mutatják ki – s azt is, hogy mi ezeket, általában a téma múltját történelmileg hogyan szemléljük, értékeljük. Hogyan hatott például az új valamikor, hiszen a mi számunkra már nem új? Mi a ma más értéke, jellege annak, ami régről ered? S mit várhatunk emígy a mi jövőnktől, attól, amit mi csinálunk? Úgy hiszem: egy humanisztikusabb és társadalmilag megalapozottabb urbanizáció, ezzel kapcsolatos városépítés, építészet csak történeti szemlélettel telített lehet. E követelménynek pedig legalább akkora jelentősége van a megbízók, az építtető társadalom, mint az építészek számára. Ismerve történettudományunknak nagy felkészültségét, mindezzel könnyen lehet, hogy nyitott kapukat döngetek.

Meg kellene okolnom: miért hagytam utoljára az általam kiragadott társadalomtudományok közül a jog- és igazgatástudományokat. Azt hiszem, helyesebb a többesszámú megjelölés, még akkor is, ha a mi munkánkhoz, építészekéhez az igazgatástudomány állt mindig közelebb. A jogtudományi területről csak felsejlenek bennem és csak példaként említek olyan problémákat, lehetőségeket, mint a kriminalisztikai jelenségek új városépítési rendszerekben, vagy a közösséggé, autonómiákká formálódás és a térbeli formálódás összefüggései. Ilyenekkel nem foglalkoztunk. Feladatunk jogászok számára leginkább az volt, hogy jó szakszövegeket adjunk a kodifikációs munkájukhoz. Meg kell okolnom azonban az utoljára hagyást azért is, mert jó néhányan vagyunk, akik korábban sokat merítettünk Magyary Zoltán előremutató igazgatástudományi munkásságából – a regionális tervezés magyarországi csírái pl. az ő és dr. Kiss István nevéhez fűződnek. A legtöbbet merítettünk a jogtudós Harrer Ferentől, egész hivatásunknak évtizedekig doyenjétől, legjelentősebb ilyen törvényalkotásaink kezdeményezőjétől, sőt készítőjétől, aki a többségében építészektől álló, a Műszaki Tudományok Osztálya keretében működő akadémiai tele-

* *Pierre Chaunu*: A klasszikus Európa. (Bp. 1971, Paris 1966.)

püléstudományi bizottságnak sokáig és haláláig közmegbecsülésben álló elnöke volt. Talán azért emlitem utoljára, mert más fontosságú, mint az eddigiek. A legtöbb közöm ehhez volt sok évi államigazgatási munkásságom során. Legalábbis kellett volna, hogy legyen. Hiszen a városépítés tudományos művelésének egyik eredete az igazgatástudományban van. Sajnos — és ebben magamat is okolhatom —, igen sokáig elmulasztottuk az igazgatással és annak tudományával való kapcsolataink rendezését, elmélyítését, ilyen feladataink kutatását; s ezek most is igen hiányosak. Rutinszerűen alakultak mindig ezek a kapcsolatok, sokáig túlzottan a tervezésre koncentráltan, s nem eléggé ismerve fel az igazgatás, sőt ezen túlmenően a várospolitikai alapvető szerepét a tervek keletkezésében, készülésében és még inkább a végrehajtásában. Sőt, a tervek nélküli működésben, ha kell. A történeti szemlélete mellett tehát az igazgatási szemléletnek a hiánya is jellemezte sokáig munkánkat, főként a tervezését, kutatásainkat pedig az ilyen irányú tudományos megalapozását. E téren még most is sok a tennivaló. Mert tervrajzon levő tervnek az idő folyamatába való átvitele, realitássá válása csak igazgatás útján lehetséges, és csak szilárdító, megalapozó jellegű jogszabályok segítségével. Harrer Ferenc ezt úgy fejezte ki: az igazgatástudomány a közösségi élet általános kategóriáival foglalkozik, amelyekbe a település is tartozik. Ez utóbbit, tehát a településeket illetően a „hogyan” való szervezés az igazgatástudomány, a „mit” szervezés a településtudomány témája. E distinkcióra más összefüggésben még visszatérek.

Mindenesetre olyan elméletek és gyakorlat, amelyek e témát merőben a tervezésre és az építésre mint műszaki műveletre korlátoznák, eleve kudarcra volnának ítélve, ha nem volna igazgatás és ha nem vennék figyelembe azt. Ha más nem, akkor napjainkban Salgótarján felépülése, ott a tervezés és az igazgatás briliáns együttműködése és ennek szép, sőt látványos eredményei igazolják ezt. E téren konkrét javaslattal élni nem tudok, csak érzékelem a jog és igazgatástudományok sajátosságát, és főként az együttműködés fontosságára szeretném felhívni a figyelmet. Továbbá arra, hogy az általános kompetenciakülönbségeken kívül vannak olyan különbségek is a társadalomtudományok között, amelyek szerint esetenként hol a tartalomnak mennyiségi, hol a minőségi, hol a kvantálható, hol a nem kvantálható részeiben illetékesek, vagy pedig — mint az igazgatástudomány, az építéshez hasonlóan, az egészben, az urbanizációs társadalmi igények kielégítésében.

Mindez és még sok más, amiről nem eshetett szó, teszi együtt az adott témában az urbanisztikát. Azt a gyűjtőfogalmat, ami adekvát megfelelője társadalmi, szervezeti, tevékenységi, tudományos és gyakorlati téren az urbanizációnak mint jelenségnek, problematikának. Mindaz, amit e téren kutatni, felismerni és megoldani kell, az urbanisztika körébe tartozik. Ezt azért emlitem nyomatékkal, mert ha nem is most, akkor előbb-utóbb szervezeti, szervezési következtetéseket kell levonni a különféle tudományok együttműködése érdekében, akár akadémiai, akár oktatási, akár igazgatási és társadalmi szinten,

keretekben. Ezzel és ezért szeretném az eddigi vitaindító fejtegetést e vonatkozásában le is zárni és még kitérni a hátralevő időben — ugyancsak igen vázlatosan — egy-két alapvető kérdésre, amiben a vita során tisztulásra volna szükség.

Az egyik ilyen maga a társadalmi igények kérdése, ami a címben már benne van, és voltaképpen értelmezésével illett volna kezdeni, akárcsak az urbanizáció értelmezésével. Én erre építésként nem vállalkozhatom; tudok róla, hogy ilyen értelmezések vannak. Most az adott téma szempontjából néhány különösen lényeges tényezőre, problémára kívánok rámutatni. Ezeket vélem olyanoknak, amelyek egészükben akár a szociológia körébe tartoznak, akár más tudományok érdekeltségébe is, az urbanizációval kapcsolatosan, s főként a városépítés, az építészet számára közelebbi megvilágítást igényelnek.

Eddigi erre irányuló vizsgálódások folyamán — ilyenek az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság kereteiben és máshol is folytak, sőt folynak — az építés, a városépítés szempontjából a társadalmi igényeknek sajátos jellemzőivel kellett és kell foglalkozni. Véleményem szerint ezek vonatkoztathatók az urbanizációra általában is, de különösen akkor, ha azt indítékaiban és lebonyolódásában egyúttal építési folyamatnak tekintjük. Ilyen mindenekelőtt az igények tömegessége, a népesség igen jelentős részére való kiterjedtsége. Ilyen a folyamat volta: kezdetben létező, de még nem deklarált, később és általában deklarált, még később még csak sejthető, egyenlőre ki nem alakult igényekről lehet szó. Különleges kérdés — főként építési vonatkozásban — a kielégíthetőség, ennek reális, előrelátható keretei; figyelembe vehető igény voltaképpen csak olyan lehet, amely előreláthatóan előbb-utóbb ki is elégíthető. Ideértve nem kisebb problémákat, mint az egész építésügy, különösen a lakásépítés népgazdasági aránya, preferenciált volta kérdését, tehát az igények arányában való későbbi jelentős fejlesztését. További sajátos probléma az igények terén a tradícióké, a ráhatásoké, különösen a lakásépítési módok vonatkozásában. Még sajátosabb az, hogy ami épül, ami új, szintén hat, s nem egykönnyen, előrelátható módon hat. Ilyenkből ered a már említett fő probléma: az igények dinamizmusának a problémája, sőt növekvő dinamizmusa, szemben az építés stabilizáló hatásával; s az is, hogy ezek az igények esetleg többféleképpen elégíthetők ki, tehát nem egyedül építéssel, hanem esetleg más módon, közlekedési eszközökkel, berendezésekkel. Hogy ne túl elvontan szóljak, csak egy példát említenék: kisebb könyvtárt, esetleg más szükségletet is ki lehet elégíteni épület helyett körbenjáró járművekkel, autóbusszal, kulturális igényeket televízióval. Ily módon szoros összefüggések keletkeznek az igények és kielégítésük módjai, végső fokon építési következményei között, amit befolyásolhatnak a fokozatok, a kölcsönhatások, az alternatívák. Sőt többféle igény elégíthető ki ugyanazon épületben. Az igények alakulása, változása pedig jelentős változásokat, erre való alkalmasságot kívánhat meg épületektől. Különleges esete

ennek az iskola, mely mind többféle művelődési funkciót szolgál, oktatási rendszere pedig változóban van. Mindezek egyaránt egyes épületekre és a városok építésére vonatkozó, tehát urbanisztikai problémák. Hiszen például az iskola, éppenséggel komplexebb szereppel központképző és az egész környékre ható szervező erejű objektum. E téren — a társadalmi igények megismerése terén — eddigi munkánkban nagy segítségünkre voltak Hegedűs András felvetései, információi. Mégis merem állítani — vitakérdésként —, hogy a társadalmi igény témája nem egyedül szociológiai téma. Az iskolaügy mikénti megoldása pl. több más tudományágba is tartozhat, így elsősorban pedagógiai és szervezési probléma. Egyébként is a pedagógia és a városépítés közötti kölcsönhatások — mint a kriminalisztika terén is — kevésbé tisztázottak. Az azonban bizonyos, hogy mindezek tisztázása, a fejlődési trendek, alternatívák jelzése mind nagyobb fontosságú az építészet és a városépítés számára. Annak a számára, amit ma kissé divatos szóval prognosztikának nevezünk — mikor, mit, mennyit, hol, kinek építsünk. S főként: milyen társadalmi fejlődés szolgálatában.

Az urbanizációnak van a társadalmi igények vonatkozásában egy különleges és jelentős sajátossága. Az ugyanis, hogy e jelenség maga részigények halmazatából áll össze. Alig hihető, hogy a városba tóduló vagy a városiasabb életkörülményekre törekvő egyének nagy többsége tudatosan urbanizálódni akar, úgy, mint ahogyan sokan akarnak tudatosan üdülni. Ki ezt, ki azt akar — de olyant, amivel együtt és összegződően az urbanizációs folyamat keletkezik, erősödik, sőt adott helyeken kiteljesedik. Komplex volta nyilvánvaló, és ezért is végeredményében nagymértékben a városépítés feladatává válik a szintetizálás. Mert az, aki csak munkahelyért költözik máshová, később már lakást is akar. Az, aki csak lakást akar, hamarosan vízvezetékét is igényel, sőt óvodát és boltot — s ez sorolható tovább. Az ártalmakról nem is szólva, amiket nehezen sorolhatnánk az igények kategóriájába, de velük járnak — s később szülnek újabb igényeket.

E rendkívül bonyolult problematikában mindössze két momentumra szeretném most a figyelmet felhívni. Az egyik a már említett mennyiségi és minőségi, s ezzel csak részben együtt érthetően a kvantálható és a nem kvantálható igény. Úgy vélem, előbbre vagyunk a mennyiségiek felderítésével és hátrább a minőségekkel. Ezenkívül úgy vélem: igen hátul vagyunk az előbb-utóbb talán kvantálható minőségi igények — így pl. pszichometriai módon mérhető hatások — ismeretében, kutatásában is. Holott mind több szerepük lesz, sőt már ma is volna. Főként azért volna jelentőségük, mert a városépítésben, éppen a gyors mennyiségi teljesítés követelményei számszerűsíthetők, gazdaságilag számszerűen értékelhetők; ezzel szemben a velük járó hátrányok, ártalmak, minőségi problémák nehezen számszerűsíthetők. E téren alighanem előbbre kellene lépni. Voltam például olyan helyzetben, hogy vitatnom kellett egy terv jogosultságát, mely Eger történeti belvárosát kívánta az Eger-patak

befedése által autópályával átszelni, s a gazdaságossági számítások e terv mellett szóltak. Holott kettéhasította, mondhatni tönkretette volna a várost. Hogyan értékelhettem volna számszerűen ezzel szemben azt: mit jelent az országnak Eger városa, főként belvárosa egészében?! Kényszerhelyzetemben azt mondtam: talán felér a Nemzeti Múzeummal. Ilyen helyzetekben is nagy szükség volna hát a társadalomtudományok mellénk állására.

A másik momentum, amire rámutatni szeretnék, ezzel összefüggésben az urbanizációs jelenségek társadalmi tudatban tükröződésének problémái. Végső fokon ossztársadalmi hatású folyamatról van szó. A városépítésben az ossztársadalmi érdekek szintézisét kell, helyesebben kellene megoldani, amit gyakran igen nehéz részérdekekkel, vélt érdekekkel, divatos érdekekkel — másként szólva igényekkel — szemben elérni. Jelenleg például éppen a közlekedési és a közgazdasági érdekek túlbecsülése tapasztalható. Éppen ezért ez a kérdés, ha felvetésében egyszerűnek is hangzik, rendkívül bonyolult. Nemcsak azért, mert az urbanizáció folyamat, s mert szakaszai vannak, olykor tipikusak, hanem mert helyek szerint is változik. A problematika is ennek megfelelően. Budapest túlsúlyának csökkentésére pl. már társadalomtudományi megalapozás nélkül is régóta vannak, és némi eredménnyel, törekvések. A vidék urbanizációs jelenségei azonban egész sor, a helytől függően változó problémát vetnek fel. Csak példaként emelem ki vidéki nagyvárosaink kulturális központ szerepét, a mezővárosok és tanyaviláguk Lettrich Edit, Kerék Mihály által is vizsgált egészen sajátos problémáit, továbbá a városiasodás útjára lépő településeket. Vannak kitűnő monográfiák, szociográfiák, s vannak érdekes, izgalmas feltárások, problémafelvetések, mint Erdei Ferenc posztumusz műve, a „Város és vidéke” — és mint a más szempontokból vitatott Konrád—Szelényi tanulmány az alulvárosiasodásról.* Ámde egészében és összegző módon a téma társadalomtudományi feltárása még késlekedik. Holott csak azután várható a társadalmi tudatban való mélyebb reflektálódása is. Az országos területfejlesztési koncepció legutóbbi kormányzati kialakítása jelentős előrelépés volt e téren, de nagyon sok részletet, problémát egymagában nem oldhat meg, s inkább egyes tapasztalatokra, mint széles körű tudományos analízisekre támaszkodhatott.

Végezetül és mindehhez csatlakozóan szeretném érinteni azt a problematikát, ami talán minden, a témán kissé kívülebb állóra közvetlenebbül hat: a látványét. Rendkívül nehéz számomra, hogy csak érintsem, hiszen leginkább ezt: a városépítészeti esztétikát művelem. Mégis meg kell kísérelnem. E helyen aligha kell hangsúlyoznom, hogy a látvány, tehát a városképek, az ország képe, amit az urbanizációs folyamat eddigi eredményeként nyújt — tükrözés. Alakító szerepük van benne építészeknek és építőknak is, de legalább annyira az egész

* Konrád György — Szelényi Iván: A késleltető városfejlődés társadalmi konfliktusai. (Valóság, 1971. 12. sz.)

társadalomnak is. A tájformálás, a környezetalakítás is tágabb értelemben ide tartozik, miként a városkép- és műemlékvédelem is. A Budapesten legutóbb lezajlott ICOMOS, vagyis nemzetközi műemlékvédelmi kongresszus is bizonyította; milyen erős társadalmi háttere, egyben tudományos megalapozása alakult ki a műemlékvédelem ügyének. Korántsem mondható ez a városkép-védelemre, a tájvédelemre. Sokáig csupán formai problémának tekintettük, holott tágabb. Még a formák hatásai vonatkozásában is tágabb, mert itt nem egyedül a művészi kifejezés, a gyönyörködés, az ilyen értelmű esztétikai megítélés és értékelés témájáról van szó, mint korábban volt, hanem a lakosság, mondhatni az egész ország mai és jövőendő közérzetéről. Tetszéséről, otthonosság és biztonság érzetéről. Lakóhelyéhez kötődéséről. Egy jó értelemben vett patriotizmusról, ennek alkotó erejéről. Hogyan hatnak rá mindezek tekintetében és egyebekben is az új környezetek, formák, együttesek, térbeli keretek és rendszerek? És ha nem úgy, mint elvárhatnánk, amint szeretnénk, hol vannak ennek okai? Pusztán a formálásban vagy másutt, mélyebben? Az említett pszichológiai megközelítéseknek itt is nagy szerepe volna. Ez nem egyedül városképi problematika, hanem általánosabb építészelméleti is: építészetiünk esztétikai hatásának, hatástényezőinek a vizsgálata, törvényszerűségeinek megközelítése. A közösségi vonatkozások mindebben és a társadalmi, így például a korosztályi, a származási, a fejlődési összefüggések. Jelenleg beható elemzése folyik az újabb építéstechnika fejlesztési lehetőségeinek, de viszonylag igen kis mértékben folynak vizsgálódások, leginkább még szociológiai téren, a társadalmi ráhatások vonatkozásaiban. Mint említettem, a témát már tárgyítottuk a merőben formai, műtörténeti szemléletből az általánosabb hatások, összefüggések felé. Ámde ezt építészekként tettük többnyire, akiknek — tisztelet a kivételeknek — egy ponton véget ér a társadalomtudományi, az esztétikai, a filozófiai kompetenciája; s elég baj az, ha ezt nem mindig ismerjük fel. Ugyanakkor fordítva: a társadalomtudományok, így a művészettörténet felől vizsgálódóknak szükségképpen nincs meg az az építészeti, műszaki tudásuk, ami nélkül építés produktumát kellőképpen megérteni, átélni nehéz. Itt feltehetően az oktatási és művelési együttműködést kellene fokozni, amire már vannak törekvések. Még inkább áll ez filozófiai munkákra, holott az egész problémátömeg mögött alapvetően a filozófia áll. Meg kell mondanom: igen illusztris művelőitől lehetett olvasni tájékoztatlan megállapításokat az építészetre vonatkozóan. Ezzel még nem ért véget a probléma, mert voltaképpen még tágabb. Nem véletlenül mondtam imént, hogy a városépítészeti esztétikát műveltem; mert építészeként többre nem vállalkozhattam. A városesztétika ennél bővebb, hiszen abban nemcsak az építészeti, a térbeli, a vizuális, hanem mindennemű érzékelési és esztétikumként is felfogható élmény benne van. Beleérthető minden, még a zene, a szagok, ízek, az asszociációk, az emlékek, a hangulatok is — amit város adhat, nyújthat. Hol vagyunk ennek tudományos művelésétől, értékelési lehetőségeitől?

*

Végére értem azoknak a kérdésfelvetéseknek, amelyekre vállalkozni bátorkodtam — e szót őszintén mondom, mert alighanem némi bátorság is kellett hozzá —, és amelyek hiányosak, egyenetlenek, mindenképpen vázlatosak. Ezért helyenként félreérthetők. Vagy pedig más tudományok megítélésében esetleg tévesek. Biztosan lesz mód kiegészítésükre, helyreigazításukra. Ezért most, a rendelkezésemre álló idő utolsó perceiben szeretnék visszatérni mindezek után az építészet kompetenciája kérdésére. Hiszen ebben, ha a véleményem egyéni is, kompetensebb lehetek.

Említettem Harrer Ferenc megállapítását az igazgatástudomány és a településtudomány kapcsolatát illetően, mely szerint az igazgatástudomány részéről a „hogyan”-nak, a településtudomány részéről a „mit”-nek a meghatározását vélte jogosultnak. Én ezt e két tudomány viszonylatában elfogadtam. Mégis a társadalomtudományok összességét, az urbanizációnak mint társadalmi jelenségnek egészét és az építészetnek, a városépítésnek ebben való szerepét tekintve — legalábbis vitakérdésként — úgy látom: fordítva áll a dolog. A társadalomtudományoktól várható egészében a „mit”, és az építészettől, a városépítéstől a „hogyan” megválaszolása, megoldása. E leegyszerűsítésben sem zárva ki a kölcsönhatások, árnyaltabb összefüggések létezését. Ha az építészetet merőben formáló és emígy esztétikai tevékenységnek tekinthetnénk, akkor — szintén leegyszerűsítve — a forma és a tartalom viszonyáról volna szó, melyben az építészet formálja azt, amit a társadalomtudományok számára tartalomként megjelölnek.

Ez talán kézenfekvőnek látszik és tetszetősen hangzik, de a valóság bonyolultabb. Bonyolultabb egyrészt azért, mert a társadalmi igények, tehát a tartalom meghatározása is e témában egyre bonyolultabb, és mert folyamat, a jövőjébe látni eléggé nehéz. Azt pedig, amit ma építünk, a jövőnek szánjuk. Ezért válik az építészetnek, városépítésnek egyaránt központi témájává a változtathatóbb, a rugalmasabb megoldások keresése, amelyek — szakítva az építészeti formálás eddigi időtállóságába vetett hittel, érzületekkel — váltakozó, alakuló igényeknek is eleget tehetnek. Ez, főként a tömeges és az iparosított építésben — márpedig éppen az iparosodás hozta felszínre az egész problémát — ellenállásokba ütközik; jelenleg még bajlódunk vele. Mindenesetre esztétikailag is másféle, újféle követelmények, lehetőségek, hatások elé nézünk, mint amilyenek a történeti idők kőépítészetéé, a ma már műemlékeként ismert alkotásoké volt.

A másik dolog, ami bonyolítja a témát az, hogy az építészetet és művelőit — éppenséggel a Bauhaus, hazánkban a Czirpac után, s olyan elődök után, mint Lechner Ödön, Molnár Farkas, Kozma Lajos, Ligeti Pál, Bierbauer Virgil — nem lehet a pusztá formálásra szorítani. Arra tehát, hogy szolgai módon megrajzolja mindazt, amit a megrendelő társadalom tőle kíván. Ha egyáltalán tudja, hogy mit kíván, mert egyelőre gyakran kevésbé tudja. Nem lehet, nem csupán azért, mert maga a megformálás, a programnak térbeli és műszaki

megoldása is nagy tudást igénylő, bonyolult feladat, visszahathat a programra, kölcsönhatásokkal jár – hanem azért sem, mert az építész immár társadalomalakító felelősséggel is bír, művei hatnak a társadalomra, és nemcsak szolgálják azt. Így az építész részt kér, részt kíván venni a társadalmi feladatok meghatározásában. Erre pedig a társadalomnak szüksége van, amit az is bizonyít, hogy sok év óta a megbízók többnyire bevonják a program kialakításába az építészt, a várostervezőt, mert a program nélküle esetleg nem volna reális, a térben megvalósítható. Itt tehát nem szétválasztási, elhatárolási, hanem összeműködési feladatról van szó a tudományos művelés szintjén is. Mindazt, amit csak a társadalomtudományok mindegyikének, vagy nagy részének közreműködésével, ismeretei felhasználásával lehet igazán jól megépíteni – legyen akár nagyobb épület, vagy egész város – végül is építészeti műként, vagy akként is meg kell oldani; s ebben az aktusban minden egyesül. Mint mondtam: aligha lehet várost csupán gazdasági szabályozókkal felépíteni, de ugyanúgy aligha lehetne egyedül bármely más társadalomtudomány ismereteivel. Ennek kölcsönös felismerése az, ami, úgy vélem, lényeges, és az urbanizáció folyamatában, annak oly sok építészeti, városépítési következményében életbevágóan fontos is.

H O Z Z Á S Z Ó L Á S O K

Mindenekelőtt meg kell köszönni azt a különlegesen meleg hangú elismerést, amivel Granasztói Pál a történettudományról szólt, és azt a mélyen, pontosan megfogalmazott igényt, amit az urbanizációval kapcsolatos társadalomtudományi kutatásokban a történettudománynak adresszált — hangsúlyozva a folyamatok történeti szemléletének rendkívüli fontosságát.

Hálás és könnyű feladat tehát kapcsolódni előadónk gondolatmenetéhez és — azt követve — valamelyest részletesebben kifejtetni a történettudomány feladatait, szerepét.

Erre vonatkozó észrevételeimet hadd kezdjem mégis kicsit ellentétes hangvételben, s az elismerés helyett kritikai gondolatokkal.

A történettudomány ugyanis, bármennyire tradicionálisan is kapcsolódott az urbanizációs jelenség társadalomtudományi vizsgálatához — sőt, talán az elsők között volt ezen a téren, hiszen a várostörténet már úgyszólván klasszikus ágazat a történettudományban —, mégis lemaradt a valóság által támasztott igények mögött. Ez abból adódott, hogy nem tudott megbirkózni a zárt középkori város modernkori fellazulásából eredő rendkívül nehéz új feladatokkal. Míg a középkori város valóságos külön világ volt, gazdasági, társadalmi egység, sajátos jogi státusz birtokosa, s a várost körülvevő fal nemcsak kő és téglá építmény, de két eltérő világ határa is, addig a tőkés átalakulás a városfalak maradványait műemlékké, a volt zárt városi különállást (gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt) történelemmé tette. Azt, hogy mit jelent a modern tőkés korszaktól kezdve a várostörténet, vagy hogy egyáltalán létezik-e ilyen tudományos diszciplína, aligha sikerült megnyugtatóan tisztázni. Erre a bizonytalan talajra azután nem is épülhetett kiterjedt kutató tevékenység. E tény anakronisztikus voltát felesleges bizonyítani, hiszen a város szerepe a történelemben éppen akkor nőtt meg ugrásszerűen: a XIX. században. Egyetlen évszázad leforgása alatt számos város tízszeresére duzzadt, a városi népesség pedig a fejlettebb országokban a lakosság többségévé vált. A város tehát ettől a kortól vált igazán meghatározóvá a gazdaság és társadalom történetében. A modern kori várostörténet viszont csak most bontogatja teljesen még ki sem nőtt szárnyait.

Márpedig a jelen urbanizációs folyamatainak tudományos elemzéséhez, az oly szükséges történelmi szemlélet kialakításához hogyan járulhatna hozzá

a történettudomány, ha nem tárja fel a legutóbbi másfél évszázad várostörténetét, ha nem folytat jelenkor-történeti városkutatást is? És — ezt különösen fontosnak tartom —, ha mindezt nem összehasonlító vizsgálati alapon teszi. Éppen a modern közgazdasági szemlélettől is áthatott, hosszú történeti folyamatokra kiterjedő, összehasonlító modernkori várostörténet igazi megszületése, kibontakozása teheti csak alkalmassá a tudományt, hogy hozzájáruljon az urbanizációs feladatok társadalomtudományi megalapozásához.

Hadd kíséreljem meg egyetlen gondolat kifejtésével bemutatni azokat a lehetőségeket, melyeket a korszerű, megújult módszertanra épülő várostörténet biztosíthat az urbanizációkutatásban, a városfejlesztésben és várospolitikában.

Az elmúlt másfél évszázad összehasonlító urbanizációs vizsgálata lehetővé teszi a jelen városfejlettségi szintjének pontos meghatározását. Úgyszólván „bemérhetővé” válik a magyar városfejlődés egész útja, üteme. S bizonyos absztrakcióval e folyamatok görbéje is jól felrajzolható.

Az összehasonlító vizsgálat viszont lehetővé teszi — leegyszerűsített fogalmazással —, hogy egymásra illesszük a különböző országok (országtypusok) urbanizációs görbéit, s felismerhessük azok egyező és eltérő rajzolatát, vagyis a magyarországi fejlődés sajátos vonásait, s egyben történelmi helyét is.

A történelmi statisztikák tanulságainak levonása ugyanis nemcsak azt teszi lehetővé, hogy lemérjük: a városi lakosság arányát tekintve Anglia 1850-ben, a kontinens nyugati országai a XIX. század végén, Magyarország 1970-ben mutat nagyjából azonos szintet. Nemcsak az mérhető pontosan össze, hogy az ún. urbanizációs (vagy általánosabb fogalmazásban civilizációs) vívmányok elterjedtsége (a csatornázás, folyóvízhasználat, telefonhálózat, villamosenergia-felhasználás, lakásellátottság stb.) tekintetében hol tartunk, bár ez önmagában is rendkívül jelentős a jelen megítélésében és — tovább is mehetünk — a tennivalók meghatározásában.

A modernkori urbanizációs folyamatok összehasonlító történeti elemzése alapvető stratégiai következtetések levonását teszi lehetővé. Vagy legalábbis: a helyes hosszú távú stratégiai döntések elképzelhetetlenek az ilyen jellegű elemzések nélkül.

Kiváló szociológusaink éppen ilyen történeti összehasonlításra alapozott és nagy visszhangot kiváltó megállapítása: Magyarországon az urbanizáció előrehaladása alacsonyabb az iparosodás üteménél, szintje elmarad az iparosodottság elért fokától, nemzetközi minták alapján következő fejlettségétől. Az urbanizáció lemaradásának kimutatása alapvető társadalomtudományi hozzájárulás az urbanizációs célok kialakításához.

Csak hogy ezen a ponton nem is állhatunk meg. A történeti elemzés nem korlátozódhat az alapvető mennyiségi összefüggések feltárására. A történetiség, amint Granasztói Pál fogalmazta, a folyamat összességének történeti értelmezését követeli. Vagyis nemcsak a városi lakosság arányát kell figyelembe

vennünk, hanem pl. a sajátos hazai tanya-jelenség történeti folyamatát — is, az urbanizáció sajátos „egyetlen város” modelljét stb. A történetiség fegyvere ebben s az urbanizációs folyamat egészének megítélésében lehetővé teszi, hogy a jelen ipari fejlettségi szintjéhez mérten is fennálló lemaradott urbanizációs fokból ne egyszerűen azt a következtetést vonjuk le, hogy a városok mennyiségi fejlesztése a lemaradás behozásának útja.

A Magyarországnál 2–2,5-szer nagyobb egy főre jutó ipari termeléssel, nemzeti jövedelemmel rendelkező, iparilag és urbanizációban előttünk járó országok történeti útja ugyanis azt mutatja, hogy amíg a fejlettség meghatározott alacsonyabb (közepes) szakaszában kétségkívül a rohamos városba áramlás volt a meghatározó társadalmi folyamat, s ez elkerülhetetlenül befolyásolta a túl rohamosan, ezért még a gazdag országokban is az emberi igények mögött messze lemaradva fejlődő városodást, s a kapitalizmus korábbi szakaszára jellemző kellemetlen, zsúfolt, rossz lakás- és közlekedési viszonyok által jellemzett város modelljét termelte ki, addig a fejlettség magasabb szakaszán megváltozott a helyzet. Az elmúlt évtizedben nem egy országban már inkább a városokból, az időközben minden emberi mértéket átlépő, kellemetlenné vált agglomerációkból való kiáramlás ismert jelensége a történeti fejlődés új (számunkra még következő) szaka.

Az összehasonlító vizsgálat tehát nemcsak a múltat teszi jobban megismerhetővé, de a jövőt is felvillantja. Tudjuk, hogy a lakosság egyötöde körül mozgó agrárnépességünk jelenleg még magasnak mondható, s a következő 15–20 évben számíthatunk a 10–14% közötti agrárnépességi arány kialakulására. A jelenleg 50% körüli városi népesség a jövőben még jelentősen emelkedhet, hiszen az ipari-szolgáltatási népességnek nem a falu a természetes településhelye.

Vagy mégis? Gondoljuk csak meg: milyen hatalmas fegyvert ad kezünkbe a történeti összehasonlítás. Világosan felismerhetjük, hogy a fejlődés útja nem feltétlenül az urbanizációban előttünk járó országok kacsaringós történelmi útjának végig-követése. Tudatos társadalmi-gazdasági tervezéssel bizony megtervezhetünk átvágásokat e kanyargós úton.

Miért kell követni a városba özönlés útját és szenvedni annak minden kellemetlen velejáróját, ha tudjuk, hogy — történelmileg tekintve — rövidesen a kiáramlás tendenciája következik majd? Közben azonban évtizedekre megkötjük kezünket a nem mozdítható, nem cserélhető létesítményekkel — hogy ezen a ponton is utaljak Granasztói Pál fejtegetéseire.

A városiasodás, az urbanizáció problémájának megoldását tehát nemcsak a városban kell keresni. A jövőbe tekintő megoldás kulcsa részben éppen a falvak fejlesztésében és az ország modern közlekedési, távközlési, de kulturális, oktatási stb. infrastruktúrájának kiépítésében rejlik. (Ebben az értelemben örömmel hallottam az előadás széles urbanizáció definícióját, a városodás általános értelmezését, ami magában foglalja a falvak „városiasodását” is.)

Kicsiny országról lévén szó — s a méretek ebben a kérdésben igen fontosak —, hosszú távon éppen az urbanizáció széles értelmezésű gyakorlati megvalósításával vihetnénk keresztül az említett történelmi „kanyar átvágásokat”, az előttünk haladó országok példáján látható rossz hatások elkerülését. A jövő magas fejlettségi szintjén bekövetkező kiáramlási tendenciának „elébe mehetnénk”, ha urbanizációs stratégiánkat a történelmi tapasztalatok alapján úgy jelölnék ki, hogy az infrastruktúra-fejlesztés, településfejlesztés hosszú távon megpróbálná vonzóvá fejleszteni a nagyobb városok vonzáskörében elhelyezkedő falusi településeket (egyben biztosítva az egyszerű, jó közlekedést is) — és mintegy előreszaladva, majdani vonzó lakótelepekké fejleszteni azokat. (Kicsiny országban az 5 - 8 viszonylag nagyobb város vonzási köre viszonylag rendkívül nagy!)

Nem a tudatos vagy tudattalan agglomerációs tendenciák után kellene tehát kullogni, nem Szeged vagy Miskolc kis Budapestekké fejlesztését és — elkerülhetetlenül — az utóbbi további bővítését kellene urbanizációs politikáknak, illetve gyakorlatunknak szolgálnia.

Hadd zárjam a gondolatmenetet egyetlen, csupán illusztrációs igényű példa említésével. A festői fekvésű Bükk-szentkereszt régebben önálló falusi település volt. Ma Miskolc függvényévé vált, a férfilakosság legnagyobb része a Vasműbe jár dolgozni. A nem nagy távolság lehetővé tenné, hogy Miskolc egyik lakótelepeként maradjon fenn és fejlődjön. Ehhez azonban sok mindent kell a fejlesztési politikának megoldania. Gondoljuk meg: néhány évvel ezelőttig még jó ivóvíz sem volt a faluban, hanem lajtban hordták fel. A gyakorlatilag egyetlen vegyesbolt képviseli a „szolgáltatást”, és az egyetlen kocsmá-vendéglő az emberi találkozásokra, együttlétekre alkalmas „kultúrintézmény”. Ilyen körülmények közül elvándorol a civilizációra vágyódó fiatalság. Az ilyen viszonyok fennmaradása a festői táj, a gyógyító hatású magaslat és a kiváló levegő ellenére a városba áramlás hajtóereje marad.

A megoldást természetesen kisebb költséggel kereshetjük paneles lakóházak felépítésével Diósgyőrről (még a hozzájuk tartozó pótlólagosan városi közintézményeket és kulturális beruházásokat figyelembe véve is), mint Bükk-szentkereszt csatornázásával, az úthálózat és a Miskolccal összekapcsoló tömegközlekedés fejlesztésével, s a falu nagyarányú civilizálásával. Hosszú távon mégis ez a jobb megoldás, s ez érvényesítené a történelmi tapasztalatokat, ez egészítené ki nélkülözhetetlen társadalompolitikai aspektusokkal a gazdaságiakat.

*

Remélhetőleg a történettudomány a jövőben alkalmassá válhat e fontos, korszerű szemléletű és módszerű kutatások, elemzések elvégzésére és hozzájárulhat az urbanizációval kapcsolatos nagyon szükséges társadalomtudományi vizsgálatukhoz.

Berend T. Iván

A szociálpszichiátria problémáinak feltárása érdekében is örömmünk adok kifejezést a mai előadói ülés megrendezéséért. Ezekben a problémákban immár 20–25 éve az urbanizáció nagyon előkelő helyet foglal el. Munkacsoportunk is tanulmányozza ezt részleteiben, és az elhangzott referátum állásfoglalásának megfelelően a neurózisok szociális hátterének elemzése során már a mai izolált magyar faluban is felismerhető az urbanizáció elemi jelenségeinek kibontakozása. A pszichopatológiai reakciók oldaláról ez semmi kétséget sem hagy.

Felszólalásomban Granasztói Pál értékes referátumában felvetett problémát kívánom folytatni. Ez nem lehet az urbanizáció pszichopatológiai vonatkozásainak az elemzése. Hanem az arra vonatkozó kísérletnek a megfogalmazása, hogy szakmánk, a szociálpszichológia s a szociálpszichiátria milyen segítséget tud nyújtani a városépítésnek. Új városok kiképzése és a lakótelep építés az urbanizációnak, a társadalmi fejlődésnek dinamikusan változó, bevezető fázisa. Így kapja meg azt a lehetőséget, hogy az urbanizáció jelenségeit befolyásolni tudja. Számbavéve az urbanizációnak közösség- és személyiségalakító hatásában a pozitív és negatív jelenségeket, az előkészítő fázist úgy kell társadalmunknak szerveznie, hogy a pozitív jelenségek kibontakozását elősegítse és a káros vagy károsító tényezőket kiküszöbölje; ezek hatékonyságát a lehetőség szerint minimálisra szorítsa.

Amikor az urbanizáció során a humán interakciók torzulását és a pszichopatológiai jelenségek széles skálán történő kibontakozását látjuk, elvileg olyan álláspontra kell jutnunk, és jutottunk is már az eddigiek során, hogy ezek a torzulások és a velük járó kóros reakciók az urbanizációnak nem szükségszerű velejárói. A patomechanizmus feltárásának segítségével részben vagy jelentős mértékben, esetleg teljesen megelőzhetők. Társadalmunknak, mely az urbanizálódásnak alanya és tárgya, és amely a városépítést megtervezi és realizálja, meg kell találnia az urbanizáció pszichés károsító hatásának preventív tényezőit. Az urbanizáció a társadalmi fejlődésnek nemcsak szükségszerű velejárója, hanem minden vonatkozásban egyaránt, egy magasabb szintű közösségi élet kialakítását teszi lehetővé. Ami tehát a társadalom és az egyén részére szükségszerű és jó, nem lehet a kóros humán reakció tömeges megjelenésének a forrása. Nem lehet megnyugtató az sem, ha az urbanizáció fogalmába csak az átmeneti állapotot szorítjuk be, és egy második, vagy a városépítést is tekintve egy harmadik fázisban már a stabilitás jellegét alapvetőnek vesszük. Kétségtelen, hogy a városépítés „befejezését” követően 5–10 év múlva már csökkennek ezek a kóros reakciók, és számolhatunk az interakciók stabilitásával, harmonikus formáinak kialakításával, mint ahogy erre hazai kutatók is rámutattak. Azonban ez az 5–10 év átmenet a maga pszichés és vegetatív stressz-hatásaival nem lehet közömbös. A későbbiekben stabillá váló társadalmi miliő már csak az ott felnövő generációnak jelent biztonságot, de ugyanakkor színhelye a már rögzült kóros reakciós és viselkedési formáknak.

Ebből a meggondolásból nevezem az urbanizációval járó kóros megnyilatkozásokat a modern társadalom gyermekbetegségének. Ezért üdvözlöm örömmel a mai felolvasó ülést és a bevezető értékes referátumot. Szükségesnek tartottuk régóta, hogy szakmánk részt vegyen tanácsadásával a városépítész gondjainak megoldásában, az urbanizáció pszichés ártalmi prevenciójának kidolgozásában. Nem láttuk azonban véleménynyilvánításunk lehetőségait: felkészületlenek vagyunk, és csupán gondolatokat vethetünk fel.

Ha az urbanizáció pszichopatológiai tényezőit, jelenségeit összevonjuk, lényegileg a mobilitást és az ezzel összefüggő izolálódást kell megjelölnünk. Az összes többi ártalmakat — zaj, sűrűség, komfort, közlekedés stb. — már a régi miliőhöz viszonylagosnak kell tekintenünk. A mobilitás nemcsak új lakást és új földrajzi környezetet jelent. Hanem az új szerepek kialakítását teszi szükségessé, az új közösségek egész során belül: kapcsolatok új lakótársakkal, a megváltozott eladó és szolgáltató személyekkel, gyermekek ismeretlen pedagógusaival, a lakótelep gazdasági és kulturális életét irányító új adminisztrációs szervezettel stb. Miképpen ítélem meg az új közösségem tagjait, miképpen vélekednek rólam? Olyan hónapokig, évekig tartó feszültség, mely nem múlik el nyomtalanul, és az adaptációs készséget súlyosan terheli. Fokozhatja ezt a hatást az áttelepüléssel gyakran összefonódó munkahely-, esetleg munkakörváltogatás. Az izoláció jól ismert; a kapcsolatok fehér lapja sokáig kíséri az egyént, ha ugyan nem lesz végleges az áttelepülés során. Az esti és kora reggeli figyelések, a folyosón történt találkozások félszeg köszöntései kifejezik a barátkozás igényét és a tolakodás látszatának kerülését. A megszokott csoport felbomlása a spontán pszichoterápiás segítségnyújtást számolja fel. Az izoláció kialakulásában szerepet játszik a családi közösségnek, az egy háztartásban levő közösség struktúrájának gyakori átalakulása. Generációk külön lakásba mennek; unokák elvesztik a nagyszülőket, nagyszülők az unokákat. Az új telepek magasabb lakáskultúrája nemegyszer a kiadások emelkedését jelenti, megnevekedhetik a közlekedés ideje, és így rövidül a szabad idő. Meg kell jegyeznünk, hogy a lakáskultúrát illetően ma Magyarországon elsősorban az igények növekedését kell szorgalmaznunk.

Sokrétű és ellentmondó feltételek számbavétele és egyeztetése válik szükségessé a városépítés során.

Granasztói Pál referátumában azonban az igényeknek nemcsak megfogalmazását, hanem az igények kvantálását is szükségesnek látja. Határozzuk meg m³-ben, alapterületben, lakásfekvésben, emeletek számában, kereskedelmi és szolgáltatási hálózatban, kulturális és szórakoztatást biztosító feltételekben a mentálhigiénés feladatokat. Állapítsuk meg konkrétan, hogy milyen interakciók várhatók, és miképpen építsünk, hogy ezek az interakciók harmonikusak legyenek, ne torzuljanak és ne kapjanak patogén jelentőséget.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a modern metropolisokban két veszélyeztető zóna van: az átmeneti, úgynevezett dezintegrációs zónák, és a

szélső külvárosok. Előbbi a centrum körül elhelyezkedő öreg városrészek, a maguk zsúfoltságával, kihúzott függönyökkel kettéosztott szobákkal, egészségtelen lakásokkal, bizonytalan vagy éppen nincstelenséget jelentő gazdasági bázissal rendelkező egyedek és családok férőhelyeivel, alkalmi munkások, munkakerülő és lump elemek meghúzódó körzeteivel. Ilyenek pl. Budapesten a VII–VIII. és IX. kerület egyes részei. Ezek azok a körzetek, melyek pszichiátriai elemzése a világvárosokról készült tanulmányokból jól ismert. A szélső külvárosokat a metropolisok terjeszkedésével bekebelezett falvak jelentik. Itt a mindennapi élet nehézségeit a közlekedés elégtelensége, a napi közlekedés magas óraszámja, a közművesítésnek és gyakran a háztáji higiénének súlyos hiányosságai, a munkaviszonyban nem levő otthonmaradottak magára maradozottsága határozzák meg.

Mindebből következik, hogy a városépítés szociálpszichiátriai következményei komplex feladatot jelentenek. Máról holnapra aligha fogalmazhatók meg. Ma csak annyit mondhatunk, hogy ezt a munkát meg kell kezdeni. Minden lépés előrehaladást jelent. Ez nemcsak a jó közérzet kialakítását célozza, de az erre fordított erőfeszítést és költségeket sokszorosan megtéríti a pszichés és vegetatív megbetegedések kiadásainak és a munkanapok kiesésének csökkenése. Numerikus paramétereket a városépítéshez szociálpszichiátriai szempontból ma nem tudunk adni. Ismerjük a levegő szennyezettségének vol%-ban kifejezhető károsító hatását. Numerikusan tudunk véleményt mondani a zajártalom kérdésében, de hogy egy társbérlet, vagy két felnőtt generációnak az együttélése mennyi idő alatt és a csoport hány tagjánál okoz neurózist, ma nem tudjuk megmondani; annak ellenére, hogy ezzel előbb-utóbb számolnunk kell. Mikor és mennyi idő alatt lesz szorongó az idült alkoholista gyermeke? A szabad idő elégtelen vagy helytelen felhasználása mikor vezet kimerüléshez? Ezek mind hosszú előtanulmányokat, átlagolásokat igénylő munkákat követelnek.

Globálisan azt kell mondanunk, hogy a városépítés egész mechanizmusa az építészeti, gazdasági, földrajzi, igazgatási szempontok mellett legyen tekintettel, és elsősorban legyen tekintettel, az emberre. Azokra a családokra és egyedekre, akik az új településekbe költöznek. Figyelembe kell vennünk társadalmi és gazdasági helyzetüket, hivatásukat és foglalkozásukat, a családok struktúráját, szórakozási és kulturális igényeiket. Figyelembe kell vennünk mindezeknek a tényezőknek 10–20 éves perspektívában kiszámítható alakulását is. Ennek vetületében az alábbi néhány gondolatot fogalmazhatjuk meg.

1. A városépítést, de még a tervezést is egy konkrét felmérésnek kell megelőznie. A beköltözésre váró 10–20 ezres populációban adatokat kell gyűjtenünk. Milyen a családok nagysága és összetétele, és a családon belül 10–20 év alatt milyen változások várhatók; vannak-e magukban élő egyének és idős házaspárok; előre megadott választási lehetőségek mellett milyenek a lakásigények. Számba kell venni a speciális igényeket: családi könyvtár nagysága,

zene, festészet stb. iránti érdeklődés, barkácsolásra vonatkozó igények stb. Talán erre a felmérésre, az igények számbavételére a SZOT-nak kellene egy szervezetet kialakítania, és ez a szervezet képviselné az építtetővel és a kivitelezővel szemben a beköltöző lakosság érdekeit.

2. Tervezésben és kivitelezésben az egyéni igényeknek lehetőség szerint történő teljesítésére kell törekedni. Lakástípusok tervezésében és a lakások belső kiképzésében széles variációs lehetőséget kell teremteni. Öregek és magányosok részére félig lakás, félig penzió jellegű blokkokat kell kialakítani. Szolgáltatások, kereskedelmi hálózat kiépítésében a centralizált nagyüzem mellett a könnyen elérhető decentrumok is kapjanak kialakítást. Így pl. 50 m-en belül legyen elérhető kis bolt a mindennapi friss élelem beszerzéséhez; 100—150 lakás kapjon kis javítóműhelyt, vízvezeték- és villanyszerelővel; a takarítóvállalatnak legyen számtalan kihelyezett állomása stb. Az óvoda és iskola autóforgalomtól mentesen legyen megközelíthető. Az alagsorokban legyen garázs. A lakóknak álljon rendelkezésre munkaasztalokkal felszerelt barkácsolóhelyiség. 50—100 lakás kapjon klubhelyiséget (könyv, újság, sakk, kártya stb.). A folyosók, lépcsőházak, hallok kulturáltsága, tisztán tarthatósága legyen elemi követelmény. — Az otthoni jó közérzet már belépéskor alakuljon ki.

3. Az így megtervezett lakásokat már az alapozás és a közművek létesítése kezdetekor ki kell a leendő lakóknak utalni. Így lehetőséget kapnak esetleges cserékre, a lakásba való költözéshez felkészülésre, esetleg a belső kiképzés módosításához.

4. Az építkezés során a beköltözés folyamatos, de a beköltözött lakások környezetében a bejáratok, utak, parkok legyenek készek, a szolgáltatások legyenek megszervezettek.

5. A dezorganizált zónákat és a szélső külvárosokat sürgősen meg kell szüntetni. Az új telepeket ezeknek a helyén kell építeni. Tudnunk kell azt is, hogy a nagyvárosok és metropolisok populációjához tartoznak a bizonytalan egzisztenciák, a nincstelenek és a vándorok; az ő elhelyezésük is a városépítés feladatát jelentik. Kulturált formában éjszakai szállásokat kell részükre kialakítani.

*

Az elmebetegségeknek és a neurózisoknak, valamint a városépítésben kifejezésre jutó kulturális adottságoknak szoros összefüggését felismerve, a szociálpszichiátria a betegségek prevenciójában fennálló kötelezettsége alapján kérdését a társadalom felé így fogalmazza meg: a világméretű technikai forradalom idején, a termelés automatizálódásának kialakulása periódusában

a termelt javak bősége, az életszínvonal gyors emelkedése, a munkaidő rövidülése, a közlekedés és információ kiszélesedése, a művészeti ösztönzések kiélése és a szórakozás feltételeinek megsokszorozódása mellett az elkerülhetetlen urbanizációnak, migrációnak, a tradíciók és szokások újjászervezésé-

nek, az átrétegződésnek, az újabb és újabb ideológiai irányzatoknak miért szükségszerű velejárója a pszichés torzulások emelkedése? ! Miért kell szükségszerűen elfogadnunk az izolálódást, a magára maradást, a szubdepressziós állapotot, az egymásért való felelősségvállalás elmaradását?

A szociálpeszichiátria állásfoglalását abban fejezheti ki: megvannak az anyagi feltételek, a munka szervezettségével megvan a kellő szabad idő. Ez a két lehetőség biztosíthatja az együttélés harmóniáját, azt, hogy „az embernek emberrel kell törődnie, egyébként ő maga nem tud ember lenni”.

Juhász Pál

Granasztói elvtárs magas színvonalú vitaindító előadása a városépítés, építéstudomány és a társadalomtudományok közötti együttműködés sokoldalú problematikáját, egyben a településtudomány területén eddig megtett haladásunkat s a fejlődés mai kérdéseit vázolta fel. Az előadáshoz mint geográfus, a következő két témát kiragadva kívánok hozzászólni: 1. a magyar urbanizáció fejlődési folyamata feltárásával kapcsolatos kutatási problémák, 2. valamint a településtudományok egyes ágazatai — mind a műszaki jellegű, mind a társadalomtudományi ágazatok — közötti harmonikusabb együttműködés kérdései.

Úgy vélem, hogy a megtett kezdő lépések ellenére az urbanizáció kutatása terén az elmúlt évtized során nem sokat haladtunk előbbre. Jóllehet ma már általános az a felismerés, hogy a hazai urbanizáció sajátosságai feltárása, ennek az átfogó, széles körű társadalmi folyamatnak a beható megismerése nélkül kevés sikerre számíthat mind a regionális tervezés, mind a településhálózat-tervezés — vagy akár a gazdasági földrajz, a településföldrajz, a település-szociológia, sőt a közigazgatástudomány és még számos más tudomány is. E tudományok többek között hivatottak lennének az építéstudományokat sokoldalúan informálni az urbanizáció folyamatának sajátosságairól.

Ahhoz, hogy érdemben hasznos, új információk szülessenek, nem kerülhető el a meglevő valóság beható analízise, s „folyamat”-jellegének — ha kell új, az eddigiektől eltérő kutatási eljárásokkal való — mielőbbi feltárása. Ehhez mielőbb hozzá kellene látni az érintett tudományok valamennyi területén. Nem gátolhatja meg ezt a törekvést az, hogy mai ismereteink szintjén még nem áll rendelkezésünkre az urbanizációnak valamennyiünk által elfogadhatónak ítéltető definíciója. Úgy vélem, abban valamennyien egyetértünk, hogy az ország egészére, a településhálózat valamennyi tagjára s a bennük élő népességre — tehát az egész társadalomra — vonatkoztatott folyamatot értjük rajta a maga szükségszerű, sajátos térbeli vetületeivel együtt. Az természetes, hogy e sokoldalú társadalmi folyamat fő vonásaiként más-más tulajdonságokat hangsúlyoz, emel ki, rangsorol egymástól eltérően pl. a szociológus, mint az építész vagy a geográfus, mivel ki-ki a maga tudományága sajátosságai felől közelít

e sokoldalú jelenséghez. Ezen ismeretek azonban éppen a településtudományon belül ötvöződhetnének olyan rendszerezett egységbe, mely ezen komplexitás révén biztosíthatna minőségileg is új képet az urbanizációról. Hogy ezt a szintetizáló szerepkörét a településtudomány betölthesse: egyik elsődleges feladat, hogy az egyes hivatott tudományágak a maguk területén elvégezzék a szükséges teendőket. Ez nem csekély újszerű kutatási feladatok elé állít számos tudományágat, többek között a földrajzot is, mint erre a továbbiakban majd kitérek.

Az analitikus kutatások beindításának halogatását nem indokolhatja ma már az sem, hogy a Központi Statisztikai Hivatal meglehetősen késedelemmel tudta csak az 1970. évi igen gazdag népszámlálási adatanyagát nyomtatásban közrebocsátani. Az egyes megyei kötetekben publikált információk gazdagságát dicséri, hogy azok első ízben tesznek lehetővé közigazgatási határon belüli igen részletes területi tájékozódást is. Ez a térbeli kép kirajzolását, a valósághű területi viszonyok feltárását jelentősen segíti. Nagy kár viszont, hogy ma még nincsenek publikált adatok az urbanizációs folyamat olyan jelentős mozgásfolyamatairól, mint az ingavándorforgalom, a népesség belső vándormozgalma a kutatásokhoz nélkülözhetetlen közszégi szintű területi bontásban. Hiányzik a mai viszonyokat tükröző munkahely-statisztika is. Pótlásukra elhangzottak ígérek, melyek teljesedését várjuk.

Az urbanizáció folyamatszerűségéből eredő területi sajátosságok helyes megítélése s valósághű tükrözése nem csekély kutatási módszerbeni feladatok elé állította már eddig is a geográfiát. S felvet mind újabbakat, melyek megoldására törekedvén jelentősen tágult a geográfia korábban meglehetősen beszűkült „ökonómiai” szemlélete. Az urbanizáció számos lényeges geográfiai jegyét rekesztette volna ki a maga tudományos vizsgálódásai köréből, ha nem lépett volna egyet előbbre a társadalom mind szélesebb szféráit is átfogni törekedve. Éppen a gyakorlati igényektől inspirálva kényszerült a földrajz erre a fontos lépésre, melynek legfiatalabb tudományos részdiszciplínáját a szociálgeográfia kibontakozását köszönheti.

A szociológia mind gazdagabbá váló információs anyagait a geográfia egyre szélesebb körben igyekezett beépíteni a maga vizsgálódásaiba. Ez később a geográfia szemléletében is gazdagodáshoz, táguláshoz vezetett, midőn a geográfia a fejlődés kapcsán a maga tudományos koncepciójába integrálta a társadalomra vonatkozó mind differenciáltabb ismereteket. Korábban a geográfusok kutatásaik során a társadalom egészét mozgató erőkkel egyeztettek a tájbeli jelenségeket. Ez a „makro”-szemlélet azonban mind kevésbé bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a tájban mint a társadalom életjelenségeinek lebonyolódása színterén lejátszódó folyamatokat a maguk sokrétűségében feltárják, a társadalom tájformáló tevékenységét helyesen interpretálják. Ehhez a szociológiai ismeretekkel gazdagodott földrajz kibontakozása a szociálgeográfia — segítette, segíti hozzá a földrajzot.

A földrajz ezen legfrissebb ágazata a működésében, mozgásában levő társadalom térbeli vetületeit, a társadalom életjelenségeiből adódó folyamatok területi vetületeit, regionális különbözőségeik sajátosságait igyekszik feltárni. Szemléletéből következik, hogy a maga sajátos rétegezettségében igyekszik megragadni a társadalmat. Teszi ezt elsődlegesen azon felismerésből, hogy ugyanazon jelenségnek -- pl. szabad idő megnövekedése -- a térbeli vetületei társadalmi csoportok, rétegek szerint élesen elütnek egymástól. A „tájformálás” társadalmi törvényszerűségei tehát a „rétegezett társadalom” tevékenységének ismeretét igénylik.

A szociálgeográfia — amely sokat köszönhet a szociológiának — azonban maga is képes éppen a szociológia számára is jól hasznosítható, fontos új ismeretanyagokat szolgáltatni. A táj térbeli rendjét kutató geográfus a maga munkái végzése, a terület sajátosságainak feltérképezése során számos olyan jegyet, „indikátort” találhat, melyek magában a társadalomban zajló folyamatokról tudósítanak. Gyakran éppen a társadalmi folyamatok ezen „láthatóvá vált” jegyei, tájbeli megjelenései szolgáltatják az első jelzéseket arról, hogy a társadalomban a korábbi állapothoz képest valami új, valami módosult helyzet következett be, és a társadalom korábbi térbeli rendjében labilis állapot alakult ki, vagy éppen már kiformalódóban van egy új térbeli rend. Ezek az „indikátorok” segítségével felismerhető folyamatban levő társadalmi mozgások, átalakulások révén mód nyílik arra, hogy a geográfus előre jelezhesse — bizonyos időbeli korlátok között — a tájban bekövetkező módosulásokat. Ragadjunk ki ezek szemléltetésére néhány példát a jelenben meglevők sokaságából! A népesség foglalkozási szerkezetének átalakulása s a „városias” életmód terjedése szoros összefüggést mutat a családok generációs összetételének módosulásával. A többgenerációs ún. nagycsaládok, melyekben három generáció élt együtt, széthullanak, mivel létük az agrárjellegű társadalomban gyökerezett; és a kétgenerációs ún. kiscsaládok kerülnek túlsúlyba a társadalomban. Sőt, a folyamat egy szakaszában egyre nő a családtörödékek számaránya is. Hogyan válik ez tájformálónak? Úgy, hogy az egzisztenciálisan is önállósulni képessé vált kiscsaládok, családtörödékek térbelileg is szétválnak. Önálló lakóhely megteremtésére törekednek, mely igény kielégítése fokozott mértékben megnöveli a lakás-, lakóhely-, házhelyigényeket. Ennek nyomán még stagnáló népességű községekben is — a folyamat adott fázisában — számolnunk kell a település belterülete jelentős átalakulásával, többnyire területi kitágulásával. — Vagy villantsuk fel a szabad idő megnövekedésének sajátos tájformáló hatásait, melyek a hétvégi házak, „hobby-kertek” iránti kereslet ugrásszerű növekedésén kívül a nyaralók, üdülőövezetek, a belföldi turizmus kellően „felszerelt” tájhoz kapcsolódó területi igényei formájában már napjaink is nem egykönnyen megoldható problémákat jelentenek. Említsük meg az ingavándorforgalmat is a többi tényezők sorában, mint különös súllyal bírót, a tájformáló társadalmi jelenségek körében amelynek fennmaradásával, esetleges fokozódásával a

továbbiakban szintűgy számolnunk kell, hiszen a népesség nagyobbik hányada sokkal könnyebben változtathat munkahelyet, mint lakóhelyet. Tehát társadalmunk a munkahelyek térbeli átrendeződése kapcsán viszonylag csekély rugalmassággal képes a népesség lakóhelyi átrendeződési igényét is követni. Ez viszont a községek városiasodásával összefüggő fejlesztési problémákat, a közlekedési viszonyok gyorsabb ütemű javítását helyezi szükségszerűen előtérbe tájformáló tevékenységeink rangsorolásában.

Az egyes társadalmi csoportok, rétegek — a maguk tevékenysége, életvitele sajátosságaiból adódóan — nem azonos intenzitással vesznek részt a társadalom tájformáló ténykedéseiben. Annak megítélésében, hogy mely csoportok milyen tevékenységéhez fűződnek a legpregnánsabb tájformáló hatások, megoszloak a külföldi geográfusok véleménye. Azt azonban egyöntetűen elismerik, hogy a család, ill. háztartás mint a tájformáló tevékenységek alap-egysége, kiemelkedő fontosságú. Ahol azonos életvitelű családok, háztartások nagyobb tömegben vannak jelen, mintegy csoportot alkotva, értékítéleteik a nagyobb közösség — pl. a falu — térformálásába is döntően beleszólhat. Az ilyen csoportonként differenciáltan megjelenő értékítéletek ismerete nélkül végrehajtani szándékozott sablonos falufejlesztési tervek — legyenek azok a legszebb szándékoktól vezérelve — nem segítik településeink fejlődését. — Említsük példaként az eddig is már oly sok vitát kiváltott belterületi házhely nagyságának, a teleknagyságnak a problémáját. Másként ítéli, értékeli a telek méretét az a család, amely megőrizvén agrártevékenységét — legyen agrár, vagy „kétlaki” ez a család — megélhetési forrásként ma sem nélkülözheti a gazdasági udvart, s annak ma is fennmaradó térigényes épületeit. A jelenbeni egzisztenciáját nincs módja feláldozni ma a jövőbeni közművesítés reményében. Megint más a városias életvitelű család házhelynagyság iránti igénye, mely család jövedelemforrása ma már minden agrártevékenységet nélkülöz, s élelmiszerszükségletét is módja van teljes mértékben a bolti ellátásból fedezni. Ez utóbbi típusú családok egyes községeken belüli arányának térhódítását élelmiszergazdaságunk s a bolthálózat fejlődése determinálhatja. Lassú, vontatott fejlődése a lakosságot huzamosabb ideig kényszerítheti részleges ön-ellátásra, mint azt egyébként önszántából tenné; veteményes kertjeit szívesebben díszkertként használná, hiszen életvitelének városiasodása erre készíti. Mindezek egyben jelzik, hogy településeink „városiasodásának” elősegítését csak ilyen tágabb összefüggések ismeretében, azok felmérésével tudjuk megoldani. A maga differenciáltságában szemlélt társadalom egyre sokrétűbb térformáló igényei, tevékenységi szándéka ismerete nélkül, úgy véljük, nincs mód reálisan előre jelezni településeink térbeli rendjét, településhálózatunk fejlődésirányát.

Ezzel egyben hozzászólásom második problémakörét is érintettem, azaz az egyes településtudományi ágazatok közötti harmonikus együttműködés fokozottabb igényét. Hasonló megfontolásból fejtettem kissé bővebben a

szociológia és földrajz kölcsönhatására kibontakozó szociálgeográfia célkitűzéseit s egyben útkeresési problémáit. Megítélésem szerint a városépítés s a regionális tervezés, településhálózat-tervezés sem várakozhat csupán passzívan arra, hogy a maga sajátos rendszerébe nyomban beépíthető formában kapjon információkat a településtudományágak bármelyikétől. Meg kell tenniük a saját diszciplínájuk nyújtotta határokon belül – olyan közelítési, „információátvételi készség” kifejlesztését, mely módot nyújt a belterjesebb, a harmonikusabb együttműködéshez és a továbbhaladáshoz. Ennek megoldása nélkül nem remélhető annak elérése, amit hozzászólásom kezdetén mint fontos közös célkitűzésünket említettem: a településtudományon belül ötvöződjének egy magasabb rendű egységbe az egyes települési tudományágak nyújtotta ismeretek. Remélhető, hogy mai megbeszélésünk ismét közelebb visz ez áhított célhoz, amely egyedül képes lehet olyan komplex jelenségről, mint az urbanizáció, a lehető legsokoldalúbb képet nyújtani. E munkában a geográfus szíves örömmel vesz részt, mert saját tudományága fejlődését, dinamizmusának kibontakozását is ezúton látja biztosítotttnak.

Lettrich Edit

Talán nem felesleges ezen a helyen hangsúlyoznunk, hogy az urbanizáció egyik vezető tudományának, a településtudománynak, valamint annak egyik gyakorlati alkalmazásának, a településtervezésnek célkitűzései középpontjában az ember és társadalma áll. Feladatának kiemelkedő része a népesség – a fogyasztási javakkal ellátandó, az ellátás anyagi feltételeit biztosító népesség – térbeli elhelyezése, melynek eredményeképpen fokozni képes a termelés és a termelékenység színvonalát és ennek következményeként saját ellátottságát, életszínvonalát. Tehát a társadalom alapvető problémájáról van szó.

A népesség térbeli elhelyezkedésének alapvető rendszerét célratorően azonban csakis az adottságok és összefüggések feltárásán nyugvóan: *egyrészt* a demográfiai, a társadalmi, tudományos, technikai, infrastrukturális fejlődés prognózisa, *másrészt* a termelőerők fejlődésének és elhelyezésének irányát meghatározó távlati tervek segítségével határozhatjuk meg.

E tényezők többségének létrejöttét nem a településtudományi kutatások, feltárások eredményezhetik, csak szorgalmazhatják és közreműködhetnek ezek létrehozásában. Azonban világosan kell látnunk, hogy mindezek hiányában a népesség térbeli elhelyezése elvi strukturális rendszerének meghatározását tudományos igénygyel képtelen elvégezni. Ennek hiányában esetleg az általa felállított hipotézisek alapján végezheti és végzi e munkát. Ez azonban többnyire ösztönös és gyakran szubjektív megállapításokon, feltevéseken alapszik.

Amint ismeretes: minden társadalom (a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista társadalom) igényeket támasztott, és gyakran az előzőtől eltérően újabb

és eltérő igényeket támasztott a társadalmi élet keretétől szolgáló településekkel szemben. Erről az igényről egyetlen társadalom sem mondott le, és természetes, hogy társadalmunk sem mondhat le. Ezért jogosan vetődik fel a kérdés: mennyiben felel meg az új társadalmi-gazdasági rendnek az a város-falu települési rend, mely a civilizáció kezdetétől fogva fennáll és az osztálytársadalmak egész történetén végigvonul?

Erre természetesen könnyű határozott választ adni: hogy nem indokolt ennek az antagonisztikus települési rendnek további fenntartása, hogy semmi sem indokolhatja a kétfajta település lakás-, közintézmény-, közmű- és közüzemi stb. ellátottságának ma még annyira szembetűnő különbségét. A város és a falu történelmi kategória, az osztálytársadalmak szülötte és ezért feltételezhetjük, hogy annak megszűntével elhal, és helyébe egységes, arányos, hierarchikus, de nem antagonisztikus településhálózat jön létre.

Arra is választ kellene adnunk; milyenek legyenek ezek az új települések? A válasz sürgető. Hiszen valóban, amint Granasztói Pál is mondta: nem sárból, fából és nádból, sőt nem is kőből és téglából, hanem betontól és acélból formáljuk ma már az új, és építjük át a régi településeinket — és mind növekvő volumenben. Ezt a hatalmas építési folyamatot nem lehet ideiglenes, átmeneti jellegűnek tekinteni. Tudjuk, hogy az építmények erkölcsi avulása ma hamarabb bekövetkezik, mint a múltban bármikor. Ahhoz, hogy ez ne történjen túl hamar, a mainál sokkal biztonságosabban kellene dolgoznunk. Hibás feltevéseink jóvátehetetlen károkat okozhatnak. Ezeket a károkat nem lehet csak az anyagiak oldaláról meghatározni. A jövő társadalom életterét, életkeretét olyképpen merevítjük meg, hogy a város — erőfeszítéseink ellenére — egyhamar alkalmatlan lesz rendeltetésének teljesítésére.

Nem arról van szó, hogy hiány lenne bizonyos elképzelésekben. Van ezekből bőven. De melyek a helyesek? Így egyesek a kor technikai lehetőségeiből indulnak ki, azt fetisizálva, irreális, absztrakt gondolatok sorát hozzák. Mások a vélt gazdaságossági és technológiai kötöttségből sivár uniformizálást hirdetnek. Véleményünk szerint a városépítés problémáit nem lehet csak egy oldalról, akár a technika, akár a technológia, akár a gazdaságosság oldaláról megközelíteni. A probléma ennél sokkal összetettebb. A mind növekvő mennyiségi és mind differenciáltabb igények ésszerű kielégítése meghatározásának módja alapvetően csakis a *társadalmi igény* oldaláról fogalmazható meg helyesen.

Tudjuk, hogy ma még nem lehet az igényeket a jövő társadalmára jellemző teljességgel meghatározni, már csak azért sem, mert az életforma nem statikus. Közülük a jelentősebbeket — ha csak általánosságban is — mégis fel kell mérni, meg kell fogalmazni, ha sikeresen, hasznosan akarunk nemcsak a ma, hanem a jövő számára is alkotni. Mert a település rendje, szerkezete, tartalma és megjelenése, formája szervesen összefügg a társadalmi-gazdasági rend alakulásával, a tudományos-technikai fejlődéssel, a művészet és a közízlés színvonalával.

Ma még mindig vagy nem, vagy rendkívül hiányosan kapunk választ kérdéseinkre a társtudományoktól. Legalábbis nem az alapvető jelentőségű kérdésekre. Pedig az életforma alakulásának világos felvázolása nélkül nehezen tudunk előrehaladni.

Erre a munkára mindinkább a team-munkamódszer a jellemző. Az együttműködést már az iskolapadban kellene kezdeni. Sajnos, képzési és továbbképzési rendszerünk széttagoaltsága nehezíti ezt. A rivalitás a karmesteri pályáért sem segíti az összhang kialakulását. Egymás kölcsönös megbecsülése nélkül sem tudunk előrehaladni. Reméljük, hogy a mai találkozás serkenteni fogja az együttműködést az eredményes, közös munka irányába is.

Perényi Imre

GONDOLATOK A TELEPÜLÉS-TERVEZÉS SZOCIOLÓGIAI SZEMLELETÉHEZ

Korreferátum Granasztói Pál előadásához

Társadalomtudósok és talán különösképpen szociológusok számára sohasem okozott nehézséget közös nyelvet találni Granasztói Pállal. Granasztói egész munkásságát egy olyan ember- és társadalomcentrikusság jellemzi, mely alapvetően megkülönbözteti őt az urbanisztika, településtervezés, regionális tervezés sok divatos technokrata, vagy utópisztikus ideologisztikus áramlatától. „Az urbanizációval kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és társadalmi igények problémái” című vitaindító előadása benyomásom szerint továbblépés ezen az úton, az eddigieknél is elmélyültebb kísérlet a településtervezés egy új szemléletmódjának a kimunkálására.

A vitaindító előadás számomra legmegragadóbb elemzése az a néhány bekezdés, melyben Granasztói Pál az építészek három generációjának típusát rajzolja meg, mintegy kísérletet téve „az építészek szociológiájának” a megalkotására. Rendkívül találó az a három építész-portré, melyet Granasztói néhány ecsetvonással vázol fel: a hercegi család cselédsége asztalánál mintegy szolgáskorban ebédelő építészé, a művészkedő nagykalapos, bársonykabátos építőművésze, és a Bauhaus korszak tervezője.

Az építész-tervezőknek e három generációja különböző társadalmi feltételeknek és tervezési filozófiáknak felel meg. A Tolsztoj regényből élénk varázsolt építész a megrendelővel közvetlen de alárendelt kapcsolatban levő tervező, akinek feladata az Úr kívánságainak legpontosabb megvalósítása, formába öntése. A múlt század végi művészkedő tervező már a klasszikus kapitalizmus korszakának a terméke, a polgárság szülöttje, azé a polgárságé mely nem érzi képesnek többé magát művészi igényeinek megfogalmazására, s ezért arra specializált szakembert alkalmaz, az építész önérzetének védelmére alakítja ki a bohém művészmagatartást, jelezve, hogy mégiscsak különbözik

a többi munkavállalótól, hangsúlyozva értelmiségi küldetését. A Bauhaus korszak építészete ismét más társadalmi követelmények szülötte, ez az építészet az ipari és posztipari társadalom gyorsan változó feltételeinek felel meg, egy olyan társadaloménak, melyben az építész „fogyasztói” véglegesen elszakadnak a tervezőtől, tervező és felhasználó közé iktatódik az építőipar nagy és egyre komplexebb gépezete, az egyre gyorsabban változó technológia. A herceg építőmesterének nemcsak „a mit” mondta meg, de nem volt kérdéses a „hogyan” sem. A kapitalizmus előtti korszakban az építész „hogyanja”, az építész művészi formája viszonylag lassan változott, s ezzel a lassú változással, többnyire a feudális Úr lépést tudott tartani. A klasszikus kapitalizmus polgárja megfogalmazza „a mit” az építész számára, de lemond a „hogyanba” való beleszólásról. Ez az oka annak, hogy e korszak építésze elsősorban művésznek érzi magát, fő feladata a művészi forma megtalálása. Az ipari és posztipari társadalomban s ez nagyrészt áll a szocialista társadalmakra éppúgy, mint a kapitalistákra, az építész-tervezőnek legalább annyira kell foglalkoznia az építészeti tartalmi kérdéseivel mint a formákkal. A felgyorsult társadalmi-gazdasági változás miatt nyilvánvalóvá válik, hogy az építészeti produktumok használói nem ismerve a jövőbeni építőipari és technológiai lehetőségeket, az igények, életformák, társadalmi struktúrák várható változásait, nem tudják azokat a szükségleteiket megfogalmazni, melyeket az építésznek ki kell elégítenie, hiszen az építészeti tevékenység egyik legfőbb sajátossága, hogy olyan „termékeket” hoz létre, melyeket több nemzedék is használni fog. Ezért pontos Granasztói Pál megfogalmazása: „Majd a Bauhaus-sal fémjelzett korszak következett és tart többé-kevésbé napjainkig: az építés a társadalmi haladás szolgálatában áll, de mivel a társadalom nem tudja mit kíván, mi a korszerű, neki az építésznek kell azt helyette és számára megalkotnia, tisztáznia.” A prekapitalista korszak építésze mesterember, aki megtanulja szakmájának évszázadok alatt kialakult módszereit, s azokon csak szinte alig érzékelhetően változtat. A klasszikus kapitalizmus építésze művész, aki éppoly lázasan kutat az új formák után, mint a kor festői vagy költői. A Bauhaus építésze *tervező*, méghozzá olyan tervező, aki mások helyett lát a jövőbe, mások helyett tudja kiválasztani a kívánatos jövőt. Éppen ezért a Bauhaus építészét teleologikus tervezőnek nevezném.

Granasztói Pál nem karikírozza, nem gúnyolja az előtte járt építész nemzedékek képviselőit, hanem megértve azokat igyekszik kiemelni olyan elemeket, melyek egy új építész-tervező nemzedék szemléletmódjába beépíthetők. A vitaindító előadás legfőbb erénye, hogy egy Bauhaus utáni építész-szemlélet megfogalmazására tesz kísérletet.

A Bauhaus tervezői-szemlélet akárcsak a vele sok szempontból rokon funkcionista társadalomtudomány az elmúlt egy-másfél évtizedben egyre mélyülő válságba jutott. A Bauhaus-iskolának és a funkcionista társadalom-kutatásnak közös jellemvonása, hogy feltételezi: a tervező, illetve a társadalom-

kutató képes arra, hogy a jelenségek világából kiemelje a lényegest, a funkcionálisat, kimutassa a sorvadót, a lényegtelent, a partikulárist, a diszfunkcionálisat. A Bauhaus akárcsak a társadalomtudományban a funkcionalizmus, ezt az elemző tevékenységét a tudományosság vértetébe öltözteti, tudományos kutatások alapján meghatározható „Existenz-minimum”-ról beszél, valójában azonban teleologikus szemléletű, transzcendens értékekre orientált.

Az elmúlt évtizedben a településrendszer és a városok teleologikus tervezői egyre inkább elbizonytalanodnak választott értékeikben, egyre bizonytalanabbá válnak abban, hogy valóban képesek-e a társadalom helyett kitalálni a kívánatos jövőt. Ahogy a teleologikus építész-tervezők tervei kezdenek megvalósulni, úgy válik nyilvánvalóvá, hogy az építészeti tevékenység és a társadalom valóságos igényei nem fedik egymást, hogy a tervezők transzcendensnek vélt értékei valójában partikuláris osztályértékek, hogy a teleologikus szemléletmód mögött rétegek és osztályok érdekkonfliktusai húzódnak meg. Úgy tűnik, hogy a tervezés nem megváltója, felvilágosítója, felszabadítója a társadalomnak, hanem a társadalmat erőltetetten uniformizáló, megkötő tevékenység. Hiába akar boldogítani a teleologikus tervező, legjobb szándékai ellenére gyakran felbőszíti és sérti azokat, akiknek jót akar tenni. Jane Jacobs az amerikai várostervezés egyik élehangú kritikusa „Az amerikai nagyvárosok élete és halála” című alapvető művében ír le egy erre jellemző történetet. Jacobs vizsgálatokat folytatott egy nagyváros lakótelepén melyet alacsony jövedelmű rétegek számára építettek, a modern urbanisztika elképzelései szerint. A hatalmas épületóriások között a tervezők egy kis füves parkocskát alakítottak ki, becsempészve a természetet a városba. Azt tapasztalták azonban, hogy a lakók a park fűvét minduntalan s láthatólag szándékosan összetapossák. Mihelyt a fűvet felújították, azt ismét elpusztították. Érthetetlennek találták, hogy mi vezetheti a lakókat ebben a barbár pusztításban. Végül is sok-sok beszélgetés után Jacobs a kérdés nyitjára akadt. A telep egyik lakója egyszer dühösen kifakadt: „Megmondom én magának, hogy miért tapossuk mindig le a fűvet. Dühösek vagyunk, mert úgy érezzük, hogy ezzel a parkocskával bizonygatják a tervezők, hogy a telepet nekünk építették, de ha valóban nekünk szánták ezt a városrészt, akkor mért nem terveztek bele egy zálogházat, ahova a hónap végén, amikor elfogyott a pénzünk, betehetnénk az óránkat, vagy mért nem terveztek egy olcsó kávéházat, ahol megihatnánk reggelente egy csésze kávé.” A tervezők saját értékeiket, saját életformájukat vetítették az új városrészbe, s ez volt kudarcuk legfőbb oka. Hasonló következtetésre jutottak azok a kutatók is, akik a leromlott városrészek felújításának társadalmi következményeivel foglalkoztak. Kiderült, hogy városrészeket „slummokká” az urbanisták gyakran saját értékeik alapján jelölnek, s elpusztítanak jól működő közösségeket, széttörnek életformákat, s valójában nem alkotnak helyettük új, haladottabb közösségeket és életformákat. A városfelújító tevékenység során a bulldozerek lerombolnak régi városrészeket, ezzel

elszakítanak egymástól rokonokat és barátokat és ráadásul a felújítás során épülő új városrészekbe alig-alig jut hely a korábbi otthonaikból kiűzött lakosságnak.

A teleologikus tervezés válságba jutott, mert nem volt képes számot vetni a társadalom valóságos érdekviszonyaival, az értékek és életformák sokféleségével, nem a társadalom valóságos érdekviszonyaiból indult ki, hanem transzcendensnek tételezett értékekből, nem bízva azonban a társadalomra, hogy a tervező által választott értékeket a magáénak ismerje el vagy elutasítsa. Ezt a válságjelenséget felismerve fordul a település-tervezés a társadalomtudományok és a szociológia felé, tőle várva a céloknak a megfogalmazását, remélve, hogy ezután a várostervezés megelégedhet a „hogyan” kimunkálásával. A funkcionalista társadalomkutatás szívesen sietne a tervezésnek a segítségére. A funkcionalizmus szemléletébe beleilleszkedik a normatíváknak olyan jegyzéke, mely előre látja és beszabályozza a társadalmi élettevékenységeket, s így támpontot nyújt a tervezők számára. A funkcionalizmus azonban a teleologikus település-tervezéshez hasonlóan s ugyanolyan okok miatt, válságba jutott. Nemcsak az építész-tervezők, hanem a társadalomtudósok is elbizonytalanodtak társadalmi küldetésükben. A legtöbb amit a ma szociológiai szemlélete mondani tud a település-tervezők számára, az abban áll, hogy a tervezés egy új szemléletére van szükség. Egy olyan tervezői magatartást kell kialakítani, mely a tervező küldetését nem a társadalmi folyamatok korlátozásában, hanem sokkal inkább azok felszabadításában látja.

A teleologikus tervező elsősorban szabályoz, irányít, mederbe terel, tilalomfákat állít fel. Ez a tervező „jobban tudja” mint a társadalom, hogy mire van szükség, mi a kíváncs, merre kell haladni a jövőben. A teleologikus tervező arra a kérdésre keres választ, hogy kinek, hol és miként kell élnie. Úgy képzei, neki kell eldöntenie, ki lakjon falun, ki városon, ki lakjon családi házban, ki többszintes épületben, kinek hány szobás lakása legyen, ki miként használja lakásának különböző helyiségeit stb. A teleologikus tervező akkor érzi sikeresnek a munkáját, ha azok, akik számára tervezett nem tehetnek mást, mint amit ő előre látott: a szobának abban a sarkában olvasnak majd, amit ő olvasósaroknak szánt, ott reggeliznek ahol annak a helyét az építész megjelölte, s ott helyezik el a televíziót ahova a tervező azt szánta. Kicsit általánosabban fogalmazva: a teleologikus tervezés transzcendens értékekből kiindulva feladatát abban látja, hogy megkeresse az ésszerű alternatívát, vagyis magára vállalja, az alternatívák közötti választás aktusát, lényegileg tehát a tervezői tevékenységen keresztül szűkíti az érintett csoportok, rétegek alternatíva választási szabadságát.

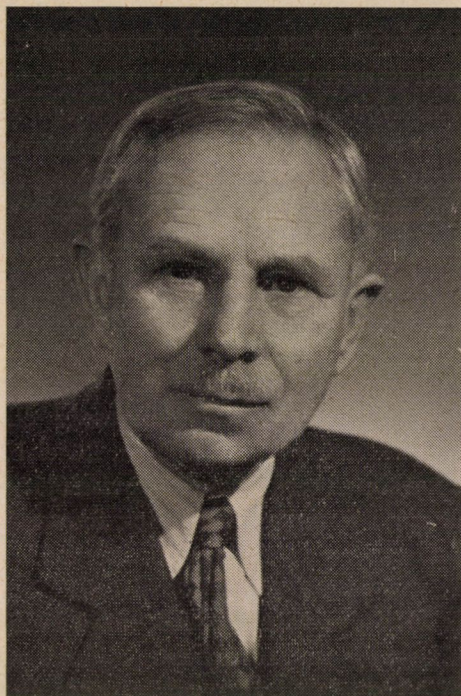
Granasztói Pál vitaindító előadásából a településtervezés egy új szemléletmódját véljük kibontakozni, melyet úgy gondolom, joggal nevezhetnénk a tervezés szociológiai szemléletének, ember és társadalomközpontúsága miatt. A funkcionalizmust meghaladó társadalomtudomány maga sem vállalkozhat

arra, hogy kijelölje a tervező számára a társadalom által követendő alternatívákat, konkrétabban fogalmazva nem láthatja feladatának, hogy a település-tervezőnek megmondja, kinek, hol és miként kell élnie. E kérdésfelvetést irrelevánsként kell elvetnie és a tervezőt is erre kell ösztönöznie. A tervezésnek egy olyan szemléletére van szükség, mely a tervezés célját nem az alternatívák szűkítésében, hanem éppen ellenkezőleg a társadalom választási szabadságának, a lehetséges szférájának a tágításában látja.

A társadalmi struktúra társadalmainkban szükségszerűen termeli az egyenlőtlenségek rendszerét, létrehozva az előnyök és hátrányok felhalmozódásának hibás köreit, ennek során a társadalomban minduntalan monopolhelyzetek teremtnének, melyek korlátozzák a társadalom bizonyos csoportjainak, rétegeinek, osztályainak választási szabadságát. A szociológiai szemlélettel megtermékenyült tervezés feladatát éppenséggel e monopolhelyzetek keresztültörésében, a hátrányok, illetve előnyök felhalmozódásának korlátozásában látja.

Úgy gondoljuk, hogy Granasztói Pál egész munkássága, de talán eddigi műveinél is pregnánsabban most elhangzott vitaindító előadása, útkeresés a Bauhaus korszak utáni, talán „genetikus tervezésnek” nevezhető tervezési szemléletének a megfogalmazásához. Ennyiben a szociológusnak nincs hozzátenni valója az előadásban elhangzottakhoz, mindössze hangsúlyoznia kell annak szociológiai szemléletét.

Szelényi Iván

A Magyar Tudományos Akadémia mély megrendüléssel
és fájdalommal tudatja, hogy

Dr. Moravcsik Gyula

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Kossuth-díjas,
a magyar Népköztársasági Érdemrend IV. fokozatának,
a Munka Érdemrend arany fokozatának
tulajdonosa, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem görög
filológiai tanszékének nyugalmazott tanára,
a Bajor, a Bolgár és az Osztrák Tudományos Akadémia levelező,
az Athéni Akadémia, a Német és a Szerb Tudományos Akadémia
külső tagja, az athéni egyetem tiszteletbeli doktora,
a magyar Ókortudományi Társaságnak egy évtizeden át volt elnöke,
az athéni Bizantinológiai Társaság és a Török Történeti Társaság tiszteletbeli tagja, a német
Pour le Mérite für Wissenschaften und Künste rend tagja,
a kis ezüst vitézségi éremnek, a görög Megváltó rend és a Főnix rend lovagkeresztjének, a bolgár
Cirill és Method rendnek birtokosa

1972. december 10-én, életének 81. évében elhunyt.

Elhunytával a történelemtudományok kiváló művelőjét gyászolja
a hazai és külföldi történészek széles köre.

A Magyar Tudományos Akadémia a nemzetközileg is neves tudóst
saját halottjának tekinti.

Moravcsik Gyula akadémikus urnaelhelyezése 1972. december 29-én volt a Farkasréti-temető kolumbáriumában.

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége és a Filozófiai és Történettudományok Osztálya nevében Mátrai László akadémikus, osztályelnök búcsúzott Moravcsik Gyulától. Az Ókortudományi Társaság és a magyar klasszika-filológusok nevében Harmatta János levelező tag, a tanítványok nevében pedig Ritoók Zsigmond tudományos munkatárs mondott búcsúbeszédet.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége és Filozófiai-Történettudományi Osztálya nevében búcsúzom Moravcsik Gyulától, Akadémiánk egyik büszkeségétől, a nemzetközi tudományosság elismert kiválóságától. Személyében a történettudomány és a filológia, közelebbről a bizantinológia és klasszika-filológia hatalmas területének képviselőjét veszítettük el, olyan kutató elmét, aki messze a komplex kutatások fontosságának hivatalos elismerése előtt megvalósította az interdiszciplináris módszerek de facto alkalmazását.

Akadémiánknak 1934 óta volt levelező, majd 1945 óta rendes tagja, és évtizedeken át a II. Osztály vezetőségi munkájának aktív részese. Mindaz a nemzetközi és hazai elismerés és siker, mely tudós életét koronázta, sikere egyben Akadémiánknak is, melyhez mindig hűségesen ragaszkodott, nem hiálkodva vagy hatalomra törekedve, hanem valaminő szerény és hallgatag, de bensőséges és természetes módon. E benső kapcsolatát nem lazították, hanem egyenest aláhúzták a bolgár, bajor és német tudományos akadémiákban elnyert tagságai, nemkülönben a nemzetközi tudományos élet szakmai fórumain viselt magas tisztségei. Akadémiánk iránti vonzalmát talán csak az Eötvös Kollégiumhoz és az Egyetemhez való ragaszkodása oszthatta meg, ha ilyesmiről egyáltalán szó lehet, hiszen az iskola, az emberreválás helye és az egyetem, a tudás műhelye elválaszthatatlanok a tudományok fórumától, az Akadémiától.

Moravcsik Gyula életműve nem csupán diszciplináris tágassága, eredményeinek mennyisége és immanens szakmai értékei révén kerül be a nemzetközi és hazai tudománytörténet annaleseibe. Aki ezt a tiszteletet parancsoló életművet mint egy teljes alkotói oeuvre-t tudja felmérni, a konkrét eredmények gazdagsága és mintaszerű pontossága mögött igen jelentős metodológiai és tudományetikai összefüggéseket fog felfedezni. Így pl. a marxista metodológiának azt a fontos lenini elvét („Az igazság mindig konkrét”) abban a sokszor ösztönös, de mindig következetes módon, ahogyan Moravcsik Gyula műveiben (kis recenzióban vagy nagy monográfiában egyaránt) a pozitív, konkrét tények és a rájuk épülő elméleti következtetések egyensúlya megvalósul. Keveset szól elméleti, filozófiai kérdésekről, és inkább csak a felszabadulás után, a marxista történetfilozófia ihletésére. Minden műve, de főképpen egész életműve mögött

ott áll minden idők tudományának egyik legnagyobb horderejű, legizgalmasabb problémája: az antik műveltség „túlélésének”, látszólagos vagy igazi „fennmaradásának” kérdése.

Az egész emberi műveltségnek és a vele foglalkozó tudományoknak egyik, bizonyos vonatkozásokban a legfőbb sorskérdése ez; és ez volt Moravcsik Gyula oeuvre-jének életre szóló ihletője. Az a szerénység, mely emberi magatartását is jellemezte, tudományában nem az adatok hiányából, hanem éppen azok bőségéből eredt. Úgy volt szerény, ahogyan csak az igen nagy tudású emberek tudnak szerények lenni – éppen mert nagyobb részét tudják meglátni a még ismeretlen dolgok horizontjának.

Minden műve – és ez a másik nagy tanulsága Moravcsik Gyula munkásságának sajátos műfajt képvisel; és mindig felhasználható tankönyvnek, kézikönyvnek is, vagy a ma egyre fontosabbá váló „Forschungsbericht”-nek is. Szerzőjük valójában nem csupán nemzetközi hírű kutató, hanem mindvégig tanár is, aki szerető gonddal ír azok számára, akik a tudomány jövő munkásai lesznek. Egyénisége, mely stílusán és módszerén keresztül mindig jelen van műveiben: nem tanáros, hanem tanári, a szónak legjobb, magiszteri értelmében.

Fájó szívvel, a nagy veszteség tudatában búcsúzzunk Moravcsik Gyula akadémikustól, a tudóstól és az embertől. Életműve, élete és műve méltán jellemezhető a klasszikus morál nem egy híres szentenciájával. Úgy élt és alkotott, amint a „vitam impendere vero” maximája előírja: mint valaki, aki életét az igazságra tette fel.

Emlékét megőrizzük és megőrizzük alkotásai.

Mátrai László

Az Ókortudományi Társaság, a magyar klasszikus-filológusok nevében búcsúzzom Moravcsik Gyulától, a Társaság volt elnökétől, a magyar bizantinológia kimagasló képviselőjétől. Bizonyára minden tudós életében és munkásságában nagy jelentősége van annak az elismerésnek, amelyben eredményei a nagy társadalmi vagy tudományos szervek, akadémiák és nemzetközi tudós társaságok által részesülnek. Moravcsik Gyulának ez az elismerés hét akadémia tagsága és számos kitüntetés formájában a tudós világban ritka mértékben osztályrészül jutott. Mégis most, amikor hamvai előtt hat évtizedre terjedő tudományos munkásságára s a Vele közös munkában eltöltött csaknem negyven évre emlékezünk, akkor nem a hazai és nemzetközi elismerés e csillogó világa, hanem az a kis közösség, a magyar klasszikus-filológusok közössége jelenik meg fáradságos munkájával, küzdelmeivel és eredményeivel előttünk, amelynek körében az Ő életműve is fogant és kiteljesedett. E kis közösségnek Ő ahhoz a nemzedékéhez tartozott, amely még tanítványa volt a tudományszak megalapozóinak. A bizantinológia, amely mint önálló tudományág külföldön csak a múlt század végén vált ki az ókortudományból, vagy éppen kapott helyet a keretei

között, nálunk sohasem nyert saját szervezeti formát; s ez fejlődésének lehetőségeit nagy mértékben korlátozta. E körülmények a magyar bizantinológiai kutatásokat egyetlen fontos problémakörre mint nemzeti feladatra: a magyar-bizánci kapcsolatok tanulmányozására összpontosították. Ennek a keretében kapta Moravcsik Gyula még egyetemi hallgató korában az Eötvös Kollégiumban a magyar tudomány nem kisebb egyéniségétől, mint Gombocz Zoltántól, azt az indítást, amelyhez egész életében hű maradt, s amelyből bámulatosan egységes életműve kiérlelődött.

A régi magyarságra s a vele kapcsolatba került török népekre vonatkozó bizánci tudósítások felkutatása, tanulmányozása, a bennük előforduló névanyag és nyelvemlékek összegyűjtése és feldolgozása — ezek voltak azok a feladatok, amelyek a fiatal Eötvös-kollégistát a hadifogságban, Szibériában, a messze Krasznójarszkban és Irkutszkban sem hagyták pihenni. Ott is szélesítette ismeretei körét. Megtanult oroszul, újjörögül és törökül. Akinek alkalm nyílt, megcsodálhatta sajátmaga készítette török nyelvtanát és sok füzetre terjedő szibériai tudományos jegyzeteit. Hazatérve páratlan energiával látott munkához. Megfeszített tudományos kutatások hosszú éveit után alig másfél évtized alatt sorra jelentek meg «A magyar történet bizánci forrásai», majd a «Byzantinoturcica» két hatalmas kötete, és Konstantinos Porphyrogennétos *De administrando imperio*-jának szövegkritikai kiadása és fordítása.

Csak aki megkísérli e munka bármily kis töredékrészét újra elvégezni, az érzékelheti igazán nagyságát. A bizantinológia, mint aránylag nem régen önállósult tudományág, nem rendelkezik azokkal a kutatási eszközökkel (szövegkritikai kiadásokkal, kézikönyvekkel), amelyek a klasszikus-filológusnak rendelkezésére állanak. Moravcsik Gyulának kutatóutak egész során kódexek százait kellett megvizsgálnia, katalógusokat, könyvtárakat átbuvarolnia, hogy megteremtse műveinek tudományos alapjait. Munkája egyedülálló és egyszeri a maga nemében, amelyet megismételni talán soha senki sem lesz képes sem itthon, sem külföldön a bizantinológia területén.

E nagy műveket közben tanulmányok százai kísérték, amelyek mind újabb és újabb lapjait tárták fel a régi magyarság történetének. Ha ma ismerjük Álmos vezér és Árpád vezértársa nevének igazi régi alakját, ha rekonstruálni tudjuk az onogurok történetét, ha megbízható szövegek alapján tanulmányozhatjuk a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozó bizánci tudósításokat, ha történeti forrásként használhatjuk fel a szent korona görög feliratait, ha Hunyadi János törökök elleni küzdelmének új részletei tárultak fel előttünk — és így folytathatnánk még sokáig e felsorolást — ezt mind az Ő részletkutatásainak és tanulmányainak köszönhetjük.

A sok részeredmény lassan összefoglaló művé érlelődött. Így jelent meg az összes eddigi eredmények összegezeként s egyben a jövő kutatások kereteinek kijelölésére a «Bizánc és a magyarság». Ez a mű első ízben tárta fel teljes egészében — ha csak vázlatosan is — a magyar-bizánci kapcsolatok igazi

jelentőségét. A keretek kitöltésére Moravcsik Gyula maga is nagy erőfeszítéseket tett. Évtizedek során számos forrásszöveget tett közzé, sok részletkérdést vizsgált meg. De még többet fáradozott azon, hogy olyan bizantinológus-kutatókat neveljen, akik folytatják majd munkáját és elvégzik a még hátralevő feladatokat. A Magyar-Görög Tanulmányok 30 kötete a benne megjelent, fiatal kutatók által írt munkákkal bizonyítja, hogy e fáradozása nem volt eredménytelen. Mégis éppen ezen a területen érték a legfájdalmasabb sorscsapások. Legkiválóbb bizantinológus-tanítványai fiatalon, tragikus körülmények között elhunytak; sok számára pedig lehetőség sem nyílt arra, hogy a bizantinológia területén dolgozhasson.

A magára maradó mester keserűségével dolgozta még át, tökéletesítette, gazdagította és jelentette meg új kiadásban korábbi nagy műveit — és dolgozott tovább fáradhatatlanul életművének betetőzésén, «A magyar történet bizánci forrásainak» kritikai szövegkiadásán és fordításán. A nagy mű elkészült, a hátralevő simításokat szerető tanítványi kezek elvégzik majd — életműve betetőzve, lezártan áll előttünk. Mi tette képessé Őt erre az emberfeletti teljesítményre? Egyéniségét, alakját — hamvai előtt állva — saját szavaival idézzük fel. Konstantinos kiadásának előszavában ezt írta: „Amikor negyedszázaddal ezelőtt fiatal erővel és lélekkel hozzáfogtam Bíborban született Konstantin munkájának tanulmányozásához és új kiadásának előkészítéséhez, nem sejtettem, hogy milyen hosszú lesz az út, mely a megvalósulásig elvezet. De a nehézségekért, melyekkel meg kellett küzdenem, bőségesen kárpótol az a tudat, hogy most töretlenül bízó lélekkel adhatom át ezt a munkát nemcsak tudós társaimnak, hanem az egész magyar népnek.” Hallgassuk meg még egy másik vallomását: „A szocialista társadalom kutatója nem zárkozhatik be szaktudománya saját maga megvonta szűk határai közé, hanem állandóan fenn kell tartania a kapcsolatot a körülötte hullámozó, mozgó és egyre változó élet egészével, s tudatában kell lennie annak, hogy amit végez, az nemcsak az ő egyéni ügye, hanem egyben a közösség ügye is, s neki legszentebb kötelessége, hogy a rábízott feladatot teljes mértékben teljesítse.”

Moravcsik Gyula számára a tudományos kutatás a legszentebb kötelesség volt, s ezt a kötelességet Ő teljes mértékben teljesítette. Nagy művén utolsó napjaiban is dolgozott, s végére fáradt kezével Ő is odaírhatta volna a Tőle sokszor idézett bizánci szöveget: *χρὴν γὰρ ὁ νεῖσα τοῦ γράψαντος ὀλεῖται, γραφὴ δ' αἰῶνι τῷδε συμπαραμένει* „Az író keze megsemmisül, de írása örökre megmarad.”

Eltávozott körünkből, de itthagytá számunkra örökül írásait, fáradhatatlan kutatómunkájának eredményeit, célkitűzéseit s a tudományos munka legszentebb kötelességét. Tudós volt és ember volt a szó igazi értelmében — így őrizzük meg emlékét. S reá emlékezve folytatjuk a munkát, amelyet reánk hagyott.

Harmatta János

Tanítványai nevében búcsúzom Moravcsik Gyulától, a tanártól. Tanítványai nevében, ami a mai ókortudomány szinte valamennyi tevékeny munkását jelenti. Hiszen előbb mint magántanár, majd három évtizeden át mint nyilvános rendes tanár oktatott és nevelt a budapesti egyetemen és az Eötvös Kollégiumban.

Egy tanár tanítványainak sok mindent adhat. Adhat gazdag tárgyi ismereteket, alapos anyagtudást, az adatok sokaságát. Moravcsik Gyula ezt is adta tanítványainak. Adhatja a tudományos munka módszereit, azokat a módszereket, amelyek által az anyagtömeg megelevenedik, összefüggések napfényre kerülnek. Moravcsik Gyula ezt is adta. Mégis, mikor tanítványai magunk elé idézzük tanári egyéniségét, óráinak hangulatát; elsősorban nem erre gondolunk. A legmaradandóbb, amire Moravcsik Gyula tanítványait nevelte: a tudományos munka etikája. Más szóval úgy mondhatnók: a tudományos munka becsülete, a becsület szónak minden értelmében. A tudománynak előtte becsülete volt önmagában. Elismerés, hírnév, dicsőség jutott neki, de tudományos munkáját sohasem ezért végezte, hanem mert a tudomány szenvedélyesen érdekelte, mert nem tudott mást tenni, mint kutatni, függetlenül minden egyéb személyes szemponttól. Nevelt a tudományos munkában való becsületre, tények tiszteltére, a lelkiismeretességre, arra a készségre, hogy mindig jobbat tanulni igyekezzünk, a tudományos igazságok iránti arra az alázatosságra, amelynek mindig az igazság, az objektív igazság a fontos, nem az, hogy neki legyen igaza. Ebből következett tovább, hogy mások munkájának, véleményének megbecsülésére, tiszteletére is nevelt. Vitatkozott, fiatalabb éveiben szenvedélyesen később az öregkor mindent mérlegre tevő bölcességével. Bántó vagy csak gúnyos megjegyzést senkiről nem hallott tőle senki, még magánbeszélgetésekben sem. Ezek után természetes, hogy nevelt a tanítványok megbecsülésére, azzal, ahogyan tanítványait ő maga megbecsülte, példát mutatva ezzel majdani tanároknak arra, hogy milyennek is kell lenni tanár és tanítványa között a kapcsolatnak. Neki mindig volt ideje arra, hogy tanítványai sokszor gyarló dolgozatait, első próbálkozásait elolvassa, gonddal kijavítgassa. Ő mindig kész volt tanítványaival beszélgetni. Gondosan felkészülve óráira mindig pontosan jelent meg, mert szerinte egy tanár nem várakoztathatja meg tanítványait, munkatársait, majdan a maguk útjait járó kollégáit. Nem beszélt ezekről; sokkal szemérmesebb egyéniség volt annál. Életével, példájával nevelt a tudomány, az ember becsületére. Aki tanítványa volt: ezt érezte meg lényében, mert ez volt az Ő lénye, lényege. Szerette a tudományt, az igazságot, s szerette tanítványait, akiket az igazság felé vezetgetett. Ezért jut most is elsősorban nem az ismeretanyag, a módszer, hanem a szeretetből fakadó becsület eszünkbe. Az ismeretek változnak, elhalványodnak, eltöröltetnek, de a szeretet megmarad, továbbél tanítványaiban, s a tanítványok tanítványaiban. Búcsúzunk a hamvaktól — magunkkal visszük becsületre nevelő szeretetét.

Rítőók Zsigmond

Tanulmányok, recenziók

KÖZÉPKORKUTATÁSUNK NÉGY ÚJ KÉZIKÖNYVE

CSORBA CSABA

Mályusz Elemér Egyházi társadalom a középkori Magyarországon Bp. 1971. — *Bónis György* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. — *Maksay Ferenc* A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. — *Bakács István* Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. (Valamennyit az Akadémiai Kiadó jelentette meg.)

Az ismertetésre kerülő művek többek, mint egy-egy részterület monográfiái. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy évtizedekig kézikönyvek lesznek. Mind a négy munka a vonatkozó területen új távlatokat nyitott, megvetve egyben a további kutatások alapjait is.

Az Egyházi társadalom a középkori Magyarországon — *Mályusz Elemér* műve — hatalmas szintézis. Olyan jellegű összefoglalás, amelyhez hasonló eddig még nálunk nem létezett. A középkori magyar „egyházi társadalom” összetételét, szerkezetét részleteiben taglaló mű lényegében már 1943–44-ben elkészült, de csak két függeléké jelent meg (A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog, ill. A pálos rend és a devotio moderna). Az azóta eltelt negyedszázadban a szerző átformálta rendszerét, értékelését.

Mályusz célja az eddigi kutatások összefoglalása, az eredmények ártértékelése és rendszerbe foglalása volt. Az öt évszázadot átfogó kérdéskör vonatkozásában érthetően nem tapogathatta ki a legapróbb részleteket. Ennek megfelelően új, eddig fel nem használt levéltári anyagot általában nem dolgozott fel. A külföldi irodalomból is elsősorban a nagy összefoglaló munkákat (pl. egyházi lexikonokat) használta.

A kötet négy részre oszlik: 1. a világi papság, 2. a szerzetesrendek, 3. egyház és irodalmi élet, 4. a világi értelmiség kialakulása.

A világi papságot hierarchikus rend szerint tárgyalja *Mályusz*, kezdve a klerikusokkal. Végigkísérve ennek a széles egyházi rétegnek a kialakulását a XI. század elejétől egy tanult magister réteg létrejöttéig.

A plébánia (plébánosok, káplánok, oltárosok, prebendáriusok csoportja) is külön világ. Az egyháznak ebben az alapsejtjében is jól lemérhetők az idők során a változások. A korszak vége felé kiütkeznek a hanyatlás, a bomlás jelei. A káptalanok tagjai kanonokok feladatainak és jellegének elemzése mellett tanulságos a jövedelmek összehasonlítása. A vagyongyűjtés tényének

és mértékének megállapításához legjobban használható források a végrendeletek. Ezekből, a hagyományozott könyvek felsorolását áttekintve, az egyes kanonokok tanultságáról, műveltségéről is képet kaphatunk. A vagyoni vonatkozások sorában figyelembe kell vennünk a javadalomhalmozást. Mályusz szerint a magyar középkorban a kanonoki beneficiumok száma elérte a 626-ot, de ennyi kanonok sosem volt — az előbbi ok miatt.

A főpapság tárgykörét meglehetősen sommásan tárgyalta Mályusz, csak a legfontosabb kérdésekre szorítkozott. Két részletet emelünk ki ebből. Figyelemre méltó egyrészt annak elemzése, hogy kikből lett főpap, másrészt az egyes egyházmegyék jövedelmeinek összehasonlítása. A közölt táblázatból könnyen megérthetők egy-egy püspöki karrier állomásai. A XV. századi magyar püspökök tekintetében egyébként már rendelkezésünkre áll egy kitűnő feldolgozás — melynek értékeit Mályusz talán nem hangsúlyozta eléggé —: Fügedi Eriké (Történelmi Szemle, 1965). A XV. században egyébként egyre szembetűnőbb a vezető egyházi réteg elvilágiasodása (ill. elvilágiasítása). A királyok legjobb híveiket, magasrangú „hivatalnokaikat” ugyanis — más lehetőség hiányában — egyházi stallumokkal fizették. Egyre nőtt azoknak a száma, akik papi felszentelés nélkül töltötték be magas egyházi funkciókat.

Valamennyi egyházi rétegre vonatkozó tény volt az — a XIV. század elejétől —, hogy arra törekedtek: az eredeti munkaköröket alantasabbak lássák el. Így a tisztségek névlegessé váltak.

A szerzetességet tárgyaló részben Mályusz különválasztva foglalkozott a monachális, a remete és a kolduló rendekkel. Rövid, a lényegre törő összefoglalásai különösen értékesek. Mert igaz ugyan, hogy a polgári korszakban szinte valamennyi rend monografikus feldolgozására sor került, de a saját rendjük iránt elfogult szerzők a tényleges arányokat, értékeket eltorzították. Legendák, hagyományok sok esetben a szükséges kritika nélküli elfogadása jelentős tárgyi tévedésekhez is vezetett. Mályusz az egymás után fellépő szerzetesrendek bemutatása mellett a gazdasági, társadalmi és ideológiai háttér összefüggéseinek érzékeltetésével a magyar kutatásban új távlatokat nyitott. Ami hiányolható: a szerzetesség női ágára igen kevésbé tér ki (ennek oka részben a megfelelő előmunkálatok hiánya lehet). A lovagrendek sem kapták meg az őket illető helyet (pl. nálunk a johanniták fontosak stb.). Az ok itt is részben az előbbinél említett lehet.

Külön részt, mintegy függelék képez az irodalmi élet, ill. a világi értelmiség kialakulásáról szóló fejezet.

A középkori műveltség nálunk sokkal inkább, mint Nyugaton — szinte kizárólag egyházi jellegű volt az első századokban. Egyháziak voltak a műveltség *hordozói*, és a műveltség *tartalmának* is szinte egésze egyházi jellegű volt. Mályusz nagy anyagot összesített. A ránk maradt kódexek, oklevelek utalásai alapján megrajzolta a középkori magyar egyházi könyvkultúra, olvasottság stb. körképét.

A világi értelmiség kialakulása is csak egyházi alapokról indulhatott. Röviden jelzi szerző a folyamatot, melynek során a klerikus réteg egy részéből, akik nem szenteltették pappá magukat, de különböző területeken írásos tevékenységet folytattak, létrejött a „diák” réteg. A városi káptalani iskolák nevelték azt az egyre szélesebb polgári réteget, amely a tömegesebb világi műveltség hordozója lett.

A kötet használhatóságát jelentősen emeli a kitűnő névmutató. Kár, hogy a bibliográfiai rész csak a rövidítve idézett irodalom jegyzékét tartalmazza.

Bónis György műve A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon témájában Mályusz művéhez kapcsolódik. A jogtudó értelmiség is egyházi kereteből nőtt ki (az első századokban a jogi műveltség hordozói papok).

A laicizálódás írásos emlékeinkben először a XIV. század elején mutatható ki minden kétséget kizáróan. Ettől az időtől kezdi Bónis feldolgozását; a fejlődést korszakokra bontva: 1. kialakulás (XIV. század eleje — 1387), 2. megerősödés (1387–1457), 3. központosítás (1458–1490), 4. bomlás és kiteljesedés (1490–1526).

A jogtudó értelmiség kialakulásának folyamatát két oldalról vizsgálja Bónis. Egyrészt az egyes életpályákat deríti fel, másrészt azoknak a szervezeteknek, „hivataloknak” a történetét dolgozza fel, amelyek alkalmazásában jogászok, ill. jogi képzettségű emberek dolgoztak. Tehát figyelemmel kísérte a kancelláriát, a királyi kápolnát és az egyes országnagyok melletti írásos tevékenységet. A középkori hivatalszervezetnél az egyes személyek pályájának követése rendkívül fontos. Ez adja a kulcsot egyes szervezeti kérdések, átszervezések kiderítéséhez, az ügyintézés jellegének megállapításához. Bónis műve egyben a középkori jogtudó értelmiség életrajzi lexikonává is vált (a B. Kállay István készítette névmutató segítségével az egyes személyek adatai könnyen kikereshetők a szövegből). A középkori külföldi egyetemeken jogi stúdiumokat folytató magyar származású hallgatók adatainak összegyűjtése is jelentős eredményekhez vezetett. Kiderült, hogy a hallgatóknak csak kis része fejezte be tanulmányait. A jogot hallgató főnemeseink többsége egy-két évi tanulás után hazatért, és itthon olyan pályára került, ahol a tanultakat hasznosíthatta. A félbemaradt képzést a gyakorlat annyira-amennyire pótolta. A ránk maradt adatok szerint egyébként a külföldi tanulás igen költséges volt.

A jogvégzettek legfontosabb foglalkoztatója a királyi kancellária, amely IV. Béla idején jutott a rendszeresség, a megszilárdulás időszakába. Az Anjouk idején magasan iskolázott udvari papság nyomta rá a bélyegét a korszak írásbeliségére. A XIV. század közepén a kancellária egyre jobban elvilágiasodott, de az egyházi vezetés mindvégig megmaradt. A másik központi írószerv, a királyi kápolna 1374-ig lényegében az udvari hiteleshely funkcióit látta el. Azután átalakult központi panaszfelvevő helyé, audientiává.

A királyiaktól lényegesen eltérők az országnagyok mellett dolgozó jogtudó értelmiség körülményei. A bárók familiárisaikat ültették az általuk vezetett hivatalokba, s a vezető távoztával általában a teljes hivatali személyzet is kicserélődött.

Mátyás korában nem volt olyan nagymértékű a változás, mint sokan eddig látták. Az anyag aprólékos elemzése kimutatta, hogy például a királyi kancelláriában a polgárság részaránya még mindig elenyésző volt (de más központi szerveknél is).

A Jagellók alatti helyzet megítélése sem lehet egyértelmű. A Mátyás alatt elkezdődött folyamat ment tovább, a korábbi ellentmondásokkal, melyek időközben tovább éleződtek.

Bónis nagy érdeme, hogy a sokszor befejezett tényeket közlő oklevelek adathalmazából képes volt élő, dinamikus képet kialakítani. Mozgásában ábrázolt egy elenyészően kisszámú és jelentéktelennek tűnő réteget, amelynek azonban az állam tényleges irányításában, a rend biztosításában, a középkori magyar állam fennmaradásában és fejlődésében döntő szerepe volt. A mű használhatóságát nagymértékben emelik a mellékelt táblázatok (országos tisztségviselők és ítélőmesterek, a kancellária fő tisztségviselőinek adatai — kronológiai sorban).

A következő két kötet más területre, a középkori magyar településtörténet mezejére visz.

A középkori magyar falutörténetkutatás intenzívebben az utóbbi negyedszázadban indult meg nálunk. Az eddigi eredményeket elsősorban Szabó István neve fémjelzi (A falurendszer kialakulása Magyarországon, X—XV. század. Bp. 1966; A középkori magyar falu. Bp. 1969. stb.). Szabó István volt az, aki középkori oklevelek ezreinek átbúvárlása eredményeképpen a falukialakulás folyamatát, fázisait, csoportjait, a pusztásodást, a falvak átlagos lakosságát alapjaiban tisztázta. A falvak belső életét, területi, jogi és egyéb vonatkozásait is helyes úton közelítette meg.

Maksay az utóbbi évek nagy eredményei után is tudott azonban még újat hozni. Műve — A magyar falu középkori településrendje — megírásának alapforrásai egyrészt a XVIII. századi — főleg katonai — térképek, másrészt az oklevelek település-leírásai, határjárásai. A XVIII. századi térképeket *szórványosan* — mintegy illusztrációként! — eddig is felhasználták falualaprajzi kutatásokhoz középkori viszonylatban is. Azonban *tömeges* alkalmazásukra, döntő jelentőségükre Maksay döbbsengette először rá a magyar kutatást. Térképmelléklet mutatja be azt a területet, ahonnan a „mintavétel” történt: Nyugat-Dunántúl, Csallóköz, ettől északra egy rész, az Ipoly-mente néhány helye, a Tisza és az Északi-Középhegység közti terület, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár és — részben — Bihar megye területe. Általában olyan vidékek, amelyeket megkímélt a török pusztítás. (Csak Erdély teljes kihagyását hiányolhatjuk. Az ottani településrendre — érthetetlenül — szinte utalás sem történt.)

A mű első része a településrend fejlődését taglalja a honfoglalás előtti időktől a XVI. század elejéig. A második rész a török hódoltság előtti két évszázad település- és határképét elemzi.

Az első rész lényegében az eddigi eredmények összefoglalása és néhány újabb szemponttal való bővítése. A korai századok — főleg a honfoglalás körüli idők — tekintetében Maksay megállapításai erősen vitathatók. A meggyőző bizonyító anyag nélküli, hipotetikus részek vannak itt túlzottan előnyben. Kétkednünk kell a népsűrűség-számítások létjogosultságában és szükségességében is (XI–XIII. század). A későbbi időszakok áttekintése viszont kitűnő, lényegretörő, világos.

A második részben először a falu bel-, majd a külterületi képét taglalja Maksay. Az oklevelek adatai és a XVIII. századi térképek egybehangzó tanúsága szerint falvaink többsége soros-utcás jellegű volt. A laza-halmazos települések megléte a XVI. század előtt nem igazolható. Külön típust képeztek a kisnemes községek, melyek néhány elszórt házból álló telepek voltak (a zalai szegek is ilyen eredetűek lehettek). Sok volt az egyutcás falu, amely a XVI–XVIII. században is csak a két végén hosszabbodott meg. Egyébként a beltelkek megoszlása, ill. elhelyezkedése változatlan maradt.

Részletesen kitért a szerző a belső telkek osztódására, a jobbágyi és nemesi telkek elhelyezkedési, nagyságrendi viszonyaira.

A külsőségek, a határ a XII–XIV. század folyamán szilárdult meg kiterjedésében nálunk. Dinamikus képet kapunk a szántóterület kialakulásáról, változásairól. Egyedül azt hiányolhatjuk, hogy a nemesi telkek, a nemesi birtoklás kérdését oly szűkszavúan tárgyalta a szerző. Pedig a nemesi, ill. különböző kiváltságokkal rendelkező községek száma meglehetősen nagy volt a középkorban. Ezek települési rendje a jobbágyfalvakétól némiképp eltérő lehetett. *Részletesebb* tárgyalásuk indokolt lett volna.

A munka egészében kitűnő, úttörő jellegű feldolgozás, mely különösen kitűnik komplex jellegével. Jól hasznosította a szerző a régészet (főleg Méri István és Kovalovszki Júlia eddig kellően el nem ismert munkáját), a történeti néprajz (Belényesy Márta) eredményeit. Igen nagy kiadatlan okleveles anyagot is feldolgozott. Csak sajnálhatjuk, hogy a településformákra vonatkozó oklevél-szöveg-részek bővebb közlésére — bizonyára terjedelmi okokból — nem kerülhetett sor minden esetben. A mű értékét jelentősen emeli a felhasznált irodalom *teljes* jegyzéke. Egyedül a nyomdai átfutás hosszúsága szúr szemet: az 1968-ban elkészült kézirat megjelenésére három évet kellett várnunk!

Szabó István, Belényesy Márta és Maksay Ferenc történeti kutatásaival — a kartográfia bevonásával — az írásos források kiaknázhatóságának határáig jutottunk. Újat már tömegében csak a régészet adhat. Sajnos, a falu-ásatások elmaradottsága — pénzügyi okok miatt — középkori régészetünk legfájóbb pontja. Ha e téren gyökeres változás állna be, akkor is késő már. A szántóföldi művelés nagyüzemivé válása az elmúlt két évtizedben egykori

falvaink százainak elpusztítását eredményezte. Ezen már nem lehet segíteni. A térképek és oklevelek egymagukban nem jelentik a kérdés megoldását (pl. a házak alaprajzára nézve semmi felvilágosítást nem adnak stb.). Ha valóban komplex kutatást akarunk, elsősorban olyan falvak kiásására kell törekednünk, melyeknek minél részletesebb középkori okleveles leírása is ránk maradt. (Ezekről részletesebben: Múzeumi Kurir, 7. sz. 1971. dec. 50 - 54.)

Bakács István Hont megyéje a Csánki Dezső megkezdte Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában című sorozat folytatása. A Csánki által összeállított utolsó kötet 1913-ban jelent meg. A csonka sorozat 1941-ben folytatódott Fekete Nagy Antal Trencsén megyéjével. 1946-ra elkészült Hont megye is, de csak negyedszázad múltán jelenhetett meg. A tény egyértelmű, felesleges lenne magyarázni.

Bakács az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteménye, a filmtár és egyes szlovákiai levéltárak anyaga alapján állította össze a Hont vármegye Mohács előtt c. történeti-földrajzi kötetet. A beosztás hagyományos, az addigi Csánki-köteteknek megfelelő: várak, városok, községek adatai betűrendben. Itt az egyedüli probléma a „város” megjelölés. Ugyanis Bakács — mint írja — minden 1526 előtt legalább egyszer civitasnak vagy oppidumnak nevezett helységet felvett ebbe a csoportba. Ez a megoldás vitatható, mert egy egyszer előforduló megnevezés — az sem mindegy, hogy milyen jellegű és ki által kibocsájtott oklevélben — még önmagában nem elég! Így pl. gyanúsak tűnik: Drégely, Egeg, Vámosmikola, Visk valóban mezővárosok voltak-e már a jelzett időpontban?! Meggondolandó lett volna még a királyi városok és egyéb — alacsonyabb kiváltsággal rendelkező — helyek szétválasztása is.

Az egyes település-címszók beosztása a következő: 1. névformák, évr. rendben, 2. fejlődési jellemzők (templom, vámhely stb.), 3. birtokosok, évr. rendben 4. a jobbágyság nevei. A második részben a birtokos családok névsorát találjuk (a hatalmaskodók és a beiktatásoknál szereplő királyi emberek is itt vannak feltüntetve), a birtokok felsorolásával együtt.

A kötet bevezetésében az összegyűjtött adatok alapján megírt rövid összefoglalást találhatunk a megye gazdasági földrajzi viszonyairól, a betelepedésről, a megyeszervezetről, a gazdasági életről, a jobbágyságról, a nem magyar ajkúakról, az egyházi szervezet kérdéseiről stb. Az adatokból kitűnt pl., hogy a honti főesperességhez — Hont megye teljes területét magába foglalta — 83 templom tartozott 1526 előtt (a lakott települések száma: 203). Régészeti bizonyára többnek is igazolható a léte. A rövid áttekintés természetesen részletekre nem térhetett ki, de így is feltűnő, hogy milyen elnagyoltan foglalkozott csak a városokkal. A honfoglalással kapcsolatban pedig nehezen hihető Anonymus adatainak elfogadhatósága. Három évszázaddal az események után (!) a *feltételezett* nemzeti hagyományok valóságmagva vajmi csekély lehetett. ha egyáltalán volt. Egy történeti-földrajzi kötet használhatósága a településtörténeti kutatás során derül ki. Ha Maksay módszerével szeretnénk Hont

megye falutopográfiáját elkészíteni, ez szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközne. Ugyanis az egyes településeknél az évsorrendben felsorolt oklevelek tartalmáról éppen településszerkezeti szempontból semmit sem tudunk meg; csak azt, hogy a templomot, a birtokost, a papot említik-e, van-e a határban malom, határjel, és esetleg a jobbágyság felsorolását. A telkekre (mind belsőkre, mind külsőkre) hiába keresünk utalást. A határjárás is címszók szerint feltördelt, nem folyamatos szöveg. Aki Maksay-szerű adatokra kíváncsi, kénytelen az elsőtől az utolsóig végignézni a feltüntetett hivatkozások alapján a nehezen vagy sokszor egyáltalán nem hozzáférhető okleveles anyagot.

A kötet jelen formájában is igen értékes. Óriási munka fekszik benne, minden tiszteletünk a tapasztalt kutatóé. Lehet, hogy a munkának az elavult Csánki-féle szerkezetben megtartása nem — vagy csak részben — róható fel a szerzőnek. Egy bizonyos: ha a sorozat folytatódik — feltétlenül szükséges lenne! —, a módszeren változtatni kell. Irányadó Györffy György rendszere lehet (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Bp. 1966), az ottani bő magyarázó — leírások. Vigyázzunk: a terjedelemmel való túlzott takarékoskodás a használhatóság ennél jóval nagyobb mértékű csökkenését eredményezi!

A kötet — mely a teljességre törekvésben mintaszerű — annyiban a korábbi Csánki-sorozathoz képest már előrelépett, hogy kitűnő térképet is közöl. Reméljük, a következő megyekötetre nem kell újabb negyedszázadot várnunk.

KOVÁCS ENDRE: MAGYAR—LENGYEL KAPCSOLATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Kovács Endre eddigi történetírói tevékenysége során is sokat tett azért, hogy a számos vonatkozásban rokon jellegű történelmet élő, alakító és szenvedő kelet-európai népek múltját, egymáshoz való viszonyuknak alakulását feltárja. Kezünkben levő monográfiája olyan időszak freskóját bontakoztatja ki, amelynek eseményei egyben ma élő generációk személyes emlékei is. Így van ez a szerző esetében is. Az eddig megjelent közel tucatnyi könyv írása közben szerzett tapasztalatok, a történetírói műhelymunka tanulságai, az eszmei-politikai tisztulás eredményei ötvöződnek itt az eseményeket látó szemmel figyelő baloldali értelmiségi emlékeivel.

Az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájában ismeretesen nagy helyet foglalt el a Lengyelországhoz fűződő viszony. A kapcsolat, amely a két nagy múltú nemzet történelme során létrejött, és amely számos esetben pozitív töltésű volt, ebben a periódusban — igazodva a fennálló rendszerek jellegéhez — negatívvá vált. Az 1920-ban Szovjet-Oroszországgal háborúzó Pilsudski Lengyelországnak Magyarország részéről való megsegítése olyan momentum volt, amelyet főképpen a magyar propaganda hangoztatott a közel két évtized alatt — kiváltképp amikor a lengyel politika valamely kérdésében való megnyerését, színtvallását szeretne volna elérni, de amelyre a lengyel sajtó is jóleső érzéssel gyakorta emlékezett vissza. A közös lengyel—magyar határ visszaállítása volt az a másik kapocs, amely közös érdeke-vágya volt a hivatalos Lengyel- és Magyarországnak. Ami a két vezetést egymáshoz közelítette, az a hasonlóan reakciós törekvések kohéziója volt: a vad szovjet- és kommunista-ellenesség, a társadalmi-politikai berendezkedésében összehasonlíthatatlanul haladóbb, soknemzetiségű Csehszlovákia mérhetetlen gyűlölete, a harmincas években a kollektív biztonsági politika megvalósulásának útját álló konok ellenszegülés. Bár korántsem azonos intenzitással, de bizonyos fokig a harmincas évek második felében felvetődött horizontális tengely gondolata is összekötő kapocs volt a két állam között. Mindez és a közös múlt érzelemgazdag, szinte folytonos hangoztatása sem volt azonban elégséges arra, hogy a két ország között meglevő antagonizmust felszámolja. Lengyelország számára a versailles-i békerendszer önálló állami létének újbóli elnyerését, egy középhatalom pozícióját hozta meg, míg Magyarországnak iszonyú vérveszteséget, korábbi területe

mintegy kétharmadának elvesztését, számtalan, jogos nemzeti önérzetét is sértő rendszabály kalodáját jelentette. A legyőzött állam minden esetleges megmozdulásának csírában való elfojtására létrejött kisantant Lengyelországhoz való viszonyában a húszas években hol több, hol kevesebb realitással szó volt a kapcsolat oly szorossá tételéről, amely Lengyelországnak a kisantantba való belépését eredményezte volna. Jóllehet ez nem valósult meg (részben Lengyelország előbb említett csehszlovákellenessége, másrészt pedig a kisantant magyarellenessége miatt), mégis az, hogy Lengyelország szerződéssel megpecsételt jó viszonyt tartott fenn Romániával, és szintén jó kapcsolatot létesített Jugoszláviával — objektív gátját képezte a magyar—lengyel barátság politikai együttműködésébe való mélyülésének. Tetézte mindezt a kisebbségi kérdéshez fűződő ugyancsak ellentétes előjelű viszonyuk. A lengyel politika kisebbségeivel szemben vállalt kötelezettségeitől kívánt megszabadulni; a magyar vezetés ellenben az utódállamokban élő magyar kisebbségek számára iparkodott jogokat kiharcolni.

A könyv egyik érdeme éppen az, hogy ezen objektív okok árnyalt számbavétele alapján részletes hitelességgel bizonyítja: a kölcsönösen elhangzó barátságos gesztusok mögött nagyon is határozott a lengyel politikai vezetés minden komolyabb együttműködéstől elzárkózó törekvése, a magyar részről aktuálpolitikai színezettel megrendezett történelmi ünnepségek politikai élének tompítása. Ekképpen a kapcsolatokat a lengyelek inkább a kulturális, valamint gazdasági-kereskedelmi együttműködés területére iparkodnak korlátozni. Ugyanakkor természetesen a lengyel külpolitika nem egy gesztusával kifejezését adja Magyarország iránti rokonszenvének. Így például Lengyelország aláírta a trianoni békeszerződést, ám ratifikálására sohasem kerített sort. Az ellenforradalmi Magyarország hangos külpolitikai botrányainak elcsendesítésében — frankhamisítás, fegyvercsempészás, marseille-i királygyilkosság — mindig ott volt a lengyelek segítsége. Azonban mindez mindenkor csak addig terjedt, amíg a fentebb említett objektív helyzet arra lehetőséget teremtett. Csak a harmincas évek második fele hozott változást e tekintetben, mégpedig úgy, hogy a dolgokat némileg a visszájára fordította. A nagyhatalmi politika ábrándját kergető, ellenben lassan létében fenyegetett Lengyelország a Baltikumtól a Balkánig terjedő ún. horizontális tengely megteremtésével igyekezett biztonságát megerősíteni. A Magyarországgal való intenzív együttműködés most már elsőrendű lengyel érdeké vált. Viszont a revíziós igényeit döntően Németország segítségével kielégíteni remélő magyar uralkodó osztály számára nem tűnt relevánsnak, inkább kínosnak a tagadhatatlanul németellenes blokk kiépítésében való részvétel. Ezért ebben az időben éppen a magyar fél kívánja az együttműködésben a nem politikai szférát előtérbe helyezni.

A munka másik érdeként azt említhetjük meg, hogy nem egy saját világába zárt magyar—lengyel kapcsolattörténetet nyújt, hanem annál lényegesen többet. Az európai nagypolitika erőterébe helyezve szemlélheti az olvasó

a magyar és lengyel külpolitika alakulását. Természetesen a tárgyalás során a legrészletesebben a kelet-európai országok történetével, jelesen a csehszlovák, román, jugoszláv külpolitika alakulásával foglalkozik a szerző. Így részletesen foglalkozik Magyarországgal és a kisantant államai kapcsolatának az alakulásával. Kovács Endre már kitaposott ösvényen jár, amikor azt ábrázolja, hogy mennyire a magyarellenesség volt ezen államszövetség kötőanyaga, és hogy milyen súlyos érdekkülönbségek választották el a tagországokat. Ugyanakkor talán egy árnyalattal erősebben hangsúlyozza azt, hogy mennyire erősek voltak a román és kiváltképp a jugoszláv fél német kapcsolatai, és irányítja a figyelmet Prágának a németekkel való megegyezési készségére. „Az igazság az, hogy Prágában a magyar veszélyt közelebbinek érezték, mint a német agressziót” (225) — mondja a szerző.

A könyv számos új részlettel gazdagítja e tárgykörre vonatkozó tudásunkat, ill. az eddig ismerteket több ízben új megvilágításba helyezi. Így például érdekes a Beniczky-botrány lengyel visszhangjának ismertetése. Fontos annak bemutatása, hogy a csehszlovák—magyar kereskedelmi szerződés milyen közép-európai jelentőséggel rendelkezett. Figyelemre méltó a két világháború közötti Csehszlovákia két vezetőjének, Masaryknak és Benesnek a könyv lapjain közvetlenül sem összevetett, mégis plasztikusan összevethető megkülönböztetése. Míg Masaryk államférfiúi magaslatról szemlélte a Duna-medence problémáit, és törekedett azok méltányos rendezésére, addig Benes tevékenysége során nemegyszer kisfűlű intrikákkal, manőverekkel, országa hegemoniáját mindenekelőtt biztosítva törekedett a kérdések megoldására. Gömbössel kapcsolatban megemlíti, hogy kormányra kerülése előtt érdeklődést mutatott a dunai föderációs tervek iránt. Majd a kormányzása alatti külpolitikai vezetéssel sem ábrázolja egyértelműen németbarátként. Egyrészt megeleveníti a lengyelbarát közvéleményt, közhangulatot, amely feltétlenül hatást gyakorolt a kormány külpolitikájára. Az pedig ekképpen a német—lengyel ellentétek miatt sem lehetett odaadón németbarát. Ilyen szempontból jelentett a magyar kormány számára az 1934. januári német—lengyel meg nem támadási egyezmény nagy megkönnyebbülést. Ezentúl minden Berlin felé való félő tekintet nélkül lehetett a két ország barátságát ünnepelni. Másrészt Kovács Endre úgy látja, hogy az olasz kapcsolatokat Gömbös nagyon is tudatosan használta fel a németekhez való túlzott kötöttség elkerülése végett.

A marseille-i királygyilkosság visszhangja a szerző szerint korántsem okozott Magyarországon olyan nagy pánikot, mint ahogy azt történeti irodalmunkban szokásos ábrázolni. A népszövetségi tárgyalással kapcsolatban kiemeli, hogy „Meglepetésre a magyar kormány képviselője, Eckhardt Tibor nem az ügynek a napirendről való levételét, hanem minél gyorsabb ütemben való letárgyalását kérte.” (244.)

Ugyancsak újszerű előadásban elevenedik meg 1938 ősze, a müncheni egyezmény és a bécsi döntés időszaka. Nemcsak az izgatottan agresszív lengyel

magatartással összevetve tűnik a magyarok viselkedése nyugodtabbnak; a magyar kormány mindenképpen el akarja kerülni a fegyveres fellépést és főképpen annak dermesztő kockázatát. Párizsban is „A magyarok fellépését a „nyugodt” és „civilizált” jelzőkkel illették.” (351.) Ennek megfelelően magatartása is sokkal csendesebb; és ha a lengyel és német unszolásra változik is, „de a zajos fegyvercsörgetéstől ez még messze van”. (337.) A müncheni döntés magyar fogadtatásánál sem az elégedetlenség az, amit a könyv megállapít, hanem inkább az, hogy Budapest „a müncheni döntést magyar sikerként tekintette”. (344.)

Kovács Endre írása diplomáciatörténeti munka, ám ahol teheti, témáját a kulturális-szellemi és gazdasági kapcsolatok bemutatása irányába is szélesíti. Kiváltképp fontos ez azért is, mert e negatív korszakban a lengyel és magyar nép pozitív együttműködésének jelei a hivatalos politikában nem nyilvánulnak meg. A kultúra, a művelődés az a terület, ahol erre lehetőség nyílik.

A szerző természetesen tisztában van „a belső viszonyok jelentőségével a külpolitika irányának megválasztásánál”. (10.) Mégis a téma körülhatároltsága és a rendelkezésre álló korlátolt terjedelem miatt nemcsak a komparatiztikai igényű párhuzamos tárgyalásról, de a két ország belső gazdasági és társadalmi viszonyainak részletesebb rajzáról is le kellett mondania — írja munkája előszavában. Nincs okunk arra, hogy ezeket a dolgokat számonkérjük. Ha a monográfia egyes részeivel szemben mégis hiányérzetünk támad, úgy annak okát abban lehet meghatározni, hogy nem egy esetben a külpolitikai döntések, események, fordulatok indítókai megmagyarázatlanok maradnak. Így adódik az a helyzet, hogy az egy ugyanazon folyamat vagy tendencia két mozzanata valóban csak két mozzanat marad, és nem válik szerves részévé a történelemben ténylegesen létezett folyamatnak — nem az esemény vagy faktum pontatlan ábrázolása, hanem a létét magyarázó jelenség magyarázatlansága miatt. Így például a szerző megállapítja: „A csehszlovák—lengyel közeledés az első pillanattól fogva rendkívüli ellenszenvvel találkozott Lengyelországban . . .” (47.) Közvetlen magyarázatot nem kapunk, de itt ez — megismervén előbb a két ország berendezkedése közötti különbséget, a lengyel és a csehszlovák uralkodó osztályok egymással szembeni nemzeti sérelmeit — nem jelent nehézséget. Ellenben a helyzet részletesebb bemutatása — ti., hogy „A legszenvedélyesebb elítélő hangokkal a Lengyel Szocialista Párt sajtójában találkozhatunk. Szilézia kérdésében, Teschen visszacsatolásának kérdésében a lengyel szocialisták voltak a legintranszigensek” (uo.) — nagyon is igényelné a magyarázatot, akárcsak egy fél mondat erejéig. Ez nem történik meg. Később arról olvassunk, hogy a lengyel burzsoázia reprezentatív pártja, a Nemzeti Demokrácia 1924 őszén „már teljesen felsorakozott Skrzynski mögé a lengyel—csehszlovák megegyezés jelszava alatt”. (86.) Világos, hogy igen jelentős változás következett be. Izgalmasnak ígérkezik az okok felfejtése; az olvasó azonban, sajnos, kérdéseivel magára marad.

Az események tárgyalása során érdekes kép bontakozik ki Kánya Kálmánról, aki viszonylag hosszú időn át, 1933 elejétől 1938 végéig irányította a magyar külpolitikát. Következetes németbarát politikusnak ismerjük meg, aki berlini követ korában a hitleristákkal, a német ultrajobboldali körökkel is kapcsolatot tartott. Németbarátsága a lengyelek iránti antipátiával párosult. Külügyminiszterségének — mondja az újdonsült miniszterre a szerző — „bénító hatással kellett lennie a kelet-európai államközi kapcsolatok alakulására”. (199.) E megállapítást még inkább aláhúzza annak a kontrasztnak a felrajzolása, mely szerint a hatalomra került Gömbös iránt a kisantantban és Lengyelországban is ébredt illúziók csak akkor kezdtek szétmállani, amikor külügyminisztere Kánya Kálmán lett. Ez a Kánya Kálmán az Anschlusst kezdettől fogva elkerülhetetlennek tartotta, nem látta országa érdekében állónak az ellene való fellépést. Mégis Kánya külügyi irányítása idején Magyarország és Lengyelország együttműködése a politikai kapcsolatok területén is intenzívebbé válik; Beck „harmadik Európa” koncepciójában komoly szerep jut Magyarországnak. És, ha korábban a szerző érdemesnek tartotta, hogy megemlítsen Kánya lengyelellemességét, akkor most talán még indokoltabb lenne szembenézni a kérdéssel: befolyásolta-e ez a magyar álláspontot vagy sem? Aztán az is ténykérdés, hogy a magyar-kisantant tárgyalások 1937–38-ban minden korábbinál intenzívebben napirenden voltak, és végül a németellenes bledi egyezmény létrejöttéhez vezettek el. Itt sem arról van szó, hogy ez utóbbi fényében a korábbi megállapítás hamissá lett volna. Azonban a változást ez feltétlenül jelzi, és — úgy érezzük — magyarázatot kíván. Mint ahogy érdemes dolog lett volna Kánya germanofiliájával, annak belső módosulásával számot vetni. A könyvben egyetlen jelző, egyetlen utalás nem található, amely Kányának harmincas évek második felében meglevő németellenességére vallana. A szerző konzekvens a kiindulásához, és Kánya 1938-as bukásában sem a németellenességet látja meg a kiváltó oknak. Hanem arról beszél, hogy a Kárpátalja megszerzésére irányuló akció kudarca, a német jegyzék vetett véget Kánya pályafutásának. „Óvatossága végül is ellene hangolta Berlint, s távozása elkerülhetetlen lett.” (362.) Igen, de ez az óvatosság mégiscsak a német terveknek Berlin által megkövetelt kiszolgálásától való tartózkodást és a magyar érdekeknek — az adott osztálypolitika keretein belül lehetséges — érvényesítését jelentette, amelynek a húszas évek germanofiliájától már mindeképpen különböznie kellett. Világos dolog, hogy ebben a periódusban sem vált Kánya németellenessé abban az értelemben, hogy elszakította volna azokat az értelmi-érzelmi szálakat, amelyek a német konzervatív eszme- és kultúrkörhöz kötötték. Azonban a fasiszta német vezetéssel szemben, amely Magyarország függetlenségét is veszélyeztette, lehetséges önállóságra, a szabad kéz politikájának a megőrzésére törekedett. Így az Anschluss kérdésében is változott a felfogása. Nem mintha elkerülhetőnek tartotta volna. Hanem olyan szempontból, hogy míg korábban bekövetkezését Magyarországra nézve nem

vélte tragikusnak, most — annak szinte előestéjén — Becknek beismeri: „szívesebben látná Ausztria függetlenségét, mint egy 80 milliós birodalom szomszédságát”. (314.) Igaz: Kánya elsőik között gratulál a németeknek az Anschluss végrehajtása után, annak „vér nélkül történt végrehajtásáért”. (317.) Ebből a formulából azonban — talán nem belemagyarázás — ha a tartózkodást is kiolvassuk. Nem magának a megszállásnak, hanem viszonylag enyhébb módjának szól a gratuláció. Amikor a csehszlovák követnek 1938. március 29-én kijelenti, hogy „egyelőre nincs oka tartani a német veszélytől” (321), akkor is ott van a beismerés-felismerés: igenis van Magyarországot fenyegető német veszély, de az *egyelőre* nem fenyegeti Magyarországot. Mint ahogy tényleg úgy is volt. Így inkább maga az anyag, mint az értékelő összegezések jelzik a külpolitika és annak irányítója felfogásának a változását.

Tovább lehetne a példákat sorakoztatni, amelyek egyúttal azt is jelzik, hogy a hagyományos diplomáciatörténeti feldolgozási mód meghaladása mennyire bonyolult, fáradságos és nem mindig sikerrel járó vállalkozás. Mégis, a diplomáciatörténet korszerű művelésének ez az egyetlen járható módja; és Kovács Endre monográfiájával, általában eredménnyel, ezt az utat járja.

Pritz Pál

Veszprémi Imre: Dózsa kompozíció

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. I. 24. — Terjedelem: 8,75 (A/5 ív)

Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Veszprémi Imre: Dózsa kompozíció</i>	
<i>Buza János—Gyimesi Sándor: Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről</i>	217
<i>Pach Zsigmond Pál: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”</i>	231

OSZTÁLYUNK ÉS BIZOTTSÁGAI ÉLETÉBŐL

<i>Granasztói Pál: Az urbanizációval kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és társadalmi igények problémái; jelentőségük a városépítés számára (A tudományos ülésszak vitaindító előadása)</i>	259
--	-----

Hozzászólások:

1. Berend T. Iván	276
2. Juhász Pál	280
3. Lettrich Edit	284
4. Perényi Imre	288
5. Szelényi Iván	290
Moravcsik Gyula emlékezete (Mátrai László, Harmatta János és Ritoók Zsigmond)	295

TANULMÁNYOK — RECENZÍÓK

<i>Csorba Csaba: Középkorkutatásunk négy új kézikönyve</i>	301
<i>Pritz Pál: Kovács Endre, Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között</i>	309

Megjelent 1973. VIII. 8.

Index: 26.502